

હસન જિન સુખખાહ ઉપર

ઉડતી નજર.

એસીયલ પનલ કાળા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરામિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૮૫૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રત્નનલાલ આમ્બાર ડી. ૨
ડી. ૨૧૧૧૨

વિષય ૮૭૨૪૫ હિસાબ

હસન બિન સબખાહ પર

હિતી નજર.

રચી પ્રગટ કરનાર.

એફલેજ બેનજ કાબા.

અમરેલી—કાઠીયાવાડ.

ઇ. સ. ૧૯૨૦

પ્રત ૧૦૦૦

આવૃત્તિ પહેલી.

કીમત સવા રૂપીઆ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૮૮૫૪

ધી અમરસિંહણ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
પઠાણુ સુરખાન અમીરખાન વહીલે છાપ્યું
સાલ દરવાજા-અમદાવાદ,

પ્રસ્તાવના.

આજદીન સુધીમા ખાતીન્યા પંથને લગતાં પુસ્તકોમાં અમારા તરફથી “ હસન ખીન સબ્યાહ ” “ ફીરદોસે બરી ” “ અલમોતનો ઇતિહાસ, ” અને “ દરઝ કોમના અકાષદ ” એમ ચાર પુસ્તકો બહાર પાડવામા આવેલાં છે, જે ચારે પુસ્તકો માત્ર ભાષાન્તર આપવા ઉપરજ સકોચી નાંખવામાં આવેલાં છે; તેમ કરવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે જ્યાં સુધી કોઇ પણ ખાખતને લગતી પુરતી વીગત રચુ ન કરી લઇએ ત્યાં સુધી તેનાપર છેવટનો નિર્ણય આપવાનું સલામતી ભરેલું ગણાય નહિ. આવા કારણને લઇ ખાતીન્યા પંથને લગતો ઇતિહાસીક હેવાલ જેટલા પ્રમાણુમા અમો મેળવી શક્યા, તે ઉપરના પુસ્તકો, તેમજ ખીજ પુસ્તકોમા અમો આપતા રહ્યા છીએ અને તે હેવાલ એટલા પ્રમાણુમાં અપાઇ ચુકાયો છે કે, જેનાપર છેવટનો રીવ્યુ કરવાનું સલામતી ભરેલું ગણાય એમ અમારી માન્યતા થઇ છે.

હસન ખીન સબ્યાહ તથા ખાતીન્યા પંથનો હેવાલ, એ ઇસલામી તવારીખનો એક અગત્યનો ભાગ હોવા ઉપરાંત, તે ખોજ તવારીખનો તો અતિ નિકટ સંબંધ ધરાવતો ભાગ છે. આ ભાગને જેટલા પ્રમાણુમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવે, તેટલા પ્રમાણુમાંજ ખોજ તવારીખના આકાશ આડે જે વાદળો આવી ઘેરાયાં છે તે, ત્રિખરાય અને ખોજ તવારીખનો સૂર્ય નજરે પડે. આવા કારણને લઇ અમોને મુનાસખ જણાયું કે હસન ખીન સબ્યાહના જીવન ચરિત્ર ઉપર અભીપ્રાય નક્કી કરનારી ઉક્તી નજર નાંખીએ; કે જેમ કરવાનું અમોએ “ અલમોતનો ઇતિહાસ ” પ્રગટ કર્યા બાદ ચાલુ કરી આપવામાં આવ્યું હતું. અમારા તે ચાલુ રાખેલા પ્રયાસનુંજ એ પરિણામ છે કે આજે વાંચક વર્ગ પોતાના મુખારક હાથમાં આ પુસ્તક ખિરાજમાન થએલું જુએ છે.

આ ઉડતી તજર નાંખવામાં અમોએ, રજુ થએલા દરેક હેવાલો તરફ ન્યાયભરી તદ્દરથ દ્રષ્ટિ નાખી છે અને દરેક નિર્ણય કરવામાં તેનો આધાર પકડેલો છે અને જેમ અને તેમ સલામતી ભરેલું ધોરણ જળવાય તેમ કરવાને પુરતી કાળજી રાખવામાં આવી છે. અને જે અભિપ્રાય ઉપર અમો આવવા પામ્યા છીએ તે, ગોયા કે ઇતિહાસિક હેવાલોના સાર રૂપે છે, કેમકે ઘણે ભાગે તે માટેનો જે હવાલો ઇતિહાસીક પુસ્તકોમાં રજુ થયો છે તેની વિરુદ્ધમાં અમો અમારો અભિપ્રાય બાંધી શક્યા નથી અને તેમ કરવાના કાંઈ પણ સમ્મળ કારણો અમોને મળી આવ્યા નથી; બહુજે જેમ જેમ તે વિષયમાં ઉંડા કિસ્સા ગયા તેમ તેમ ઇતિહાસમાં અપાયેલા નિર્ણયોજ વધુ ને વધુ ત્મ જાણાતા રહ્યા છે.

મુંબાઈ ઇલાકાના ઇસલામીઓ કેળવણીમાં અસાધારણ પછાત જોવામાં આવે છે તેને લઈ, તેઓ પોતાના સાહિત્યના પ્રચારમાં કાંઈ પણ પ્રસંશાને પાત્ર પગલું ભરી શક્યા નથી; પરંતુ અમો જોઈ રહ્યા છીએ કે, ધર્મના અકાયદો જેમ ઇસ્મે કલામથી સિદ્ધ થતા અંતઃકરણ પૂર્વકના મનાતા થાય છે તેમ ઇતિહાસિક પુરાવાઓ પોતાની આગળની સ્થિતિને જેવી હોય તેવી જાણી આપી તેમના આગળ વધવામાં સહાયતા કરે છે. તેઓ જોઈ શકે છે કે અમારા પડવાઓ કયા કારણને લઈ આગળ વધી શક્યા હતા અથવા તો કયા કારણને લઈ પાછળ હટી ગયા હતા. મતલબકે ઇતિહાસીક શોધખોળ એ કોમ માટેનો એવો ભોમિઓ છે કે જે કોમને જુલોથી બચાવે છે અને સત્ય તરફ ધસડી જાય છે.

આ હસન બિન સખ્યાહ તથા બાતીન્યા પંથનો હેવાલ કાળી ધાળી અને બાબતો સાથે એટલો તો ઓતપ્રોત થએલો હેવાલ છે કે,

જે તેના અભ્યાસીને પોતાની બુદ્ધિના ઉપયોગ માટે બાર દહ દહન ઉપકરે છે અને પરિણામે તેના અભ્યાસીને અસત્ય પ્રત્યે તિરસ્કાર તથા સત્ય પ્રત્યે ચાહના ઉત્પન્ન કરાવી, તેના મગજમાં બુદ્ધિ પૂર્વકના સત્યનો ચેરાગ વધુને વધુ પ્રકાશીત કરે છે. આવા પવિત્ર હેતુને દ્રષ્ટિ મર્યાદામાં રાખી, આ ઉડતી નગર રાખવામાં આવી છે અને આશા રાખવામાં આવી છે કે, જે હેતુ સાધવાને પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે તેમા ધણે ભાગે ફળીભૂત થઇ શકશે-જે વાચક વર્ગ આ દ્રષ્ટિને જોનારી આપથી જોશે, સાંભળનારી શક્તિથી સાંભળશે અને વિચારનારા અનુકરણથી વિચારમાં લેશે તો, તેના કર્તાના હેતુ સંપૂર્ણ રીતે પાર પડ્યો છે એમ થતા તેના આનંદનો પાર રહેશે નહિ.

આ પુસ્તક લખીને તૈયાર કરવામા આવ્યું હતું; પરંતુ અમારી નાણાં સંબંધી અગવડતાને લઇ ત્રણ માસ સુધી તેને અમો છાપવા આપી શક્યા નહિ. ત્રણ માસ પછી કાંઇક હાથ છુટો થતાં તે છાપવાને આપવામા આવ્યું; પરંતુ તેના એકંદર ખર્ચને પહોંચી વળવા જેટલી જોગવાઇ અમારી પાસે હતી નહિ; પણ આગળ ચાલતાં ખુદા કોઇ રસ્તો કાઢી આપશે તેવી આશાથી તેનું કામ ચાલુ રાખવામા આવ્યું, પરંતુ દરમિયાન કાગળોની એટલી મોઢવારી થઇ જવા પામી કે, અમો તે માટે નાણાં ફાજલ પાડી શક્યા નહિ અને લાચારીથી તેનું કામ અટકાવી નાંખવું પડ્યું, પરંતુ આશા અને ઉમેદમાંજ હતા કે કોઇ મદદ મોકલાવે અને આ કામ પુરું થઇ જવા પામે

અમારી આશા અને નિરાશાની મહાભારત લડાઇ ચાલતી હતી, તેટલામાં જંગમશ્વાળા કૃષ્ણે ઇસલ.મ શેઠ અલીભાઇ

નથુભાઈ તરફથી અમેને સાહિત્યના પ્રચાર માટે એક નાદર રકમની હુંડી મળવા પામી, જેથી અમે નિરાશાને નસાડી આપી, વિનયના મનહર બાગમાં જઈ પહોંચવાને શક્તિવાન થયા અને તેથી અમે અંતઃ-કરણ પૂર્વકનો ઇકરાર કરીએ છીએ કે, આ ઉડતી નજર પબ્લીક સામે રજુ કરવાને માત્ર અમે મોસુદ શેઠ આલીબાઈ નથુભાઈ જંગમ્માર-વાળાના કારણેજ શક્તિવાન થયા છીએ અને તેથી અમે શેઠ મોસુ-કનો ખરા દીલથી ઉપકાર માનવાને વીસરી શકતા નથી.

આ પુસ્તકમાં તેના નામ પ્રમાણે માત્ર હસન બિન સખ્યાહ ઉપ-રજ ઉડતી નજર નાખવામાં આવી છે; તે સિવાય બીજી બાબતોને હાથ ધરવામાં આવી નથી. જે હેવાલો તથા નિર્ણયો રજુ કરવામાં આવ્યા છે તે હસન બિન સખ્યાહ તથા બાતીન્યા પંથ પુરતાજ છે. મીસરમાં સ્થાપન થએલી ઇસમાઇલી ફાતમાઇટ ખોલાફત વિષે આ ઉડતી નજરમાં કાંઈ પણ દ્રષ્ટિ નાંખવામાં આવી નથી, જોકે અમારો ઇરાદો તેના ઉપર પણ તેનીજ દ્રષ્ટિ નાંખવાનો છે; પરંતુ જ્યાં સુધી તે માટેનું સંતોષકારક મેટર રેકર્ડ ઉપર ન લખ આવીએ, ત્યાં સુધી અમે તેમ કરવાનું મુનાસખ સમજતા નથી અને તેથી તેવા પ્રકારનું મેટર એકઠું કરવાનું અમેએ કેટલીક મુદત થયા સર કરી આપ્યું છે. જ્યારે અમેને ઉડતી નજર નાખવા પુરતો બડોળ એકઠો થઇ ગએલો જણાશે ત્યારે અમે તેના ઉપર પણ ઉડતી નજર નાખવાને પ્રયત્ન કરીશું, પરંતુ અમે તે વાતને હમણાં તો અવકાશ તથા નાણાંની તંગીને લઈ સ્વપ્નવત જેવી જોઈએ છીએ, પરંતુ ખુદાતાલાથી ઉમેદ રાખીએ છીએ કે તે અવકાશ તથા નાણાં, એમ બંનેની સહાયતાથી અમેને મદદ કરશે અને અમે તેમાં પણ હખલ કંઈ શકીશું.

જો ઇસલામી શ્રીમંતો આવા પ્રયાસોમા નાણાં સમ્બંધી થોડી થોડી સહાયતા કરતા થાય તો, આવી અગણિત બાબતો કોમને જાગૃત કરવાને રજુ થઈ શકે, પરંતુ કોમ એટલી તો પછાત છે કે જ્યારે તેને જાગૃત કરવાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે નિરાશાના જેથી ભણુકારા ચારે તરફથી સંભળાવા માંડે છે, પરંતુ અમે પ્રયાસના પુઝરી છીએ તેથી સમજીએ છીએ કે કોમને જાગૃત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવશે તો કોમ જરૂર જાગૃત થશે અને એક વખત એવો આવશે કે કોમ એક લાયક કોમ તરીકેનું પોતાનું પાણી ટેપાડવાને શક્તિવાન થશે.

મુખ્યાર્થ હેં જો કોમી કામ કરતે હેં બિલા ઉજરત,
જો ફરજે મનસખી સમજે હેં અપના કોમકી ખિદમત.

એહલશ ધનજી કાળ.

સાંકળીઉ.

૧	હસનનો પિતા	...	...	...	૧-૮
૨	હસનની આત્માવસ્થા	...	...	...	૮-૯
૩	ત્રણ મિત્રો સાથે ઠરાવ	...	...	...	૯-૨૪
૪	હસનનો ખાજાણપર ખીજો હુમલો	...	...	...	૨૪-૩૪
૫	હસન અબુલ ફઝલનો મહેબાન	...	...	...	૩૪-૩૮
૬	હસનનો મુળ ધર્મ	...	...	...	૩૮-૪૫
૭	હસનમાધવી પંથ-રાજદ્રારી પંથ	...	...	...	૪૫-૪૯
૮	હસન મીસરમાં જાય છે.	...	...	...	૪૯-૫૬
૯	મીસરમાંથી હસન હંકારી કઢાયો	...	...	...	૫૬-૬૪
૧૦	હસન શરીથી મીશનરી	...	...	...	૬૪-૬૬
૧૧	અલમોતપર હસનનો કબજો	...	...	...	૬૬-૮૦
૧૨	અલમોત હસનની રાજધાની	...	...	...	૮૧-૮૪
૧૩	નિઝામ-ઉલ-મુલ્કનું ખુન	...	...	...	૮૪-૧૦૧
૧૪	અલમોત ઉપર ખીજો હુમલો	...	...	...	૧૦૧-૧૧૦
૧૫	હસનની સત્તાનો શુભ ભેદ	...	...	...	૧૧૦-૧૨૮
૧૬	હસનનો નવો ધર્મ	...	...	...	૧૨૮-૧૬૯
૧૭	મુલહીદોલુ દુક વર્ણન.	...	...	...	૧૭૦-૧૯૯
૧૮	ખાતીન્યા અકાબદો	...	...	...	૧૯૦-૨૧૪
૧૯	ધર્મના ભેદ છુપાવવાની કળુલાત	...	...	...	૨૧૪-૨૨૪
૨૦	શીદાઇઓ તથા તેમનો ત્રાસ.	...	...	...	૨૨૪-૨૭૨
૨૧	કૃત્રીમ સ્વર્ગ.	...	...	...	૨૭૨-૨૯૧
૨૨	ખાતીન્યા મીશન પદ્ધતિ	...	...	...	૨૯૧-૩૦૨
૨૩	હસનના વારસો	...	...	...	૩૦૨-

હસન બિન સખ્યા ઉપર એક ઉડતી નજર.

હસનનો પિતા.

મજાહેબ-કિલ-ઈસલામના કર્તા હસન બિન સખ્યાહની વંશાવળી આ પ્રમાણે આપે છે. હસન બિન અલી બિન એહમદ બિન બદર બિન હસન બિન સખ્યાહ હમીરી. તે વિશેષમાં લખે છે કે હસનનો પીતા પોતાને આરબ નસલનો હોવાને જાણાવતો હતો. તે કહેતો હતો કે “હું સખ્યાહ હમીરીના વંશથી છું અને મારે બાપ એહમદ યમનથી કુશમાં અને ત્યાંથી કુમ અને કુમથી દેવમાં આવી વસ્યો હતો.” પરંતુ ખુરાસાનીઓ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને તુસી શોકોની માન્યતા છે કે “અલી તથા તેના વડવાઓ એજ દેશના કોઈ ગામડાના રહીશ હતા અને હસન બિન સખ્યાહનો જન્મ પણ કુમ શહેરમાં થયો હતો.”

હસનનો પીતા પોતાને સખ્યાહ હમીરીના વંશમાંથી હોવાનું જણાવે છે; પણ તેના તેવા દાવા સામે ખુરાસાનીઓ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને તુસીઓ વાંધો બતાવે છે. આવો વાંધો તુસીઓ બતાવે છે તેમાં કાંઈ વળુદ નથી એમ કહી શકાય નહિ; કેમકે આ વાંધો કોઈ ધાર્મિક મતભેદ પ્રત્યેનો નથી કે જ્યોત્તી એક પક્ષ તરફ ઢળી જવાનું હોય. જો તે સખ્યાહ હમીરીના વંશમાંથીજ હોય તો તેમાં

વાંધો બતાવવાનું કાંઈ કારણ હોય નહિ. હસન બિન સખ્યાહે પોતાના આચાર વિચારો તથા કાર્યોથી સામાન્ય વર્ગને હસકેરી મુક્યો હતો તેવું તેના પીતા પ્રત્યે થરા પામ્યું નથી. કે જેથી ખુરાસાનીઓ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને તુસીઓ વાંધો બતાવે.

અલી બિન એહમદના દાવા પ્રત્યે વિશ્વાસ લઈ જવો અતિ કઠણ છે; કેમકે માન તેનો દાવો છે. તેના દાવાની પુષ્ટિમાં કાંઈપણ આધાર તે રજુ કરતો નથી. તેમ બીજી કોઈ બાબતોથી તેના દાવાને પુષ્ટિ મળતી નથી. વળી તેની રીતમાત તેના દાવા પ્રત્યે સરળતાથી વિશ્વાસ લઈ જવા જેવી નથી. કેમકે ખુદ નિઝામ-કિલ-મુલક જેવા પ્રખ્યાત તથા પ્રમાણિક માણસે તેને અચ્ચાર યાને નાગદો તથા બદમાસ લખ્યો છે. નિઝામ-કિલ-મુલક કે જે પોતાને લગતા દરેક બનાવની બહુ જ ખરી તથા સાવચેતી ભરી નોંધ રાખનાર હોય અને તે નોંધમાં તે પોતાની ભુલ પણ થઈ હોય તે તે પણ નોંધ કરવાને ચુકતો નથી, તેનાપર વિશ્વાસ જરૂર રાખવો જોઈએ. હવે નિઝામ-કિલ-મુલકના જણાવ્યા પ્રમાણે જે માણસની વર્તણૂક હોય તેના ઉપરના દાવા પ્રત્યે વિશ્વાસ લઈ જઈ શકાય નહિ.

વળી ખુરાસાન તથા તેમાં પણ ખાસ કરીને તુસના લોકો, કે જ્યાં હસનનો પીતા આવી વસ્યો હતો. ત્યાંના લોકો તેના દાવા વિષે વધુ ખચરદાર હોવા જોઈએ. તેઓ તેના દાવા પ્રત્યે અગત્યપણું બતાવતા નથી; પણ તેના દાવાની વિરુદ્ધમાં મત આપે છે. માટે ઇતિહાસીક શોધખોળ દ્રષ્ટિથી તેનો દાવો સખ્યાહ હમીરીના વંશમાંથી હોવાનું સાબીત કરતો નથી. બલકે તેની જુદું બોલવાની આદત આવા અભિપ્રાયને ટેકો આપે છે. જુદા સોગદો ખાવામાં પણ તે આંચકો ખાતો નહિ હતો.

હવે અહીં બિન એકમદના ધાર્મિકપણાનો વિચાર કરીએ કે, તે કયા પંથનો તથા કેવા પ્રકારના અકાયદો ધરાવતો હતો. અને તે આખતમાં તે કયા દરજ્જામાં આવી શકે છે. આ આખતમાં શરર ત્રણે છે કે:—

“ તે હીજરી સનના ત્રીયા સૈકાની શરૂઆતમાં મુરાસાન
 “ ઇલાકાના તુસ શહેરમાં જનમ્યો હતો. તેનો આપ એક
 “ સાધારણ માણસ હતો. અને કેટલાક પ્રમાણમાં તંગીથી
 “ ગુજરાન કરતો હતો પણ તે પોતાના ખાનદાની વડપણનો
 “ મોટો દાવેદાર હતો. અને પ્રખ્યાત સખ્યાહ હમીરીથી પોતાની
 “ વંશાવળી મેળવતો હતો. પોતાના ધર્મના સંબંધમાં હસન
 “ ખુદ પોતેજ કહે છે કે, “ હું મારા વડીલોની જેમ શીઆ
 “ અરનાઅશરી મઝહબ પાળતો હતો. અને સાત વર્ષની વય
 “ થતાં ધાર્મિક શોધ તથા વિચારોની સુધારણા તરફ વશ દોરી
 “ ગયો હતો. ”

“ પણ બીજા લોકોના બયાનથી માલુમ પડે છે કે હસનનો
 “ આપ સુન્ની ધર્મનો હતો; પણ એમાં તો શક નથી કે હસન
 “ આળવચથીજ પોતે પોતાને એકલગીતના મોહીબોમાં ગણતો.
 “ હતો. ખુદ તેના પીતાએ હસનને ઇમામ મોશક-કેદ-દીનના
 “ મદ્રેસામાં શિક્ષણ લેવા મોકલ્યો. અને તેમ કરી પ્રયાસ કર્યો
 “ કે, તે સામાન્ય રીતે દેશના મુખ્ય ધર્મનો અનુયાયી થઈ
 “ જાય. અને બનવા જોગ છે કે ઇમામ મોશક-કેદ-દીને તેમ
 “ કરવાની કોશીશ પણ કરી હોય, પણ તે કાંઈપણ કારગર
 “ ન નીવડી. એટલા માટે કે હસન પોતાના દીવંથીજ
 “ શીઆ મઝહબને સત્ય માનતો રહ્યો. ”

મઝાહેબ-ઉલ-ધસલામનો કર્તા લખે છે કે:—

“ ખ્યાળ નિઝામ-ઉલ-મુદકે પોતાના “વસાયા” નામક
 “ ધંધમાં લખ્યું છે કે, “ હસનનો પીતા અલી એક અધ્યાર
 “ અને ચાલાક માણસ હતો. અને તે રેયમાં રહેતો હતો. આ સમ-
 “ યમાં રેયનો હાકીમ અયુ મુસલીમ (ખ્યાળ નિઝામ-ઉલ-
 “ મુદકનો સસરો) એક દીનદાર માણસ હતો. તેટલા માટે તે
 “ અલી (હસન બિન સખ્યાહનો બાપ) થી નફરત રાખતો
 “ હતો. અને અલી અયુ મુસલિમની સામે પોતાના અકાયદોની
 “ સફાઈ જાહેર કરતો હતો. અને જુકા સોગદો ખાધ અયુ
 “ મુસલિમને ખાત્રી કરાવતો હતો કે હું સાચા અકાયદોનો
 “ મુસલમાન છું. અને ઇમામ મોદક આ સમયમાં
 “ એહલે સુન્નત જમાતના ઇમામ હતા. તેટલા માટે અલી
 “ પોતાના રીફઝ (દખીસ્તાનુલ મઝાહેબની રીવાયત છે કે હસન બિન
 “ સખ્યાહના બાપ અલીનો મઝહબ ઇસમાઇલીઆ હતો અને
 “ તે એક પરહેજગાર આલીમ હતો. અલબત્તા વાતચિત દર-
 “ મ્યાન એવી વાતો કહી નાંખતો હતો કે સામાન્ય વર્ગની
 “ સમજથી ઉચ્ચ કેટિની હતી. અને લોકો સમજતા હતા
 “ કે તે મોતઝલા શીરકાના બોલો છે.) ની તોહમતને દુર
 “ કરવાને, એ યુક્તિ પર ચાલ્યો કે તેણે હસનને તાકીમ માટે
 “ ઇમામ મોદકની શાળામાં દાખલ કરી આપ્યો. અને ખુદ
 “ પોતે મુશીઓની જેમ ગોશાનશી થઈ ગયો; પરંતુ મુલહિદો
 “ અને કુદરો ઝંદકાની રીવાયતો બયાન કરતો હતો.”

તે મુસલમાન હતો તે વાત નિર્વિવાદ છે; પણ તે મુસલમાની
 ધર્મના ક્યા પેટા ધંધમાં હતો તેની સફાઈ જણાતી નથી. શરર

પ્રુદ હસનના બોલો ટાંકી ખતાવે છે કે “ હું મારા વડીલોની જેમ સ્ત્રીઆ ઇસનાઅશરી મઝહબ પાળતો હતો; ” હસનના આ બોલો શરરે ક્યા પુસ્તકમાંથી કિતારી લીધા છે તે તેણે જણાવ્યું નથી તેમ તે ઇસનાઅશરીઆ પંથમાંથી હતો એવો એક પણ ઇતિહાસિક પુરાવો મળી આવતો નથી. તેણે પોતાના પુત્ર હસનને સુન્નત જમાતના ઇમામ મોદક-ઉદ-દીનની શાળામાં શિક્ષણ લેવાને મોકલ્યો તે માત્ર લોકોના અને ખાસ કરીને રેયના હાડીમ અમુ મુસલિમના દીલમાં તેના બદ અકીદા વિષે જે અસર જમી ગયો હતો તે દુર કરવાને મોકલ્યો હતો. જે તે સુન્ની હતે તો લોકો તથા ખાસ કરીને અમુ મુસલિમ તેના બદ અકીદા વિષે નારાજ થતે નહિ અને તેનું સુન્ની હોવું પ્રુદ હસનના શરરે તેના મુખના ગંડી ખતાવેલા ઇકરારથી પણ વિરૂદ્ધ જાય છે. અલી માટે એવી એક પણ ખાખત સાબીત થતી નથી કે તે સુન્ની પંથનો હતો.

તે એક અધ્યાર તથા ચાલાક માણસ હતો; તેથી તે જે કંઈ કહે તે ખરું પણ માની શકાય નહિ; કેમકે તેના બદ અકાયદો વિષે અમુ મુસલિમને જે ખાત્રી થઈ ગઈ હતી તે ખાત્રી પોતે સોગંદ ખાધને તે દુર કરાવવા માગતો હતો. અમુ મુસલિમ કંઈ સાધારણ માણસ નહિ હતો. તે એક દીનદાર હોવા સાથે રેયનો ગવરનર હતો. અને ખસજ નિઝામ-ઉલ-મુલ્કનો સસરો પણ હતો. તેને જ્યારે સખજ કારણો મળ્યાં હશે ત્યારેજ તેણે અલીના બદ અકીદાને માન્યો હશે અને તેના બચાવની દલીલો અલીથી સાંભળવા છતાં પણ તેને તેના તરફની શંકા દુર નહિ થઈ શકી હશે.

અલી જ્યારે પોતાના બદ અકીદા વિષે અમુ મુસલિમના મનનું સમાધાન નહિ કરાવી શક્યો, ત્યારે તેણે તે માટે એક માર્ગ

એ લીધો કે, પોતાના પુત્ર હસનને સુન્ની ઇમામ મોહક-હિદ-દીનની શાળામાં શિક્ષણ લેવાને મોકલી આપ્યો. આ બાબત એ વાતને બહુજ સહાયની પુરવાર કરે છે, કે તે અસ્નાઅશરી પણ નહિ હતો; કેમકે અસ્નાઅશરી પંથ શરીયતનો પાબંદ તથા સુન્નીઓ સાથે માત્ર ખીલાફતના હકદાર વિષેની ચોખવટમાંજ જુદો વિચાર ધરાવે છે. અસ્નાઅશરી પંથ વિષે સુન્ની ઉલમાઓનો બદ અક્રીદા હોવા વિષે મત નથી. બદકે તેણે તેને પોતાના ચાર શીરકાઓ સાથે તેને પાંચમો ગણવાની ઇચ્છા બતાવી છે. જે માણસ અસ્નાઅશરી મત પ્રમાણેના અકાયદો ધરાવતો હોય, એટલે કે મસ્લામના ઓસુલેદીન તથા ફેરઝે દીનનો કાયલ તથા પાબંદ હોય, તેને કોઈ બદ અક્રીદા કહે નહિ તેમ અમુ મુસ્લિમ જેવા દીનદાર વિદ્વાનથી તો તેમ થવું નહન અશક્યજ ગણાય.

અલી મિન એહમદ ઉપર બદ અક્રીદા હોવાનો મબ્નુત આરોપ હતો; કેમકે તે મુલહિદો તથા કુશરો જંદકાની રીવાયતો બયાન કરતો હતો. વળી તેની વાતથી તેના મોતઝલા હોવા વિષે લોકો જુમાન લઇ જતા હતા. આ મોતઝલા શીરકા તે બીજને કોઈ નહિ પણ જે બુદ્ધિ પૂર્વકની દલીલને આધિન થતાં થઇ જનારી બુલોમાં સપડાઇ ઇસ્લામી અકાયદોમાં ખીગાડો કરનાર હતો. મતલબ કે તેના પરહેઝાર હોવા વિષે કશોપણ પુરાવો નથી જ્યારે બદ અક્રીદા વિષે કાશી મસાલે મોબુદ છે. વળી તે વાતચિત દરમિયાન એવી વાતો કહી નાખતો હતો કે જે સામાન્ય વર્ગની સમજથી ઉચ્ચ કોટીની હોય. આટલા પ્રકારથી તેનો બચાવ કરવાને નીકળવું એ નિષ્ફળતા વહોરી લેવા સમાન છે; કેમકે કદાચ સામાન્ય વર્ગ

તેની તેવી વાતોથી તેના બદ અકીદા હોવા વિષે શક લઈ જાય, પણ અગ્ર મુસલિમ જેવાને માટે તેમ થવું માની શકાય નહિ, આ શકરાથી એટલું પુરવાર થાય છે કે તેને સ્થાપિત ધર્મથી અથવા નો સમાજના મુખ્ય ધર્મ વિરુદ્ધની તે વાતો કહેતો હતો. તેની વાતો સામાન્ય વગની સમજથી વચ્ચે કાઢીની હતી તે એ સિવાય બીજું કંઈ નહિ કે આંટી ધુંટીવાળી શીત્સુકી વધારી પોતાને ડાહ્યો ગણાવવામાં આવે; કે જેમ કરવું મોતઝલા ટોળામાં જેવામાં આવે છે.

તે ઇસ્માઇલી શીરકામાંથી હતો એ કાંઈક વજનદાર લાગે છે. ઇમામ બકર સાઝના વડા પુત્ર શાહ ઇસમાઇલને જેઓ ઇમામ માનતા હતા તેને ઇસમાઇલી કહી શકાય. આ ઇસમાઇલી શીરકાના આચાર્યોએ ખીલાફત યાને રાજદારી સત્તા પ્રાપ્ત કરવાને ઇસમાઇલી મતોમાં એવો તો કાવાદાવા ભર્યો મસાહો નાખ્યો હતો કે સ્થાપિત ધર્મના આચાર વિચાર તદ્દન નષ્ટ થઈ ગયા હતા. પ્રત્યેક ઝાહેરનું એક બાતીન છે તે સિદ્ધાન્તે ઇસ્લામી સ્થાપિત આચાર વિચારને ઉથલાવી નાંખ્યા હતા અને તેમા મુલહિદપણું દાખલ થઈ ગયું હતું. ને “ શીઆ હતાન્ત ” નામની બુકમાં આવા શીરકાઓના જે આચાર વિચારો તથા કાર્યો વર્ણવ્યાં છે તે બરાબર ધ્યાન પૂર્વક વાંચી જવામાં આવે તો તે શીરકાના રગડંગ બરાબર જણાઈ આવે. હવે અલી બિન એહમદ આવાજ કોઈ શીરકાનો અનુયાયી હોય તો તેમાં કાંઈ નવાઈની વાત નથી; કેમકે તે મુલહિદ તથા કુદરો ઝંદકાની રીવાયતો બયાન કરતો હતો અને તેથી વાતો ઇસમાઇલીઓ જે સામાન્ય રીતે બાતીન્યા કહેવાતા હતા તેમાં સાધારણ થઈ પડી હતી.

તે ઇસમાઇલી હતો એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ તે ગુલાત ટોળાં પૈકીનો હતો એટલુંજ સમજવાનું છે; કેમકે તેને

ખરેખ ઇસમાઇલી કહી શકાય એવા તેના આચાર વિચારો નહિ હતા. જે ઇસમાઇલી ફીરકાને સ્થાપિત ધર્મ પ્રમાણેના આચાર વિચારવાળો રાખવામાં આવે તો તેને મુલાહિદપણા કે કુદરો જંદકા સાથે કાંઈ નીસબત હોય નહિ. જેમ અસ્નાઅશરીઓ બાર ઇમામને માનવા સાથે સ્થાપિત ધર્મ પ્રમાણેના આચાર :વિચાર ધરાવે છે તેમ ઇસમાઇલીઓ પોતાના ઇમામોને માનવા સાથે સ્થાપિત ધર્મના આચાર વિચાર પ્રમાણે રહી શકે; પરંતુ તેમાં ઉંઘી શીલસુફીએ ધુસી જઈ ઇમામોને માનવા સાથે સ્થાપિત ધર્મને બહુજ નિર્બળ કરી નાંખ્યો; કે જે બાબતની વધુ સ્પષ્ટતા આગળ કરવામાં આવશે.

હસનની બાહ્યાવસ્થા.

બાતીન્યા તથા ગુલ્લાત વિચારોમાં પ્રવિણ, એવા અલી બિન એહમદને ત્યાં હસનનો જન્મ થયો. પીતા તરફથી તેને બાહ્યાવસ્થાથીજ બાતીન્યા તથા ગુલ્લાતપણાનું શિક્ષણ મળ્યું હોય એ સ્વભાવિક છે. હસન અતિ મુદ્દિશાળી તથા વિષયની ઉંડાણમાં ઉતરવાની ઉંડી ચહેંચ ધરાવતો હતો તેથી બાહ્યાવસ્થામાંજ તેના પીતાના શિક્ષણે તેનાપર સજ્જડ અસર કર્યો હોય. અલી કે જેના મુલાહિદ તથા કુદરો જંદકાના વિચારોએ તેને બારે બદનામ કરી મુક્યો હતો અને છેક ગવરનર વટીક પણ તેના તેવા આચાર વિચારથી સખ્ત નારાજ હતો. મતલબકે અલીના મુલાહિદપણા તથા કુદરો જંદકાના વિચારોએ તેને લોકોની આંખે ચડાવી મુક્યો હતો અને તે સામાન્ય ઇસ્લામીઓમાં ચકડોળે ચડી ગયો હતો. તો આવી સ્થિતિ વચ્ચે તેને ધૈર્ય ધાર્મિક ચર્ચા કરનારાઓની દરરોજ મંડળી જામતી હોય તો ના કહી શકાય નહિ અને તેવી મંડળીમાં ચર્ચાના વિચારોએ હસન

ઉપર અસર જરૂર કરેલો હોવો જોઈએ. મતલબકે આપણા નાયક હસનનો ખાતીન્યા તથા શુદ્ધતા વીચાર ધરાવતા અને તે પણ જગતની બત્રીશીએ ચડેલા કુટુંબમાં જન્મ થયો અને ત્યાં તેને તેવાજ પ્રકારનું શિક્ષણ મળવા પામ્યું. અને આવા પ્રકારના બાલ્યાવસ્થામાંજ મળવા મતલબકે શિક્ષણનો મોટી ઉમરે જે અસર થાય છે, તેનો મસાલો તેના મગજમાં ભરવામાં આવ્યો. આ ભરવામાં આવેલા મસાલાએ ધુંધવાઇ તથા ભડકો થઇ કેવો ધર્તીદિપનો ધૂમરો ચલાવ્યો તે આપણે આગળ જોવાનું રહે છે.

ત્રણ મિત્રો સાથે ડરાવ.

હસનનો પીતા હસનના બંને સ્કુલ સાથીઓ નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક તથા ઉમર ખેયામના પરિચયમાં આવેલો હોવો જોઈએ. બંનેની ઉંડી પહોંચની તેને પૂર્ણ ખાત્રી થઇ ગઇ હોવી જોઈએ. બનવા બેગ છે કે અલી નેશાપુર હસનને ઇમામ મોદ્દક-ઉદ-દીનના મદ્રેસામાં મુકવા તથા ઉસ્તાદને ભલામણ કરવા આવ્યો હોય અને ઇમામને તેણે પોતા ઉપરનું મુલકિદપણાનું તથા કુશરો જંદગાનું આગ દુર થાય તેવી તાલીમ હસનને આપવાની ભલામણ પણ કરી હોય. ઉપરાંત તે અવાર નવાર નેશાપુર આવતો હશે અને જ્યારે જ્યારે તે નેશાપુર આવતો હશે ત્યારે ત્યારે તે નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક તથા ઉમર ખેયામની બુદ્ધિ તથા ઉંડી પહોંચથી મોહિતગાર થતો હશે. આવી રીતના પરિચયથી તેને એ ખાત્રી ખાત્રી થઇ ગઇ હોવી જોઈએ કે

બંને ભવિષ્યમાં બહુજ મોટી પદવીએ પહોંચી જવાના છે. અને તેવી મોટી પદવીએ હસન પણ પહોંચે તે માટે તેણે હસનને તે બંને સાથે ભવિષ્યના મગજના ક્ષામમાં ભાગીદારી લખાવી લેવાને

બલામણુ કરી હોવી જોઈએ. આ બલામણુ ઉપરથી અથવા તો ખુદ હસનને પણ તે બંને મિત્રો માટે તેવી ખાત્રી થઈ ગઈ હતી, તેથી તેણે તેમની સાથે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ દૂરાર કરાવી, લેવાનું નક્કી કરી લીધું.

ત્રણે મિત્રો એકજ સ્કૂલમાં એકજ કિસ્તાદ પાસે અભ્યાસ કરતા હતા. ત્રણે વચ્ચે ગાદ મિત્રાચારી થઈ ગઈ. સ્કૂલ દલાસમાંથી ધુટયા પછી પણ આ ત્રણે મિત્રો અભ્યાસ પાઠના સંબંધમાં વાદ-વિવાદ કર્યા કરતા હતા. અને મિત્રાચારી એટલી હદ સુધી જરૂર લંબાઈ ગઈ હતી કે તેઓ એક બીજાની માગણીઓના સ્વીકાર કરી લે. હસને પોતાના પીતાની શીખવણીથી અથવા તો પોતાની દીર્ઘદ્રષ્ટિથી તે બંને મિત્રોને ભવિષ્યની કિન્નતિના ભાગીદાર બનવાને જણાવ્યું. ખુદ નિઝામ-ઉલ-મુલક કહે છે કે “ એક દહાડો હસન સગ્યાહે ઉમર ખેયામ તથા મને કહ્યું કે, એ વાત જગ જાહેર છે કે હમામ મોશ-કના શિષ્યો મોટી પદવીએ પહોંચી ગયા છે. અને તેમાં શક નથી કે જો આપણુ સઘળાઓ માનવંત પદવીએ કદાચ ન પહોંચીએ તો એક તો જરૂર પહોંચી જશે. નેટલા મઠે આપણુ ત્રણે કોલકરાર કરીએ. મેં કહ્યું કે સરતો પર અમલ કેવી રીતે થઈ શકશે ? હસને કહ્યું કે આપણે ત્રણ પૈકી ખુદા જેને માનવંત પદવીએ પહોંચાડી આપે, તેનાપર ફરજ થશે કે, બાકીના બંને મિત્રોને પણ તેણે પોતાની દોલતમાં સરખો ભાગીદાર ગણવો અને કાઢને પણ એ હક પ્રાપ્ત નહિ થાય કે, પોતાની જાતને બીજાપર સરસાઈ આપે. ”

જે વચે આ કરાર કરવામાં આવ્યો હતો તે યુવાવસ્થા હતી. આવો કરારદાદ કરાવી લેવાનું સુખી આવશ્યું એ પણ હસનના ભેગની

હાંડી પહોંચને સાખીત કરનાર છે. આવો કરાર તે જોને મિત્રોને કરી લેવાનું સુઝતું નથી; બધે હસન જ્યારે તે કરાવતી વાત રજુ કરે છે ત્યારે નિઝામ-કિલ્લ-મુલ્કે તો કહ્યું કે તેનાપર અમલ કેવી રીતે થઈ શકશે ? એટલે કે તેનાપર અમલ નહિ થઈ શકે, માટે તે થઈ શકે નહિ; પરંતુ હસન તુરતજ બહુજ સદ્દાપ્રિયી તેમના મનનું સમાધાન કરી આપે છે.

આ કરાર ઉપલક્ષ દ્રષ્ટિથી જોતાં એક ટાહેલી તથા સાધારણ આગત હતી; પણ તેમાં હસનને માટે બવિખ્યનો લાભ સમાએલો હતો. તેમાં કોઈપણ પ્રકારની તેને હાનીની ધાસ્તીજ નહિ હતી. તે ચાકસ ધારી એકો હશે કે જો મને ઉંચી પદવીએ જઈ પહોંચવામાં નિષ્ફળતા મળી તો આ આઈતો લાજ મુજા હેતુને પ્રાપ્ત કરાવી આપશે. જો પોતાને ઉંચી પદવી મળી જાય તો મિત્રો પાસેથી તેને કાંઈ લાલચ રાખવાની નહિ હતી. કદાચ અને મિત્રોને ઉંચી પદવીઓ નહિ મળી અને માત્ર હસનનેજ મળી તો હસન તે મિત્રોને કાંઈ દાદ આપે તેમ નહિ હતો. તેમ તેના મિત્રો આવા ટાહેલા તથા રમુજ કરારદાદપર ભરસો રાખી હસન પાસે બાગ લેવાને આવે એ બનવા જોગજ નહિ હતું. મતલબકે દરેક દ્રષ્ટિથી આ કરાર કરાવી લેવામાં લાભનીજ આશા હતી. હસનને ઉંચી પદવીએ પહોંચવા તથા દોલત મેળવવાની બહુ લાલચ હતી. અને તેથી પુત્રના પગ પારણામાંથી આ કરારદાદે સાખીત કરી આપ્યા હતા.

તે કેળવણી સંપાદન કરી મોટી દોલત હાથ કરવાની હાંડી ખાહેશ ધરાવતો હતો; તેપરથી તેનામાં દુન્યવી દોલતની મોહબળ પુરતાં પ્રમાણમાં પ્રવેશ કરી ચુકી હતી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેણે કરારદાદ

કરાવી લઈ કદી પણ નુકસાન નહિ કરે તેવો અને લગભગ લાભ દાયકજ નીવડે તેવો વીમો કરાવી લીધો હતો. અને તે વીમાની પોલિસિ તેને ભવિષ્યની ઉન્નતિનું સમગ્ર સાધન નીવડવા પામી હતી.

હસનની ભવિષ્યવાણી ખરી પડી અને નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક ખડુજી જલદીથી ઉન્નતિ કરતો કરતો સલજુકી રાજ્યનો વડો વજીર થઈ ગયો. તે આવી પદવીએ પહોંચ્યો તે દરમિયાન હસન બિન સખ્યાહ મેદાન હાથ કરવાને આમ તેમ ભટકતો રહ્યો; પરંતુ તેમાં તે કશી ભૂત થયો નહિ; પણ તેણે સાંભળ્યું કે તેનો મિત્ર સલજુકી રાજ્યમાં વડા વજીરની પદવી સુધી જઈ પહોંચ્યો છે તેથી કરાવી લીધેલા કરાર પ્રમાણે તેની પાસેથી ભાગ લેવાને તે જઈ પહોંચ્યો. નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક કે જે વજીર પદ ઉપર બિરાજતો હતો, તેણે પોતાના સ્કુલ સોબતીને જોઈ ઘણાજ આનંદ પ્રદર્શિત કીધો અને તેની થઈ શકે તેટલી ખાતર તરાજે કીધી. હસન સખ્યાહ કે, જેને હમણાં સુધી કોઈ જાણતું એ નહિ હતું એ તેની હમણાં સુધીના આગળ વધવાના પ્રયાસની નિષ્ફળતાની દલીલ છે. જે તે પોતાના આગળ વધવાના પ્રયાસમાં કાંઈપણ ફળીભૂત થયો હતો તો, કદી પણ કરારનો અમલ કરાવવાને યાને હાથ બાંધો કરવાને આવતે નહિં.

હસનને કોઈ જાણખતુંએ નહિ હતું, તે હવે વડા વજીરનો ખાસ મેહમાન હતો. વડો વજીર તેની થઈ શકે તેટલી ખાતર ખરદાસ કરતો હતો; પરંતુ હસન તેવી ખાતર ખરદાસથીજ સંતોષ પામે તેમ નહિ હતો. તેથી લાગ જોઈ કરારનો અમલ કરાવી લેવા માગતો હતો. ખવાજ તેની દરેક રીતે ધ્રુજત વધારે જતો હતો અને તેમાં તે દીનપ્રતિ દીન ઉમેરો કરે જતો હતો. ખુદ ખવાજ કહે છે કે “એક દીવસે હસન બિન સખ્યાહ મને આવીને કહ્યું કે, ખવાજ !

તમે સત્યના ઉપાસક અને ઇમાનદાર છો. અને તમે સારી પેઠે જાણો છો કે, દુનિયા એ નજીવી મીલકત છે. બનવા જોગ છે કે તેના મોહજાળમાં તમે સપડાઈ તમે અપાયલા વચનની વિરૂદ્ધતા કરો અને વચન તોડનારાઓના ટોળામાં દાખલ થઈ જાઓ. ”

ઉપરની હસનની માગણી, કેવા ઠાવકા થાવો તથા ભેદજાળમાં નીકળી છે તેની સજાઈની જરૂર નથી. ખ્વાજાના વખાણ કરી તેને પ્રથમ તે છાપરે ચડાવી આપે છે અને પછી તેને દુનિયવી દોલતની મોહજાળમાં નહિ સપડાઈ જવાની સાવચેતી રાખવાનું સૂચવે છે. અને કરાર પ્રમાણે તેની દોલતમાં સરખો ભાગ માગે છે. આવઃ ઠાવકા મુખે તે ખ્વાજાના દીલને કબજે કરી લઈ પોતાનો હેતુ કાઢી લેવા માગે છે. તે એક પુરેપુરો અધ્યાર હતો કે જે ઠાવકાઈ તથા પોઝીશનથી પોતાનાં મતલબ સાધવાના ખેલ ખેલી રહ્યો છે. ખ્વાજા આગળ પ્રથમ તો તે દોલતનો ભાગ લેવાને જાય છે. તેની દોલતમાંથી ભાગની માગણી કરે છે અને સાથેજ દુનિયાને નજીવી મીલકત કહેતો જાય છે. તે એક મહાન ઠગ બાજી ખેડી રહ્યો છે આ ઉપરથી એટલું તો બહુજ સજાઈથી પુરવાર થાય છે કે તેનું મન ઠગ વિદ્યાથી બરપુર ભર્યું હતું. અને દુનિયા જૈને નજીવી મીલકત કહેતો જાય છે તેને કબજે કરવા માગતો હતો.

ખ્વાજાની ઇમાનદારી જુઓ કે, એક કરાર જે એક ટાહેલા સમાન હતો તેનાપર તે અમલ કરવામાં એક ડગલું પણ પાછો હઠતો નથી અને હસનની ખાતર તવાજો તથા આખર વધારવાના એક પણ મોકાને તે હાથથી જવા દેતો નથી. હસનની ઠાવકે મુખે જે માગણી થઈ તેના જવાબમાં તે ભલો વજર કહે છે કે “ હરગીઝ

હું કરારનો ભંગ કરીશ નહિ.” મતલબ કે ખ્યાળ કરાર પ્રમાણે અમલ કરવામાં લેણામાં આનીકાની કરતો નથી. જે તેનામાં હસન સગળા જેવી ફગવિધા હતે તો આવા ટાહેલા કરારને કાંઈપણ મથક આપતે નહિ; પણ તે તો પોતાની હિમાનદારીપર ચુસ્ત ખડો છે અને વચન ભંગ કરનારાઓમાં પોતાનું નામ દાખલ નહિ કરાવવાને બાર આપીને જાણવે છે.

ખ્યાળ એમ તો નહિ જાણુવા પામ્યો હતો કે, આ મિત્ર કરારના ચોપડા લઈ લેખાં કરાવી હીસામ લેવાને આગ્યો છે. તે જાણતો હતો કે, તેને સારા હોદ્દાપર ગોઠવી આપું એટલે મારી મિત્રા-ચારીની ફરજથી હું મુક્ત થાઉં, પણ આ મોહમાન તો મીજ્યાનને ખાનમતીનો ખેલ ખતાવી, તેને શીશામાં પુરવા માગતો હતો. ખ્યા-ળએ તે ધારણેજ તેને જવાબ આપ્યો; પણ તે જવાબ હસનને હેતુનું મોતી પ્રાપ્ત કરાવી આપે તેવો સ્પષ્ટ નહિ હતો. તેથી તેણે તે જવા-બથી સંતોષ નહિ માનતાં ખ્યાળને કહ્યું કે “આપની કૃપાઓ મારાપર અનહદ છે; પણ તે કરારદાદની સરતનો અમલ નથી.” મતલબ કે હું તમારો મહેમાન છું, મારી તમો દરેક રીતે ખાતર તંવાળ કરો છો. મારી ઇચ્છા વધારવાના એક પણ પ્રસંગને તમો જતો કરતા નથી. પરંતુ મને તો તમારી દોલત તથા પદવીમાં સરખો ભાગ જોઈએ છીએ. ખાતર બરદાસ તથા માનપાનથી મારો દીવસ શું વળવાનો હતો. માટે તે ખ્યાળ કરારદાદની સરતનો અમલ નથી માટે તમો કરારદાદની સરતનો અમલ કરી આપની દોલત તથા પદ-વીમાંથી મને સરખો ભાગ આપી દારેગ થાઓ. ખ્યાળની બલાઈનો કાંઈ પાર નથી. તે કહે છે કે “તમો ખરું કહો છો મારી કિર્તિ તથા હોદ્દાના; અહીં મારી સઘળી મીલકતના તમો બાગીદાર છો.”

ઉપર પ્રમાણેની વાતચીતથી હસને ખ્યાલથી કરારદાદની સરતો પર અમલ કરાવવાનું પાકું વચન લઈ લીધું. તેની આ ઠાવડી કારવાઈ તેની અચચારી તથા દાદાગીરિને સખળ રીતે પુરવાર કરે છે. કોપડ ચોપડ તથા દમ ભરાતી પોતાનો મતલબ સાધી લેવા માગે છે.

ખ્યાલ કે જેની ખાનદાની તથા ઇમાનદારીના થોડેથોડ વખાણ કરવાં જોઈએ, કે તે પોતાના કરારના અમલમાં એક રતી બરાબર પણ પાછી પેની કરવા માગેનો નથી અને હસનને કોઈ મોટી પદવીએ તે પહોંચાડવાને પોતાની સત્તા તથા લાગવગનો પુરેપુરો અમલ કરે છે. હસન કે જે એક મુશ્કેલીસ માણસ અને તે પણ એવો કે જેને કોઈ ઓળખતું ન હતું, તેને ખ્યાલ કરારદાદની સરતપર અમલ કરવાને ખાતર સુલતાન મલકશાહની હજુરમાં લઈ ગયો. હસન જેવા માણસને મલકશાહ જેવા સુલતાનની હજુરમાં આવી બસામણ વચ્ચે હાજર થવું એ એક ખ્યાલની મહેરબાનીનેજ આભારી હતું, નહિતર હસનને તે ખ્યાલ રૂખ્તમાં પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નહિ હતી. ખ્યાલએ સુલતાન પાસે હસનને રજુ કરી તેની ઓળખાણ કરાવી, તેનો પોતાની સાથેનો સંબંધ વર્ણવી બતાવ્યો અને તેની જુદી તથા નીતિનાં બહુજ વખાણ કીધાં. આ સંઘળી આવતો તેણે એટલી સન્નજડ તથા લાગણીભરી કરી કે, સુલતાન તેનાપર મહેરબાન થયો અને હસન તેનો એક માનીતો દરબારી થઈ ગયો. ખ્યાલની પોતાના મિત્ર પ્રત્યેની મહેરબાની જુઓ કે, જે મિત્રને કોઈ જાણતુંએ નહિ હતું, કે તે કોણ છે તે તેની મહેરબાનીથી સુલતાનનો માનીતો થઈ પડ્યો. અને હસનને ખ્યાલની મહેરબાનીએ પોતાની ઉન્નતિનું કાર ખોલી આપ્યું “ તે પોતાની આંલાકીથી થોડા સમયમાં સુલતાનના

મીઞજપર એટલો કાવી એવો અને એટલો તો વિશ્વાસ ઉપન્ન થઈ
લીધો કે, સુલતાન મોટા મોટા મહાન કામોમાં તેની સલાહ પ્રમાણે
ચાલતો હતો. ”

ખ્વાજાએ હસનને ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિએ પહોંચાડી આપવા
કેળાંત તેને તેની ઇચ્છાથી હમદાન તથા દીનુરનો ગવરનર પણ બનાવી
આપ્યો, પરંતુ તેટલાથી આ લાલચુ મિત્રની ઇચ્છા નૂત્ર થાય તેમ નહિ
હતી. તે તો ખ્વાજા સાથે વજીરાતમાં શરીક થવા માગતો હતો. એટલે
કે આ મેહમાન ધરધણીને ધરમાંથી હાંકી કાઢી તે ધરનો પોતેજ
માલીક થવા માગતો હતો. વજીરાતમાં આગીદારી મેળવી લેવાથી તેની
સુસદ્ધ પ્રસંગે મેળવી કાંઈની પણ દખલગીરી વગરનો તે વડો વજીર
થઈ જાય તેજ હતી. મતલબ કે ખ્વાજાને હાંકી કાઢી, ગોયા કે
તેને ગમડાથી નાંખી પોતેજ વડો વજીર બનવાને તે કાવત્રાં રચવા
લાગી ગયો.

જુઓ કે જે હસને ખ્વાજાને એક પાછ પણ આપી નથી.
પોતેજ ટાહેલા જેવો બાસ કરાવી એક કરારદાદ સુલ અવસ્થામાં તેની
પાસેથી કરાવી લીધો છે તે ખ્વાજા જેવા વડા વજીરનો મેહમાન થાય
છે તેની ખાતર બરદાસની મજા ઉઠાવે છે. પોતાનું માનપાન વધારે
છે. ખ્વાજા તેને કાંઈપણ આનાકાની વિના કરારની સરતો
પર અમલ કરવાને જણાવી સુલતાન પાસે તેને રજુ કરી
સુલતાનનો તેને માનીતો બનાવી આપે છે, અને માનીતો
પણ એવો કે, તે સુલતાનનું દીલ જીતી લે છે અને સુલતાન
મોટા મોટા મહાન કામોમાં તેની સલાહ પ્રમાણે
ચાલવા લાગી જાય છે. ઉપરાંત તે હસનને હમદાન તથા દીનુરનો

ગવરનરી અપામે છે. મંતલજ કે ખ્વાજ પોતાના મિત્ર ઉપર કૃપાઓની મુદ્દિઓ ઘોધમાર વરસાદ વરસાવે છે. તેવા મિત્ર તથા મુરખીને તેના દરજ્જાથી ગળડાવી નાંખી; બદકે તેની પદવી ઊંચી લઈ પોતેજ વડો વજર થવા માગે છે. આ સઘળી બાબતો એ બાબત સાબીત કરવાને પુરતી છે કે હસન એક નીચ તથા તદ્દન હીચકારો માણસ હતો. જો તે નીચ તથા તદ્દન હીચકારો માણસ નહિ હતો તો, પોતાપર આટલા આટલા ઉપકારો કરનારો તે કીયામત સુધીનો ગાભારી થઈ જતે. આભારી થવાની વાત તો એક તરફ, પણ કિલટો તે તેને ખરાબ કરવાને તડામાર પૈરવી કરે છે.

ખ્વાજના ઉપકારો જુઓ અને હસનના અપકારો જુઓ. ખરેખર ખ્વાજ પોતાની ખાનદાની તથા ઇમાનદારીમાં હદ કુદાવી ગયો અને ખરેખર તેણે હુધ પાછને સાપ કિછેર્યો; કે જે સાપ હવે તેને કરડવાને કુંકાડા મારવા લાગ્યો છે. ખરેખર હસને જેયું કે, ખ્વાજની ખાનદાની તથા ઇમાનદારી મારા સફેદ ઠગખાજના કાવાદાવાનું સમજવા દેશે નહિ તેથી તેને ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે, હું જરૂર ખ્વાજને વજરાતના હોદ્દાથી પદબ્રષ્ટ કરાવી, હું તે હોદ્દાને હાસલ કરી લઈશ. આવી રીતે ખ્વાજને વજરાત પદથી ઉતારી પાડવાને તેણે હમદાનની ગવરનરીનો પણ સ્વીકાર કીધો નહીં કેમકે તે તો વજરપદ હાથ કરવાને મથી રહ્યો હતો અને એવો પ્રસંગ શોધતો હતો કે ખ્વાજથી મુલતાન નારાજ થઈ તેને વજરાતના હોદ્દાથી કમા કરે.

ખ્વાજએ એક કમીના માણસપર ઉપકારો કર્યા હતા. જેનાથી કદી પણ લલાઈની આશા નહિ રાખી શકાય તેવાપર પોતાની ઉદારતાનાં હાથો લંબાવ્યા હતા અને પાત્ર પિછાણવામાં તે જેયું ખાઈ ગયો હતો તે પથ્થરને હીરો, માટીડીને કસ્તુરી અને ઉલ્લુને ખુલ્લુખુલ

સમજવા પામ્યો હતો. તેની આવી ભુલની તેને સગત ન મળે એ બન-
વાબેગ નહિ હતું. હવે તે પોતાની ભુલનો બદલો પામવાની પુરેપુરી
અભૂતિપર આવી લાગ્યો છે. ખ્વાબજે જે હસનને પોતાનો મેહમાન
બનાવ્યો, તેની પુરી રીતે ખાતર તવાબે કીધી, તેની ઇજ્જત આખર
વધારવામાં ખામી રાખી નહિ અને છેવટે તેને સલગ્નુકી સુલતાનની
રૂબરૂમાં પેશ કરી તેને ગવરનરની પદવીએ પહોંચાડી આપ્યો, તે હસન
હવે તેનેજ ઉચલાવી નાંખવાને બાજુએ રચી રહ્યો છે અને તે બાજુમાં
ફળીભુત થાય તેવા એક પલ્લુ પ્રસંગને હાથથી જવા દેતો નથી. ખ્વાબ
પણુ આ ઘાતકી પરોગાથી હવે ખબરદાર થઈ ગયો છે; પરંતુ તેની
ખાનદાની તથા ઇમાનદારી તેને બદલો લેવાની રજા આપતી નથી.
તો પણુ એટલી વાત તો ખરી છે કે આ ઘાતકી મેહમાનથી તે
ઘાસ્તી ખાઈ ગયો છે; કેમકે તેણે પોતાની કેટલીક કારકીર્દીથી પોતાની
ઘાસ્તીમાં ઉમેરો કરી આપ્યો છે.

હસન ખ્વાબને સુલતાનની નજરમાં હલકે પાડી તેને તેના
વડા દરજ્જાથી ગબડાવી દેવાને મથ્યો હતો. આ મથનમાં તેણે કેવી
કેવી ખટપટો તથા ચાલબાજીઓ ચલાવી હશે તેનાપર પરદો પડેલો
છે; પણુ એમતો નહિજ માની શકાય કે તેણે પોતાના એક પલ્લુ
મોકાને હાથથી જવા દીધો હોય. હસન પણુ જુએ છે કે, પોતાના
વજીરપદ પર આવવાને માત્ર ખ્વાબજ નડતર રૂપ છે. જે સુલતાન
તેનાથી નારાજ થઈ જાય તો, હું તેની કુરસીપર બીરાજમાન થઈ
જાઉં. સુલતાન મલકશાહ કે જેની કુશળ કારકીર્દી જગ આશકાર છે
તેની નજરમાં ખ્વાબ જેવા બહા તથા બાહોશ માણસને ગબડાવી
નાંખાવે એ તે સમયના બીજાઓ માટે તો અશક્ય જેવુંજ હોવું
જોઈએ, પણુ હસનની ઉંડી પહોંચ તે અશક્યને શક્ય કરી નાંખવાને
દીક્ષાસ્ત્રો આપતી હતી.

ખવાળને સુલતાનની નજરમાં હલકો પાડવાના હસનના કાવા દાવાના સંબંધમાં ખુદ ખવાળ બે પ્રસંગોજ ટાંકી બતાવે છે. તે બે પ્રસંગોમાં પહેલો ખવાળની ધનામની વહેંચણી કરવામાં થએલી ભુલનો હતો. હલખમાં કાચો પથ્થર બને છે કે જેનાં વાસણો થાય છે. સુલતાન મલકશાહે તે પથ્થર પુરતા પ્રમાણમાં ધરરહાન લાવવાની ખાહેશ જણાવી. છાવણીના એક માણસે સુલતાનની ધમ્મકા સમજી, તે પથ્થર ધરરહાન સુલતાનપર મોકલવાનું નક્કી કરી, બે ઉંટવાળાઓ સાથે પાંચસો મણ પથ્થર ધરરહાન મોકલાવ્યા. બે ઉંટવાળા પૈકી એક પાસે ચાર અને બીજા પાસે છ એમ કુલે દશ ઉંટ હતા. દસે ઉંટપર દોઢ હજાર મણનો બોળો લાધવામાં આવ્યો હતો. દોઢ હજાર મણમાં તે છાવણીવાળા તરફના પાંચસો મણ પથ્થર હતા અને બાકીનો હજાર મણનો બોળો તે ઉંટવાળાઓનો પોતાનો ખાનગી હતો.

સુલતાન પથ્થર જોઈ ખુશી થયો અને ઉંટવાળાઓને સરપાવ કપરાંત એક હજાર દીનાર ધનામમાં આપ્યા. તે ધનામની રકમ વહેંચી આપવાને તે ઉંટવાળાઓએ ખવાળ આગળ ઝરજી કીધી. ખવાળએ જોયું કે ઉંટ દશ છે અને દીનાર હજાર છે તેથી પ્રત્યેક ઉંટ દીઠ સો સો દીનાર આપવા જોઈએ તેમ ગણી છ ઉંટવાળાને છસો અને ચાર ઉંટવાળાને ચારસો આપ્યા. આ વહેંચણી કરવામાં ખરી રીતે ભુલ થઈ હતી, પરંતુ તે ભુલ મુજબ બનાવ જોતાં પહેલી દ્રષ્ટીએ નજરે ચડે તેવી નથી. ખવાળને તો માત્ર હજાર દીનાર દસ ઉંટવાળાને વહેંચી આપવાના હતા. તે તેણે સાધારણ દ્રષ્ટીએ વહેંચી આપ્યા, પણ તે અંદરખાનેથી દસ ઉંટોપર પંદરસો મણનો બોળો આવ્યો છે અને તે પંદરસોના બોળમાં હજાર મણ તેમના ખાનગી છે તે વાતથી તે અજાણ્યોજ હોવો જોઈએ.

જે ઉંટવાળાઓએ વહેંચણી બાબતમાં વાંધો રજુ કરી બધી હકીકતથી ખ્વાજાને વાકેશ કીધો હતો તો, ખ્વાજા એવો માણસ ન્યાય ન કરે એ બનવાનું જ નહિ હતું. જે માણસ એક બળવાન રાજ્યનો વડો વજીર છે તે આવા ક્ષુલ્લક બનાવમાં અન્યાય કરે એમ તો માની શકાય નહિ, પણ જેટલી હકીકત તેને રજુ થઈ તે ઉપરથી તેણે ઇનામની વહેંચણી કરી આપી. ઇનામની વહેંચણી બરાબર થઈ ન હતી એ વાત નિરવિવાદ છે; પરંતુ તે વહેંચણીની ભુલ પકડવામાં હસનનો ટ્રાસ નિર્દોષ હોતુ હોય એમ કહી શકાતું નથી. ખ્વાજા કે જેણે હસન ઉપર ઉપકારોના કુલોની વૃષ્ટિ કરવામાં કાંઈ કસર બાકી રાખી નહિ હતી તેની આવી નિર્દોષ ભુલને પકડી, રજતું ગજ કરી આપવું એ તેની ખ્વાજાને બરાબર કરવાની બાજી હતી. જ્યારે આવી એક સાધારણ બાબતમાં તે ખ્વાજાની વિરક્તતા કરવાને ચુક્યો નહિ ત્યારે બીજા રાજ્યના બનાવોમાં પણ તેણે ખ્વાજાને ઉતારી પાડવાને પુષ્કળ માથું માર્યું હશે એ નિર્વિવાદ વાત છે.

એક મિત્ર તરીકેની ફરજને દ્રષ્ટિ મર્યાદામાં રાખતાં હસનની આ ભુલ પકડી, ખ્વાજાને બદનામ કરવાની વેતરણ એક મહાન યુનાદ સમાન લેખી શકાય. મિત્રની આવી ભુલને પકડી તેને બદનામ કરવાને તત્પર થઈ જવું એ મિત્રાચારીની દોરીને તોડી પાડવા કરતાં, કાંઈ ઓછી બાબત નથી. ખ્વાજાની ભુલ થઈ હતી અને તે તેને (હસન) જણાઈ આવી તો તેણે તેથી ખ્વાજાને વાકેશ કરી આપવો જોઈતો હતો અને જે તેમ તેણે કર્યું હતું તે તો ખ્વાજાને ઇનામની વહેંચણીમાં ફેરફાર કરવાને કાંઈ પણ અડચણ નહિ હતી. ખ્વાજા એવો માણસ તો નહિજ હતો કે, જે પોતાની ભુલ જોઈ તેનો સ્વીકાર ન કરે

અને તેની દુસ્તી ન કરે. ખુદ ખવાળ વસાયા તથા દસ્તુરલ વુઝરામાં પોતાની ભુલોનો ઇકરાર કરે છે. અને તેવી ભુલોને છુપાવવાને લેશ માત્ર પણ પ્રયાસ કરતો નથી. જે ભુલ માટે કોઈએ આક્ષેપ લીધો નથી, તે આખતમાં પણ તે પોતાની ભુલનો ઇકરાર કરે છે અને પોતાના બેઠાને તેવી ભુલમાં નહિ પડવાને તે વસીયત કરે છે. હસને જે વર્તન ખવાળ સાથે ચલાવી તે અતિ નીચ તથા હીચકારા ભરી છે. ખવાળના ઉપકારો ઉપર તેણે પાણી ફેરવ્યું છે. અને ખુદ ખવાળએ તેને જે તથવાર આપી તે તેણે ખુદ ખવાળ ઉપરજ અજમાવી છે.

ખવાળની ભુલ બતાવતાં હસને કહ્યું કે ખવાળ નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક ઇનામની વહેંચણીમાં ભુલ કીધી છે. અને નાણાંને ગેરવાળખી રીતે આપી દીધાં છે. અને નાણાં મેળવવાનો જે ખરો હકદાર હતો તેનો હક સુલતાન ઉપર આકી રહ્યો. “હા ઈંટવાળાને આઠસો અને ચાર ઈંટવાળાને બસો દીનાર મળવા જોઈતા હતા ” હસને ખવાળની ભુલ કાઠી એટલુંજ નહિ; પણ ખવાળને તેથી ખાનગીમાં જાહેર નહિ કરતાં, તે ભુલને પંખીકમાં ફેલાવવા માંડી. રાજ્યમાં જ્યાં કરોડો રૂપીઆ ઇનામ અકરામમાં અપાય છે ત્યાં આ રકમ કશા પણ ખીસાદમાં નથી; પરંતુ હસને રજનો ગજ કરી હવાની જેમ તેને ફેલાવી આપી. આ ભુલ વિષે જ્યાં ત્યાં ચર્ચાઓ ચાલી હશે અને લોકોએ પણ જ્યારે હીસાબ તપાસ્યો હશે ત્યારે ખવાળની ભુલ કમુલ રાખી હશે. આ ખવાળની ભુલની ચર્ચાએ એટલું તો જંતર પકડ્યું કે, તે માટે ખુદ ખવાળ કહે છે કે “ આ ખબર ઉડતી જ્યારે સુલતાન સુધી પહોંચી ત્યારે તેણે મને બોલાવ્યો ” ખવાળના આ શબ્દો એટલું તો ચોક્કસ પુરવાર કરે છે કે, સુલતાનનું આ બનાવ પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન

ખેંચાવું અને તેણે તે બાળકનો ખુલાસો માગવાને ખ્વાળને ખાસ તોડાવ્યો. ખ્વાળ કહે છે કે “ હું હાજર થયો (સુલતાન પાસે) ત્યારે હસનખિન સખ્યાહ પણ હાજર હતો. ” એક નજીવી બાળક પ્રત્યે સુલતાનનું ખાસ ધ્યાન ખેંચાવું અને તે માટે ખાસ ખ્વાળને બોલાવવો અને હસનનું સુલતાન પાસે હાજર હોવું એવા અનુમાનપર લાઇ જાય છે કે સુલતાને પ્રથમ હસનથીજ તે વાત સાંભળી હશે. અથવા તો તે કેસની હકીકત તેનાથી સમજી લીધી હશે. એમ પણ માની શકાય કે, ખ્વાળને પુછતી વખતે તેની બુલનો ઇકરાર કરાવવાને તેણે હસનને પ્રથમથીજ બોલાવી લીધો હશે.

જે વાત આટલી હદ સુધી જઈ પહોંચી છે તેની ખ્વાળને ચોક્કસ ખબર હોવી જોઈએ. હસન આ બનાવનો ઉપાદક તથા પ્રસારક હતો તેને ખ્વાળ સુલતાન પાસે બેસેલો જુએ છે અને તેને હવે પોતાની બુલનો ઇકરાર કરવા સિવાય બીજો એક પણ માર્ગ નથી. તે સુલતાનની રૂબરૂમાં જવાબ આપતાં ગભરાયો હોય, એ સ્વભાવિક છે. સુલતાન તો ખ્વાળની બુલને બરાબર સમજી ચુક્યો હતો, પણ તે માત્ર ખ્વાળને મુખે તેનો ઇકરાર કરાવવા માગતો હતો. ખ્વાળની સ્થિતિ ખુદ સુલતાનનેજ દયા જનક લાગી હતી નેથી તે ખ્વાળને જોતાંજ હસી પડ્યો. સુલતાનનું ખ્વાળને જોતાંજ હસી પડવું એ સુલતાન માટે આ કેસ બહુજ રમુજ આપનારો થઈ પડ્યો સાબીત કરે છે. પોતાના હસી પડનાથી તે ખ્વાળને સપડાવેલો સમજે તથા જણાવે છે. વળી આ કેસ સુલતાન માટે વધુ રમુજ થઈ પડેલો, તો એ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે, તેણે ખ્વાળને જોતાંજ હસી પડીને હસનને કહ્યું કે “ ઇનામની હકીકત

જાણવો.” ખ્વાળ હવે હસનના કાવત્રાનો ભોગ થઇ પડ્યો હતો અને હસને પોતાના હરીફને બરાબર સાંડસામાં પકડ્યો હતો. આ બનાવથી ખુદ ખ્વાળ પ્રત્યક્ષ હસનની ચતુતા જોઇ શક્યો, અને તે એટલી હદ સુધી પહોંચેલી કે, ખુદ સુલતાનની રૂબરૂમાં તેને શરમીદા કીધો. પોતાના મિત્ર તથા મુરખી સાથે આટલી બધી ગુસ્તાખી તથા વિરુદ્ધતા કરવી, એ તેના અતિ નીચ ખવાસને પુરવાર કરે છે અને નીચ ખવાસના માણસ પર ઉપકાર કરવાથી, ઉપકાર કરનારને કેટલું ભોગવવું પડે છે તેનું તે એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પેશ કરે છે.

સુલતાનનું આ કેસમાં અતિ રસ લેવું પણ હદ કુદાવી ગયું હતું. હસન ધનામના કેસને સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કરી બતાવે છે ત્યારે તે કહે છે કે “તે સંક્ષિપ્તમાં બયાન થયું છે, પણ તેને વિગતથી બયાન કરો” હસને હીસાબને વિસ્તારીને બયાન કીધું, જેથી સુલતાન પોતાની ધારણામાં ફળીભુત થયો; એટલે તે ખ્વાળને તેની ભુલ જાણી જોઇ શક્યો. સુલતાન ધણો ચતુર તથા ખ્વાળનો આહક હતો તેથી તે પોતાનો કેસ જીતી લઇને પણ ખ્વાળને નારાજ કરવાને આહતો નહિ હતો; તેથી તેણે તે વાતને હસી મજાકમાં ઉડાવી દીધી. પણ ખ્વાળ કહે છે કે “હું સમજી ગયો કે આ બનાવથી સુલતાનના દીલમાં કેવો અસર થયો છે !”

એક અધિકારી પોતાના તાબાના નોકરની ભુલ પકડીને, માત્ર તેને ઝંખવાણો પાડવાને, જ્યારે તે ભુલ નોકરને સાબીત કરી આપે છે ત્યારે જે અપૂર્વ આનંદ અધિકારીને થાય છે તેની સીમા બાંધવી મુશ્કેલ છે. આ બાબતને અનુભવીઓ બરાબર સમજી શકે છે. તાબાનો નોકર ભુલ કરે અને તે ભુલને અધિકારી પકડી પાડી માત્ર નોકરને ઝંખવાણો પાડવાને તે ભુલ નોકરને સાબીત કરી આપે ત્યારે નોકરને

જે અપૂર્વ સરમીદગી થાય છે તેની સીમા આંધવી પણ સુસ્કંદ છે. મતલબ કે હસને ખવાજપર એક કરી ઘા કીધો, જે ઘાએ ખવાજને જખમી કરી નાંખ્યો.

હસનના આ નીચ કર્તવ્ય વિશે ન્યારે કાંઈક ખારીકિમાં ઉતરીએ છીએ ત્યારે હસનની દુષ્ટતા વધુ મંભીર જણાઈ આવે છે. હસનને ખવાજ સાથે ગાઢ સંબંધ હતો અને તે ખવાજ સાથે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં લેખી રીતે મિત્રાચારીનો કરારદાદ લખાવી ચુક્યો હતો પરંતુ તેણે ખવાજ સાથે યતુતાબરી વર્તન ચલાવી, તે કરારદાદનો તેણે ભંગ કીધો; કેમકે તે ખુદ ખવાજ પાસેથી કરારદાદની રૂએ તેના વજીરપદમાં સરખી ભાગીદારી લેવા માગતો હતો અને તેથી તેણે ઇન્સાફને ખાતર વિચારવું જોઈતું હતું કે, હું જે ખવાજનું અપમાન કરું છું તે અપમાનમાં પણ હું તેનો ભાગીદાર કરું છું. પરંતુ હલકી ખવાસના માણસો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં જેમ દરેક અગત્યની બાબતને વીસરી જાય છે તેમ હસન પણ આ બાબતને વીસરી જાય છે. વીસરીજ નાય છે એટલુંજ નહિ પણ દેખતી આંખે તે ગુનોહ કરે છે. આવી રીતના કરાર તોડવાના આરોપ માટે હસનને જેટલો ધિક્કાર આપવામાં આવે તેટલો ઘોડોજ છે. ખુદ કરાર કરાવી લેનાર, કરારપર અમલ કરાવવા માગનાર અને તે કરારદાદ પ્રમાણે બદલો મેળવનાર, ખુદ પોતે કરારદાદનો ભંગ કરે એ કાંઈ ગ્રાહ્ય દીલગીરીની વાત ગણાય નહિ !

હસનનો ખવાજપર ખીજો હુમલો.

હસનના ખવાજ કિરના કિપર જણાવેલા પ્રથમના હુમલા કરતાં પણ, આ ખીજો, રાજ્યના જમાખર્ચાના આંકડા તૈયાર કરવા બાબતનો હુમલો વધુ આન ખેંચનારો છે. આ ખીજા હુમલાની સરવાતજ ખુદ

હસન કરે છે. હસને ખીજ દરબારીઓના દીસો પણ કબજે કરી લીધાં હતાં; તેથી તેનો લાભ લઈ તેણે ખવાજને હાર આપવાને એક ખીજું પ્રોગ્રામ રચી કાઢ્યું. તેણે દરબારીઓ મારફતે સુલતાનના કાન સુધી, એ વાત ખડોચાડી કે, સુલતાન વીસ વર્ષથી રાજ્ય કરે છે, તેને પોતાના રાજ્યના જમા ખર્ચથી પણ જાણીતું થવું જોઈએ. આ બાબતજ ખુદ એવી હતી કે, જે સુલતાનને અગત્યની જણાય; તેથી ખવાજ કહે છે કે “ આ બાબત માટે સુલતાન મલકશાહ અને પુછ્યું કે તમે તેનો એક સંપૂર્ણ રીપોર્ટ કેટલા દહાડામાં તૈયાર કરી શકો છો, કે જેનાથી રાજ્યના જમા ખર્ચની સઘળી વીગત જાણી શકાય ? ” મે અરજ કીધી “ કે ખુદાવીંદ નેઅમત ! આપનું રાજ્ય કાશગરથી રૂમ અને અંતાકીઆ સુધી પ્રસરેલું છે. જે હું પુરેપુરી કોશીશ કરું તો, બે વર્ષની મુદતમાં તે તૈયાર કરી શકું છું ”

સુલતાનને કદાચ બે વર્ષની મુદત વધુ જણાય; પણ તેટલી મુદત થવાનું ખવાજએ કારણ પણ સાથે જણાવી આપ્યું હતું. જે સુલતાન વધુ મુદત વિષે વધારે જીદ કરતે તો ખવાજ વિશેષ પુરાવાથી તેના મનનું સમાધાન કરાવી શકે તેમ હતો; પરંતુ હસનતો સમઝીની જેમ પોતાના શીકારપર ટાંપીનેજ ઉભો હતો. તેણે ખવાજને નીચું દેખાડવાનો પ્રસંગ બરોબર હાથ આવ્યો છે તેથી તેણે બાદશાહને “ અરજ કીધી કે “ હું તેવો રીપોર્ટ ૪૦ દહાડાની અંદર રજૂ કરી શકું છું; સરત માત્ર એટલી કે વજરાતની ઓફીસ તેના રકાફ સાથે મને સુપ્રત કરી આપવામાં આવે. ” “ આપણે જોયું કે, સુલતાન તો તેવો રીપોર્ટ તૈયાર કરવાને ખવાજને પુછે છે, પણ

હસનતો તલપીજ રહ્યો હતો, તેથી સુલતાનને વગર પુછે ખોલી કહ્યો કે “ હું તેવો રીપોર્ટ ૪૦ દહાડાની અંદર રજુ કરી સકું છું. ” ખવાજએ બે ધર્મની મુદત જણાવી, કે જેના સાતસો ઉપરાંત દહાડા થાય, પરંતુ હસન સંબ્યાહે તો ૪૦ દહાડામાં તૈયાર કરી આપવાનું જણાવી બાવ બહુજ સસ્તો કરી નાંખ્યો. બે વર્ષે તૈયાર થાય, તે ૪૦ દહાડામાંજ તૈયાર કરી આપવાનું કહે છે તેથી સુલતાનનું મન લલચાઇ જાય તેમ હતું; તેથી હસનની પરીક્ષા કરવાને સુલતાને તેની દરખાસ્ત કબુલ રાખી.

ખવાજ તો લાજવાજજ થઇ ગયો અને હસને મેદાન હાથ કરી લીધું. તેણે જોયું કે હું જે વજીરાતની કુરસી હાથ કરવાને દાવ નથી રહ્યો છું તેમાં સાદૃશ્યતા મેળવવાનો આ સારો પ્રસંગ છે. અને તે સાદૃશ્યતા મળતાં પૂર્વેજ ૪૦ દહાડા સુધી તો તે કુરસી એકદીગ મળી પણ આવે છે. ખવાજની સ્થિતિ બહુજ દયાજનક થઇ પડી. એટલે કે બળવાન શત્રુ જે તેને ખરાબ કરવા મચી રહ્યો છે તે આમ ડાકેને પગલે દાવતો ચાલ્યો આવે છે. અને આ જમા ખર્ચના કેસમાં તો તે ૪૦ દહાડા માટે પોતાના અધિકારો વટીક છીનવી જાય છે. ખવાજની ગમરાટનો કોઈ પાર નહિ હોવો જોઈએ; કેમકે તે શત્રુની તલવારના લોહાને માનતો હતો. તે સમજી ગયો કે હસન જરૂર તે કામ ૪૦ દહાડામાં તૈયાર કરશે અને મને પસ્તાવા તથા અપમાનના દરીયામાં ઝોથું ખવડાવી દેશે. આલીસ દહાડા હસને રીપોર્ટ તૈયાર કરવામાં લોહિને પ્રાણી એક કરી નાંખ્યું હશે અને ખવાજ તેનું કામ જોઇ અસહ્ય ગમરાટો પણ હશે; પરંતુ ગમરાય કે ન ગમરાય; પણ શત્રુ કાંઈ આંખ્યો જાય તેવો નહિ હતો. આલીસ દહાડામાં તેણે

રીપોર્ટ તૈયાર કીધો અને હવે માત્ર સુલતાનની રૂબરૂમાં તે પેશ કરી સમજાવી દેવાનું કામ બાકી રહ્યું.

હવે હસન ખવાનને મિત્ર રહ્યો નથી. તેની સાથેના કરારપર તેણે પ્રથમથીજ પાણી ફેરવી નાંખ્યું છે, બહાર તે કરારની આડમાં તેણે ખવાનને ટકર મારવા લાયકનો પોતાને બળવાન બનાવી લીધો છે. ખવાનને બરાબર હંકારી રહ્યો છે. હસન પોતાને સુવર્ણ ચઢેલા કામમાં ફતેહ હાસલ કરવા માગતો હતો. અને તેની રહેઠાં ખવાનની લેવડી દાનાદાન થઇ જાય તેમ હતી. તેથી તેણે હસનને પાછો પાડવાને જરૂર પ્રયાસ કીધો. આવી સ્થિતિ વચ્ચે અમો ખવાનને વધુ દોષિત ગણી શકતા નથી. એવો તે કોણ હોય કે આવા પ્રસંગે બચાવની તજવીજ ન કરે ! કેમ તલવાર મારવાને દોડે અને પોતે ઢાલ આડે ન ધરે ! દબીસ્તાનુલ મજાહેરવાળો કહે છે કે “ ખવાનએ પ્રપંચથી હસન સખ્યાહને ત્યાંનો રીપોર્ટ મંગાવી લઈ તેના પૃષ્ઠે ફેરફાર કરાવી નાંખ્યા હતાં.” મતલબકે આલીસ દહાડા પુરા થયે હસન રીપોર્ટ લઈ સુલતાનને રજુ કરી સમજાવવાને દર-બારમાં ગયે. સુલતાને તેને રીપોર્ટને લગતા પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા ત્યારે તે જવાબ આપી શક્યો નહિ અને ગભરાટમાં પડી ગયો.

એક બારગી એમ માની લાઇએ કે, ખવાનએ પ્રપંચથી હસનને ત્યાંનો રીપોર્ટ મંગાવી લઈ તેના પૃષ્ઠે ફેરફાર કરાવી નાંખ્યા હતા; પણ હસનનું ગભરાટમાં પડી જવું એક નવાઇની વાત હતી. જો રીપોર્ટ રજુ કરતી વખતે, તેણે પૃષ્ઠે ફેરફાર થઇ ગયેલાં જોયાં હતે તો તે તેવો ખુલાસો રજુ કરી એકાદ દહાડાની મોહલત માઝી શકતે અને તે તેને મળી પણ શકતે. સુલતાન તેવી મોહલત આપવાને લેશમાત્ર પણ આનાકાની કરતે નહિ. તઝકેરે દોલતશાહીમાં લખ્યું છે

કે “ જ્વાળના ચાકરે હસન સખ્યાહના ચાકરને મેળવી લાઇ રીપોર્ટના પૃષ્ઠા હેરફેર કરાવી નાંખ્યા હતાં. તેટલા ઉપરથી હસન સખ્યાહ મલકશાહના કેાષપણુ પ્રશ્નનો જવાબ આપી શક્યો નહિ. ”

આ સંબંધમાં ખુદ જ્વાળજી લખે છે કે “ હસન સખ્યાહ ખરેખર કમાલ કયો હતો કે, તેટલી ટુંક મુદતમાં જમા ખર્ચનો રીપોર્ટ તૈયાર કરી લીધો. ” જ્વાળજી એમ તો કહેવુંજ નથી કે હસન રીપોર્ટ તૈયાર નહિ કરી શક્યો, બલકે તેતો હસનની કાબેલીઅતની અતિ પ્રસંશા કરે છે; પણ હસન મલકશાહને તેના પ્રશ્નોના જવાબ નહિ આપી શક્યો તેનો એક ભાવિક જવાબ આપે છે ને લખે છે કે “પણ હસને અદેખાઇ તથા કરારદાદની વિરૂદ્ધ થઇ આ કારવાઈ કીધી હતી. તેટલા માટે ખુદાના ફજલો કરમથી રીપોર્ટની રજુઆત વખતે તેને શદ્મીંદગી ઉઠાવવી પડી ” અમો તથા સૌ કેાષ જ્વાળજી એ વાતનો સ્વીકાર કરશે કે, હસને અદેખાઈ તથા કરારદાદની વિરૂદ્ધમાં જઇ આ કારવાઈ કીધી હતી. વાત પણ ખરી હતી કે તેવાજ કારણને લઈને હસનની આ કારવાઈ હતી. પણ અદેખાઇ તથા કરારદાદની વિરૂદ્ધમાં તે કારવાઈ હોવાથી તેને તેમાં શરમીંદગી ઉઠાવવી પડી એ કમુલ કરવા મન આંચકો ખાય છે.

ચરર લખે છે કે હસન પોતાનો રીપોર્ટ લઇ દરબારમાં હાજર થયો ત્યારે નિઝામ-ઉલ-મુલક પણ ઉઠાસપણે દરબારમાં ઉભો હતો અને વિચાર તો હતો કે, જો આ રિપોર્ટ બાદશાહને પસંદ પડી ગયો તો મારા તો બારજ વાગી જવાના ! “ આ પુરાવો જ્વાળ ઉપરના આરોપને દુર કરી આપે છે. જો જ્વાળએ હસનના ચાકરને ખુટવી રીપોર્ટના પૃષ્ઠામાં ફેરફાર કરી નાંખ્યો હતો તો તેને ઉઠાસપણે ઉભા

રહેવાની જરૂર પડતે નહિ, બહુકે તેની ખુશાલીના કાંઈ પાર રહ્યો હતો નહિ. તેના દિલમાં સંતોષ તો હોવો જોઈએ કે, રીપોર્ટના પૃષ્ઠોમાં એવો હેરફેર કરી નાંખ્યો છે કે તે બરાબર રજુ કરી શકશેજ નહિ. વળી જ્યારે ખ્યાળ તે રીપોર્ટને તેના નોકરને ખુટવી પોતાની પાસે મંગાવી લે છે ત્યારે તેના પૃષ્ઠોમાં એટલો ફેરફાર કેમ ન કરે, કે તેને રજુ કરવામાં હસન ગમરાઈ જાય વળી જ્યારે ખ્યાળ તેને હસનના નોકરને ખુટવીને રીપોર્ટને પોતા પાસે મંગાવી લે છે ત્યારે તે ખુદ રીપોર્ટનેજ નાશ થા માટે ન કરી નાંખે ?

વળી ખ્યાળએ તે નોકરને ખુટવી જો રીપોર્ટ પોતા પાસે મંગાવ્યા હોય તો તે નોકરને તે વધુમાં વધુ ખુટવી શકવાની પૂર્ણ સત્તા પણ ધરાવતો હતો. રાજ્યમાં તેની સત્તા એટલી તો બળવાન હતી કે લાંબા રૂપીઆ તે આપી શકતે અને તે માટે તેના કાંઈપણ ઓડીટ પણ ન કાઢતે. ખ્યાળની વજીરાત વખતની કારકર્દી તથા સત્તા વિષે જેઓ જાણીતા છે તેઓ અમારા મત સાથે મળતા થયા વિના રહેશે નહિ; પણ હિસાબમાં ખામી જરૂર રહી હોવીજોઈએ. રીપોર્ટમાં તેણે કાંઈ બાબત દાખલ ન કરી હોય અથવા તો તેને દાખલ કરવાની તેને જરૂર ન જણાઈ હોય, પણ સુલતાનને તેની જરૂર જણાતાં તે બાબતનો તેણે પ્રશ્ન કર્યો હોય તો, ના કહી શકાય નહિ. આવી રીતે તો વચ્ચે હસન ગમરાઈ અને જવાબ ન આપી શકે એ બનવા જોગ હતું.

તો પણ ખ્યાળ પોતાની ખાનદાની તથા ઇમાનદારીને નહિ ઓડતાં, હસનના રીપોર્ટમાં ખામી હોવાનું જણાવતો નથી. બનવાજોગ છે કે સુલતાને હસનને પુછેલા પ્રશ્નો ખ્યાળને બિન જરૂરના જણાયા હોય, પણ સુલતાને પુછ્યા અને હસન તેના જવાબો આપી શક્યો

નહિ અને ગભરાઇ ગયો. ખ્વાળ આ સંબંધમાં કહે છે કે “ પણુ હસને અદેખાઇ તથા કરારદાદની વિરુદ્ધ જઇ, આ કારવાઈ કીધી હતી, તેટલા માટે ખુદાના દુશ્મનો કરમથી રીપોર્ટની રજુઆત વખતે તેને શરમીદગી ઉઠાવવી પડી. ” ખ્વાળના લખાણથી એમ કેમ અનુમાન ન લઇ જઇ શકાય કે, હસનને ખુદાતાલાએ તેની અદેખાઇ તથા કરારદાદ તોડ્યાની સજા કીધી. હસન ન્યારથી ખ્વાળ પાસે આવ્યો અને રીપોર્ટ તૈયાર કીધો ત્યાં સુધી તેણે ઘણીજ ધિક્કારને પાત્ર વર્તન ચલાવી હતી. અદેખાઇ તથા કરારદાદને તોડ્યો હતો અને તેથી તેના પાપનો ઘડો ભરાઇ ગયો હતો, તેથી કુદરત તેને તેની સજા અપાવવાને સુલતાનથી તેને એવા પ્રશ્નો પુછાવે છે કે, જે તેના જવાબો આપી શકતો નથી અને ગભરાઇ જાય છે.

આદશાહ સ્ટેજ વાતમાં ખુશીને સ્ટેજ વાતમાં નારાજ થઇ જાય તેવા તો હોય છેજ. વળી અહીં તો શરર લખે છે કે “ આદશાહ હસનની વર્તણૂકને ધીકારની નજરથી જોતો હતો ” આદશાહ પ્રથમથીજ હસનની વર્તણૂકને ધિક્કારની નજરથી જોતો હતો તો તેથી એમ બહુજ સરળતાથી કહી શકાય કે, હસનની ધિક્કારને પાત્ર વર્તણૂક સંબંધે તેને બાતમીઓ મળી ગઇ હોવી જોઇએ. બનવા જોગ છે કે કોઇ પણ દરબારીએ હસનની ખ્વાળ પ્રત્યેની હીલચાલ વિશે તેને બાણીતો કરી આપ્યો હોય અને તેથી નારાજ થવાનું કારણ મળતાં તે તેના પ્રત્યે ગુસ્સે થઇ ગયો હોય ! અર્થ પણુ તેમજ કે, ન્યારે તે રીપોર્ટ સંબંધે પુછવામાં આવેલા પ્રશ્નના જવાબો આપી શક્યો નહિ ત્યારે તેના ધિક્કારને પાત્ર વર્તન વિશે તેની પૂર્ણ ખાત્રી થઇ ગઇ અને તે ખાત્રી પણ એટલી હદ સુધી કે શરર લખે છે કે “ સુલતાનના ગુસ્સાને કાંઇ પાર રહ્યો નહીં. તે તેને સજા કરવાને તૈયાર થઇ ગયો ” આ સમગ્ર બાબતોનો જો સામટો

વિચાર કરી જોઈએ તો ખવાળપર પ્રપંચ કરવાનો જે આરોપ મુકવામાં આવે છે તેમાં કંઈ વળુદ જણાશે નહિ. વળી એ ખાખતને પણ વીસારી શકાય તેમ નથી કે, હસનનો ખચાવ થઈ જવાના જે કારણો રજુ થાય છે. એક તો બાદશાહની દયા અને ખીબુ ખવાળની સીફારસ. પાણી મોભારે જઈ પહોંચ્યું છે, છતાં ખવાળ તો પોતાની ખાનદાની તથા ઇમાનદારીના દામન મજબુત પકડીને ઉભો છે. અને હસનને સજા નહિ કરવામાં આવે તે માટે બલામણુ કરે છે. સુલતાન જ્યારે તેને સજા કરવાને તકયાર થઈ ગયા ત્યારે તે સજા જરૂર કરતેજ. માત્ર ખવાળની સીફારશે તેને સજાથી બચાવી લીધી છે. ખવાળ આ વખતે સીફારશ નહિ કરતે અને તેને સજા થવા દેતે, અથવા તો સજા કરવાની બલામણુ કરતે તો પણ અમો ખવાળને લગાર દોષિત ગણતે નહિ; કેમકે હસને પોતાની ધિક્કારને પાત્ર વર્તનથી ખવાળને તેમ કરવાનો હક આપ્યો હતો; પરંતુ ખવાળ છે, કે જે પોતાની ઇમાનદારીથી ઉગતો નથી. અમો નથી ધારી શકતા કે ખવાળની જગોએ જે ખીબુ કોઈ આસામી હતે તો, આટલે હદ સુધી સહન કરે જતે અને ઇમાનદારીના તાજને તજતે નહિ. છેવટે તેણે હસનને બાદશાહના ગુસ્સાની સજાથી બચાવ્યો અથવા તો હસન ખુદ સજાની ખીકથી હયાંથી નાશી ગયો.

હસન રીપોર્ટ લઈ મલકશાહ પાસે લઈ ગયો; પરંતુ જ્યારે સુલતાને તે રીપોર્ટને લગતા પ્રશ્નો પુછવા માંડ્યા ત્યારે તે તેના જવાબો આપી શક્યો નહિ અને ગભરાટમાં પડી ગયો. આમ થવું એ નિઝામ-ઉલ-સુલક માટે અહો ભાગ્યની વાત હતી. તેતો ધાસ્તીજ આઈ ગયો હતો કે, જેનો ખુદ પોતેજ ઇકરાર કરે છે કે “ જે ખુદ

ન ખાસ્તા હસન સખ્યાહને જમા ખર્ચના રીપોર્ટના કામમાં હાર ન થતે તો, પછી મુશ્કેલીઓનો મુકાબલો કરવો પડતો ” આવી ધાસ્તીને યંકણે આમ મામલો પલટાઈ જવો, એ તેને ખરેખર તેની કુબલાત પ્રમાણે ખુદાનો ફજલો કરમ લાગ્યો, અને તે સમજ્યો કે જો, ખુદા-તાલા હસનને તેની અદેખાઈ તથા કરારદાદ તોડવાની સગ્ન નહિ કરતે તો, ખરેખર તેના માટે મહાન મુશ્કેલીઓનો સામનો ખડો થઈ જતો. તેણે ખુદાનો શુકર માન્યો. તે બહુજ વ્યાગળી હતો, કેમકે તે મુશ્કેલીઓમાં સપડાવાથી તેનાજ ફજલો કરમથી મચી જવા પામ્યો છે.

જો રીપોર્ટના કામજોના પૃષ્ઠોમાં ખ્યાલજો ફેરફાર કરાવી નાંખ્યો હતો તો, તેટલાપરથી કાંઈ હસન ગાંજ્યો વ્વય તેવો નહિ હતો. પૃષ્ઠો ગોઠવવાની મોઢલત માંગી તે બીજેજ દહાડે પોતાના હથીઆરો ખ્યાલજ પર અજમાવતે; પણ સત્ય વાત એજ જણાય છે કે, હસનની નારવાઈ માત્ર અદેખાઈ તથા સુલતાનનું મન વશ કરવા કિપર થઈ હતી, નહિતર સુલતાન મલકશાહનો સમય કે જે આજથી એક હજાર વર્ષ પૂર્વેતો છે કે જ્યારે આજના સમય જેવા રીપોર્ટ જલદીથી તૈયાર કરી શકવાના સાધનો હસ્તી નહિ ધરાવતાં હતાં. આજના જેમાં સરકારી ઓયરીઆં, રૈલ, તાર કે ટપાલ નહિ હતી. મલકશાહનું રાજ્ય કાશ્મીરથી લઈ કમ તથા અંતાહીઆ સુધી ફેલાયલું હતું, કે જેની વિશાળતા આજના હીન્દુસ્તાન જેટલી માની શકાય; તેવા મોટા રાજ્યનો જમાખર્ચોનો અને તે પણ સંપૂર્ણ, એવો જે રીપોર્ટ, તે માત્ર ૪૦ દહાડામાં કેમ તૈયાર થઈ શકે તેમ હતો? જો માત્ર ૪૦ દહાડામાંજ તેવો રીપોર્ટ તૈયાર થઈ શકે તેમ હતો તો, તે કામ હસન કરતાં ખ્યાલ વધારે સરળતાથી કરી શકે તેમ હતો અને જો તેમજ હતો તો તેને તેવા રીપોર્ટ માટે જે વર્ષની મુદત જણાવવાની

કાંઈ કારણ નહિ હતું; બદ્દે જલદીથી કરી આપી સુલતાનને સંતોષ આપી શકતો હતો, પણ તેણે કામની મુશ્કેલીઓ જોઈ જે મુદત માગી તે વ્યાજબીજ લાગે છે. આજના સમયમાં પણ જે હિન્દુસ્તાનનો તેવો રીપોર્ટ તૈયાર કરવો હોય તો ૪૦ દહાડામાં થઈ ન શકે. વડોદરા મેસુર, નિઝામ વીગેરે હિન્દુસ્તાનના દેશી રાજ્યોના વાર્ષિક રીપોર્ટ કે જે માટે સરળતાના બધા સાધનો મોજુદ છે; તે પણ ૪૦ દહાડામાં તૈયાર થઈ શકતા નથી. તેવા રાજ્યોના સેનસસ, ફેમીન વીગેરેના રીપોર્ટ તૈયાર થતાં પણ છછ મહિનાઓ નીકળી જાય છે તો પછી ખવાજા તે કામ ૪૦ દહાડામાં તૈયાર નજ થઈ શકે તે બરાબર જાણુતો હોવો જોઈએ. અને તેથી તેને એ બાબતની ખાત્રી હોવી જોઈએ કે, જે રીપોર્ટની દરેક બાબતની તપાસ કરવામાં સુલતાન ચુક ન કરે તો, તે રીપોર્ટ તે પાસ કરી શકશે નહિ; પણ માત્ર તેને જે ધાસ્તી હતી તે એટલા માટેજ હતી કે, રખેને સુલતાન ઉપર ટપકે રીપોર્ટ જોઈ તેને પસંદ કરી લે અથવા તો હસન સુલતાનનું મન મનાવી આપે. આ બાબત માટે ખવાજાએ સુલતાનને જે અરજ ગુજારી, તે આ પ્રશ્નને બહુજ યોગ્યો કરી આપે છે.

હસન જ્યારે સુલતાનના પ્રશ્નોનો જવાબ આપી શક્યો નહિ અને ગભરાટમાં પડી ગયો ત્યારે ખવાજાએ લામ જોઈ હાથ જોડીને અરજ કીધી કે “ ખુદાવીંદ નેઅમત ! આવીજ મુશ્કેલીઓના વિચારથી મેં એ વર્ષ મોહલત માગી હતી આવડા મોટા રાજ્યનો જમા ખર્ચનો રીપોર્ટ ચાલીસ દહાડામાં તે કેમ થઈ શકે ? ” ખવાજા ચાલીસ દહાડામાં જે કામને અશક્ય ધારતો હતો તેવોજ તેણે સુલતાનને જવાબ પણ આપ્યો અને હસનનો રીપોર્ટ પણ તેજ પરીચામપર આવી ઉભો રહ્યો, મતલબ કે હસનને પોતાની

અદેખાઈ તથા કરારદાદ તોડવાની સજા મળી ગઈ અને તે ઇસરહા-
નથી નાશી ગયેા.

અમો નથી ધારી શકતા કે, ખ્વાજાના એ મતને કોઈ મળતો
ન થાય કે, હસને અદેખાઈ તથા કરારદાદ વિરૂદ્ધમાં જમા ખર્ચના
રીપોર્ટનું કોઈ ઉલુ કીધું હતું. સૌ કોઈ એવા અભીપ્રાયપર સહજે
આવી શકશે કે, હસનની આ કારવાઈ ધિક્કારને પાત્ર હતી. જે
ખ્વાજા સાથે તેણે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં મિત્રાચારી બાંધી છે, બદ્દે
એક બીજાની કીર્તિ તથા દોલતમાં બાગીદારીનું લખત કરારી લીધું
છે. તેને ખ્વાજાએ પોતાને ત્યાં મેહમાન રાખી તેની ખાતર તવાજોના
કોઈપણ પ્રસંગને હાથથી જવા દીધો નથી. તેને સુલતાન રૂબરૂમાં
રજુ કરી પોતા સાથેનો સંબંધ તથા તેની નીતિ રીતિ તથા બુદ્ધિના
વખાણુ કરી સુલતાનના તેને માનીતિ બનાવી આપ્યો છે. સુલતાનને
બલામણુ કરી હમદાનના ગવરનરની પદવી અપાવી છે, તે હસન
આવી રીતે ખ્વાજાનું કાસગ કાઢી નાંખવાને ગંભીર પ્રયાસ
કરે અને ઝડેચોક જંગ કરે, તે હસનની અતિ નીચ કોટીને વગર
શંકાએ પુરવાર કરે છે. હસનની આવી નીચ વર્તણૂક માટે તેને
જેટલી લાનત મલામત કરવામાં આવે તેટલી થોડીજ લેખાશે.

હસન અબુલફઝલનો મેહમાન.

મલકશાહના દરબારમાંથી હસનને હાંડી કાઢવામાં આવ્યો એ
બનાવનું હસનની ધિક્કારને પાત્ર વર્તન મલકશાહને પૂર્ણ પછે સાચીત
થયાનું સ્પષ્ટ છે. તેનું આવી રીતે અપમાનથી હાંડી કાઢવું, એ
હસનના ગુસ્સાને સખત ઉશ્કેરી મુકનારી બાબત હતી; પરંતુ લાચારી
પણ કોઈ વસ્તુ છે કે, જે ગુસ્સાને પીવડાવે છે. તેણે ખ્વાજાને હવે
પોતાનો પાકો શત્રુ બનાવી લીધો છે અને તેણે ખ્વાજા પ્રત્યે જે

વર્તન ચલાવી છે તેથી તેને ખ્વાજા તરફની પુરેપુરી ધાસ્તી છે કે, રૂબે તે કોઈ મુશ્કેલીમાં સપડાવી આપે; જો કે ખ્વાજાને તે આખત વિષે સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ હતો. તે તો પોતાની ખાનદાની તથા ઇમાનદારીને ચુસ્તપણે વળગી રહ્યો હતો. હસનનું દરબારમાંથી અપમાનથી હંકારી મુકાવુંજ તેના માટે કાશી હતું, કે તેને એક ઝવજન શત્રુથી ફરાગત મળી ગઈ. જો ખ્વાજાને તેનું વેરજ સેવું હતે તો, તે છેલ્લા પ્રસંગને હાથથી જવા દેતે નહિ; બલકે તે તેને જો આહતે તે સજા કરી શકવાની સત્તા ધરાવતો હતો.

હસન મલકશાહ તથા ખ્વાજાની બીકથી નાશી ગયો અને શત્રુને પોતાપર વાર કરવાનો તેણે પ્રસંગ આપ્યો નહિ. નાશી જવાનું જ્યારે તેનાથી બની શકતું હતું ત્યારે તે શત્રુના હાથમાં એક મીનિટ પણ પોતાને રહેવા પણ કેમ આપે ! મતલબ કે તે નાશી જઈ ઇસ્ફહાનના કાજી અયુલકજલને ત્યાં જઈ ડુપાયો. અયુલકજલ તેનો મિત્ર હતો તેથી તેણે તેને પોતાને ત્યાં આશ્રય આપ્યો. અયુલકજલે તેને મોટા માન સાથે મેહમાન રાખ્યો.

હસન જો કે મલકશાહ તથા ખ્વાજાથી બચી જવા પામ્યો છે; પણ મલકશાહ તથા ખ્વાજા તેની આંખમાં જીવાં સમાન ખટકી રહ્યા છે. તે આ કબાબના હાડકાંઓને નામુદ કરવાને મનમાં ઘોડાં ચડી રહ્યો છે. તેને અયુલકજલની મેહમાનીમાં કાંઈપણ મજા આવતી નહતી. તે તો ગુસ્સા તથા વેર લેવાના લોહિના ધુટાથી પોતાને તૃપ્ત કરી રહ્યો છે. ચરર લખે છે કે:—

“ સુલતાન મલકશાહના દરબારમાંથી નીકળી હસન બિન

“ સખ્યાહ ઇસ્ફહાન ગયો અને ત્યાંના અમીર તથા કાઝી

“ અયુલ કજલનો મેહમાન થયો. અયુલ કજલે તેની ધણીજ

“ આગતા સ્વાગતા કરી, પણ એક દહાડે હસનના મુખમાંથી
 “ એવો ફકરો સાંભળીને કે “ જો મને એ ખરા મિત્રો મળી
 “ જય તો હું સલગુડી રાજ્યને ઉથલાવી નાંખું ” તે
 “ સમજ્યો કે મહેમાનને ઘેલછાપણું થઈ ગયું છે તે એટલા
 “ માટે કે પોતાની આવી સ્થિતિ તથા ઓકાત વચ્ચે તે
 “ બળવાન રાજ્યને ઉથલાવી નાંખવાનો દાવો કરે છે કે જે
 “ હલખથી કાશગર સુધી પ્રસરેલું છે. અમુલ ફઝલને હસનના
 “ દીવાનાપણા વિષે એટલે સુધી ખાતરી હતી કે તેણે એક
 “ હકીમને બોલાવી તેનો ઇલાજ શરૂ કર્યો ”

મઝાહેબ-ઉલ-હરલામના કર્તા હસન બિન સબ્ઝાહે અમુલ
 ફઝલને જે ફકરો કહ્યો તે નીચે પ્રમાણે ઠાંકે છે.

“ જો મને એ ખરા મિત્રો મળી જય તો, હું આ તુર્ક
 “ (મલકશાહ) ના રાજ્ય અને તે ગામડીઓ (ખ્વાજા
 “ નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક તુસી) ની વજરાતને ઉથલાવી નાંખું ”

હસનના મુખમાંથી જે અગ્નિ વરસાવતો ફકરો નીકળી પડ્યો
 છે તે ગુસ્સા તથા વેર ભેવાની ધુનનું માપ રજુ કરે છે તે
 પોતાનું વેર એટલે સુધી ભેવા માગે છે કે, મલકશાહના રાજ્યને
 તે ઉથલાવી નાંખે. ખ્વાજા કે જેને તે એક ગામડીઓ સમજે છે
 તેની વજરાતને ધુળધાણી કરી નાંખે. આવી વેર ભેવાની ધુન એ તેના
 ખુની ખવાસની સાબિતિ આપે છે. મલકશાહ તથા ખ્વાજાને
 પાપમાલ તથા નીસ્તો નામુદ કરવાને તે તર્ક વિતર્ક કરવામાં
 એટલો બધો લીન થઈ મથે છે કે, હવે તેનાથી ગુસ્સાને છરવી

શકાતો નથી. ગુસ્તાના થર્મોમેટરના પારાને હેવટ સુધી ઉપર ચડાવી આપે છે. અને પોતાના મિત્રને એવી ઇચ્છા જાહેર કરે છે કે જે મિત્રને તેનો મગજ ખરાબ થવાનું અનુમાન કરાવે છે. મિત્રને હસનનો ફકરો હસનના ખસી ગએલા બેન્ડના અનુમાન પર લઈ જાય તેમાં કાંઈ નવાઈ નહિ હતી. કાશગરથી રૂમ તથા અંતાકીઆ સુધીનું યાને લગભગ હિન્દુસ્તાન જેવડું રાજ્ય, તેનો બાહશાહ, તેને એક સાધારણ રીતે અધોગતિમાં રખડતો માણસ ઉથલાવી નાંખવાની વાત કરે, તો તેવી વાત કહેનારને દીવાનો ગણી દાદવામાં કેણુ ઢીલ કરે ? અયુલફજલ તે અયુલફજલ હતો. કાંઈ તે હસન નહિ હતો કે, તેની ઉંડી પહોંચને સમજી શકે. હસનને માત્ર મલક-શાહ તથા ખવાબને બરબાદ કરવામાં એક મદદગારનીજ જરૂર હતી. તે માત્ર એટલુંજ માગતો હતો કે, જે એક મદદગાર મળી જાય તો પોતાનો ધારેલો હેતુ પાર પાડી લે. બનવા જોગ છે કે હસને અયુલફજલને મદદગાર કરી લેવાને તે વાક્ય તેને સંભવાયું હોય પરંતુ અયુલફજલ હસનના ઇશારાને સમજી શકે તેમ નહિ હતો. હસનની દવાએ તો અયુલફજલના રોગને ઉલટો વધારી મુક્યો. એટલે કે હસનના તે શકરાએ ખુદ પોતેજ દીવાનો થઈ ગયો છે તેવો અભિપ્રાય અયુલફજલને કરાવી આપ્યો. તે સમજ્યો કે મહેમાનને સેલછાપાણું થઈ ગયું છે, તે એટલા માટે કે પોતાની આવી સ્થિતિ તથા ઓકાત વચ્ચે, તે બળવાન રાજ્યને ઉથલાવી નાંખવાનો દાવો કરે છે, કે જે રાજ્ય હલખથી કાશગર સુધી પ્રસરેલું છે. અયુલફજલ તો એમજ ચોક્કસ સમજ્યો કે, ખરેખર મહેમાનનું મગજ ખરાબ થઈ ગયું છે, તેની ડગળી ખસી ગઈ છે. તેથી તેણે એક હકીમને બોલાવી તેને ઇલાજ શરૂ કર્યો. અયુલફજલ પોતાની

દાનેશ્વરમંદીથી સમજ્યો કે, મારો મહેમાન દીવાનો થઈ ગયો છે અને માત્ર તેવા ખ્યાલથી દસ્તર ખાન ઉપર એવી વાનીઓ રાખવા લાગ્યો કે, જેથી મગજને વૃદ્ધિ મળે.

હસન મિત્રના અનુમાનને પામી ગયો અને મિત્રની લુદ્ધિની કોતાહિ માટે મનમાં બપડવા લાગ્યો. નાદાન મિત્રની સ્થિતિ જોઈ હઠીમથી પોતાનો પંજો છોડાવી, તે ગુપચુપ ઇસ્કહાન છોડી ગયો, ગુપચુપ ઇસ્કહાન છોડી જવું, એ જો કે સારી રીતમાનથી ઉલટું છે; પણ કદાચ તે એવી કારણથી ગુપચુપ અપુલકજલનું ઘર તજી ગયો હોય કે, અહીં પોતાનો હેતુ સરે તેવી કોઈ મદદ મળનારી નથી. કદાચ એ કારણ પણ હોય કે, મારા પ્રકાર વિષે જાહેરાત થઈ જશે અને હું મલકશાહ તથા ખ્યાળને ઉથલાવી નાખવા જેવો મસાલો એકઠો કરી શકું, તે અગાઉ હું ખુદ તેમનો ભોગ થઈ પડું. મતલબ કે તે પોતાની કારણ પાર પાડવાની સામગ્રીઓ શોધવામાં આમ તેમ એસરો સામાન બટકી રહ્યો છે.

હસનનો મુળ ધર્મ

હસન ખિન સખ્યાહનો પીતા અલી, જેના ધર્મ તથા આચાર વિચાર ઉપર પ્રથમ આપણે દ્રષ્ટિ નાંખી ચુક્યા છીએ તેવા પીતાના ઘરમાં આપણા નાશકનો જન્મ થાય છે. એ બાબત સ્વાભાવિક છે કે, તે પીતાના પંથનોજ અનુયાયી થયો હોય. હસન ઇમામ મોશક-ઉદ-દીનની શાળામાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે પણ તેના ધર્મ વિષેની તેની કેવી હાલત હતી, તે ખ્યાળ જણાવતો નથી. તે પોતાના કીસમત અજમાવવામાં નિષ્ફળ જઈ, કરાર પ્રમાણે ખ્યાળ પાસે સરખો ભાગ માગવા આવે છે અને જેટલી મુદત તે

મલકશાહ તથા ખ્વાજના સમાગમમાં રહે છે ત્યાં પણ તેના 'ધર્મ' વિષેની કોઈ હકીકત આપણી જાણમાં આવી શકતી નથી; મતલબ કે કોઈપણ મસાલાની ગેરહાજરીમાં આપણે એ બાબતનો અભિપ્રાય નક્કી કરવાને અશક્ત છીએ, કે તેનો શું મજહબ હતો ? પરંતુ એટલી વાત તો ખરી હરે છે કે, તેણે પોતાના પીતાનો ધર્મ તો નજી આપ્યો જે આપણે આગળ જોઈશું.

સલજુકી દરબારમાંથી હંદેરી કઢાયા પછી, હસન રઝપાટમાં હતો તેવામાં તેની મુલાકાત ઇસમાઇલીઆ શીરકાના રશીકા જોડે થઈ; જે આ સમયમાં સઘળા મલાકાઓમાં પ્રસરેલા હતા. તેના રશીકાએ તેને સમજાવ્યો કે “ નોંસરના શતમી ખલીફાઓ ખરા હમામ છે જેની તાબેદારી દરેક મુસલમાનપર ફરજ છે અને જગતમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ ઇસમાઇલીઆ છે. ” હવે જો હસન પ્રથમથીજ ઇસમાઇલી હતો તો, ઇસમાઇલી રશીકા તેને એ પ્રમાણેનો ઉપદેશ કરતે નહિ; કેમકે જે ધર્મનો હોય તેને તે ધર્મ ઉપર લાવવાને કહેવું બ્યર્થ છે; તો પણ ઇસમાઇલીઆ ધર્મનો હસને જે બહુજ લાગણી સાથે સ્વીકાર કરી લીધો, તે એમ સહેજે જણાવી આપે છે કે, હસનના પીતાનો તથા તેનો મુળ મજહબ શીઆ સંપ્રદાયની દોષ એક પેટા શાખાનો હતો. ખતવા જોમ છે કે તે મોતઝલા ટોળામાંથી હોય. એક મુન્ની મુસલમાનને ઇસમાઇલીઆ મજહબ ગ્રહણ કરી લેતાં ઘણીજ મુશ્કેલીઓ નડે છે. તેણે ઘણી ઘણી જાતની દ્રઢ થઈ ચુકેલી માન્યતાઓ તોડવી પડે છે અને પુષ્કળ દલીલોની લડાઈ પછી કાબેલ હિસ્તાદથીજ તે ગઢ તેનાથી જીતી શકાય છે. પરંતુ એક શીઆ પંથની શાખાવાળાને ઇસમાઇલીઆ મજહબ

અહણુ કરી લેવો કાંઈક સરળ થઈ પડે છે. તે ઇમારોની સંખ્યાની નીવેડો કરી લે ત્યાર પછી તેને તે માર્ગમાં બહુજ સરળતા જણાય છે. આંટી ધુંટીવાળી બાતીન્યા ફીલસુફીમાં તેને જકડી લેવાનું ઇસમાઇલી દાઇને બહુજ સહેલું હોય છે; કેમકે આંટી ધુંટી વાળી બાતીન્યા ફીલસુફી પ્રથમ દ્રષ્ટિએ તો આંજ નાંખે તેવી હોય છે અને સ્થાપિત ધર્મના લોકોએ પોતાના કર્મ કાડમાં જે પ્રમાણેનો બગાડો તથા સ્થિતિ બનાવી મુકી હોય છે તેનેજ ઉંડાણમાં નહિ ઉતરતાં લોકો સ્થાપિત ધર્મનું સિક્ષણ મળી લે છે; તેથી આંટી ધુંટીવાળી બાતીન્યા તાલીમ તેને જલદીથી અસર કરી જાય છે. આ બાબતની વધુ સ્પષ્ટતા આગળ કરવામાં આવશે.

હસનનો મુળ ધર્મ તેના પીતાનોજ અથવા તો તેને મળતોજ હોવો જોઇએ, કેમકે હસનની એકંદર ધાર્મિક કારકીર્દી ઉપર, જે એક દ્રષ્ટિ નાંખી જાય તો બહુજ સરળતાથી જણાઇ આવશે કે, તેના કાર્યો તથા વિચારોમાં મુસ્લીમપણું તથા કુશરો કંદકા બરપુર બરેલાં હતાં. ખવાજાએ હસન માટે પોતાના પુસ્તકમાં ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે “ હસન થોડાજ સમયમાં મોળા અને અંધ શ્રદ્ધાવાળા લોકોને બહેકાવી બહુજ ખરાબ કરી નાંખશે. ” છેવટે એજ થવા પામ્યું કે જે ખવાજાએ ભાખ્યું હતું. કાતમી ઇમામના રશીકે હસનને એક તત્વ જ્ઞાન વિચારને તથા સ્વતંત્ર જાણી તેણે પોતાના બોધને એક નવી પદ્ધતિથી જાહેર કરી કે, ઇસમાઇલી ધર્મ બીલકુલ તત્વ જ્ઞાન બરેલો ધર્મ છે. હસને પોતાની નબળાઇ કાંઈ એટલે મુઘી નહિ જાહેર કરી કે, તે રશીક જે વાત કહે છે તે મળીજ લેવી, પરંતુ એક વિદ્યાર્થી પેઠે તેને જુદા જુદા પ્રશ્ન પુછવા લાગ્યો રાત્રી દિવસ આ બંને મિત્રો (હસન તથા ઇસમાઇલી રશીક) માં

જેન સિદ્ધાન્તોપર વાદવિવાદ ચાલવા માંડ્યો. જાહેરમાં તો તે તેના વિચારો વિરુદ્ધ બોલતો હતો; પરંતુ અંતરમાં તેના વિચારો અસર કરી જતા હતા. મતલબ કે આ ઇસમાઇલી રશીક હસનના પ્રથમના વિચારોની આંધેલી દીવાલને તોડે છે અને પોતાની દીવાલને નબળી માની રશીકના પ્રહારથી પોતાની દીવાલને જમીનદોસ્ત કરાવેલી જુએ છે. તે પોતાના ધર્મને નિર્બળ જુએ છે. તેમાં ખામીઓ જુએ છે અને ખરો સમજતો નથી. તે પોતાના મુળ ધર્મને ટકાવી રાખવાને ધણાએ પ્રયાસ કરતો હતો; પણ મુળ ધર્મના વિચારો વિચાર કરતાં પોતાનો અચાવ નહિ કરી શકનારા લાગતા હતા અને જે ધર્મ પોતાનો નથી તેના વિચારો તેને તત્વ જ્ઞાન તથા યુદ્ધિ ભરેલા લાગે છે તેથી તે પોતાના મુળ વિચારોને તથા આપવાની ફરજમાં મુકાયો છે અને હવે તે નવી શાળામાં બેસવાને તૈયાર છે. પ્રથમની શાળા હવે તેને તદ્દન નકામી તથા ખાલી માથાકુટની લાગે છે.

ઇસમાઇલી દાખએ પોતાનું કામ ધણે પાકે પાયે કર્યું હતું. તે કેઈનું તોડ્યું તુટે તેવું નહિ હતું. હસન ધણે ધણે વિચારે છે, તપાસે છે, પણ તેને તે વિચારોમાં ખામી જણાતી નથી. તેને તે જેમ જેમ તપાસે છે તેમ તેમ તે તદ્દન ખરાબ લાગે છે. ઇસમાઇલી રશીકનું જાદુ હસન પર ફાવી ગયું છે અને હસન હવે પોતાના પ્રથમના ધાર્મિક મતને દીલમાંથી તો તથા ચુક્યો છે પણ માત્ર જાહેરમાં આપ્તીસ્ત્ર સેવાની ક્રીયા બાકી રહે છે અને તે ક્રીયા માટે તે તદ્દન અધિરો થઇ જાય છે. તે ક્રીયાની વીધિ માટે પોતાને તદ્દન તૈયાર બતાવે છે અને તે માટેની તે ઉછળી ઉછળીને માગણી કરે છે; પણ ઇસમાઇલી રશીક તેને દીલમાં નાખી તેની જગ્યાસાને વધુને વધુ

તેજસ્વી બનાવે છે અને તેને પોતાની માગણી માટે કાલાવાલા કરતો છોડી આપે છે.

રશીકથી વિખુટો પડ્યા બાદ તેસખત માટે પડ્યો અને જીવવાની ખીલકુલ આશા રહી નહિ. બિજાનાપર પડ્યો પડ્યો મૃત્યુની રાહ જોતો હતો. આ વખતે તેણે પોતાની આજ સુધીની જીંદગીપર નજર નાખી અને તે સાથે તે ઇસમાઇલી રશીકની દલીલો માદ આવી ગય છે. તે મનમાંને મનમાં કહે છે કે ઇસમાઇલી ધર્મ સત્ય છે. જો હું આવી સ્થિતિમાં મૃત્યુ પામીશ તો બેદીન રહી જઈશ. આ વિચારોમાં તે એટલો તો લીન થયો, કે સાજો થઈ કાલ ઇસમાઇલી દાઇને સત્ય ધર્મ ગૃહણ કરવા શોધવા નીકળ્યો.

ઇસનને ઇસમાઇલી સીદ્ધાન્તો એટલાં તો સત્ય લાગ્યા હતાં કે, તે તેના માટે છેવટના હતાં. તેમાં કાંઈપણ શંકા કે ભુલ રહી જતી હોય તેમ રહ્યું નહિ. આ ધર્મની સત્યતા તેના મનમાં એટલી તો ધર કરી ગઈ કે, છેવટ મૃત્યુ પામતાં સુધી તે કામચલાઉ રહી એટલુંજ નહિ; પણ તે વધુને વધુ પરિપક્વ થતી ગઈ, બહુ તેણે તે ધર્મની કેટલીક આત્મતામાં અનુકૂળ સુધારો વધારો કરી વધારે વ્યવહાર બનાવ્યો.

થોડા વખતની ધર્મ શોધના સમયમાં તેને અત્યુ નજમ સેનાજ નામના એક ઇસમાઇલી માણસની મુલાકાત થઈ. તેનાથી ઇસમાઇલી ધર્મના સિદ્ધાન્તો વિષે ખાત્રી કરી અને મનમાંને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે, “ આ સિદ્ધાન્તો ખોટાં હશે તેમ નથી ” હવે તે જાહેરમાં ઇસમાઇલી ધર્મ પ્રહણ કરવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યો હતો. તેટલામાં મુમન નામના એક ઇસમાઇલી દાઇની તેને મુલાકાત થઈ. આ દાઇને એરાકના શેખ અબ્દુલ મલક બિન અત્તારે

ઇસમાઇલી ધર્મની દાવત કરવાની પરવાનગી આપી હતી, આ દાઇની મુલાકાત થતાંજ, તેણે કહ્યું કે હું કાંઇપણ વિશેષ ખાત્રી કરવા માગતો નથી, મને કૃપા કરી આપ આપના સત્ય ધર્મમાં દાખલ કરો. આ મુમનના હાથપર તે શીઆ ધર્મ તજી ઇસમાઇલી ધર્મમાં દાખલ થયો. આ ધર્મમાં દાખલ થવાને હજુ થોડીજ મુદત થવા પામી હતી કે, તેટલામાં શેખ અબ્દુલ મલક ૧૨ના ૧૨તા રેયના મુલકમાં આવ્યા. હસન તેની મીજલસમાં પહોંચ્યો. શેખે હસનની વર્તણૂક, જુદિ, હિમ્મત અને દ્રઢતા જોઇ, તેને ઇસમાઇલી ધર્મના મીશનરીના કામની પરવાનગી આપી.

હસન ઇસમાઇલી થવા માટે જે ઉતાવળ કરવા માગતો હતો, તેમાં કાંઇક બેદ જરૂર જણાય છે. તેણે ઇસમાઇલી ધર્મને ખરા તો માની લીધો હતો, તેથી એક દ્રષ્ટિથી જોતાં તેને જાહેરમાં ઇસમાઇલી પ્રહેવડાવવાને ઉતાવળ કરવાની કાંઇ જરૂર નહિ હતી. જે એક માણસ પોતાના પ્રથમના ધર્મ વિચારોને છુલ બરેલા સમજે તો તેજ ઘડી તે, તે પોતાના મુળ ધર્મથી નીકળી ગયોજ મનાય અને તેમ થવા સાથે તેને હવે જે ધર્મના વિચારો ખરા લાગે તે, તે ધર્મનો થઇ ગયો જણાવાને પુરતા છે. જે માણસને ધર્મથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો છે, તેને તે ધર્મ ગૃહણ કરી તેનાપર માત્ર અમલ કરવાનું બાકી રહે છે. જાહેર લોકોમાં તેના સ્વીકાર કરવાનો અભખરો તેરી બાબત સાથે કશીપણ નીસબત ધરાવતો નથી; પરંતુ અહીં તો હસન મુમનને કાકલુદી કરી તથા કૃપા માગીને ઇસમાઇલી ધર્મમાં જાહેર શામેલગી-રિની અરજ કરે છે. આમ ઉતાવળ કરવામાં જે કે તેના અનેક કાચો હોવાં જોઇએ. તેમાંનું એક તો એજ હોય કે, હવે તે પોતાની

ઉન્નતિ માટે કોઇ માર્ગ ચૂકણ કરી લેવા માગતો હતો. જે વસ્તુ ઉન્નતિ મેળવવાના માર્ગમાં નડતર રૂપ હતી તે ખસેડવી જરૂરની હતી. આ નડતરો બીજી કોઇ નહિ, પણ સુલતાન મલકશાહ તથા ખ્વાજા નિઝામ-ઉલ-મુલક હતી. આ બંનેએજ તેની ઉન્નતિના માર્ગને છીન મિન કરી નાંખ્યો હતો. પોતે ઉન્નતિના પ્રયાસને જે પગમર હાલતે પહોંચાડ્યો હતો, તે તેમણે ખુચવી લીધો છે. જે રાજ્યમાં તે ગવરનરની પદવીએ જઇ પહોંચ્યો છે. જે મોટા સુલતાનનો તે એક દરબારી તથા સલાહકાર થયો છે. ત્યાંથી તેને એવો તો હાંકી કાઢવામાં આવે છે કે, તેને અહીં તહીં છુપાઇ આમતેમ જન બચાવવાના લાલા પડી ગયા છે. પોતાની આવી સ્થિતિ કરી મુકવા માટેનો બધો આરોપ તે સુલતાન મલકશાહ તથા ખ્વાજા પર મુકે છે. હજુ પોતે જીવની ધાસ્તીથી આમ તેમ છુપાતો રહે છે અને તેવી સ્થિતિમાંજ, જ્યારે તે ઈસ્કંદાનમાં પોતાના મિત્ર અયુલકઝલને ત્યાં મેહમાન હતો, ત્યારેજ પોતાના શત્રુઓ પ્રત્યેની વિરુદ્ધતા કરવાની તેની ઇચ્છાઓ ઉછળી આવે છે. બંને શત્રુઓને પીસી નાંખવાને દાંતો કચડે છે અને પોતાનો બદલો લેવાની ઇચ્છાના ચરમામેટરને એટલું તો ચઢાવી આપે છે કે, અયુલકઝલ જેવો મેજસ્ટેટ દરજ્જાનો માણસ, તેને ઘેલછા થઇ મચાતું માની દવા શરૂ કરી આપે છે.

હવે જે માણસની આવી સ્થિતિ હોય, જે માણસ લુખ્યા સિંહની જેમ શીકારની શોધમાં આમ તેમ જંગલે જંગલ બટકતો હોય, તેના મગજનું ધક ધ્યાન બીજી કરી પણ બાબત સાથે કોઇ શકે નહિ. તેની દષ્ટિમાં તો જ્યાં જોઇએ ત્યાં બદલા લેવાનોજ ચીતાર ખડો હોવો જોઇએ. તેને નતો ખાવા પીવામાં કે નતો મોજ માણવામાં મળ પડે. તેને તો પોતાની માથુક (મલકશાહ તથા

ખવાળ) ના વસ્ત્રનો ઇકક લાગ્યો છે. આશકને એ વાત ક્યાં ગવારા છે કે પોતાની માથુકને એક ઘડી પણ વીસરે! તેને ખાત્રી પૂર્વક જણાયું કે, મારો ઇરોદો પાર પાડવાને કોઈપણ સમય વસ્તુ હોય તો, આ ઇસમાઈલી ફીરકાની આડ છે. તેની આડમાં રહી તેને પોતાનો હેતુ ફળીભૂત કરી લેવાનું બહુજ સજ્જડ લાગ્યું, અને તેથીજ તે ઇસમાઈલી ફીરકામાં દાખલ થયો. આ બાબતને વધુ સ્પષ્ટ સમજી લેવાને હસનનું સંપૂર્ણ જીવન ચરિત્ર પુરતું છે, કે તેણે ઇસમાઈલી ફીરકામાં જઈ શું કારવાઈ કીધી ?

ઇસમાઈલી પંથ રાજદ્વારી પંથ.

ઇસમાઈલી પંથની ઉત્પત્તિ બહુ નબળા પ્રમાણમાં થઈ હતી. બહુજ થોડા લોકો તે પંથમાં શામેલ થયા હતા. તેમાં કાંઈપણ ધ્યાન ખેંચનારી કોઈ બાબતજ નહિ હતી; પણ પાછળથી તે પંથના આચાર્યોમાં ખીલાફતનો લોભ દાખલ થયો, ત્યારે તેણે તદ્દન રાજદ્વારી મંડળી જેવી સ્થિતિ અપ્નેયાર કરી લીધી. અબ્દુલા બિન મૈમુન નામના એક મહાન કુશળબાજ ઇસમાઈલીએ, આ નવા મંડળને પાયો નાંખ્યો. તેના માર્ગે તથા ઉપદેશોની શૈલીએ ઉપજાવી કાઢી. ધી પ્રીચીંગ એક ઇસ્મામમાં લખ્યું છે કે:—

“ઇસમાઈલી મઝહબની મીશન પદ્ધતિનો શોધક અને તેનો ફલાવો કરનાર અબ્દુલા બિન મૈમુન હતો. આ માણસ મનુષ્ય જાતની પ્રકૃતિ પિછાણવા તથા ધર્મના અકાયદોને જુદી જુદી પ્રકૃતિઓ અને ધર્મેને મળતો બનાવવામાં પ્રીરતી યસુઆ પંથના સ્થાપકથી પણ વધારે કુશળતા ધરાવતો હતો. ઇસવી સનની નવમી સદીમાં આ માણસે ઇસમાઈલી મઝહબમાં નવો આત્મા ફુંકી આપ્યો.

અને આ મઝહબના મીશનરીઓને જુદા જુદા છુપા વેષમાં જુદા જુદા દેશોમાં મોકલી આપ્યા. આ મીશનરીઓ ઘણું કરીને સુધીઓ અને વેપારીઓનો વેશ ધારણ કરતા હતા. અજ્ઞાન વર્ગના લોકોને તેઓએ શોખદા (જદુ તથા હાથ ચાલાકીના ખેલો) બતાવ્યા, કે જે મોઝહબ તરીકે મનાયા અને કેટલીક અર્થરહિત વાતો, કે જે તસબુદની છુપી અને માર્મિક બાબતો ગણાઈ. તેમની વાતો સાંભળવા તરફ લોકોને અસાધારણ આકર્ષિત થયો વીગેરે.”

ઇસમાઇલી મઝહબમાં જે પ્રકારની બાબતો અબ્દુલ્લા બિન મૈમુને કમેરી તેના ગુણ દોષ તરફ કિતરવાનું આગળ દિપર રાખીશું: પણ એ વાતમાં કાંઈપણ શક રહેતો નથી કે, અબ્દુલ્લા બિન મૈમુને જે પાંચે નાંખ્યા હતા તે રાજદારી બળ હાસલ કરવા માટેજ હતા અને તેમ કરતાં, સ્થાપિત ધર્મમાં ગમે તેટલો તિરસ્કારને પાત્ર હોયરહે. થઈ જાય તેની તેણે લેશમાત્ર પણ દરકાર રાખી નહિ: માત્ર મુદ્દો એ હતો કે, રાજદારી બળ હાથ કરવામાં આવે. અબ્દુલ્લા બિન મૈમુને ઇસમાઇલી પંથમાં જે પ્રકારનો રાજદારી મસાલો દાખલ કર્યો, તેથી તેણે ધર્મની બાબતોને પણ રાજદારી શક્તિ બનાવી નાંખી. ઘણીજ અનુકુળ થઈ પડે તેવી રાજદારી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું ઇસમાઇલી ધર્મને હથીઆર બનાવવામાં આવ્યું અને તેને તત્વજ્ઞાન તથા કીલસુફીની બાવના આપી, તેના એવા દેખાવ કરી આપ્યો કે, તેના અંદરનો હેતુ બહુજ થોડા સમજે. બાકી તો ધર્મની બાબતો સમજી તેપર અમલ કરે જાય અને તેનું પરિણામ રાજદારી બળ રૂપે પ્રાપ્ત થાય. થયું પણ એમજ કે, આવા છુપા હાથનામેટની બબર તેના બહુજ થોડા નેતાઓનેજ હતી અને તેટલી ટુંકી હદમાંજ તે સમજને સંકેતવાની જરૂર પણ હતી. વળી તેમાં જે પ્રકાર

રની ફળવણી આપવામાં આવતી હતી, તે, બલભલાને એવી છુટ્તા થાપમાં નાંખનારી હતી કે, તેને રાજદારી બાબત સાથે નીચ્છત નથી; પણ આ નાળીએરમાં કોપરું સમાએલું તેની બા.યેજ કોપરું જાણ થવા પામતી. આ પંથના અધિકારીઓ જાહેરમાં ધર્મના પ્રચારકો તથા ઉપદેશકો જેવાજ લાગતા હતા. રાજ્ય પણ તેને 'ઓળખી શકતું' નહિ; પરંતુ ચાલુ રાજ્યને ઉથલાવી નાંખવું, એજ કારવાજ એવી ધોખાખાજ વચ્ચે તેમાં થતી હતી કે જે તેના અધિકારીઓ સિવાય તોળાના વર્ગની જાણમાં પણ તે આવી શકતી નહિ.

અબ્બાસી ખલીફાની જાહેજલાલી ભરી સત્તા સ્થાપિત હતી તેની સામે માથું ઉચકવું એ પોતાનો વિનાશ કરવા સમાન હતું. જેમણે જેમણે જાહેરમાં રાજ્ય સામે બળવા કે બખેડા કર્યા, તે સધળા તલવારની ઘાટે ઉતારવામાં આવ્યા. જેમના વિષે તે બાબતની શંકાઓ થઈ તેમને પકડી ભારી નાંખવામાં કે ફેદ કરવામાં આવ્યા. રાજ્ય તરફના ધ્રુપા જમુઓ આવા ધ્રુપા મસાલા વિષે ખખરદાર થઈ ગયા હતા તેથી પોતાની કારવાજમાં મશગુલ હતા. કોઈ પણ શંકાની માફી હતીજ નહિ. જેવી રીતે ફરાનમાં ખુદાની જાતમાં શીર્ક કરવાના ગુનાહની માફી નથી તેવી રીતે અબ્બાસીઓના સમયમાં તેમના રાજ્યની સામે કાંઈપણ વિશ્લેષ કે વિરૂધ્ધ કરનાર માટે ભારી હતાજ નહી. આવી નાજુક સ્થિતિએ સત્તાના લોભીઓને ગુપ્ત પણે રૂપ બદલાવી કામ કરવાની જરૂર પાડી હતી અને તેથી ડેક ડેકાણે રાજદારી બળ પ્રાપ્ત કરવાની હીલચાલ જાહેર ધર્મના દેખાવમાં સંડોવી સત્તાવાળાઓને છુલમ થાપમાં નાંખવામાં આવતા હતા. જુદા જુદા ધર્મામતના દાવેદારો અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ઇસમાઈલી દાવેદારોએ, આ કામને અસાધારણ કુનેહબાજીથી ઉછું કર્યું તથા ચલાવ્યું હતું. તેમણે

જોયું કે જ્યાં સુધી સ્થાપિત ધર્મમાં મતલબ પાર પડે તેવો ફેરફાર નહિ કરી નાંખવામાં આવે ત્યાં સુધી, સત્તા પ્રાપ્ત કરી શકાશે નહિ. આવા પ્રકારની પોલિસિ જેમણે જેમણે અખતેયાર કરી હતી તે દરેક વર્તતા ઓછા પ્રમાણમાં ફાવવા પામ્યા હતા અને તેથી આ પોલિસિને વધુ સંગીન બનાવવાને નવી નવી યુક્તિઓથી કામ લેવામાં આવતું હતું જે આપણે આગળ જતાં જોઈશું.

ઉપર પ્રમાણેની પોલિસિ સંજોગોએ ઉભી કરવાને ઉસ્કેરણી આપી હતી. જ્યારે પ્રગ્ન અથવા તો કોઈપણ વર્ગ પોતે એમ સમજે છે કે રાજ્ય તરફથી ગુસ્સો થાય છે. રાજ્યને અરજ કરવા જતાં રાજ્ય એવકા સમજી કચડી નાંખે છે. જુલમથી બચવાનો કોઈપણ જાહેર માર્ગ જ્યારે રહેતો નથી ત્યારે પ્રગ્ન ગુસ્સા માર્ગ ગૃહણ કરે છે. રાજ્ય તરફની એવકાઈ ધર કરી જાય છે અને રાજ્યને નાનુદ કરવા તરફ તેમનું ધક ધ્યાન રજુ થાય છે, ત્યારે જાહેરમાં જુદા દેખાવ કરી અંદરખાનેથી મુજ હેતુ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રગ્ન તજવીજ કરે છે. એનાસ્કી-સ્ટો, નેહલીસ્ટો, તથા સોસ્યાલીસ્ટો વીગેરેના જગતમાં થએલા તથા થનારા કરારનામાંઓથી જેઓ જાણીતા છે તે, આ બાબતને બરાબર સમજી શકે છે. હસન સમ્પ્રદાઈ જે ધર્મની આડમાં રાજદારી મંડળ સ્થાપન કર્યું હતું, તેને રાષ્ટ્ર ઓનરેબલ જસ્ટીસ અમીરઅલી એ “ નેહલીસ્ટ ઇન ઇસ્લામ ” એવું નામ આપ્યું છે. જે આપણે આગળ જોઈશું. મતલબ કે આવા પ્રકારની ઇસમાઈલી સંસ્થા હસનના હેતુને વધુને વધુ આવકાર દાયક થઈ પડે તેમાં કાંઈ નવાઈ નહિ હતી અને તેથી તેણે હેતુની પ્રાપ્તિ માટે તેમાં જાણીતી દાખલ થઈ જવાને પસંદ કર્યું અને તેને આ માર્ગ એટલો તો વધુ ઉપયોગી બન્યોયો કે, વધુ વિચારવાની કાંઈ જગો તેના માટે રહી જ

નહિ. કહેવાની મતલબ એજ છે કે હસને પોતાના શત્રુઓને ઉથલાવી નાંખવા માટે તથા સત્તા પ્રાપ્ત કરવાને માટેજ આ વેશધારી ઇસમાઇલી પંથમાં પ્રવેશ કર્યો. આ બાબતની સાબીતી હસનની એકંદર કારકીદિ પુરવાર કરવાને પુરતી છે.

હસન મીસરમાં જાય છે.

હસન કે જેની અદ્ભૂત શક્તિ મલકશાહ તથા ખવાજા જેવાને માત્ર એક મદદગાર મળતાંજ ઉથલાવી નાંખે તેવી છે, તેવી શક્તિવાળો માણસ જે કામ હાથ ધરે તે પશુ અદ્ભૂત શક્તિથી કરી, પોતાને તેની ટોચે પહોંચાડ્યા વિના રહે નહિ. વળી તેને તો ઇસમાઇલી પંથમાં દાખલ થઇ માત્ર પોતાના આચાર વિચારથી ધર્મને લગતી પોતાના મનની સમાધાની કરી લેવાની અથવા તો સુક્તિ મેળવવાની નહિજ હતી; કેમકે જો તેની તેરી ઇચ્છા હતે તો પોતાના આચાર વિચાર તે પ્રમાણેના રાખી કોઇ પણ નિર્દોષ માર્ગ પોતાના ઉદર નિર્વાહ માટે શોધી તેમાંજ પોતાનું આયુષ્ય ગાળતે; પરંતુ અહીં તો મામલોજ જુદો જેવામાં આવે છે.

ઇસમાઇલી પંથમાં દાખલ થઈ, એરાકના શેખ અબ્દુલ મલક બિન અત્તારને પોતાની વર્તણૂક, બુદ્ધિ, હિસ્મત તથા દ્રઢતાથી છક કરી નાખ્યો અને ત્યાં સુધી પોતાને સુસ્ત ઇસમાઇલી બહકે ઇસમાઇલી વિદ્વાન દેખાડી આપ્યો કે, શેખે તેને ઇસમાઇલી ધર્મના મીશનરી કામની પરવાનગી આપી દીધી. એક માણસ નવો સેવો, એક નવા ધર્મમાં દાખલ થવા સાથેજ પોતાનું આટલું બધું પાણી દેખાડી આપે એ, તે તેની કામ કરવા તથા સમજવાની તથા પોતાની ખીજપર અસર કરી આજી નાંખવાની યોગ્યતા તથા કામેલીયત બહુજી

રણતાથી પુરવા કરે છે. અને હસનમાં તે પ્રકારની જે કાબેલીયત હતી તેનું પુરેપુરું ચિત્ર દોરી બતાવવું એ અમારા માટે એક અશક્ય કાર્ય અમો જોઈએ છીએ.

હસન જે પોતાની ઉન્નતિ ચાહતો હતો અને તેમ કરી મલક-સાહ તથા ખ્યાળને ઉથલાવી નાંખવા માગતો હતો, તેણે ખરેખર ઇસમાઇલી પંથમાં દાખલ થઈ ધારેલા કામ માટેની તયારીઓ કરવાની હતી. પ્રથમ તો તેણે પોતાનું પાણી એરાકના શેખને દેખાડી આપી ટુંક સમયમાંજ અસ્તાધારણ ઉન્નતિ મેળવી લીધી અને હવે તે ઇસમાઇલી પંથનો એક કુશળ મીશનરી થઈ કામ કરવાને લાગી ગયો.

એરાકનો શેખ હસનની વર્તણૂક, બુદ્ધિ, હિમ્મત તથા દ્રઢતા જોઈ, તેમજ તેના ઇસમાઇલીપણાના ગુનાથી ઘણાજ છંદ થઈ ગયો અને તેણે જોયું કે, આવા માણસની ઇમામ મુસ્તનસર ખીસ્લા પાસે ઘણીજ જરૂર છે. આવો માણસ જે મીસરમાં ઇમામ પાસે હોય તો ઇમામને તેનાથી સારી મદદ મળી શકે છે અને હસને પણ વ્યક્તિથી શેખને ઇસમાઇલી પંથની મહાન સેવા બજાવવાને પોતાની ઇચ્છા જણાવી પણ હોય; મતલબ કે શેખ અબ્દુલ મલકે હસનને ઇસમાઇલી ધર્મના મીશનરી કામની પરવાનગી આપી અને કહ્યું કે “ જો કે તમોને પરવાનગી આપી છે, પરંતુ સુનાસખ છે કે તમે મીસરમાં જઈ ખલીફ મુસ્તનસર ખીસ્લાની સુલાકાત લો ” આ બોધનો હસનને એટલો બધો ઉડો અસર થયો કે, શેખથી વિખુટો પડતાંજ તે મીસર જવાની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો.

જે માણસ બુદ્ધિશાળી, હિમ્મતવાળો તથા દ્રઢ મનનો હોય અને સાધેજ જેની દ્રષ્ટી મહાન કાર્ય કરી બલાવવા તરફ હોય. અને તે

મહાન કાર્યને કરી નાંખવામાં તે રતેહમંદીજ દ્રષ્ટી સામે જોતો હોય તે કોઇ પણ પ્રકારની આગસ કે ઢીલ પોતાના કામમાં કરે, એ બનવાજોગ નથી. જે માણસ પોતાની કિન્નતિના તથા ધારેલા હેતુના કામને કરી નાંખવાનું બહુજ આસાન સમજે છે અને સાથેજ તે મદદમાં માત્ર એકજ માણસની જરૂર જુએ છે. જે કામ મોટા બાદશાહથી પણ ન થઇ શકે તેવું હોય તેને માત્ર એક અવ્યયાના ખેલ સમાન ગણે છે તે શા માટે પોતાના કામની તૈયારીમાં ઉતાવળ ન કરે તે સમજી શકાતું નથી.

હસન મીસરમાં પહોંચ્યો ત્યાર પહેલાં તેનું નામ મીસરમાં પહોંચી ચૂં હશે. શેખ અબ્દુલ મલકે તેને જે મીશનરી કામની પરવાનગી આપી હશે તે આગતનો શેખે જરૂર મીસર રીપોર્ટ કર્યો હશે અને અધિકાર અપાયલા મીશનરીની યોગ્યતા તથા તેના બિવિધમાં અતિ ઉપયોગી થઇ પડવાના વખાણુ જરૂર લખ્યા હશે. વળી હસને મીશનરી કારકર્દીમાં જે ચમત્કારો બતાવ્યા હશે, તેથી પણ તેના કામની ખ્યાતિ મીસરમાં તથા છેક હમામ સુધી પહોંચી ગઇ હશે. જે તેણે આવા પ્રકારની ખ્યાતિ નહિ મેળવી લીધી હતે તો, એ બનવાનો બહુજ ઓછો સંભવ હતો કે, તેનું નામ મીસર સુધી છેક હમામ પ્રાપ્ત પહોંચી જાય. !

હસન મીસરમાં પહોંચે, તે અગાઉ તેની કીર્તિ મીસરમાં એટલે સુધી પહોંચી ગઇ હતી કે, જ્યારે તે મીસર પહોંચ્યો ત્યારે ખલીફ સુસ્તનસર ખીસ્લાએ તેની સામે દાઇઓની એક ટોળી મોકલી, તેને સહેરમાં ઉતારી આપ્યો અને પરાણાગત મોટે પોતાના મંત્રીઓ મોકલ્યા. ખુદ ખલીફ તેને સામે શેવાને દાઇઓની ટોળી મોકલે છે તથા

(૫૨)

તેને શહેરમાં ઉતારો આપે છે; બહુ તેથી પણ આગળ વધીને તે તેની પ્રોત્સાહન કરવાને પોતાના મંત્રીઓ મોકલે છે, તે હસનને ખલીફના દીલમાં શો દરજ્જો હતો, તે બહુજ સરળતાથી સમજી શકાય તેવું છે.

હસન દોઢ વર્ષ મીસરમાં રહ્યો, પણ ખલીફના દરબારમાં તે પહોંચી શક્યો નહિ, પણ મુસ્તનસર દર વખતે તેની વર્તણૂકની ખબર રાખતા હતા અને તેની એટલી બધી તારીફ કરતા હતા કે લોકો તેને રાજ્યનું કામ જલદીથી સોંપાશે એવો શક રાખતા હતા. મુસ્તનસર ખીલ્લા દુર દરાજના એક તાગ્ગ મુરીદ ઉપર આટલા બધા મોહિ પડ્યા, કે જેનું વર્ણન અમે ઉપર કરી ગયા, તેનું ખાસ કારણ હોય જોઈએ. ખુદ મુસ્તનસરની હાલત બહુજ દયાજનક હતી. રાજ્યની સઘળી સત્તા વડા સેનાધિપતીના હાથમાં હતી અને મુસ્તનસર તેમના હાથનું રમકડું હતા. મુસ્તનસરની સ્થિતિ એટલે સુધી પહોંચી ગઈ હતી, કે તેમની પાસે બેસવાને માત્ર એક ચટાઈ રહી હતી. બીજી બાબતમાં પણ તેમની સ્થિતિ રહેમીયતને પાત્ર હતી. આવી સ્થિતિમાંથી મુક્ત થવું, એ તેમની ઇચ્છા હોય તેમાં કંઈ સંદેહ નથી. વડા સેનાધિપતિનું જોર એટલું બધું હતું કે, મુસ્તનસર તેની વિરુદ્ધમાં એક શબ્દ વટીક બોલી શકતા ન હતા, તેથી તેમણે હસન સખ્યાહ સાથે પોતાની સ્થિતિ સુધારવા મસલેહત ચલાવી હોય અને હસન સખ્યાહથી તે બાબતમાં લાભની તેમને ખાત્રી થઈ હોય, અને હસને પણ તે માટેની યોજનાઓ બતાવી હોય તેમજ તે કામ બરાબર સંજોગે કરી આપવાનું તેણે જણાવ્યું હોય તો તે શક્ય વાત છે. આવા કારણને લીધે મુસ્તનસર લોકો ઉપર, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રેમ રાખતા હતા.

હસન પ્રત્યેની ખલીફની મહોબત અતિ વધી ગઇ હતી અને લોકો સમજતા હતા કે, નજીકમાં તેને રાજ્યનું કોઈ મોટું કામ સોંપાશે. આ રાજ્યનું મોટું કામ ખલીફ હસનને સોંપવા માગતા હતા અને હસન તે શેવા માગતો હતો, પણ જેમ સલ્જુકી દરબારમાં ખવાજ નિઝામ-કલ મુલક નડતર રૂપ હતો, તેમ અહીં વડો સેનાધિપતી હતો. હસન પ્રત્યે ખલીફની લાગણી તથા તેને કોઈ રાજ્યનું મોટું કામ સોંપવાની વાતોથી વડો વજીર હસન પ્રત્યે શંકાશીલ દ્રષ્ટિથી જોવા લાગી ગયો હતો. મુસ્તનસરને બે પુત્રો હતા એક નીઝાર અને બીજા મુસ્તેઅલી, પ્રથમ નીઝારને ગાદી વારસ નીમ્યા હતા, પણ પાછળથી તેની વર્તનથી નારાજ થઇ મુસ્તેઅલી માટે વસીયત દીધી મુસ્તેઅલીને વડા સેનાધિપતીની સહાયતા હતી અને મુસ્તેઅલી વડા સેનાધિપતીના નજીકના સગા પણ હતા તેથી નીઝારના તરફદારો દ્વારા શકતા નહિ હતા. હસને જોયું કે જો મુસ્તેઅલીને ઇમામ નીમવામાં આવે તો, વડા સેનાધિપતીની સત્તા જે ઘણીજ બળવાન છે, તેમાં કિલટો ઉમેરે થાય અને જ્યાં સુધી વડા સેનાધિપતીની સત્તા રહે ત્યાં સુધી પોતાની ધારણા કિન્નતિ મેળવવાની પાર પડે નહિ. વળી વડા સેનાધિપતી સાથે હસનને ઝઘડો થઇ ગયો. આ ઝઘડાનું કારણ એજ હતું કે, હસન મુસ્તેઅલીની વસીયત મનસુખ કરાવવા તથા વડા સેનાધિપતીને ઉથલાવી નાખવા માગતો હતો. હસને વડા સેનાધિપતી સાથે વિરુદ્ધતા કરી તેને માર્ગથી ખસેડવા જરૂર હતી, તેથી તેને ખસેડવા જતાં બન્ને વચ્ચે ઝઘડો વધી ગયો.

હસને મીસરમાં જઇ પોતાનો લાગવગ તથા સત્તા જમાવવામાં થયેલા પ્રયાસ કરેલો હોવો જોઈએ, કેમકે જો તેમ ન કર્યું હોય તો

તે વડા સેનાધિપતિ જેવા બળવાન સામે હુમલો કરવાની હીંમતજ કેમ કરી શકે ! પોતાનો પક્ષ તેણે વધાર્યો હશે. અને વડા સેનાધિપતિના પક્ષને નિર્બળ કરવાને પ્રયાસો કર્યા હશે.

મલકશાહના દરબારમાં જલદીથી માનીતો થઇ પડવાને ખુદ ખ્વાજાની તેને પુરી સહાયતા મળી હતી. ખ્વાજાની વિરક્તતા કરવા છતાં પણ ખ્વાજા તેને ખરાબ કરવાને કશો પણ પ્રયત્ન કરતો નહિ હતો, પરંતુ તે તો પોતાની ઇમાનદારી તથા કરારદાદની શરત પ્રમાણે તેની દરેક વિરક્તની હિલચાલને ક્ષમા કરેજ નતો હતો; પણ અહીં તેવી મદદ તથા ક્ષમા નહિ હતી. અલખત મુસ્તનસરના ચારે હાથ તેનાપર હતા, પરંતુ ખુદ મુસ્તનસરની હાલત એક સાધારણ ગરીબમાં ગરીબ માણસ કરતાં સારી નહી હતી. નામ હતું કામ નહિ હતું. બધો રાજકારભાર વડો સેનાધિપતિજ ચલાવતો હતો. તેજ કરતો કારવતો હતો. આવી સ્થિતિ વચ્ચે તેની હસનને વધુ મદદ મળી શકે તેમ નહિ હતી. હસન તો એમજ ચાલતો હતો કે, જે વડો સેનાધિપતિ વચ્ચમાંથી નીકળી જાય તો, રાજ્યનો હુંજ ધણી થઈ પડું. ખરેખર જે વડો સેનાધિપતિ, તેની વિરક્તમાં નહિ હોતે તો હસનને મીસરનું રાજ્ય પચાવી પાડવાને અડચણ આવતે નહિ અથવા જે તે તેમ ન કરતે, તોપણ એટલું તો જરૂર કરને કે સધળી સત્તા પોતાના હાથમાં લઇ લેતે. ખુદ મુસ્તનસરનું મગજ નબળું પડી જઇ બેલછાપણું તેમાં આવી ગયું હતું. કીમતી જવાહીરોને ખરલમાં પીસી પાણીમાં વહાવી દેતા હતા. તો આવા ખલીફની નામની સત્તાની આડમાં પોતે બધી સત્તા ભોગવી શકતે અને જે તેમ થતે તો, તેણે અલખોત કબજે કરી જે હૈરત બર્યા કાર્યો કરી જગતમાં થલકો નાંખી આપ્યો.

તેવા બંદે તેથી પણ વિશેષ હેસત બધાં કામો, તે મીસરમાં બેશીને કરી શકતે અને તે મલકશાહ તથા ખ્વાજા નિઝામ-ઉલ-મુલ્કને તો પહેલીજ તકે કચડી નાંખતે.

વડા સેનાધિપતિ બદરે જમાલી જ્યારે નિઝારની વિરુદ્ધમાં હતો, જ્યારે હસને તો નિઝારની ઇમામતની દાવત શરૂ કરી આપી. આનો એજ અર્થ છે કે હું મુસ્તેઅલીને ગાદીપર આવવા દેવા માગનો નથી. અને તે ગાદીપર ન આવે અને નિઝાર આવે તે માટે તેણે મુસ્તેઅલી ઇમામ નહિ; પણ નિઝાર ઇમામ છે એમ દાવત આપવા માંડી. નિઝારની દાવત હસન કરે છે તેવા સમાચાર જ્યારે વડા સેનાધિપતિને મળ્યા ત્યારે તેણે જોયું કે હસન મુસ્તેઅલીની ઇમામત તથા મારી સત્તાને કબેડી નાંખવા વ્યવહાર કોશીશો કરે છે ત્યારે તેણે મુસ્તનસરના હુકમથી તેને દુમીયાદના કીલ્લામાં કેદ કર્યો. મુસ્તનસર પોતાની રાજ્યમુશીયી હસનને કેદ કરવાનો હુકમ આપે નહિ, કેમકે તેની હસન પ્રત્યેની આહના હદ કુદાવી ગયાતું આપણે ઉપર જોઇ ગયા છીએ; પરંતુ વડા સેનાધિપતિની બલામણને તાબે થયા સિવાય તેના માટે બીજો કોઇ માર્ગજ નહિ હતો; તેથી લાચારીથી તેણે હસનને કેદ કરવાનો હુકમ આપ્યો. વડા સેનાધિપતિએ મુસ્તનસર પાસેથી હસનને કેદ કરવાનો હુકમ મેળવ્યો હશે ત્યારે તેણે તેમ કરવાનાં કારણો તેની આગળ રજૂ કર્યાં હશે અને તે કારણોમાં હસનની કાળી બાજુ તેણે પુરેપૂરી આજેખી હશે. મતલબકે હસન દુમીયાદના કીલ્લામાં કેદ થાય છે.

હસને મીસરમાં કેટલી પ્રીતી સંપાદન કરી લીધી હતી તથા લોકોને કેટલા પ્રમાણમાં પોતાના મુરીદ જેવા કરી લીધા હતા, તે એ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે જે કીલ્લામાં તેને જે દહાડે કેદ કરવામાં આવ્યો તેજ દહાડે કીલ્લાનો એક પુરજ, જે ધણેજ મજબુત હતો તે પડી ગયો. તેને લોકો હસનની કરામત સમજ્યા. તેજ દહાડે પુરજનું પડી જેવું તેમાં કરામત જેવું તે શું હતું ? જે પુરજને લોકો મજબુત સમજતા હોય, પણ તે ખરેખર તેવો હોય નહિ અને પડી જાય તેવો હોય તો પડી જાય; પણ લોકો તેને હસનની કરામત સમજવા લાગી ગયા. તે વાતથી હસને પોતાનો લોકોપર કેટલો બધો અસર નાંખ્યો હતો તે જણાઈ આવે છે.

મીસરમાંથી હસનને હંકારી કઢાયો.

વડા સેનાધિપતિ આગળ હસનનું કાંઈ ચાલી શક્યું નહિ અને તેના શત્રુઓએ તેને આફ્રીકા તરફ જતા એક વહાણમાં જખરદસ્તીથી ચડાવી આપ્યો. હસન ધણેએ રોકાવા માગતો હતો, પણ લાચારીથી તેને તેમાં બેસવુંજ પડ્યું. કાળાં કાળાં કફદાર મોજઓ તેને સમુદ્રમાં ધસડી ચાલ્યા. વહાણ આગળ ચાલતાં મોટા વાવાઝોડાના તોફાનમાં આવી ગયું, આ તોફાને વહાણને એટલું બધું તુકસાન પહોંચાડ્યું કે, વહાણમાંના સઘળાઓ મૃત્યુની વાટ જોવા લાગ્યા. વહાણમાં સઘળાઓ આહોળરી કરતા હતા; પરંતુ હસને પોતાના ચેહરાપર જરાએ ચીનતા આવવા દીધી નહિ. તે દરેક વખતે હસનને ચેહરે આનંદમાં જણાતો હતો. એક ઓલીઆની પેઠે પોતાના બોલોને બનાવી બોલ્યો કે “ ખુદાએ મારી સાથે વામદો કર્યો છે કે વહાણ ફુટશે નહિ. મારે ગભરાવાનું કાંઈપણ કંરણ નથી ” લોકોએ તેના બોલો તરફ આશ્ચર્ય અને માનની નજરથી જોયું અને કેટલાકને તો

તેને ઘેલછાપણું થયું છે એમ જાણી હસવા લાગી ગયા. મતલબ કે વહાણમાંના સઘળા લોકોનું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચાયું. થોડી વારમાં વહાણ તોફાનમાંથી મુક્ત થયું ત્યારે સઘળા લોકો આવી આવીને હસનના ચગપર પડવા અને હાથ ચુમવા લાગ્યા. તેઓ સઘળા હસનને અછાનો માન પામેલો અને વડો ઓલીઆ હોવાપર ઇમાન લાવ્યા. આ બનાવ માટે ઐતિહાસકારો કહે છે કે હસને વિચાર્યું કે જો હું એમ કહીશ કે, વહાણ હુબવાનું નથી અને જો ખરેખર નહિ હોય તો મારા ઓલીઆપણાપર કોઈને શક રહેશે નહિ; પરંતુ જો વહાણ, હુબી ગયું તો મારા તેમજ વહાણમાંના લોકોનો પત્તો રહેશે નહિ.

ઇતિહાસકારોનો આ અભિપ્રાય તદ્દન સત્ય જણાય છે. હસને જોયું કે જો વહાણ હુબીજ નવાનું હશે તો, મારી વ્યાકુળતા કે ચીન્ટા કાંઈ લાભ આપી શકે તેમ નથી, માટે વ્યાકુળતા તથા ચીન્ટા તો તદ્દન નકામી વસ્તુ છે. જેમ આ વાત હસન સમજ્યો હતો, તેમ બીજાએ પણ સમજવાની હતી અને જો ન સમજે તો પણ તેનું પરિણામ તો એજ હતું, જે હસને ધાર્યું હતું. પણ આવી ખરી વાતપર મક્કમ રહેવું અને તેનો વ્યવહાર અમલ કરવો એ હસન જેવા માણસનુંજ કામ હતું. સામાન્ય વર્ગ તેવે પ્રસંગે પોતાના મનપર કાબુ તથા દ્રઢતા રાખી શકતો નથી. અમો ખુદ પોતા માટે એમ ધારીએ છીએ કે, જો અમો તેજ વહાણમાં હોતો તો જરૂર વ્યાકુળ તથા ચીન્ટામાં ગરકાવ થઈ જતે અને તે પણ એવી માન્યતા સાથે કે અમારી વ્યકુળતા તથા ચીન્ટા કાંઈપણ કામ આવનાર નથી.

લોકો બીમાર થાય છે ત્યારે બહુજ ગભરાય છે. મરણ થઇ જશે તો પોતાની બધી ઇમારત પડી ભાગશે અને કુટુંબમાં ધણીજ ખરાબી થશે તેમ માની લઇ વ્યાકુળ તથા ચીન્ટા કરવા લાગી જાય છે; જો કે તે વખતની વ્યાકુળતા તથા ચીન્ટા પરિણામ માટે કશીપણ ઉપયોગી થઇ શકતી નથી; બદલે ઘણે ભાગે રોગ તથા દુખ વધારવાને મદદગાર થઇ પડે છે; પરંતુ મનપર કાચુ રાખી શકાતો નથી. હજાર માણસે કદાચ હસન જેવો મનપર કાચુ રાખનારો એકાદ મળી આવે તો મળી આવે. આ વખતનું તેનું વર્તન, તેની અસાધારણ દ્રઢતા તથા દીક્ષ પર કાચુની ગવાહી આપે છે, જો કે બાબત બહુજ સાધારણ છે; પરંતુ તે વ્યવહારમાં મુકનાર માટે તેની અસાધારણ ખુદી, હીમ્મત તથા દ્રઢતાની સાખીતિ કરાવે છે.

હવે જો કદાચ વહાણુ ડુબી જતે તો હસનને કાણ કહેવા આવનાર હતું કે, તું જુહું બોલતો હતો ! મતલબ કે હસનને પોતાના બોલ વિષે કદીપણ પસ્તાવો કરવાનું હતું નહિ. માત્ર જો થાય તો લાભજ થાય તેમ હતો. તેથી તેણે કાંઇપણ જોખમદારી વિના પોતાની ઉત્તતિનો તે માર્ગ હાથ ધર્યો અને તોફાન કે જે મોટું હતું તે શમાવાતું હતું તે શમાઇ ગયું અને હસને જે વિન્યી પરિણામની ધારણા રાખી હતી તે ખરી પડી. એક કુદરતી બાબતપર ઉભો રહી તેણે પોતા માટે અસાધારણ દરજ્જા મેળવી લીધો અને પોતા તરફ લોકોનાં મન આકર્ષી લીધાં. તેણે લોકોનાં મનો જે જીતી લીધાં હતાં તે કાંઇપણ જાતની તેમને સહાયતા કે શીખામણ આપી તેના બદલામાં નહિ હતાં; પણ કાંઇપણ આપ્યા વિના અસાધારણ બદલો તેણે મેળવ્યો હતો.

હસન કોષ્ઠપણ કામમાં નિષ્ણ બલે નીવડે પણ તે પોતાની હીમ્મતનો હારતોજ નથી તેની નિષ્ણતાજ તેના માટે અવિષ્યની ઉન્નતીનું દાર થઇ પડે છે. તે જે કાર્યમાં નિષ્ણજાય છે તેજ કાર્યથી તેના આગ્ય ચઢવા માંડે છે. હસનની યુક્તિ તેના બુદ્ધિબળનો એક ચમત્કાર હતો. તેનામાં બનાવટી વસ્તુને એવા રૂપમાં રચી ક્યાની આવડત હતી કે બીજા લોકો તેને તદ્દન અસલ વસ્તુજ સમજે. હસન લોકોના વલણ તથા બાવનાને બહુજ સમજતો હતો તેથી સાધારણ તથા ભોળા લોકો જલદીથી પોતાની ભોગાઇનો ભોગ થઇ પડી તામે થઇ જાય તેવાજ પ્રકારની પોતાની યુક્તિને બાવના આપી પ્રથમ તો તેણે બીજાઓની જેમ પોતાને બ્યાકુળ, ચીનતાતુર તથા રડાકુટમાં ન નાખતાં ધણીજ આનંદમાં રહી પોતાનો પહેલો ચમત્કાર દેખાડ્યો. આ પહેલો ચમત્કાર બીજા અસાધારણ પ્રમાણના મુકાબલામાં અસાધારણ જાદુ અસર કરનારો હતો અને તે બધાનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચે તેવો હતો. લોકો ગમે તેવી આશ્ચર્યમાં હતા, પણ તે છતાં તેણે હસનના હસમુખા ચેહરા તથા આનંદીપણાપર ધ્યાન ખેંચ્યું અને તેણે વહાણમાંના બધાને પોતા તરફ ખેંચી લીધા.

લોકો કેવી વાત કરવાથી તેના તરફ શ્રદ્ધા થઈ જાય અને પોતાનો હેતુ કેવી સરસ રીતે પાર પડે તે માટે તેણે પોતાના બેભોને તેને બરના બનાવ્યા અને કહ્યું કે “ ખુદાએ મારી સાથે વાયદો કર્યો છે કે વહાણ હુબરો નહિ માટે ગભરાવાનું કાંઈ કારણ નથી. ” તેના આ બેભો પણ તેના આનંદી રહેવા કરતાં પણ લોકોપર અસાધારણ અસર કરનારા હતા. હસને જોયું કે જો વહાણ હુબરો હશે તો હુબી જશે અને ખુદા એ મારી સાથે કરેલા વાયદા વિષેનું

મને કોઇ પુછાણું કરનાર રહેશે નહિ માટે આવે. તદ્દન લાભદાયક વેપાર તેણે કર્યો. લોકોતો એમજ સમજ્યા કે, તેને ષેલજીપણું થયું છે; પણ જે વર્ગ ભોળો તથા ભાવિક હતો તેણે તો એમજ માની લીધું હતું કે તે કોઇ ઓલીઆ પુરુષ છે. જ્યારે આપણે ભોળા વર્ગના ભાવિકપણા વિષેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જણાઇ આવે છે કે, સાધારણ ડોળ તથા બોલને તેઓ ચમત્કાર તથા કરામત માનવા લાગી જાય છે. તદ્દન મુખાંધ ભરેલી ભોળી વાતને, હુઆઇ ભરી વાતને પોતાની યુદ્ધિથી કાંઇ વધારે ઇકાં ઉડાણવાણી વાસને જાહેર બગભજત જેવા દેખાવને કે ભવિષ્યના સવાબની ચોડી ચીકણી વાતને તેઓ એવા તો તાબે થઇ જાય છે કે પોતાનું સંઘળું ભાન બુદ્ધી જાય છે અને જાણે કે તેવી બાબતમાંજ ખુદાઇ બધી સમાઇ ગયાનું અને તેમાં ખુદાઇ ભેદ સમાયો છે તેમ માની બેસે છે. હસનને પણ આવાજ મુરીદો વહાણમાં મળી ગયા. અમો તો આગળ વધીને એટલે સુધી કહી શકીએ છીએ કે, તેની વાતને યુદ્ધિશાળીમાં અપનારા પણ તાબે થઇ ગયા હોય તો તેમાં કાંઇ નવાઇ નથી. કેમકે મરણમાંથી બચવા માટે લોકો ભલે યુદ્ધિનાજ પુનરી હોમ અથવા તો ભલે નાસ્તિકજ હોય, પણ ધર્મ તથા આસ્થાને આશરો લેવાને લલચાઇ જાય છે. ખ્રીસ્તી શહેનશાહ માંદો પડે અથવા તો કોઇ આફતમાં સપડાય ત્યારે તે પોતાની જુદો જુદો ધર્મ પાળનારી પ્રજાને પોતાની માંદગી તથા આફત ટળવાને દરેકને તેમના તેમના ધર્મ પ્રમાણે ખુદાની બાંદગી કરવાને ફરમાવે છે. જે ધર્મ પોતાનો નથી, જે ધર્મ તેની દ્રષ્ટીમાં ખરા નથી, જે ધર્મ તેની દ્રષ્ટિમાં મુક્તિનો સંતા નથી. તે ધર્મની પણ તે મદદ માગે છે. નાસ્તિક સજ્જ હોય,

તો પણ તેવે પ્રસંગે પ્રજને પોતાની માંદગી દુર થાય તેવી બંદગી કરવાને કહે છે. તેનું ઇમાન તેવે પ્રસંગે ડબલી જાય છે.

એક હિન્દુનો છોકરો માંદો પડે છે અને સાધારણ ઉપચારથી

તેને આરામ થતો નથી તો તે કોઇ મુસલમાન પીરની માનતા માને છે. મુસલમાન ફકીર તેને ઉતારા માટે બળીદાત નું કહે છે તો તે પણ કરે છે. મુસ્લાના તાવીજ લોખાનની ધૂણી દઇ બાંધે છે. કેસરથી મંત્રો લખેલી રકાબીઓ પીએ છે અને તેને એ બાબતનું કંઇ પણ જાન રહેતું નથી કે, જે ધર્મને હું ખરો સમજતો નથી તેનાથી મને આવો લાભ તે કેવી રીતે થઇ શકે છે ! જેમ આવા પ્રસંગે એક હિન્દુ વરતે છે તેવી રીતે એક મુસલમાન પણ વરતે છે. દેવદેવીની માનતા કરે છે. સાધુના કહેવા પ્રમાણે રાક્ષસી દેવોના બળીદાનો આપે છે. આવા પ્રસંગે લોકો બચાવનો કોઇ પણ પ્રયાસ બાકી ન રહેવા પામે અને કોઇ પણ રીતે બચી જવાય તેટલુંજ ઇચ્છે છે. હસનને લોકોની થઇ ગયેલી સ્થિતિનો પુરેપુરો લાભ મળ્યો અને હસન ખુદ પોતે પણ તેવોજ લાભ મળી શકે છે તેમ સારી પેઠે જાણતો હતો.

થોડીવારે વહાણુ જ્યારે તોફાનમાંથી મુક્ત થયું ત્યારે સઘળા લોકો આવી આવી હસનના પગપર પડવા અને હાથ ચુમવા લાગ્યા. હસને જે પરિણામની આશા રાખી હતી તેતો નિશ્ચય આવવાનુંજ હતું એટલે કે વહાણુ બચે અથવા તો ડુબી જાય. ડુબી જાય તો કંઇ ચીન્ટા કે પરતાવાનું કારણ નહિ હતું; કેમકે જે પરતાવાઃ કે ચીન્ટાનું પરિણામ કશુંએ ન હોય તે માટે કોઇ ચીન્ટા કરેજ શાની ? બાકી તેનું ખર્ચ નીશ્ચય વહાણુના બચી જવા સાથે સંબંધ રાખતું હતું. વહાણુ બચ્યું એજ તેની ઉન્નતિનું સઘળા દ્વાર મઠ પડ્યું અને

લોકો તેને કોઈ દેવતાઈ પુરૂષ હોવાપર ઇમાન લાગ્યા. તેઓ સમજ્યા કે તે ખરેખર ઝોલીઆ છે; કેમકે જો તેમ નહિ હતો તો તે શા માટે બીજાઓની જેમ રડવા તથા વ્યાકુળ થવામાં પડતે નહિ; કેમકે તેઓ એ વાતને તો સમજી નહિ શકતા હતા કે ચીન્તા તથા વ્યાકુળતા નજ કરવી જોઈએ, બલકે તેવા પ્રસંગે ચીન્તા તથા વ્યાકુળતા લોકોમાં ફરજિયાત થઈ પડેલી હોય છે તેથી તેઓને તો તે બાબત દેવતાઈ બાબત લાગી અને તે બાબતે તેમને હસનના દેવતાઈ પુરૂષ હોવાપર ઇમાન અર્પણ કર્યું. વળી તેઓ એમજ સમજ્યા કે આ માણસે કંઈ હવું કે, ખુદાએ મારી સાથે વાયદો કર્યો છે કે, વહાણુ કુબશે નહિ તેથી તેના નહિ કુબવા વિષે તેને ખાતરી હતી અને તેઓએ જોયું કે થયું પણ તેમજ કે વહાણુ કુબ્યું નહિ અને તેની વાત તદ્દન ખરી પડી. તેઓ બાપડા ઇમાનના આંધળા થું સમજી શકે કે, વહાણુ બચવાનું હોય તો બચી જાય અને તેમ તે બચી ગયું. આસ્થા આંધળી છે તેને કાંઈ પણ સુઝતુંજ નથી. બસ આટલીજ એ બાબતો લોકોને હસનના ગુલામ તથા મુરીદ થઈ જવાને બસ હતી. લોકો તેના પગપર પડ્યા અને તેના હાથ ચુમવા લાગ્યા અને સાથેજ તેને અદલાહનો માન પામેલા ઝોલીઆ હોવાપર ઇમાન લાગ્યા.

હસનને આ યુક્તિ તથા પ્રયોગથી એ સિવાય બીજા કોઈ પણ લાભની આશા નહિ હતી કે, તેને પોતાની ઉન્નતિના માર્ગમાં સરળતા થાય. ભવિષ્યની ઉન્નતિ માટે કોઈ માર્ગ નીકળી આવે. વહાણુમાંના લોકોએ તેનાપર આસ્થા લઈ જવા ઉપરાંત તેને બેઠા સાંગોદી પણ જરૂર આપી હતી, કેમકે આસ્થાનો અદલો તેવીજ રીતે અદલ

કરવાનું મોળા વર્ગમાં અસાધારણ પ્રચલિત હોય છે. ઉપરાંત વહા-
ણમાં જે લોકો હશે તેમાં જુદા જુદા શહેરો તથા ગામડાના લોકો
પણ હશે. તેઓએ પોતાના વતનમાં જઈ હસનના શું શું વખાણ
નહિ કર્યાં હશે તેને અટકળી શકાય નહિ. વળી હસને તો તેમને ઇસ-
માઇલી ધર્મના બોધ કરી ઇસમાઇલી પણ કરી લીધા અને તેને
નીઝારનીજ દાવત તેણે આપી હશે. આવી રીતે જે માર્ગને મજબુત
કરી પોતાને પોતાનો હેતુ પાર પાડવાનો છે તેના મજબુતપણા વિષે
તેણે પૈરવી કરી. આ લોકો ચુસ્ત નીઝારી થયા હશે અને તેમની
ઓલાદ પણ તેજ પ્રમાણે ઇમાન લાવી હશે. વળી તેમણે ખીજાઓને
પણ અસર કરી નીઝારી બનાવ્યા હશે. મતલબકે આ પ્રસંગના લાભની
સાંકળ ધણે દુર મુઘી પહોંચી જાય છે.

અહીં આપણે એ વાત જોવાની છે કે હસન પોતા કાર્યમાં
કેટલો બધો કુશળ તથા ખંતીલો છે. જ્યારે કશાપણ ખીસાદમાં ન
હોય તેવાજ બનાવથી પણ તે અસાધારણ લાભ મેળવી લે છે ત્યારે
જે જે બાબતો મોટા લાભની આશા આપનારી હશે તેમાં તે પોતાની
કુશળતા તથા ખંત શું શું નહિ બતાવતો હોય ! ! તેની દ્રષ્ટિમાં
કોઈપણ કાર્ય સુશકેલ નહિજ હતું; માત્ર સુશકેલીને ટાળનારી બાબત
બરાબર અમલમાં મુકાવી જોઈતી હતી. કાળા માથાનો માનવી શું
ન કરી શકે, એ બાબતનું ચિત્ર તેની વર્વણુંક રજૂ કરે છે. જે
પ્રકારની અતુકુળતાઓ ખીજાને બે ચાર હગલાં કદાચ આગળ વધારી
શકે તેજ અતુકુળતા હસનને લાખો માઇલો દુર લઈ જઈ શકતી હતી.
શક્તિના સ્વરૂપને પીછાણવું, તેના સ્થાનને સમજવું, તેને બરાબર

શીટ કરાવી, થોડી પણ યોગ્ય સ્થાને મુકવામાં આવતી શક્તિમાં શું ચમત્કાર છે તે સમજવું એ હસનની બુદ્ધિના સાધારણ ચમત્કાર હતા, અને આવા ચમત્કારોનું પરિણામ હતું કે તેનું તીર બાબેજ ખતા કરતું હતું.

હસન ફરીથી મીશનરી.

હસન જે વહાણમાં બેઠો હતો, તે વહાણ થોડા દહાડામાં કીનારે પહોંચ્યું. કીનારાપરનો રાજા ખ્રીસ્તી હતો. તેણે આ વહાણમાંના લોકોને લશ્કરી નહિ; પણ સાધુઓ જેમ હસનને દાવત (ખાણું) આપી માન આપ્યું. હસનનો ફોટો જે અમેએ આ પુસ્તકમાં પણ આપ્યો છે તે જેમ કહી શકાશે કે, તેણે જાહેર વેશ પણ શીકારી જેવો યાને ધાર્મિક માણસ જેવોજ રાખ્યો હતો. ખ્રીસ્તી રાજાએ તેને એક આશીર્વાદ જેવો જેમ તેને ધાર્મિક પુરુષ તરીકે માની તેને માન આપ્યું. વહાણમાં મુસાફરીએ; ધણાઓ કરે છે; પણ ત્યાંના રાજા અને તે પણ પરધર્મના તેમને હસનના જેવું માન આપતા હોય તેમ માની શકાતું નથી; પણ વહાણમાંથી ઉતરતાંજ વહાણમાંના લોકોએ હસનની એક ઓલીઆ સમાન ખીદમત તથા ખ્યાતિ જાહેર રીતે કરી હશે. વળી હસનની લાયકાત તથા હુશીઆરીથી રાજા માહિતગાર થયો હશે. હસન તેને મળ્યો હશે અથવા રાજાએ તેને બોલાવ્યો હશે. મુલાકાત પછી સંતોષ પામી રાજાએ તેને ખાણું આપી માન આપ્યું હશે, જ્યાં જેમએ છીએ ત્યાં ઇતિહાસિક હેવાસ એટલો તો અધુરો મળે છે કે, વધુ અનુમાનો નીકળી શકતાં નથી; નહિતર અમે ધારીએ છીએ કે આવા પ્રસંગોએ હસને પોતાની બુદ્ધિ, વિદ્વતા તથા દ્રઢતાનું મહત્ત્વ સારું

પાણી દેખાડ્યું હતો. જે આપણે એ. માખતના વિચાર કરીએ કે, જે હસને મલકશાહ તથા મુસ્તનસર જેવા બાદશાહોને પોતાની બાહોશીથી આંજી નાંખ્યા હતા, તેણે વહાણમાંના ભોંકો તથા કીનારાપરના ખ્રીસ્તી બાદશાહ પર શું અસર નહિ કીધો હોય ?

ખ્રીસ્તી રામના બંદર ઉપરથી વહાણ ઉપડી, થોડાજ દીવસમાં એશીયાઈ તુર્કસ્તાનના કાંઠા પર જઈ પહોંચ્યું. અહીં હસન ઉતરી ગયો અને હવે તે જમીન માર્ગે હલખ, ખગદાદ, બેજસ્તાન, ઇસ્ફહાન, કીરમાન વીગેરે ઇરાનના તથા એશીયાના પ્રખ્યાત શહેરોમાં મુસાફરી કરવા લાગ્યો. આ દરેક રથજે તે ઇસમાઈલી ધર્મનો બોધ કરતો. કીરમાનથી તે બીજી વખત ઇસ્ફહાન આવી ચાર માસ રોકાઈ બેજસ્તાન ગયો. અહીં દસ માસ રોકાઈ દામગાનનો માર્ગ લીધો. અહીં તે ત્રણ વર્ષ ઇસમાઈલી ધર્મનો બોધ કરી પુષ્કળ મુરીદો બનાવી રાખ્યો. ત્યારબાદ તે પુષ્કળ શહેરો તથા ગામડાઓમાં જઈ પોતાનું મીશનરી કાર્ય બજાવતો રહી, છેવટે તે અલમોતના કીલામાં પહોંચ્યો અને અહીંજ મૃત્યુ મુખી પોતાના પગ પામરી રહ્યો.

અમો નથી માની શકતા કે, હસન જેવો હિન્મતબાજ તથા પોતાની જુનમાં સતત મચ્યો રહેનારો બીજો કોઈ હોય અથવા તો એટલી વાતનો ખરી કે, તે બંને બાબતોમાં અતિ પાવરધો હતો. મીસર છોડ્યા પછીની ટુંક વરસોની મીશનરી કારકર્દી અસાધારણ જશક્ષી ભરી જણાય છે. ઇરાન તથા એશીયાનાં પ્રખ્યાત શહેરો તથા ગામડાઓની મોટી સંખ્યામાં મહીનાઓ તથા વરસો લગી રોકાઈ તે પોતાની ઉન્નતિનો મસાલો એકઠો કરતો હતો; કારણ કે તેને જે બજવાન કિલ્લો તોડવાનો હતો તેને માટે પૂર્ણ પાવરવાળા ડામનાએટની તેને જરૂર હતી. જે ડામનાએટને તે બરાબર એકઠો કરવા મચ્યો હતો. જ્યોજ્ય પોતાના

થાણું ખેસાડતો હતો. સ્થળે સ્થળે તે પોતાનાપર શીદા થઇ જનારા સીપાઇઓ બનાવતો હતો. જે લોકો તેના મુરીદ થયા હતા, તે ગ્રંદે-રમાં તો ધાર્મિક મંડળમાં સામેલ થતા હતા એટલુંજ સમજતા હતા; પરંતુ આડકત્રી રીતે પોતાની બેખબરી વચ્ચે તે હસન માટે તેઓ ડાયનામેટનો મસાલો બનતા હતા. હસન પણ જાહેરમાં ધાર્મિક કામ કરતો જોઇ શકતો હતો; પરંતુ અંદરખાનેથી ખરી રીતે તો આડે આવનારા બળવાન કીલ્લાઓને તોડવાના જંગી સાધનો તૈયાર કરતો હતો. આ મીશનરી સમયમાં તેણે તેવા પ્રકારની તાલીમ આપી તથા લોકોનાં દીલો કેવી કુનેદથી હરી લીધાં, તે સંબંધેની માહિતીયા ઇતિહાસીક પૃષ્ઠોથી ખાલી છે. જે આ સંબંધમાં તેણે કાંઇપણ અજ-વાણુ પાડ્યું હતે તો તેની મીશનરી કારકીર્દિ ઉપર ધણા ધણા અનુ-માનો ખેંચી શકતે અને આમ નથી થઇ શકતું તે માટે અમો દીક્-ગીર તથા લાચાર છીએ; તોપણ એટલા ઉપરથી તેના મીશનરી કારકીર્દીના સ્વરૂપને કાંઇક પણ જરૂર પીછાણી શકીએ કે, તેણે અલમોતપર કબજો કર્યા પછી, જે ધાર્મિક ઉપદેશનો પ્રચાર કીધો, તેને મળતીજ તેની પ્રથમની મીશનરી કારકીર્દિ હશે. તેની આ કારકીર્દિ જ્યારે હસન અલમોતપર કબજો કરી લઇ જે ધાર્મિક વિચારોનું આન્દોલન ચલાવ્યું તેની વિગત જ્યારે અમો આગળ ચાલી આપીશું ત્યારે તેનો તેમાં સમાવે થઇ જશે.

અલમોતપર હસનનો કબજો.

ઉપર આપણે જોઇ ગયા તેમ, હસન જોકે જાહેરમાં પ્રસન્નમાણસી મીશ-નરીપણું કરતો હતો પરંતુ ખરી રીતે તો પોતાનાં માટે બળવાન સ્થળની તે તલાશ કરતો હતો. મીસરના શતમી ખલીફ સાથેના તેના દરેક

સંબંધ તુટી ગયો હતો; કેમકે ત્યાં મુસ્તેઅલી પક્ષ જોરપર આવી ગયો હતો અને હસનના પાકા શત્રુ બદરે જમાલીના હથેલી રાજ્યની બંધી સત્તા આવી ગઇ હતી. હસન જે મુસ્તેઅલીના પક્ષમાં પડી ગયો, તે પણ ત્યાં બદરે જમાલી કબાજમાં હાડકા સમાન નડતર રૂપ હતો; તેથી મુસ્તેઅલી પક્ષમાં રહેવાથી તેને પોતાના માટે કશાપણ લાભ જેવું નહિ હતું માટે હવે તેણે તે તરફની બંધી આશા છોડી હતી અને પોતાના માટે સત્તા પ્રાપ્ત કરવાને તેણે બીજાને માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો અને તે માર્ગ નીઝારની ઇમામતના સ્વીકારની આડમાં રહી મેળવી શકાય તેમ હતો. જેમ મીસરમાં મુસ્તેઅલી ઇમામ ગણાઇ રાજ્ય ભોગવતા હતા, તેમ અહીં નીઝારના નામથી ઇમામતની ગાદી કાયમ કરી, રાજકીય સત્તા મેળવવાની તેની યોજના હતી.

આ યોજનામાં નીઝારની ઇમામતનો સ્વીકાર લોકોને કરાવવાનો હતો અને તે કરાવવામાં તેની પાસે બહુજ અસર કરનારી દલીલ મોજુદ હતી. ઇમામ મુસ્તનસર બીલાએ પ્રથમ પોતાના પડા પુત્ર નીઝાર માટે ગાડીની વસીયત કીધી હતી; પણ પાછળથી તેમની નારાજ થઇ બીજા પુત્ર મુસ્તેઅલી માટે વસીયત કરી. નીઝાર માટેની વસીયત મનસ્થાપ કીધી હતી. હસને જણાવ્યું કે ઇમામે પ્રથમ જે વસીયત કરી હોય તેજ ખરી વસીયત છે. તેમાં ફરકાર થઇ શકતો નથી, બલકે ઇમામ બીજા માટે ફરી વસીયત કરે, તોપણ અમલ તો પહેલી વસીયત પ્રમાણે જ થશે જોઇએ. આ વાતના ટેકામાં તેણે ઇમામ ઇસમાઇલનું દ્રષ્ટાંત રજૂ કર્યું કે, ઇમામ બદરે સાદકે પ્રથમ શાહ ઇસમાઇલ માટે વસીયત કીધી હતી, પણ પાછળથી મુસા કાઝમ માટે વસીયત થઇ; પરંતુ તેમાં પહેલી વસીયત ઉપરજ અમલ કરવામાં આવ્યો છે જેને ઇસમાઇલીઆ પંથે કબુલ રાખ્યો છે. માટે

તેજ ધોરણે નીઝાર માટેની વસીયતપર અમલ કરવો જોઈએ. જેમ મુસા કાઝમ માટેની ખીજી વસીયતપર અમલ કરવામાં આવ્યો નથી. અને જેઓએ ઇસમાઇલ માટેની પેહલી વસીયત કમુલ રાખી નહિ. અને મુસા કાઝમને ઇમામ માન્યા તેને આપણે હકપર સમજતા નથી તેવીજ રીતે આ પ્રસંગે પણ જેઓ શાહ નીઝાર માટેની વસીયતને સ્વીકાર ન કરે, અને મુસ્તેઅલી માટેની ખીજી વસીયતને કમુલ રાખે તેને હકપર ગણી શકાય નહિ. તેની આવી દલીલ લોકોપર અસર કરી. મધ અને તેથી તેણે પોતાના મીશનરીપણામાં તેજ દલીલપર શાહ નીઝારની ઇમામતનો બોધ કરી લોકોને તેનાપર મુસ્તકીમ કરવા માંડ્યા. પોતે મીસરથી આવી જેટલા વર્ષો ઇરાન તથા તુર્કિસ્તાન વગેરેમાં રહ્યાં, ત્યાં ત્યાં તેણે તેજ બોધ પ્રમાણે કામ કીધું અને ઇમામ નીઝાર માટેની ઇમામતનો પાયો મજબુત કરવા માંડ્યો. ઇરાનના તથા એશીઆના મોટા મોટા શહેરો તથા ગામડાઓમાં મહિનાઓ તથા વરસો લગી ઘણીજ જોહમત ઉઠાવી તેણે આ પાયો મજબુત કર્યો.

બની ઉમયાના સમયથીજ ઇમામતના જુદા જુદા દાવેદારો અવારનવાર ખીલાફત મેળવવા માટે જાહેરમાં લડવાને નીકળતા આવ્યા છે અને તે તે દાવેદારોના મુરીદો પોતાના ઇમામની ખીલાફત કાયમ કરવા માટે ઇમામ સાથે રહી વિરોધીઓ સામે લડાઈ કરતાજ આવ્યા છે. આવા ઇમામતના સંકટો દાવેદારોએ બની ઉમયા તથા બની અબ્બાસના રાજ્ય સામે પોતાના ઇમામતના હક માટે ખોરજ કરેલા હતા, તેથી ઇમામતની ગાદીનું રાજ્ય કાયમ કરવા માટે જે તે દાવેદારોના મુરીદો ટેવાઈ ગયા હતા.

નીઝારને મીસરમાં મોકલવા નહિ; ખુદ નીઝાર પોતાના ગાદી પર બેસવા મગેલા બાબ મુસ્તેઅલીના હાથે કેદ પકડાયા અને મુરીદો

પણ કરાયા, તેથી મીસરમાં તેમના જે મુફ્તીબર મુરીદા હતા, તેમનાથી તો ગાદી મેળવી આપવા માટેનું બની શકે તેમ હતું નહિ. ધરાન તરફના ભાગમાં જે ઇસમાઇલીઓ હતા તેઓ હવે મુસ્તેઅલીને ઇમામ નહિ પણ નીઝારને ઇમામ માને તેવો ઉપદેશ હસને પોતાના મીશનરી-પણાથી ફેલાવી આપ્યો હતો અને હવે તેના નીઝારને ઇમામ માનનારા વર્ગની સહાયતાથી નીઝાર માટેની ગાદી હસને સ્થાપવાની હતી અને તે માટે સહાય કરનારી મોટી સંખ્યાની જરૂર હતી જે તેણે ઉભી કરી લીધી હતી.

હવે તેણે જોયું કે, મુરીદાની સારી જેવી સંખ્યા હામ હામ થઇ ગયા પામી છે અને જે તે ફાજ એકઠી કરી ખીજ દાવેદારોની જેમ મહેરમાં ખેરજ કરતેતો જેમ ખીજ વધુમાં વધુ દાવેદારોની જે વક્ષે થઇ તેજ વક્ષે તેની પણ થતે. એટલે કે સ્થાપિત બાદશાહોના હાથે તેનો ખીજઓની જેમ હારમાં અંત આવી જતે. માટે હસને માટે તે યોજના કશાપણ કામની નહિ હતી. તેથી તે એવી યોજના શોધી રહ્યો હતો કે, વગર લશ્કરે અથવા તો ઓછા લશ્કરે ઇમામની ગાદી સ્થાપી તથા ટકાવી રાખી શકાય. આ સ્થાપવા માગતી ગાદીને શત્રુઓ તોડી નજ શકે, તે માટેની વ્યવસ્થાની જરૂર હતી.

જો હસન કોઇપણ સ્થળે મુરીદાનું લશ્કર એકઠું કરી રાજ્ય જમાવવા માગે તો, દેશનો બાદશાહ તેને હરાવી મુરીદો તથા તેનો અંત લાવે અને હસન આવી રીતે કામ કરે પણ નહિ; તેથી તે પ્રથમ તો કોઇ બાદશાહ લડવાને આવે તો પણ પ્રવી સકે નહિ તેવા સ્થળની તકાશમાં હતો, આવું સ્થળ તેને અઝમોતનો કિસ્સો નજરમાં આવ્યું; તેથી તેણે તે કિસ્સો હાથ કરવાની યોજના ધડી અવહાર અમલ કરે કરી.

અલમોત એ ધરાનના રૂપાર પ્રાંતનો એક કીલ્લો હતો તેને તેની સમગ્રી હદ સાથે લોકો “ તાલકાન ” ના નામથી ઓળખતા હતા. આ કીલ્લો પહાડોની વચમાં અને વિકટ માર્ગોમાં ઘેરાયેલો હતો. આ કીલ્લાની સ્થાપના વિષે એમ કહેવાય છે કે, દેલમના બાદ-શાહોમાંના એકને શીકારનો બહુજ શોખ હતો. એક દિવસ તે શીકાર કરતો આ વિકટ પહાડી માર્ગમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાંથી એક પક્ષી પકડવાને બાજને ઉડાવ્યું. બાદશાહ દોડતો ત્યાં પહોંચ્યો અને જ્યુ ક એક ઘણુંજ આનંદી અને રક્ષણનું સ્થળ છે. બાદશાહે જ્યુ કે, આ જગો કરતાં ખીજ કોઈપણ જગો મજબુત કીલ્લો બાંધવાને પાત્ર નથી; તેટલા માટે મજકુર બાદશાહે અહીં કીલ્લો તથા બંધ રાજમહેલ બંધાવ્યો.

હસનને જેવા સ્થળની જરૂર હતી, તે તેણે હવે શોધીતો કાઢ્યું છે અને તે અલમોતનો કીલ્લો છે. આ અલમોતનો કીલ્લો જે હાથમાં આવી જાય તો તે તેની રાજધાની બની શકતો હતો, માત્ર હવે તેને કબજે લેવો એજ કામ બાકી રહ્યું હતું. હસન કે જે અલમોતમાં કે ખીજે એક પણ ઇંચ જમીનની માલિકી ધરાવતો નથી તે જગારે અલમોત જેવા કીલ્લાને કબજે લેવાને તૈયાર થાય છે ત્યારે તેણે તે મેળવવાનું સામર્થ્ય તો જરૂર મેળવેલું હોવું જોઈએ જો તે કીલ્લો સરળતાથી મેળવી લેવાની યોજનામાં કાંઈ એવો વિશ્લેષ ઉપજાય છે, તેથી નાની સુની લડાઈ કરવી પડે તો, તેની પાસે એટલા મુરીદો તો જરૂર હશે કે, જે લડવાને મેદાનમાં પડે. નાણું તથા હથીઓરે ની જરૂર પડે તો તે તેણે જરૂર એકઠાં કરેલાં હોવાં જોઈએ. અથવા તો તેના મુરીદો તરફથી તે પુરાં પાડી શકાય તેમ

હોય. આ અદ્ભુત માણસની હીમ્મત તો જુઓ કે, વગર લશ્કરે કે વગર સરંજામે તે રાજ્ય ઉભું કરવાને નીકળી પડ્યો છે અને તેવીજ બેસરો સામાનીમાં તે હથેળીમાં સરસવ જમાવી લેવા માગે છે.

પ્રથમ તો તેણે અલમોતની આસપાસના વિભાગમાં ઇસમાઈલી પંથ ફેલાવ્યો અને જ્યારે તેને આસપાસ તથા દુરના મુરીદાથી એ આબતની ખાત્રી થઇ કે, રાજ્ય સ્થાપવા તથા નિભાવવા પુરતી મદદ મુરીદો તરફથી મળી શકે તેમ છે ત્યારે તેણે અલમોતમાં જનતાને જઈ ત્યાં મુરીદોની સંખ્યા વધારવા માંડી. એક તરફ તેની રીયાજત તથા બંદગી લોકોપર જાદુઈ અસર કરતી હતી જ્યારે બીજી તરફ તેનો ઉપદેશ જીગરોના કાલ્લાઓને જીતી રહ્યો હતો. તેની ઉંડી પહોંચ તથા કુનેહબાજ આવડત તેને ધારવા કરતાં પણ વધારે સાક્ષ્યતા આપતી હશે. અને જ્યારે અલમોતના સમગ્ર કોઈ તેના મુરીદન થઇ ગયા હશે ત્યારે તો તેણે નક્કી જોઇ લીધું હશે કે, હવે આ કીસ્સો પોતાનોજ થઇ શકે છે. માત્ર હવે કોઇ પણ તદબીરે પ્રથમના હાકિમને ત્યાંથી હાકી કાઢવો જાકી રહે છે. પ્રથમના હાકીમને ત્યાંથી હાકી કાઢી પોતાનું ચાલું બેસાડી દેવામાં આવે એટલે અલમોત કીસ્સો પોતાના કબજામાં આવી ગયો મનાય તેમ હતો.

જે કીસ્સો પોતાનો કરી લેવા સંબંધે કોઇપણ ન્યાય પૂર્વકનો તેનો સંબંધ પહોંચી શકતો નથી ત્યાં હવે વરંજે ઘેરાનું બચ્ચું ચટ કરી જવા માટે જે માર્ગ ગૃહજી કીધો હતો તેજ અહીં હસને પણ ગૃહજી કરવો જોઇતો હતો. કોઇપણ બહાનું કાઢી તે કીસ્સાના કોટવાણને કીસ્સા બહાર કાઢી મુકવા માગતો હતો.

હસન હજુ આ કીસ્સામાં દાખલ થયો ન હોતો, ત્યાર પહેલાં તેણે પોતાના મીશનરીઓ મારફત આ કીસ્સામાં ઇસમાઈલી પંથના બોધ ચાલુ રાખ્યો હતો. આ બોધથી કેટલાક માણસો તેના પંથમાં સામેલ થયા હતા થોડી મુદત પછી હસન પોતે કીસ્સામાં ગયો અને બોધ કરી ધણા લોકોને પોતાના જનમાન બનાવ્યા.

કીસ્સામાં ઇસમાઈલી કાયનામેટ પૂર્ણ પ્રમાણમાં દાખલ થઈ ગયો હતો. તે કામ માટે હસને પોતે જાતે તથા તેના મીશનરીઓએ અસાધારણ કોશીશ કીધી હતી. તેઓએ એવી કોશીશ જરૂર કરી હશે કે, આ કીસ્સામાં એક પણ માણસ પારકા પંથનો રહે નહિ. આવી રીતની કોશીશમાં ણીજીત થવું એ હસન જેવા બુદ્ધિશાળી, કુને-હબાજ તથા મીશનરી માટે આસાન હતું કે, જેમાં તે વિજય મેળવવા પામ્યો. આ તેના વિજયની ધ્વજ એટલી તો ફરકી કે, કીસ્સાના કોટવાળ મેહદીએ પણ જોયું કે, જો પોતે પોતા માટે ઇસમાઈલી હોવાનો દેખાવ નહિ રાખે તો કીસ્સામાં રહેવું તથા કીસ્સાને જાળવી રાખવું મુશ્કેલી ભર્યું છે. તેથી તેણે તકવ્યા કરી જાહેરમાં ઇસમાઈલી પંથ કમુલ કર્યો કે જે ત્યાંનો રાજ્ય તરફનો વડો અધિકારી અણ્યા અથવા તો તેજ ત્યાંનો સુલતાન હશે, તે જ્યારે હસનની મુરીદીમાં આવ્યો ત્યારે તો કામ બહુજ સરળતાપર આવ્યું હશે.

હસન તો પવન તથા સૂરજની લડાઈની જેમ સૂરજ બની શાન્તી તથા સામાના મનનું સમાધાન કરાવી પોતાનો હેતુ કાઢી લેવા માગતો હતો, તેથી હસને તે મેહદી કોટવાલની મુલાકાત લીધી. કોટવાલ હસનને એક આજ્ઞે (ભક્ત) સમજી ધણાજ સન્મારથી તેને મળ્યો. હસને જો કે પોતાની લગભગ સધળી કારકીર્દી અવિચાર પ્રમાણેની

ચલાવી હતી તેથી અહીં પણ તેજ પ્રમાણે તેણે કરવા માગ્યું. કોટવાળ મેહદીને બહુજ સફાઈ તથા શાન્તીથી કીસ્લા બહાર કાઢી મુકવાની જરૂર હતી; માત્ર હવે તેમણેના બહાનાની જરૂર હતી તેથી હસને તે પોતાના આખીદપણાના બારે આડંબર સાથે મેહદીને કહ્યું કે, “ આ કીસ્લો જમતના સધળા બાગોથી જુદો અને રક્ષણ કરનારો છે અને અમારા જેવા એકાંતમાં ખેતી અસ્લાહની ભક્તિ કરનારા લોકોને લાયકનો છે માટે મને અહીં એક બગદના ચામડામાં સમાય તેટલી જમીન વેચાતી આપવામાં આવે તો, હું તેની કીમતના ત્રણ હજાર દીનાર આપવાને તૈયાર છું. ” એટલું કહી દીનારની કાચળી મેહદી સામે રાખી દીધી.

કોટવાળ જે હસનનો મુરીદ થઈ ચુક્યો હતો. હસનની જેણે એક આખીદ સમગ્ર આવકાર કરનારી મુલાકાત લીધી હતી. જે હસનના મુરીદોથી કીસ્લાની વસ્તી હલકાઈ ગઈ હતી. ઇસમાઇલી બગ કીસ્લામાં વધી પડ્યું હતું તેવી સ્થિતિ વચ્ચે હસનની માત્ર ખુદાની ઈબાદત બંદગી કરવા માટે, એક મઠી જેટલી જમીનની માગણી કબુલ રાખવી એ આવશ્યક હતી. વળી સાથેજ ત્રણ હજારના કાચ-ળીએ તો સોનાપર સુહાગો ચડાવી આપ્યો. મેહદી દીનાર બેઠા લલચાવ્યો અને વિચાર્યું કે એક ભક્ત માણસને આટલી જમીન આપવામાં કાંઈ હરકત નથી; તેથી રૂપીઆ લઈ જમીનનું વેચાણપત લખી આપ્યું. હસન હવે એક બગદના ચામડામાં સમાય તેટલી જમીનનો કીસ્લામાં માલીક થયો.

હસને જમીનની જેટલી હદ માગી, તેમાં ચાલુ માપનું ધોરણ રાખ્યું નહિ; કેમકે જે તે પંદર પીસ ફૂટ જમીનની માગણી કરતે તો તેમાં પોતાનો મતલબ પાર પાડ્યા જેવું બહાનું કાઢી શકાતે

નહિ; પણ બળદના ચામડાની હદ ઠેરાવી, કે જેમાં રજતો ગળ કરી શકાય તેમ હતું. અને ખત લખી આપનાર તો પોતાના દીલમાં એમજ સમજે કે, માત્ર પંદર વીશ ફૂટ જમીન વેચાતે આપવામાં આવી છે. વળી વેચનાર પોતે સાચે નફો મેળવતો હતો; કેમકે પંદર વીશ ફૂટ જોટલી જમીનના ત્રણ હજાર દીનાર, તેની મુળ ગણાતી કીમત કરતાં અનેક મણી હતી, વળી તેટલી કીમતની તે વેચવાની લા પાડે તે છતાં પણ તેટલી કીમતની માગણી કરતે નહિ; પણ હસને જોયું કે, જે તેને પ્રથમથી કીમત નહિ જણાવી આપવામાં આવે તો તે તેટલી જમીનની નજીવી કીમત આવે, સમજી તેમાં તેનું મન ત્રલચાશે નહિ તેથી પ્રથમથીજ તેની કીમત જણાવી આપી, બહેકે મેહદીને માગણી કયુલ રાખવામાં અસાધારણ કિતેજકપણું પ્રગટ થાય, તે માટે માગણી સાથે તેની ત્રણ હજારની કીમત પણ સામે ધરી આપી. આટલી બધી બાબતો વચ્ચે મેહદી હસનની માગણીને અસ્વીકાર તે કેવી રીતે કરી શકતો હતો ! મતલબકે તેણે દસ્તાવેજ કરી આપ્યો.

બીજી રીતનું બળ પોતાની પાસે ન હોય તો, કોઈ આવા દસ્તાવેજ ઉપરથી બારીકી શોધી કાઢી વધુ જમીન લઈ શકે નહિ; પરંતુ હસનની પાસે પુરતું બળ હતું. માત્ર તેને બહાનાની જરૂર હતી. તેથી હસને તે બળદના ચામડાની દોરી જેવી ઝીણી ઝીણી વાધરીઓ બનાવી, તેનાથી સઘળા કીસ્લાને ઘેરી લીધો અને મેહદીને કહ્યું કે તમારા લખી આપેલા દસ્તાવેજ પ્રમાણે આ બળદના ચામડામાં સમાઈ તેટલી જગો મારી માલકીની હરે છે માટે તમારે કીસ્લો ખાલી કરીને ચાલી જવું. હસવળી આવી ખુશી લુચ્ચાઇને મેહદી આશ્ચર્ય કીસ્લાને તણ ચાલ્યો જાય છે તે ઉપરથી હસનની તે કીસ્લા

વાસીઓ ઉપર કેટલી બધી સત્તા માલેખ થઇ ગઇ હતી, તે તથા મેહદી કેવી દયાળુનક સ્થિતિમાં મુકાયો હતો, તે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. મેહદી આવી કદંગી સ્થિતિમાં મુકાયો હતો, તેનો હસને પુરેપુરો લાભ લીધો અને હસન જે એક આબીદના લેખાસમાં કીસ્લામાં આવ્યો હતો તે હવે તે કીસ્લાનો ધણી થઇ ગયો.

મેહદી કીસ્લાનો કોટવાળ હતો. અને તે સુલતાન મલકશાહના તાબાનો કીસ્લો હતો. મેહદી પણ મલકશાહનો નોકર હતો. કીસ્લા વાસીઓ સમગ્રા લડાયક ખસલતાના હતા, તેથી તેના બંદોબસ્ત માટે કાંઇ સીપાઇઓ પણ જરૂર હશે અને આવી સ્થિતિ હોવા છતાં; પણ મેહદીનું કાંઇપણ જોર નહિ ચાલ્યું હોય, એ હસનની કીસ્લામાંની શરવાનની કારવાઇની પુરી દાદ આપે છે. વળી મેહદી કીસ્લો છોડી ચાલ્યો જાય છે; છતાં હસનને કાંઇપણ ધાસ્તી નથી તેથી એમ અનુમાન થાય છે કે; હસન તે વિશે બેધીકર હતો તે જાણતો હતો કે આવા અટપટાવાળા કીસ્લાપર કબજો થઇ ગયા બાદ, શત્રુ સહેલાઇથી તેને ત્રાહ શકે તેમ નથી અને જો લેવા આવશે તો તેને બારે નુકસાની વેડી પાશુ હાલુ પડશે અથવા તો તેને પાછો હાવવાનો તે પ્રસંગે બીજોજ કોઇ માર્ગ હાથ ધરી લેવાશે.

કીસ્લો મેળવવામાં હસનનું અસાધારણ પાણપણ હતું. જે કીસ્લામાં પોતે એક સ્થંપત તરીકે રહેતો હતો, તે કીસ્લાના માલેકને તે કેવી ખુબી સાથે, કશાપણ ઝઘડા ફાટા વિના હાંકી કાઢે છે તે તેની અમાપ આવડત પુરવાર કરે છે. નહિતર કોઇપણ કીસ્લાના ધણી પાસેથી કીસ્લો મેળવી લેવામાં કેવી કેવી લડાઇઓ લડવામાં આવે ત્યારે તે જીતી શકાય છે ! વગર લડાઇએ તેણે એવી ખુબીથી

કામ લીધું કે, મેહદીને કીસ્કો ખાલી કરીને હાથ બસતાં નીકળી જવું પડ્યું. હસન એક આખીદ તરીકે જે જાહેર દેખાવ રાખતો હતો. પરહેઝગારી તથા રીમાઝત કરતો હતો, ધર્મનો ઉપદેશ કરતો હતો. હાન હામ પોતાના દાઢઓ મોકલી પોતાનું બળ વધારતો હતો, તે કયા હેતુને પાર પાડવા માટે બધું હતું! તે કીસ્કો લેવાના બનાવ-થીજ સાફ જણાઈ આવે છે અને તેણે આખીદ તથા મીશનરી પણાના આભામાં કેવા કેવા ખેલ ખેલ્યા હશે, અને કેવી કેવી રીતે પોતાની સત્તા જમાવી હશે અને તે જમાવવામાં સત્તાવાળાઓને કેવા અબલુમાં નાંખ્યા હશે, તે બધી બાબતો એવી છે કે, તેને સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવી બતાવવી દુર્લભ છે.

ધણા પ્રખ્યાત ઇતિહાસકારોનું કહેવું છે કે, ઉપરની યુક્તિથી હસન કીસ્લાને મેળવવા પામ્યો નથી; પરંતુ તે બીજી યુક્તિથી જાણ્યો છે. તેણે જોયું કે કીસ્લાના પુષ્કળ માણસો અને મેહદી કોટવાળ સુદાં મારા મુરીદો થઈ ગયા છે, તેથી કોઈપણ મારી વિરૂદ્ધતા કરી શકશે નહિ. તે એક દીવસ કીસ્લાના કોઠાપર ચડી ગયો. અને મેહદીની સામે જઈ કહેવા લાગ્યો કે “ નીકળો અને કીસ્કો ખાલી કરી આપો. ” મેહદી એક રમુજની વાત જાણી હસવા લાગ્યો. જ્યારે કોટવાળ પોતાની જગોથી ખસ્યો નહિ ત્યારે હસને પોતાના મુરીદોને ઇસારો કર્યો કે, “ મેહદીને કીસ્લામાંથી કાઢી મુકો. ” ઇસારા સાથેજ હસનના મુરીદોએ મેહદીને કીસ્લા બહાર કાઢી મુકી ધામગાન પહોંચાડી આપ્યો.

આ બીજી યુક્તિ પણ વધારે સંભવિત છે. બીજા કોઈ પણ માણસ માટે જો આવી યુક્તિની વાત કહેવામાં આવી હોય તો, તેને સ્વીકાર કરી લેવામાં કાંઈક વિલંબ કરવામાં આવે; પરંતુ હસન

જે કુનેહબાજી જાણતો હતો અને જે ધોરણે તેના વ્યવહાર અમલ કરતો હતો, તે જોતાં તેના માટે તે યુક્તિ માની લેવામાં કાંઈપણ વિલંબ કરી શકતો નથી. તે પોતાનું નીશાન એવું તો આખા દેશકો હતો કે, બાબેજ તે ખતા કરતું હતું. અને વળી તે પોતાના તારને એવા માર્ગથી ફેંકતો હતો કે, જે માર્ગે બીજાઓ ફેંકી શકતા નહિ, તેમ ફેંકેલું પણ નહિ. દરેક પ્રસંગે તે તદ્દન અધુતી યુક્તિ બોલી કાઢતો હતો અને યુક્તિપર જ્યારે તે અમલ કરતો હતો ત્યારે કોઈને તેના વિશે કશીપણ શંકા ઉત્પન્ન થતી નહિ તેમ કોઈને શંકા લઈ જવા જેવું કશું લાગતું નહિ. તે ઘણીજ ગાંધત-માં નાખનારી જળ નાખી પોતાના શીકારને પકડી લેતો અને શીકાર જ્યારે તેની જળમાં સપડાઈ જતો ત્યારેજ તેને માલુમ પડતું કે, મને અસાધારણ હેતરપંડીમાં નાખી પકડી લેવામાં આવ્યો છે.

જેમ જસુસતું કામ કરનારા જુદા જુદા વેશ ધારણ કરી ધારેલે વેશો પહેાંચી જાય છે અને સાધારણ તફેદારી છતાં પણ તેમને રાકવામાં નીજળતા થાય છે તેમ હસનનો વેશ એવો તો જુદા પ્રકારનો હતો કે, તેના માટે કોઈને એવી શંકા નજ જાય કે, આ સાધુ અંદરખા-નેથી રાજભોભ માટે પોતાની બાજી રચી રહ્યો છે. ધીમે ધીમે તેણે કીલ્લા પર પોતાની સત્તા એવી તો જમાવી દીધી કે, તે કોટવાલને તે એક રમુજ તરીકે બહાર હાંકી કહાડવાને કહેવા નીકળ્યો. હસનની સત્તા પુરેપુરો જામી ગઈ હતી; પણ મેહદીને તેની કશી ખબર નહિ હતી તેથી હસને જ્યારે તેને “ નિકળો અને કીલ્લો ખાલી કરી આપો ” કહ્યું ત્યારે તે હસમજી એક રમુજભરી હીલચાલ જોઈ હસવા લાગી ગયો. તેણે એમજ સંમ્મતો કરી કે, હું કીલ્લાનો માલિક છું અને

હસન મારી રૂંચત છે. તેની શું મગલ કે, મને કીસ્તામાંથી નીકળી જવાને જાણવે, પણ તેનું મગજ કાંઈક ખરાબ થઇ ગયું છે; નહિતર કીસ્તાને કોઈપણ માણસ એમ તે કેમ કહી શકે ? મેહદીના હસીપડવાથી હસન ખરાબર સમજી ગયો હશે કે મેહદીએ મને દીવાનો સમજી લીધો છે. પણ હસન ખરાબર જાણતો હતો કે દીવાનો કોણ છે ? દીવાનો તો મેહદી હતો કે જે પોતાને કીસ્તામાંથી હંકારી કઢાયા જેવી સ્થિતિમાં મુકાયા છતાં તેથી તદ્દન બેખબર છે. મેહદીએ પોતાની સત્તાની ધણી ધણી વાતો કહી હશે, તાબાના સીપાઇઓ ઉપર હુકમો કીધા હશે; પરંતુ તેની સત્તા હસને એટલી તો નિર્મુળ કરી નાખી હતી કે, હસન તેનો ઉઠાપોહ જોઇ ઉભો ઉભો ખડખડ હસતો હશે. કીસ્તાના સઘળા લોકો અને મેહદીના સિપાઇઓ વડીક હસનના હાથના રમકડાં થઇ ગયા હતા, તેથી મેહદી માટે કીસ્તો ખાલી કરી આપવા સીવાય ખીજે કોઈ માર્ગજ નહિ હતો. મતલબ કે હસનના મુરીદોએ મેહદીનો હાથ પકડી કીસ્તા બહાર હાંકી કાઢ્યો અને છેક ધામગાન સુધી પહોંચાડી આપ્યો.

જે માણસ સાકરથી ભરતો તેને હસન ઝેર ખવડાવતો નહિ, બલ્કે એવી ચાપલુસીથી મીઠડો બની કામ કરતો કે, સામાને મારી નાંખવા છતાં પણ પોતાની બક્ષમનસાઇના ડોળને તળતો નહિ. મેહદીને કશી પણ લકાઈ વિના કિલ્લા બહાર કાઢી મુક્યો; પણ સાથેજ તેણે પોતાની પોલિસિને એમ છલકાવી આપી કે, તેને છેક ધામગાન સુધી પહોંચાડી આપ્યો અને તે સાથે તેનો સરસામાન પણ પહોંચતો કરી આપ્યો અને કીસ્તાના વેચાણના ત્રણ હજાર દીરમની હુડી પોતાના મુરીદ રહસ મુઝ્ઝર કે જે ગીદકોહ કીસ્તાનો હાકેમ હતો તેનાપર લખી આપી. આમ કરીને બહુજ રૂંડે પેટે તેણે મેહદીના જખમી જીગરપર નીમકે છાંટ્યું અને તે આ બધા લોકોને

ગોઠ પા ગયો અને છેવટે તેણે જોયું કે કીશ્કો તો ગયો; પણ ત્રણ હજાર દીનાર પણ જો નહિ લઈ' તો જશે, તેથી તેણે તે ત્રણ હજાર દીનાર મેળવી લઈ સંતોષ માન્યો. હસને ત્રણ હજાર દીનારમાં અલ-મોતનો કીશ્કો પોતાનો કરી લીધો અને હસને જે એક પ્રજા તરીકેનો માણસ હતો તે, અલમોતનો રાજા થઈ ગયો.

હસનમાં મનુષ્ય જાતની પ્રકૃતિ પારખવાની અને તે પ્રકૃતિને અનુસરીને લોકોથી પોતાનું કામ કાઢી લેવાની પૂર્ણ શક્તિ હતી. આ શક્તિઓનો જેટલો બોહળો જથ્થો તેનામાં એકઠો થઈ જવા પામ્યો હતો, તેટલો બીજને કવચિતજ મળેલો જેવામાં આવશે. આ શક્તિઓ એટલી તો ચમત્કારિક અસર કરનારીઓ છે કે, જેના બળથી એવાં એવાં મહાનકાર્યો સાધારણ પ્રયાસથી સાધી શકાય છે કે જે બીજી રીતે લાખોની કતલ પછી પણ ભાગ્યેજ સાધી શકાય. બીજી રીતના પ્રયાસમાં જે માણસ શત્રુ તરીકે સામે આવે તેજ માણસ પહેલા પ્રયાસથી દાસ બની તાબેદારી કરે અને તે તાબેદારી કરવામાં તે એટલે સુધી કદમ લંબાવે કે, પોતાનો પ્રાણ વટીક આપી દે અને દાસપણું બતાવવામાં, તે જેમ જેમ વધુ કષ્ટ ભોગવે તેમ તેમ તે પોતાને વધુ કૃતાર્થ સમજે.

એક માણસને જે છાપરે ચડાવી તેનાથી કામ લેવામાં આવે તો, તે મરી મટતાં સુધી સામાનું કામ કરી આપે છે. હવે જો તેજ માણસને તેજ કામ મગરીથી કરવાનું કહેવામાં આવે તો તે કામ તો તે પોતે કરશેજ નહિ; બલકે હુકમ કરનારનું તે અપમાન પણ કરશે. દંભ લાલચ વીગેરેના ચમત્કારો આત અવર્ણનિય શક્તિ ધરાવનારા છે. હસને આવા શક્તિમાં સ્થૂળ શક્તિ કરતાં વધુ પાવર

જોયો અને તેથી તેણે સ્થુળ શસ્ત્રો કરતાં દંભ, કાલચ, રોઆલ વગેરેનાં શસ્ત્રોને અગ્રપદ આપી તેનાથીજ કામ લીધું.

આપણે જોયું કે, તેણે એવાજ પ્રકારના શસ્ત્રો પ્રત્યેક સ્થળે વાપરવા માંડ્યા હતાં. તેનામાં આવા શાસ્ત્રોના ચમત્કારનો આત્મા બાળપણથીજ દાખલ થઇ ગયો હતો. નિશાળમાં બાણુતી વખતે તેણે નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક તથા ઉમર ખેયામ સાથે જે કોલકરાર કર્યો હતો, તે તેના વ્યવહાર અમલનો પહેલો દાખલો રજુ થયો છે. નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક પાસે જઇ કરારદાદ પ્રમાણે કીર્તિ તથા દોલતમાં ભાગ માગ્યો અને છેવટે તે બહુજ સરળતાથી પડાવી લેવો, એ તેના વ્યવહાર અમલનો બીજો દાખલો રજુ થાય છે. સુલતાન મલકશાહના દીકરને જીતી લઇ નિઝામ-ઉલ-મુલ્કનું કાટકું કાઢવાને તેણે જે ત્રાગડો રચ્યો હતો તેમાં તેની કૌશલ્યતાની કોઇ ખામી ન હતી. બીજારો નિઝામ ઉલ-મુલ્ક તેના જલેમ પંજથી બચવા માટે ખુદાનો રજલો કરમ માત્ર માન્યો હતો. તેના હુમલા સામે નિઝામ-ઉલ-મુલ્કની કોઇ પણ યોજના કારગત થઇ નહિ હતી. જો હસન સુલતાનના સવાલોના જવાબો આપવામાં ગભરાઈ ન ગયો હતો તો નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક એક મચ્છરની જેમ ચોળાઇ જતે તેમાં કાંઇ પણ સંદેહ નથી. હસન ખુદ મલકશાહનો વજીર થઈ પડતે અને તેના હોદ્દાપર આવો પાવરધો માણસ આવર્તા, તે પોતાની ઉન્નતિ તથા સત્તા જમાવવા માટે શું ન કરતે તે અટકળી શકવું મુશ્કેલ છે તે જરૂર સુલતાન મલકશાહની બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ લેતે અને છેવટે તે જગતમાં શું શું કાળું ધોળું ન કરી બતાવતે, તેના અંદાજ ખેંચી શકાતો નથી.

અલમોત હસનની રાજધાની

અલમોત એ એવા પહાડી વિકટ ભાગો વચ્ચે આવેલો કીલ્લો હતો કે, જ્યાં તેના બચાવના કુદરતી સાધનો મોજુદ હતાં. કીલ્લો એવા તો અટપટા ઉંચા શીખરપર આંધવામાં આવ્યો હતો કે, ત્યાં સુધી શત્રુને પહોંચવું લગભગ અશક્ય જેવુંજ થઈ પડે. હસન પોતાની જાતને બચ્સે ઝુઝમયા ઉભો થયો હતો અને તે પોતાના કદમો એવી રીતે ફૂંકી ફૂંકીને તથા સાવચેતીથી આગળ લંબાવતો હતો કે, જેના પરિણામે તે અણુધારી મુસ્કેલીમાં આવી પડે નહિ. જેકે તેણે કીલ્લાપર કબજો કરવા પહેલાં પણ ખરી રીતે તેનાપર કબજો કરીજ લીધો હતો; પરંતુ કીલ્લો કબજો કરવાની જાહેર વિધી થઈ ગયા બાદ, તેને પોતાની બુદ્ધિ, ચતુરાઈ, હિમ્મત, દ્રઢતા તથા કૌશલ્યતા બતાવવાનો પુરેપુરો પ્રસંગ મળ્યો. તે એ વાત તો ચોક્કસ જાણતો હતો કે, જ્યારે મલકશાહને મારા કીલ્લાપર કબજો કરી લેવાના સમાચાર મળશે ત્યારે તે જરૂર મારાપર ચડી આવશે; પરંતુ હસનને કુદરત જે ધોરણે અતુકુળતા આપતી હતી, તે પ્રમાણે આવા એક દુર વસા-યલા કીલ્લાપર હુમલો લઈ જવાનું કામ મલકશાહ માટે કાંઈ બહુ જરૂરનું નહિ હતું, તેથી તેણે હસન ઉપર હુમલો લઈ જવાના કામને બહુજ ઢીલમાં નાંખ્યું અને બીજી રાજદારી બાબતો એટલી તો વિશેષ હતી કે, તે ધણી મુદત સુધી અલમોત તરફ પોતાનું રૂખ કરી રાખ્યો નહિ.

હસન બરાબર સમજતો હતો કે, અલમોત ઉપર જરૂર હુમલો થશેજ, તેથી તેણે તે હુમલા સામે બચાવ કરવાને આપતા ઇલાજો લેવા માંડ્યા. તેના માટે મુખ્ય બાબત એ હતી કે પોતાના ધર્મને

ફેલાવવો, કેમકે ધર્મ તો રાજદારી બળ મેળવવા માટેની એક બળ-
 વાન આડ હતી. આવા પ્રકારની રાજદારી સત્તા મેળવવામાં કંઈ
 મુશ્કેલી પણુ નહિ હતી. ઉપદેશ તથા કુનેહબાજીથી ઇસમાઇલીઆ
 ધર્મમાં લોકોને લાવવામાં આવતા હતા. અને લોકોને જે યુક્તિથી
 ઉપદેશ કરવામાં આવતો હતો, તેથી ઇસમાઇલી મઝહબમાં લોકોને
 લાવવાનું કામ બહુજ સરળ થઈ પડ્યું હતું. જાહેરમાં ધર્મ વધે છે
 એમ લોકો જાણે અને હસન એમ જાણે કે રાજદારી સત્તા વધે છે.
 આવી સ્થિતિ વચ્ચે આસપાસના સત્તાવાળાઓ એ બાબત ન સમજી
 શકે કે, ખરેખર હસન રાજદારી ડાયનામેટ એકઠો કરી રહ્યો છે.
 તેઓ તો એમજ સમજતા હશે કે, ઇસમાઇલીઆ દાખઓ પોતાના
 પંથ વધારવાને હામકામ ઉપદેશ કરી રહ્યા છે વંળી સત્તાવાળાઓ ક્યાં
 પણુ હથીઆરો કે લશ્કરી હીલચાલ નહિ જોતાં, પોતાના અનુમાનને
 વધુ મજબુત માનતા હશે અને તેથી હસન માટે તેમ થવું અતિ
 આવકારદાયક થઈ પડ્યું હતું; પરંતુ આવા કીમતી વખતનો લાભ
 લેવાને હસન લેશમાત્ર ગાફીલ નહિ હતો. તેણે કીલ્લામાં એશી હીમ્મત
 અતુરાઇ અને સતત પ્રયત્નથી પોતાના ધર્મને જાતમાં પ્રસારવા
 લાગ્યો તેના મુરીદો રૂદ્દખાર પ્રાંતમાં દીન પ્રતિદીન રધતા જતા હતા
 ધર્મના બોધ અને મીશનરી પણાના લેખાસમાં, ગુપ્ત રીતે હસને
 રૂદ્દખાર પ્રાંતની સત્તા પોતાના હાથમાં કરી લેવાના પ્રયત્નો કરવા
 માંડ્યા તેના હીમ્મતવાન મુરીદોએ ઢેકઢેકાણે નવા કીલાઓ બંધાવ્યા
 અને ખાસ અલખોતના કીલાની આસપાસ લબ્બ અને આલીશાન
 મહેલો બંધાવ્યા. તેની સત્તા એટલે સુધી વધી જવા પામી કે આસપા-
 સના બાદશાહો અને મુખ્યાઓ તેનાથી બીહવા લાગ્યા અને તેમને
 ધાસ્તી ખેડી કે, રખેને હસનના હાથમાં સંધળો ધરિન દેશ ન
 આવી જાય !

હસન કીસમતનો નહિ પણ પ્રયાસનો પુઝરી હતો. તે બરાબર બળતો હતો કે, જો બળવાન પ્રયાસ હોય તો કીસમત પણ પથટાઈ જાય છે. ગોયા કે પ્રયાસના સંઘાડાપર કીસ્મતના ઘાટો ઘડાય છે.

હસન કે જેણે કીસ્લાપર કબજો કરી લઈ મીશનરી લેવામાં રૂદ્ધાપર પ્રાંતની સત્તા હાથ કરી લીધી. નવા નવા કીસ્લાઓ બાંધાયા તથા અલમૈત તથા તેની આસપાસ બબ્બ ઇમારતો ચણાવી અને છેવટે એટલે સુધી બળ મેળવી લીધું કે આસપાસના બાદશાહો તથા સુબાઓ દેહશત ખાઈ ગયા કે રખેને હસન આખા ઇરાન દેશપર સત્તા જમાવી આપે, તે બનાવ હસનના મહાન પ્રયાસને ધણીજ રૂપરૂટ રીતે ખોલી બતાવે છે. બાદશાહો તથા સુબાઓ કે જેની સત્તા તે સમયમાં અસાધારણ હતી, તેમને આટલી ધાસ્તીમાં મુકવા માટે હસને જે પ્રયાસો કર્યા હશે, તેમાં તેણે 'શુ' 'શુ' નહિ કર્યું હોય તેના અંદાજ ખેંચી શકાય તેમ નથી. પ્રાંતના સત્તાવાળાઓ પાસેથી સત્તા ઝુંટવી લેવાને, તેમને નસાડી મુકવાને, તેમના હુમલાને રોકવાને, સત્તાની વ્યવસ્થા કરવાને, કીસ્લાઓ બાંધવા તથા મેહલો ચણાવવાના લાખોના ખર્ચોને પહોંચી વળવાને તેણે જે જે પ્રયાસો કર્યા હશે તે જો વિસ્તારથી તવારીખમાં નોંધાયા હોત તો, મનુષ્ય પ્રયાસના અદ્ભુત પરદાને ખોલી બતાવવાને ઉપયોગી થઈ પડતે. તો પણ જે પ્રયાસ તેણે કીધો અને તેનું જે પરિણામ આવ્યું, તે એ બાબત પુરવાર કરવાને પુરતું છે કે, તેણે મનુષ્ય જાતને છક કરી નાંખનારો પ્રયાસ કીધો છે. ફત્તમ તથા અસ્ફંદ્યાર નેપોલીયન તથા કૈસરના પ્રયાસો બંને જગતમાં ગવાય; પણ અમો તો હસનના પ્રયાસ આગળ તેને લેખરી શકતા નથી. જેમ જેમ ઉંડા ઉતરીએ છીએ, તેમ તેમ તેની હિમ્મત ચતુરાઈ, બુદ્ધિ, તથા કૌશલ્યતાની છાપ વધુને વધુ અંતઃકરણ ઉપર પડતી

જાય છે અને તે છાપ એવી તો સજ્જડ પડે છે કે, તેને વીસ્તારથી રજુ કરવાની અમે પોતામાં ચોખ્ખતા જોતા નથી. મતલબકે હસન જે પ્રથમ અલમૈતના માત્ર કીલાનો હાકેમ હતો, તે હવે રૂદ્ધાર પ્રાંતનો હાકેમ છે. સેંકડો કીલાઓ તથા મેહલોનો તે ધણી છે અને તેની સત્તાનો ડંકો મોટા મોટા બાદશાહો તથા સુબાઓના દીલપર ગાલેમ થઈ ગયો છે અને તે બાદશાહો તથા સુબાઓ દેહશત ખાઈ ગયા છે અને પોતાનો બચાવ કરવાની તેમનાપર ફરજ આવી પડી છે. જેની પાસે થોડા વર્ષ પહેલાં એક ઇંચ જમીન પણ નહિ હતી તે, આજે રૂદ્ધાર પ્રાંતનો રાજા થઈ બેઠો છે અને પોતાનો રાજ્ય કારોબાર મજબુત કરવાને તથા તેમાં ઉમેરો કરવાને મહાન પ્રયાસો કરવામાં રોકાયો છે.

નિઝામ-ઉલ-મુલકનું ખુન.

હસને બવિખના શત્રુઓની ગદ્દલતનો લાભ લઈ, રૂદ્ધાર પછી કોહીરતાન ઇલાકા ઉપર પણ પોતાનો કબ્જો કરી લીધો. સલ્જુકી વંશના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે દેલખના સુલતાનો તથા પહેલાના જે હાકેમો હતા તેઓએ સઘળા દેશના સમાચારો મેળવવા માટેના જાસુસો મુકરર કરી રાખ્યા હતા અને દેશનો કોઈ પણ ખુલ્લો એવો નહિ હતો કે, જ્યાંની ખરી બાતમાઓ સુલતાનો સુધી ન પહોંચતી હોય, પણ સુલતાન અલપ અર્સલાને આ ખાતું તોડી નાંખ્યું હતું જેનું એ પરીણામ આવ્યું કે, બાતીન્યા શીરકો ધીમે ધીમે વધતો ગયો અને રાજ્યને તેના બખેડા તથા કાવત્રાઓની એ વખતે ખબર થઈ કે, જ્યારે હસને કઝીન તથા રૂદ્ધાર વીજેરના કીલાઓ કબ્જો કરી લીધા હતા, પરંતુ સુલતાન અલપ અર્સલાનના સમયમાં આ

અચકર શ્રીરકાનો અંત લાવવાને કાંઈ પણ પ્રયાસ નહોતો થયો. તેટલા ઉપરથી હસન સખ્યાહને તોડી પાડવાનું કામ મુશ્કેલ લાગતું હતું તેથી નિઝામ-ઉલ-મુલ્કે સમય સુચકતાથી કામ કાઢી લેવાને મુનાસખ ગણ્યું અને તે માટે એવી તદખીર કીધી કે, હી. સ. ૪૮૩ મુતાબીક ઇ. સ. ૧૦૯૦ માં સુલતાન તરફથી એક ડેપ્યુટેશન હસન સખ્યાહ પાસે મોકલાવ્યું. તે ડેપ્યુટેશનનો હેતુ એ હતો કે, સુલતાનની બાદશાહી જાહેરજલાલીથી હસનને બીહવડાવી તાબેદારી માટે તૈયાર કરવો, કે જેથી લશ્કરની ચડાઈ કરવાની અગત્ય ન પડે.

નિઝામ-ઉલ મુલકની તદખીર જોકે, ઘણીજ સારી હતી રાજ્ય સામે બખેડો કરનારને આવી યુક્તિથી પટાવી લઈ શકાય અને તેવી રીતે પટાવી લેવાયાના જગતમાં અનેક બનાવો બનવા પામ્યા છે અને તેમાં ફતેહ મળવા પામી છે; પણ અહીંતો હસનનો બાવા આદમજ નિરાળો હતો. મથુરાનો પીડોજ ન્યારો હતો. અહીં હસનને જે નીશે! ચડયો હતો, તે આવી તદખીર રૂપી ખટાસથી ઉતરે તેમ નહિ હતો. નિઝામ ઉલ-મુલ્ક બરાબર સમજતો હતો કે, મારી તદખીર કારગર થઈ જશે, કેમકે સુલતાનની જાહેરજલાલી આગળ હસનથી પોતાનું માથું ઉચકી શકાશે નહિ અને જ્યારે ડેપ્યુટેશન તેની આગળ હકીકત તથા ધમકી રજુ કરશે ત્યારે હસન જરૂર નમતું તોળી સુલેહ કરી લેશે, પરંતુ નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક હજુ હસનના બેળને પીછાણી શક્યો ન હતો. આવી તદખીર હસનને કાંઈ પણ અસર કરનાર નથી, તેનું તેને જરાએ બાન નહિ હતું અને જો હસન સખ્યાહ નિઝામ-ઉલ મુલકની તદખીરને વશ થઈ જાય તો, અમે તેની બુદ્ધિ, ચતુરાઈ હીમંત તથા દ્રઢતાના જે અસાધારણ વખાણ કરીએ છીએ, તે કેવી રીતે કરતે ?

હસન સખ્યાહ જોકે રૂદ્યાર તથા કોહીસ્તાનનો રાજા હતો અને જોકે તે બંને પ્રાંતોનો વિસ્તાર બહુજ થોડો હતો, પરંતુ તેની કુંડી પહોંચ નિઝામ-ઉલ-મુલક જેવા હજારો રાજદારીઓની તદબીરો માટીમાં મેળવી દેવાને બસ હતી. મતલબકે એલચી ખાતાએ અલમો-તમાં પહોંચી સુલતાન તરફની વીગત હસન સખ્યાહના દરબારમાં રજુ કરી, પરંતુ હસનપર એલચી ખાતાના મેઝબરોના બોલોનો કાંઈ પણ અસર થયો નહિ. તાબેદારીનો સ્વીકાર કરવો તો, એક તરફ રહ્યો, પરંતુ હસને તો ઉલટાં એલચી ખાતાના લુગડાં ઉતારી લેવાને ધમકી આપી. એલચી ખાતાને રજા આપતી વખતે કહ્યું કે “ તમે જમ મલકશાહને કહી આપો કે, અમોને ન સતાવે નહિતર લાચારીથી મુકાબલો કરવો પડશે; પણ એટલું જરૂર યાદ રાખજો કે, મલકશાહની ફાજ અમારી ફાજના મુકાબલા માટે લાયકની નથી, કેમકે અમારા લશ્કરનો દરેક સીપાઈ (મુરીદ) જીવ સટોસટની બાબતમાં એ મીસલ છે. તેમની નજરમાં પોતાનો પ્રાણ આપવો અને બીજાનો પ્રાણ લેવો એકજ અર્થ ધરાવે છે. ”

હસનનો બાવા આદમજ નિરાળો હતો. તેની ખોપરીમાં કાંઈ અજબ પ્રકારનું બેન્ડુ બરેલું હતું કે, તેણે પોતાની નાની સરખી રાજદારી સત્તાનો કાંઈ પણ ખ્યાલ નહિ કરતાં, હિંદુસ્તાન જેવડી શહેનશાહત ધરાવતા શહેનશાહને ઉપર પ્રભાણેનો કરડો તથા ઉલટો ધમકી આપનારો જવાબ આપ્યો. આટલી દીલેરી એ પ્રાંત ઉપર સત્તા ચલાવનાર, મલકશાહ જેવા ચક્રવર્તી સુલતાનને આપે, એ જગતમાં પહેલેજ બનાવ હતો અને જો કોઈ અબધયો માણસ આ વાત જાણે તો, તે હસનના બેબમાં શીતુર આબ્યાનું તુરતજ અનુમાન

ખેંચે; પરંતુ અહીં હસને યુક્તિ તથા પ્રપંચનું લક્ષકર એટલું તેઃ એકદું કીધું હતું કે, શત્રુઓની લાખોની ફાજ તેના કશા ખીસાદમાં નહિ હતી. લાખોની ફાજને તે મગતરાં તથા તણખલાની ખીસાલે પીસી નાંખવાને તૈયાર હતો.

હસને ડેપ્યુટેશનને આજી નાંખવાને ઘટવું કરવામાં કાંઈ પણ મણા રાખી નહિ. ઉપર પ્રમાણેની ધમકી જોકે તેણે એલચીખાતાને આપી, પણ મલકશાહ હસને સખ્યાહના લક્ષકરી બળપર નજર નાંખતાં, તેને પીસી નાંખવાને તૈયાર થઈ જાય, તેમાં કાંઈ સંદેહ નહિ હતો, તેથી હસને પોતાનું કામ એવું તો બેવડે દોરે કરવાનું નક્કી કર્યું કે મલકશાહ ધાસ્તી ખાઈ જઈ અલમોતપર ચડાઈ કરવાનું નામ પણ લે નહિ. એલચી ખાતાને રજા આપતી વખતે તેણે, જે જવાબ આપ્યો, તે પ્રસંગે તેણે એલચીઓની હાજરી વચ્ચે પોતાના એક મુરીદનેહુકમ દીધો કે, “ ખંજર મારીને મરી જાઓ, ” બીજા મુરીદને હુકમ કે “ અલમોતના શીખરપરથી પોતાને પછાડી નાંખો ” ત્રીજાને હુકમ કે “ પાણીમાં પડી ડુબી મરો ” યુનાચે એકજ વખતમાં આગાનુંસાર ત્રણે મુરીદો એલચીઓની નજર સામે હસને સખ્યાહપર કુરબાન થઈ ગયા.

ન્યારે એલચી ખાતું ઉપર પ્રમાણેના તમાશો જોઈ ચુક્યું ત્યારે હસને સખ્યાહે સવાલ પુછ્યો કે “ મલકશાહના સઘળા લક્ષકરમાં એક પણ સિપાઈ તેવો છે કે, જે મારા મુરીદની પેડે જીવ સંટોસટ માટે તૈયાર હોય ” એલચીઓને આ તમાશો દેખાડવાના પ્રસંગે કોઈ શરઈ વાં માટે ખુદ હસને સખ્યાહના પુત્રો ન્યાય માટે રજુ થયા. હસને તે બંનેને દુર્ગો (ચાપુકોના ફટકાઓ) મારવાનો હુકમ કર્યો અને તે બંને તેની પીડાથી એલચી ખાતાના મેઝબોની રૂબરૂમાં તરફડી તરફડીને મરણ પામ્યા.

જે ડેપ્યુટેશન હસનને બીહવડાવી પોતાનો મતલબ સાધી જવાને આગ્રહ હતું, તેને આવી રીતે ધાસ્તી આપી હંકારવું એ હસનની અદ્વિત ઉંડી પહોંચની સખળ દલીલ છે. વાત પણ ખરી છે કે, ધારતી ખવડાવવાની તેણે જે વ્યવહાર ક્રીયા કરી દેખાડી અને તે જો પુરેપુરી જેવી હતી તેવી, સત્ય ડેપ્યુટેશનને જાણી હોય તો, તે બીનાનો તેના તથા મલકશાહ ઉપર કાંઈ ગુદોજ અસર થાય પરંતુ ડેપ્યુટેશનને જે અસર થઈ હોવી જોઈએ, તે એકે હસન પાસે જીવ સટોસટ લડનારા પ્રાણ લેનારા તથા ખોનારા સીપાઇઓ છે. આવું જાણવા છતાં પણ તેઓ વધુ ધાસ્તીને વશ ન થઈ શકે, એ બનવાજોગ હતું, કેમકે તેવા જીવ સટોસટ લડનારા સીપાઇઓ હસનની શુભશના પ્રમાણમાં જ હોઈ શકે. તેના રાજ્યની હદ જ એટલી ટુંકી હતી કે, જેના પ્રમાણમાં તે એટલું લશ્કર તો નજર ધરાવી શકે, જે મલકશાહના લશ્કરના મુકાબલામાં કાંઈ હેશીયત ધરાવી શકે.

એલચી ખાતાને બીહવડાવવાની વ્યવહાર તદખીર અમો નહિ ધારતા હતા કે, તે મલકશાહ તથા નિઝામ-ઉલ-મુલક ઉપર અસાધારણ અસર કરનારી નીવડશે; પરંતુ તેવી કલ્પનામાં અમો જીલ્લામાં ફસાયા હતા. તે ડેપ્યુટેશન પરત આવી નજરો નજર જોએલી હકીકત મુલતાન તથા ખવાજ આગળ બયાન કીધી ત્યારે જો વરસને માટે ચડાઈ કરવાનું મુલતવી કરી આપ્યું. આવી રીતે ચડાઈને ઢીલમાં નાખવાની ડેપ્યુટેશને જે હકીકત રજુ કરી હતી તે ઉપરાંત એ પણ હોવું જોઈએ કે, હસનના બળ વિષે તેઓને બીજી રીતે ધણું ધણું જાણવાનું મળ્યું હશે. આવા સમજા કારણો કે જે હસને અગાઉથી તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં તેને લઈ અલમોત ઉપરનો પહેલ વહેસો

હુમ્મો એ વર્ષ માટે સુલતવી રાખવામાં આવ્યો અને હસનની તદ્દખીર આટલી હદ સુધી રાખ્યાણુ નીવડી તે માટે તેને શું અસર નહિ થયો હોય તે અટકળી શકાતું નથી. એક પણ સીપાઇનું ખુન રેડાયા વિના કોઇને એક ચટકો પણ નહિ કરાવાયા છતાં, હસને મલકશાહ જેવાના બળવાન હુમલાથી પોતાને બચાવી લીધો અને તે પણ લાચારી તથા નમતું તોળીને નહિ, પણ ઉલટી ધમકી બતાવી તથા મુછોપન તાવ દઇને, તે ખીના હસને ટુંક મુદતમાં જે બળ પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું તેનું આખાદ બાન કરાવે છે.

ખવાજ કે જેને હસન એક ગામડીઓ ભરવાડ સમજતો હતો અને સુલતાન મલકશાહ કે, જેને ગામડીઓ તુર્ક સમજતો હતો તેથી તે બંને તેની દ્રષ્ટિમાં કાંઇ પણ ગણતરીમાં નહિ હતા એમ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. શહેરી માણસો ગામડીઓ ભરવાડને કેવી જંગલી પંકતીના સમજે છે અને તેની દરેક બાબત માટે કેવી હસી મસ્કરી જેવી વાતો કરે છે તેજ પ્રમાણે હસન ખવાજને સમજતો હતો અને તે મલકશાહને પણ ગામડીઓ તુર્ક જણાવતો હતો. ગામડીઓ તુર્કની વ્યાખ્યા તદ્દન જંગલી બદુ કરીએ તો ઠીક લાગે છે. મતલબકે મલકશાહ પણ હસનના ડિંડા બેળા આગળ એક તરણા મીસાલ હતો.

જે હસન પોતાને મહાન કૌશલ્યબાજ સમજતો હતો, સમજતો હતો એટલુંજ નહિ પણ ખરેખર તે તેવાજ હતો. અને ખવાજ તથા મલકશાહ બંનેકે ધણા બાહોશ તથા વિદ્વાનો હતા, પણ તે હસન આગળ તો તેવાજ હતા કે જેવા તે તેને સમજતો હતો. જેમ એક ગામડી-આને એક તેજ ગામડાનો વેપારી જંગલી સમજે છે. તેમ તેજ

ગામડાના વેપારીને શહેરનો વેપારી જંગલી સમજે છે. શહેરના વેપારી કે બીજાને લંડન કે યુરોપના કોકો જંગલી સમજે છે તેજ પ્રમાણે મલકશાહ તથા ખ્વાજા બંને સર્વેની દ્રષ્ટિમાં વિદ્વાન હતા અને અરેખર તેઓ હતા પણ વિદ્વાન, પણ હસન આગળ તો તે તદ્દન ગામડીઆ ગમાર તથા ભોળીઆ હતા. હસનના પ્રપંચ આગળ તે પુતળીની જેમ નચાવ્યા નાચે તેવા હતા. તેથી હસન તેવા શત્રુઓથી ડરી જાય એ બનવાજોગજ નહિ હતું. જે શત્રુને તે તરણીને તોલ ભોળા મેઢાં સમાન ગણતો હતો, તેને પીસી નાંખવાને તેની પાસે કેટલું પાણી હોતું જોઇએ તેનો અંદાજ ખેંચવો મુશ્કેલ નથી.

વળી મલકશાહ તથા ખ્વાજાની બળવાન સત્તા વિષે તે જોકે ગણીતો હતો, પણ તે બળવાન સત્તાનો હસન ઉપર કાંઈ પણ ઉપયોગ તેઓ કરી શકે, તે પહેલાં તે તેને ઠેકાણે પાડી શકે તેવી પહોંચ ધરાવતો હતો. એક તો તે બંને સાથે પ્રથમની દુશ્મનાઈ હસનને હતી અને હસન જ્યારે કશા પણ સાધન વિના આમ તેમ રજા પાટમાં હતો, ત્યારે પણ તે તે બંનેનો નાશ કરવાને માત્ર એક મદદગારની રાહ જોતો હતો. હવે તો તેની પાસે બંને પ્રાંતોની સત્તા તથા ઊંચ સટોસટ કામ કરનારા અને મરવા મારવાને એક સરખું સમજનારા મુરદા મળ્યા હતા, તેથી તેનો અંત આણવો એ બહુજ સાધારણ વાત હતી. જો મલકશાહ તથા ખ્વાજાએ એલચીખાતું મોકલી હસનની છેડખાની ન કીધી હોતે અને જો હસન પોતાના પ્રથમના કીનાનો બદલો લેવાને માગતે તો તે બહુજ જલદી તથા સરળતાથી લઈ શકતે, પરંતુ તે આવી બહારની પંચાતમાં તેના યોગ્ય સમય પહેલાં પડવા માગતો નહિ હતો, તેતો માત્ર પોતાના રાજ્ય તથા મુરદાને બચિબની ઉન્નતિ માટે તૈયાર કરવા માગતો હતો. તેથી તેણે

મલકશાહ તથાખ્વાજને સમ કરવાનું બહુ જરૂરનું વિચાર્યું નહિ હોય. તેને તો જ્યારે મરજી પડશે ત્યારે બહુજ સહેલાઈથી ઠેકાણે પાડી શકાશે એમ તે સમજતો હતો અને તે કામ તેની દ્રષ્ટિમાં કોઈ મહત્વની જોઈશાનીનું નહિ હતું.

જોકે હસન સખ્યાહના ડેપ્યુટેશનને આપેલા દીલેરી ભર્યા જવાખ તથા છકકા છોડાવી નાંખનારી ધાસ્તી દેખાડવાથી તુરતને માટે તો મલકશાહનો હુમલો અટકી ગયો, પરંતુ તે હુમલો ભવીષ્યમાં નજ થાય તેમ નહિ હતું. હસન સખ્યાહ જેવો શત્રુ આમ આંખો આંજી આગળ વધતો જાય એ મલકશાહ તથા ખ્વાજ માટે સહન નહિ થઈ શકે તેવી બાબત હતી અને હસન પણ સમજતો હતો કે, મને આમ આગળ વધતો જોયા છતાં મારા માટે મલકશાહ તથા ખ્વાજ પગલાં ન ભરે એ બનવાજોગ નથી તેથી ચોક્કસ જે ધાસ્તી આવવાની છે તેના માટે તેને નિશ્ચિત રહેવું કોઈ પણ રીતે મુનાસબ લાગ્યું નહિ. હસન સખ્યાહની જીંદગીના જે મહાન રતેહમંદ અખ્તરાઓનો વિચાર કરી જુઓ, તે એ બાબતના અંદાજ ઉપર બહુજ સહેલાઈથી આવી શકે કે, હસન આવી ધાસ્તીમાં રહેવાનું પસંદ કરે નહિ અને જે આવી દરેક ધાસ્તીને બહુજ સરળતાથી તથા એક બચ્ચાંના ખેલની જેમ નાપુદ કરી શકવાને સમર્થ છે તે ઢીલ કરે પણ શા માટે ! માટે તેણે પાણી આવવા પહેલાં પાળ બાંધવાનું ચોખ્ખું વિચારી, નિજામ ઉલ-મુલ્ક એ વર્ષ પછી ચડી આવે, તે પહેલાંજ તેણે પોતાનો એક શીદાઈ મોકલી તેની જીંદગીનો અંત આણી દીધો. અને તે શીદાઈએ હસન સખ્યાહના હુકમથી ખ્વાજને એક ખંજરથી કતલ કરી નાંખ્યો. તુસીનો કર્તા લખે છે કે “ સલ્જા ઇતિહાસકારોએ માન્ય રાખ્યું છે કે ખ્વાજનો કાતલ એક શીદાઈ

હતો અને તેણે હસન સખ્યાહની આગાથી ખ્વાજને કતલ કરી નાંખ્યો હતો, તેટલા માટે મુળ ખુની હસનખિન સખ્યાહ છે. ”

તુસીનો કર્તા લખે છે કે “ હી. સ. ૪૮૫ મુતાબક ઇ. સ. ૧૦૯૨ માં રાજકીય અગત્યને લઇ ન્યારે સુલતાન મલકશાહે ઇસકહાન જવાનું કાર્ય ત્યારે ખ્વાજ નિઝામ-ઉલ-મુલક સાથે હતો. રમજન માસ હોતાં, મુસાફરી કરવી અતુકુળ ન હતી, પણ ન્યારે અરધા મુસાફરી કપાઇ ગઇ ત્યારે સુલતાને થોડા દહાડા માટે નહાવંદમાં મુકામ કર્યો. અને બાદશાહી તંત્રીઓની આસપાસ અમલદારોએ પોતપોતાનું રહેઠાણ રાખ્યું. ખ્વાજનો મુકામ મોજે સહનામાં હતો. ”

તબકાતે અકબરીમાં લખ્યું છે કે “ ગુરવારનો દીવસ અને હી. સ. ૪૮૫ મુતાબક ઇ. સ. ૧૦૯૨ ના રમજન માસની હસમ તારીખ હતી ખ્વાજએ રોઝો અફતાર કરી મગરીખની નમાઝ પડી અને નમાઝથી ફારેગ થઇ, દરરોજના નિયમ મુજબ ફકીહો તથા ઉસ્માઓ સાથે વાતો ચિતો કરતો રહ્યો.

“ આ જલસો ખલાસ થતાં ખ્વાજએ તરાવીહની નમાઝ પડી અને નમાઝથી ફારેગ થઇ એક માફામાં બેસી જનાનખાના તરફ રવાના થયો ન્યારે મુકામ પાસે પહોંચ્યો.....માફા ચાલ્યો જતો હતો, તેટલામાં એક દેલખનો યુવાન માફા તરફ આવ્યો અને અરજદારના ધોરણે તેણે પોતાની અરજ ખ્વાજ તરફ ફેંકી. ન્યારે ખ્વાજ અરજ જોવા લાગ્યો, ત્યારે લાગ જોઇ તે દેલખે શીદાઇએ ખ્વાજની છાતીમાં છરી ભેંકી આપી. ધા ધણેજ લોકો વાગ્યો હતો તેથી થોડી વારમાંજ ખ્વાજનું કામ ઉકલી ગયું. શીદાઇએ હુમલો કરતાંજ સધળા લશ્કરમાં કોલાહલ મચી ગયો અને ન્યારે તેનો ગળુગણુટ ખુદ બાદશહેને ધને સંભળાયો ત્યારે તે પણ રડતો તથા ગમગીન થતો આવ્યો.

અને ખ્વાળના માથા પાસે આવીને બેસી ગયો. ત્યારે ખ્વાળના હોથ હવાસ દુરસ્ત હતા. તેટલા માટે મલેકશાહને સંબોધી તેણે મૃત્યુના મોકાસરના કેટલાક શેઅરો કલા એટલામાં તેની જીભ બંધ થઇ ગઇ અને દમ નીકળી ગયો. ”

ખ્વાળના ખુનીતું નામ અયુ તાહેર હારસ એવાની હતું. એક રીવાયતમાં એમ છે કે હસનબિન સખ્યાહે પોતાપર સુલતાન ચડાઇ કરે છે એવા સમાચાર સાંભળી સુલતાન પાસે પોતાનો એલચી મોકલાવ્યો હતો. આ એલચીએ ખ્વાળને કતલ કરી નાંખ્યો. ખુની અયુ તાહેર હારસ ખ્વાળ ઉપર હુમલો કરી તંબુઓની આડમાં છુપાઇ ગયો. જોને ખ્વાળના શુલામોએ, ખ્વાળની સપ્ત મનાઇ છતાં કતલ કરી નાંખ્યો.

મલકશાહના એલચી ખાતાને હસન સખ્યાહે જે ધાસ્તી બતાવનારો જવાબ તથા દેખાવ કહ્યો તથા દેખાડ્યો હતો, તેથી જોકે મલકશાહે બે વર્ષ માટે લડાઇ સુલતવી રાખી, પરંતુ મુદત પૂરી થતાં હી. સ. ૪૮૫ મુતાબક ઇ. સ. ૧૦૬૨ માં અલમોતના કીસ્લાપર લશ્કર મોકલાવ્યું. લશ્કરના સીપે સાલાર અમીર અર્સલાને કીસ્લાને ઘેરી લીધો. અને લુટફાટથી કીસ્લાવાળાને ધણું તુકસાન પહોંચાડ્યું. આ વખતે કીસ્લામાં હસનની પાસે માત્ર સીતેર માણસો હતાં અને બનવાબનેગ હતું કે, હસન પકડાઇ જાય, પરંતુ તે અરસામાં કઝવી નથી ત્રણસો સીપાઇઓ મદદે આવી લાગ્યા. તેને અયુ અલીએ મોકલ્યા હતા. આ ત્રણસો સીપાઇઓએ અમીર અર્સલાનના લશ્કરપર રાત્રે હાપો માર્યો. અને ધણેજ લૂટનો માલ હાથ કર્યો જ્યારે આ હારના સમાચાર સુલતાન મલકશાહને મળ્યા ત્યારે તેણે કઝલ સારકને એક મોટી ફોજ સાથે રવાના કર્યો. કીસ્લાની બહાર લડાઇ થઇ અને નજીક હતું કે કીસ્લાવાળા હસનને તજ નાશી જાય. મુરશીદને

નાશીપાસ થએલા જોષ હસન સખ્યાહે કહ્યું કે “ હમામ બરહકતો હુકમ છે કે, કોઇ પણ માણસ કીલ્લાની બહાર ન જાય, કેમકે અમારી ફતેહ તથા ઉદય આ કીલ્લાપર આધાર રાખે છે. ” અને બીજી તદ્દખીર એ કીધી કે એક શીદાઇને ખ્વાજાન નિઝામ-ઉલ-મુશ્કને કતલ કરવાનો હુકમ કીધો. જેણે ખ્વાજાનું હુંકું પતાવી નાખ્યું. આ બનાવથી પાંત્રીસ દીવસ પછી બગદાદમાં સુલતાન મલકશાહ પણ મરણ પામ્યો. એક રીવાયત એ છે કે હસન સખ્યાહે ઝેર ખવડાવીને તેને મારી નાંખ્યો. આવી સ્થિતિ વચ્ચે લડાઇ ચાલુ રહી શકે તેમ નહીં હતી. મતલબકે અલમોતપર ઘેરો ઘાલી પડેલી ફાજો પાછી બોલાવી લેવામાં આવી.

હસન સખ્યાહ મલકશાહ તથા ખ્વાજાની ખીકથી માફેલ નહિ હતો. પોતાના રાજ્યમાં એક માણસ તેનો કેટલોક ભાગ પચાવી પાડી પોતાની સ્વતંત્ર રાજ્ય સત્તા જમાવે, તે રાજ્ય સત્તા તોડી પાડવાનું રાજ્યપર ફરજિઆત હોય છે. કોઇ પણ રાજ્ય આવી સત્તાને તોડી પાડવાને ઢીલ કરે અથવા તો ઘટવું ન કરે એ બનેજ નહીં. હસન પાસે પુરતું લશ્કર તો હતુંજ નહિ કે, મેદાનમાં આવી મુકાબલો કરે, તેથી તેણે પોતાની પ્રપંચી પોલીસિપર અમલ કરવાને નક્કી કરી, તે પ્રમાણેનો સરંજામ એકઠો કરી રાખ્યો હતો. એલચી ખાતાને તેણે જે ધમકી બતાવી તે તેની અસાધારણ કાર્યને પહેંચી વળી શકવાની પહેંચ સાબીત કરે છે. તેણે જે શત્રુઓને હરાવવાની યોજના તૈયાર કીધી હતી તે બહુજ કારગર નીવડે તેમ હતી અને તેથી તેને તેનાપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે, મારો શ મારા હાથથી બચી શકે તેમ નથી તેથીજ તેણે એલચી ખાતાને એવો તો દમ ભરાવ્યો કે, જેમ કરવું ફરકને તેની શક્તિ ઉપરાંતવું કાર્ય લાગી આવે.

એલચી ખાતાને ધમકી આપી, તે જોઈ પ્રથમતો એલચી ખાતાના મેમ્બરોજ દંગ થઈ ગયા હશે કે, આ માણસ પાસે કોઈ એવું બળ છે કે જેનાપર તે આડલો બધો દીલેર થઈ ઝડુમે છે. વળી તેણે એવા જીવ સંટોસટ વખતે એક ઈંચ પણ પાછા ન હટે તેવા સિપાઈઓ એકઠા કરી લીધા છે એમ પણ પોતાના તેવા ત્રણ મુરી-દોને જનથી મરાવી નાંખીને વ્યવહાર સાબીત કરી બતાવ્યું. મતલબ કે હેબત ખાઈ એલચી ખાતું તો ગયું અને બે વર્ષ સુધી લડાઈ કરવાતું મલકશાહે મુલતવી રાખ્યું, પરંતુ અમો ઉપર જણાવી ગયા તેમ આવા શત્રુથી મલકશાહ તથા ખવાજ ક્યાં સુધી ગાફેલ રહી શકે, તેથી બે વર્ષ પછી તેણે અલમોત ઉપર ચડાઈ મોકલી આપી. આ ચડાઈ ખવાજની સલાહથી મલકશાહે મોકલી હતી અને મલકશાહનો બધો દારોમદાર ખવાજ ઉપર હતો. મલકશાહના સમયમાં લગભગ ખવાજજર રાજ્યના ધણી જેવો હતો. અને તેની મરજીને મલકશાહને બહુ બહુ રીતે આધિન રહેવું પડતું હતું તેથી લડાઈતું કારણ હસને ખવાજને સમજી તેને કતલ કરી નાંખવાને દુરસ્ત વિચાર્યું; કે જેથી ખુદખુદ લડાઈનો અંત આવી જાય, તેથી લંડાઈ શરૂ થયા પછી કે અગાઉ, તેણે પોતાના એક એલચીને મોકલી આપ્યો. જાહેરમાં તે એલચી પણ હતો; પણ ખરી રીતે તેને ખવાજતું ખુન કરવાતું સુપ્રત થયું હતું. એલચી જેવા માતખર કામ માટે જે માણસ આવ્યો હોય, તેને ઘણા માનપાન સાથે રાખવામાં આવે છે તથા તેની મુલાકાત પણ તેજ ધોરણે લેવાય છે તેજ ધોરણે ખવાજએ કશીપણ શંકા લખજવા વિના તેની મુલાકાત લીધી. ખવાજને શું ખબર કે, તે જાહેર એલચીના જામામાં તેનો ખુની છે. એલચીએ પોતાની હકીકત રજૂ કરવાના દેખાવમાં ખવાજપર હુમલો કરી ખવાજને ઠાર દીધો.

બીજી રીવાજત પ્રમાણે અણુ તાહેર નામના શીદાઈને હસને મોકલાવ્યો, કે જેણે અરજી આપવાનો દેખાવ કરી ખવાળની છાતીમાં છરીનાધા બોંકી તેને ઠાર કીધો. અને એ રીતે હસને પોતાના રાજ્યપર લડાઈ લઈ જવાની સલાહ આપનાર તથા ચડાઈ મોકલનારને રમત રમતમાં મારી નાંખ્યો અને જ્યારે ખવાળ જેવો વજીર મલકશાહ ખોઈ ખેડો હશે ત્યારે તેની રાજ્ય વ્યવસ્થા જળજી રાખવાની તેનાપર વધુ જોખમદારી આવી પડી હશે અને જ્યારે ખવાળને એક ક્ષીદાઈએ આવી દીલેરીથી કતલ કર્યાનું તેના જાણુવામાં આવ્યું હશે ત્યારે તે પણ બહુજ ધાસ્તી ખાઈ ગયો હશે અને ચડાઈ માટે તેણે જતી કાળજી કે દેખરેખ નહિજ રાખી હોય.

હસને એમ પણ વિચાર્યું હશે કે, ખવાળને તો મારી નાંખવામાં આવ્યો તો મલકશાહને ખીજે વજીર મળી રહેશે, જે પણ અલભોત ઉપર ચડાઈ જરૂર કરશે, તેથી તેણે આ ચડાઈનું લાંબા સમય સુધી રીખળ ઉખેડી નાંખવાને ખુદ મલકશાહને કે જે બગદાદમાં હતો તેને ઝેર ખવડાવી મારી નાંખાવ્યો અને એ રીતે તેણે થોડા વર્ષ પહેલાં ને અને માટે જે બવિધ્ય ઉચાર્યું હતું તે તેણે ખરૂં કરી દેખાડ્યું.

હસન સખ્ખાહ કે જેને ખવાળએ દરેક રીતે સહાયતા કીધી હતી અને હસને જેની સાથે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં મિત્રાચારીનો સ્નેહી કરારદાદ કરાવ્યો હતો તેને આમ શીદાઈ મોકલાવી મરાઈ નાંખવો, એ તેની નિર્દયતાની અંતીમ સિમા છે. અને તેવી નિર્દયતા વાપરવામાં તેણે દરેક પ્રકારની નીતિ રીતીને બ્રષ્ટ કરી નાંખી પોતાના જાન દીપને છેતર્યું છે અને તેના આવા નિર્દય કાર્ય માટે કોઈ પણ તેની જાતપર લાનત મલામત ન કરે એમ અમો માની શકતા નથી. હસનની ફરજ તો એ હતી કે પોતાની સારી સ્થિતિમાંથી કરારદાદ

પ્રમાણે ખવાળને ભાગ આપતે અને ખવાળને કાંઈ પણ સ્કંદની મદદ જરૂર હતે તો, તેને તે આપી કરેલા કરારદાદને પાળી બતાવતે, પરંતુ દયા જેવી વસ્તુ તેના દીલમાં ઉતપન્ન થવા પામી ન હતી તેથી તેનાથી તેવી વર્તનની કેમ આશા રાખી શકાય. મતલબ કે ખવાળ જેવા એક અદ્ભુત ઇસલામી વિદ્વાન કે જેની વિદ્વતાનો ડંકો તેની હયાતીમાંજ વાગવો શરૂ થયો હતો તે આજે પણ જેવોને તેવો વાગી રહ્યો છે. તેના ખુનથી હસને પોતાના હાથો રંગ્યા. તેની બદનામી તેના સીવાહ નામે અમલમાંથી રોઝો હથેર સુધી બુસાઈ શકે તેવી નથી.

હસન સખ્યાહે નિઝામ-ઉલ-મુસ્કને માત્ર એક શીદાઈ મોકલી મરાવી ન ખાવ્યો; એટલેજ સતાવ્યો નથી, પરંતુ તેની જાંઘીનો દીવો ગુલ કરવા અગાવ પણ તેને સંકટો આપવામાં પામી રાખી નથી ખુદ ખવાળ “ વસાયા ” નામના પુસ્તકમાં પોતાના પુત્રને ઉપદેશ કરતાં લખે છે કે “ અને જો પરાયાઓને વ્યવસ્થાનું કાર્ય સુપ્રત કરવામાં આવે તો તેમાં પણ અનેક હાનીઓ છે. જુઓ કે હસનખિન સખ્યાહની જાનથી મને જે સંકટો પહોંચ્યાં છે તથા હજુ પહોંચ્યા કરે છે અને ભવિષ્યમાં હું નથી જાણી શકતો કે, શું શું સંકટો યેશ આવશે અને તે સધળું તમો તમારી આંખોથી જોઈ ચુક્યા છો.” ખવાળના આ શબ્દો હસનખિન સખ્યાહ તરફથી તેને જે અસંભવ સંકટો પહોંચ્યાં છે તથા હજુ પણ પહોંચ્યાં કરે છે તેની સાબિતી આપે છે અને તે સાથે ભવિષ્યમાં તેનાથી જાણી તથા કળી નહિ શકાય તેટલા સંકટો આવશે તેવી ખાસ્તી કામ છે. આથી હસન સખ્યાહની કરવાહાલે ખવાળની હાલતને કોઈ કટકો માર્યો હશે તેના કાંઈક ખ્યાલ થઈ આવે છે. શું હસન સખ્યાહની આ તથા તેના

જીવન ચરિત્રમાં સમાજોલી તેની અસંખ્ય બાબતો એમ સાબીત કરવાને સમર્થ છે કે એક સાધુ તથા ધાર્મિક માણસ તરીકેની તેની વતન હતી? જો તે સાધુ હતો તો રશીયન સાધુ રાસપુટીન જેવાતો તેના અદના અદના દાસ હતા.

અલમોત ઉપર લશ્કર ચઢી આવ્યું, પણ લશ્કર સામે લશ્કર મોકલી જીત મેળવી શકાય તેટલી હસન પાસે સામગ્રી તો હતીજ નહિ. લગભગ હિન્દુસ્તાન જેવડું બળવાન રાજ્ય જેના હાથમાં છે તેને એકાદ પ્રાંત ધરાવનારો રાજ્ય લશ્કરથી હરાવી શકે એ બનેજ કેમ! આમ હોવાથી મલકશાહના લશ્કરના સેનાધિપતી અમીર અર્સલાને કીસ્લાને ઘેરી લીધો અને લુટરાટથી કીસ્લાવાળાને ધણું નુકસાન પહોંચાડ્યું. આ વખતે કીસ્લામાં હસનની પાસે માત્ર સીતેર માણસો હતા. કીસ્લાના માણસો કે જે બહુજ સહેલાઈથી સમજી શકે તેમ હતા કે, આવેલા લશ્કરને આપણાથી પહોંચી શકાય તેમ નથી તેથી તેઓ લડાઈથી બીહી જઈ આમતેમ નાશી પણ ગયા હોય અને આવી સ્થિતિ વચ્ચે બનવાજોગ હતું કે, હસન પકડાઈ જાય. હસન પોતે પકડાઈ જાય, એ બાબત તેના ઘણા મુરિદોના દીલમાં ઠસી ગઈ હોવી જોઈએ, કેમકે લડાઈમાં હસનની જીત થાય તેવું એક પણ સાધન હસન પાસે મોજુદ નથી એમ તેઓ જાણતા હતા પણ હસન પાસે શીદાઈઓદારા જીત મેળવી લેવાનું સખગ સાધન હતું, તે તેના આસ માણસો સીવાય કોઈ જાણી શકે તેમ નહીં હતું અને સામાન્ય મુરિદો તો તેવા સાધન વિષે તદ્દન અજાણ્યાજ હોય અને જે જાણીતા હોય તે પણ એમ સમજે કે, શીદાઈદારા જીત મેળવવાનો અખતરો કદાચ રહેકમંદ ન પણ નીકળે, કેમકે શીદાઈને વેચી બહુલી તથા બહુજીવ્ય દેશભક્તિ વાપરી કામ કરવાનું હતું. શત્રુ પાસે પહોંચતા મુશીમાં

ફીદાઇને વખતે ઝોવી પણ અડચણ પડે કે, તેના વિશે કોઇને શંકા પણ પડી જાય અને તેમ થતાં તે પકડાઇ પણ જાય. વળી ફીદાઇને પોતાનું કામ મોકા બેઠ કરવાનું હોય તથા મોકા મેળવી લેવામાં ઢીલ પણ થઈ જાય; પરંતુ હસનને નિષ્ફળતા વિષે બહુજ આછી ચીન્ટા હોય એ બનવાજોગ છે, કેમકે તેની યોજના વિષે તે એકલોજ પૂર્ણ માહિતગાર હતો અને તેની સાક્ષ્યતા વિષે તેને તો કશો સંદેહ નહિ હતો.

હસન જોકે જાહેરની આછી સાગથીથી મહાન કામને પહોંચ વળવાને કિતરી પડતો હતો, પરંતુ તેની યોજના એવા પ્રકારની તરચતો હતો કે, પ્રોત્તામ પ્રમાણે એક પછી એક કરે અને પોતે છેવટે શ્વેતમંદ બની જાય. આ બાબતને તેના સદ્ બાગ્ય સમજે કે, તેની કુનેહબાજી સમજે, મતલબકે દરેક આવનારી મુશ્કેલીજ તેના માટે અવિખ્યનો માર્ગ સાફ કરનારી નીવડતી હતી. હસન પકડાઇ જાય તેમ લોકો તથા શત્રુઓ માનતા હતા અને તેમ માનવાને તેમનો પાસે સખળ જાહેર કારણો હતાં. જે કારણથી તેમની માન્યતા પડી બાગે તેમ હતી, તે માટે તેઓ લગભગ અનુપયાજી હતા અને પોતાનો પોતાની શક્તિ પ્રમાણેનો બચાવ કરતાં, એમ કોઇ કેમ માનીજ લેકે, ફીદાઇના હાથથી હું મરાઈજ જમીન, મતલબકે હસન સખ્યાહ લેરાઇ ગયો, પરંતુ તે અરસામાં કઝરીનથી ત્રણસો સીપા-ઇઓ તેની મદદે આવી લાગ્યા, કે જેને તેના મુરીદ અબુ અલીએ મોકલ્યા હતા આ ત્રણસો સિપાઇઓને આવા પ્રસંગે હસનેજ બોલાવ્યા હોવા બેઠએ કેમકે તે ત્રણસો સીપાઇઓ આવી ધોરણસર પોતાની લડાઇ શરૂ કરતા નથી; પરંતુ શત્રુની ગણતમાં તેમવાપર ચત્રીએ તેમને બપો માર્યો. શત્રુઓ તો રાત્રીના વખતે સામાન્ય રીતે

આશાયશ લેવામાંજ હતા, તેથી અમુઅલીએ મોકલેલા ત્રણસો સિપા-
હીઓ કાંઈક હાવી ગયા અને ધણેજ લૂટનો માલ તેમને મળવા પામ્યો.

જ્યારે આ હારના સમાચાર સુલતાનને મળ્યા ત્યારે સુલતાને
દુઃખલ સાડકને એક મોટી ફોજ સાથે રવાના કર્યો. કીસ્લાની બહાર
લડાઈ થઈ અને અને નજીક હતું કે, કીસ્લાવાળા હસનને તજ નાશી
ગય. આમ પોતાની વિરુદ્ધમાં પરિણામ ન આવે તે માટે, હસનનો
ઓછો પ્રયાસ નહિ હોય. તેણે પોતાના કોષ્ઠપણ અખતરને કે, જેને
તે રામબાણુ સમજ્યો હશે, તે અજમાવવાનું બાકી નહિ રાખ્યું હોય
અને તે સધળી બાબતનું અનુમાન ખરાબજે વસાયામાં પોતાના
પુત્રને જે હસન સખ્યાહ તરફના સંકટો પોતાને પહોંચ્યાં છે તથા
પહોંચી રહ્યાં છે તથા ભવિષ્યમાં પહોંચવાનાં છે તે સંબંધે જે વર્ણન
આપેલું છે તે ઉપરથી ખેંચી શકાય છે.

હસને કીસ્લાહનો તરફના પ્રોચામમાં ફળીભૂત થવાના પ્રયાસને
શરૂ કરી આપ્યા; પણ તેમાં ફળીભૂત થવામાં દીલ થાય તો, અહીં
કીસ્લો શત્રુના હાથમાં ચાલ્યો જાય તેમ હતો અને પોતે પણ પકડાઈ
ગય તેમ હતું, તેથી તેણે એક બીજાને માર્ગ પોતાના મુરીદાને
મક્કમ રાખવાને માટે હાથ ધર્યો. આ માર્ગ એ હતો કે, તેણે પોતાના
નાસીપાસ થઈ જતા મુરીદાને કહ્યું કે, “ હમામ બરહકનો હુકમ છે
કે, કોઈ માણસ કીસ્લાની બહાર ન જાય; કેમકે અમારી ફતેહ તથા
ઉદય આ કીસ્લાપર આધાર રાખે છે. ” આ માર્ગ ગૃહલુ કરવામાં
હસને એ ખુબી વાપરી કે, કીસ્લાની બહાર કોઈ ન જાય, તે માટે
હમામે બરહકના હુકમની દાલ આડે ધરી. હસને જોયું હશે કે હું
હુકમ કરું છું ત્યારે પણ બેકેલી ધીરજ ટકતી નથી તેથી, હમામે બરહ
કના હુકમથી બેકેને ધીરજ બાવી જાય જાયવા તો હમામે બરહકના

હુકમ પ્રમાણે કીલ્લાની બહાર ન જાય અને કતલ થઇ જાય તો શહીદ થઇ સીધા સ્વર્ગમાં પહોંચી જાય. શીઆ સંપ્રદાયમાં ધમામે બરહકનો હુકમ કેટલો બળવાન તથા વળુદ બરેલો છે તેનાપર જો નીગાહ કરવામાં આવે તો હસને લીધેલા માર્ગની અમરકારિક ખુશી જણાઇ આવશે. એક તરફથી આમ લોકોને દમ દીલાસો આપી રાખ્યા અને બીજી તરફ એ તદખીર કીધી કે, એક ફીદાઇને ખ્યાળન કતલ કરવાનો હુકમ કીધો. જેણે ખ્યાળનું હુંકું પતાવી નાંખ્યું. સુલતાન મલકશાહને પણ ફીદાઇ મોકલી ઝેર ખવડાવી મારી નાંખાવ્યો. મતલબએ હસને બળવાન શત્રુઓને સાધારણ પ્રયાસથી નાબુદ કરી નાંખ્યા.

અલમોત ઉપર બીજો હુમલો.

હસન સખ્યાહ પોતાનું રાજદારી બળ બીજાઓ સામે ટકી શકે તેવું મજબુત કરવા માગતો હતો; પણ તે કામ એટલું તો મહાન હતું કે, તેમાં ઘણી લાંબી મુદતો લાંબા લાંબા જોખમ બર્બા પ્રયાસો પછીજ શ્ણીબૂત થઇ શકાય, તેના પ્રયાસમાં ખ્યાળ તથા મલકશાહ ક્યાળના હાડકાં સમાન અટકેલા હતા અને તેને દુર કરવાની તેને પુરેપુરી આવશ્યકતા જણાઈ હતી; તેથી આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ, તેણે તે બંને શત્રુઓના કોષિણ મોટી કાપાકાપી કરનારી લડાઈમાં નહિ ઉતરતાં, માત્ર બે ફીદાઇઓ મોકલી ફેંસલો કરાવી નાંખ્યો. સુલતાન મલકશાહને એક ફીદાઇ દાર ઝેર ખવડાવી મારી નાંખવામાં આવ્યો, તેટલીજ હકીકત ઇતિહાસ પુરી પાડે છે, પણ જો તે ફીદાઇ કોણ અને તેણે સુલતાનને ઝેર ખવડાવવામાં કેવા પ્રકારની રીતભાતથી કામ લીધું હતું તે જો જણાવ્યું હતે તો હસનના પ્રયાસ વિષે વધુ અજ-

વાળું પડતે; પરંતુ એટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે મલકશાહને ઝેર આપવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે, હસન સખ્યાહનો કોઈ પાવરધો શીદાઈ બગદાદ જઈ મલકશાહના બબર-ચાખાનામાં નોકર થઈ ગયો હોય અથવા તો બબરચાખાતાના કોઈ માણસને હસને અથવા તો તે શીદાઈએ લાંચ રૂશવત આપી ખુટવો હોય અને તેમ કરી મલકશાહને ઝેર ખવડાવી તેની જીંદગીનો ચેરાગ ખુલ કરાવ્યો હોય.

ખવાળ તથા મલકશાહનું કાસળ કાઢી નાંખ્યા પછી તો, તુર-તને માટે હસનને શત્રુઓ તરફની ધાસ્તી ઓછી થઈ ગઈ. શત્રુઓનું લશ્કર કીલ્લાનો ઘેરો તજી જતું રહ્યું. ધરાન જેવા દેશમાં અને તે સમયના લગભગ સઘળા દેશોમાં અને ઘણે ભાગે આજે પણ કેટલાક દેશોમાં એવું જોવામાં આવ્યું છે કે, એક સુલતાન કે રાજાના મરણ પછી નવા ગાદી વારસ માટે ખટપટો ઉભી થાય છે. જુદા જુદા દાવેદારો ઉભા થઈ, જે બળવાન થઈ જાય તે શાવી જાય છે. અથવા તો એટલી વાત તો અવશ્ય બને છે કે, રાજાના વારસોમાં જુદી જુદી વ્યક્તિઓ રાજ્યની ગાદીપર આવવાને પ્રયત્ન કરે છે. મલકશાહના મૃત્યુ પછી પણ વારસા જેવા ઝંઘડાએ રાજ્યને નબળું પાડી દીધું અને તેમ કરી ગોયા હસનને પોતાનું બળ વધારી લેવાનો પ્રસંગ આપ્યો.

સુલતાન મલકશાહના મૃત્યુ પછી, શાહબદા બરકયારકે ઇસ્ફહાન ઉપર ચડાઈ કીધી. મલકશાહની બેગમ તુર્કમાનખાતુને ડરી જઈ બરકયારક સાથે સુલેહ કરી લીધી. હવે રાજ્ય બરકયારક તથા માહમુદ બન્ને વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું. માહમુદનું મરણ થયું અને ચાર વર્ષ પછી બરકયારકના બીજા ભાઈ મોહમદે ચડાઈ કીધી અને ધરાક

ઉપર કબજો કરી લીધો અને એક પછી એક આવી ચાલુ લડાઈઓ પછી હી. સ. ૪૯૨ સુતાબક ઇ. સ. ૧૦૯૮ માં બરકયારક તથા મોહમ્મદ વચ્ચે રાજ્ય બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું. આ સાત વર્ષની સુદતમાં હસન સખ્યાહ તરફ કાંઈ પણ લક્ષ અપાયું નહિ, મતલબકે રાજ્યની અંદર અંદરની લડાઈઓનો હસન સખ્યાહે સારો લાભ લીધો. ગીર્દકોહ, લામસ્તર, રદયાર, વીગેરે કીલ્લાઓ, જે ધણાજ પ્રખ્યાત તથા મજબુત હતા તેનાપર કબજો કરી લીધો. આવી છતોથી હસન સખ્યાહની સત્તા પ્રથમ કરતાં પણ વધી ગઈ અને તે સ્વસંતો-પથી મજહબે ઇસ્માઇલીઆનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો.

જ્યારે સુલતાન બરકયારકને કુટુંબી બંધેડાઓથી કુરસદ મળી ત્યારે તેણે સઘળી પ્રજા તથા કિલ્લાઓની હસન સખ્યાહ તરફના ત્રાસની શીકાયત જોઈ હી. સ. ૪૯૪ સુતાબક ઇ. સ. ૧૧૦૧ માં હસન સખ્યાહના અનુયાયીઓ યાને બાતીન્યાઓ (ઇસ્માઇલીઆ) ને કતલ કરવાનો હુકમ આપ્યો. ચુનાંચે જોનાપર બાતીન્યા હોવાનો વહેમ ગયો, તેવાઓને કતલ કરવામાં આવ્યા. સુલતાનના આવા હુકમથી હસન સખ્યાહનો ગુસ્સો વધી ગયો અને તેણે એક બાતીન્યાને બદલે દસ મુસલમાનોને કતલ કરાવ્યા.

હસન સખ્યાહના ફીદાઈઓ ધરી તથા ઝેર આપી શત્રુઓને હામ હામ ઠાર કરવા માંડ્યા હતા. તેમાં વળી સુલતાન બરકયારકે, તેમની છેડછાડ કીધી, તેથી ઇસ્ફહાન ખુરાસાન વીગેરેમાં ધણા ધરીબંધ ફીદાઈઓ ફેલાઈ ગયા અને મુસલમાનો કતલ થવા લાગ્યા. આમલની પાસેના દામકોહ કીલ્લાપર બાતીન્યા લોકોનો કબજો હતો અને તે લોકો શહેરના લોકોને બહુ દુઃખ દેતા હતા મતલબ કે તેમની ફરી-યાદો ઉપરથી સુલતાને અલમોત કીલ્લાપર ચડાઈ કરી અને આદામના ઘેરા પછી તેનાપર કબજો કરી લીધો.

સુલતાન બરકયારકની પેઠે તેના બાઇ સુલતાન મોહમદની પણ આતીન્યા લોકો તરફ ખાસ નજર હતી. હી. સ. ૪૪૮ માં આતીન્યા-ઓએ બહીકના ઇલાકાઓમાંથી નીકળી, ખુરાસાન, માવરા-ઉન-નહર અને હિન્દુસ્તાનના હાજીઓના કાફલાઓ રેચના નજીકમાં લુટી લીધા અને પછી રેચની આસપાસ પણ લૂટ મચાવી દીધી. આ લૂટશાહ દરમિયાન બગદાદના પુષ્કળ મુસલમાનો માર્યા ગયા અને તેમની માલ-મીલકત તથા ઢોરો પણ લૂટાઇ ગયાં. જ્યારે બખેરો બહુજ વધી ગયો ત્યારે હી. સ. ૫૦૦ મુતાબક ઇ. સ. ૧૬૦૭ માં ખુદ સુલતાન મહમદે શાહઝાદા કીલ્લાપર હુલ્લો કર્યો. આ કીલ્લો ઇસ્ફહાનની નજીકમાં હતો અને સુલતાન મલકશાહે ઘણી કાળજીથી તેને બંધાવ્યો હતો. આ શહેરપર આતીન્યાઓનો કબજો હોવો, તે જાણે રાજધાની ઉપર કબજો હતો. એહમદ બિન અબ્દલ મલક બિન અતાશ તખીબ આતીન્યા તરફનો કીલ્લાનો હાકમ હતો. એહમદ જોકે અજ્ઞાન તથા વિદ્યા પ્રત્યેની બાબતમાં તદ્દન કોરો હતો. પણ હસન સખ્યાહે એમ કહી, તેને કીલ્લાનાં હાકેમ બનાવ્યો હતો કે, તમે મારા ઉસ્તાદ અબ્દુલ મલકના પુત્ર છો. તમારો હક ઉપર છે. હસન સખ્યાહે આ કીલ્લાને ઘણોજ મજબુત બનાવ્યો હતો, પણ સુલતાને ઘેરો ઘાલી તુરતજ તેને ફતેહ કરી લીધો. જ્યારે એહમદ પકડાઇને સામે લાવવામાં આવ્યો, ત્યારે સુલતાને કહ્યું કે “ તમેજે તો પેશીનગોષ્ટ કીધી હતી કે, ઇસ્ફહાનમાં મારી વડાઇ તથા જાહોજલાલી ધણે ઉચે દરજ્જે પહોંચશે અને સામાન્ય લોકો મારી પાસે આવી મળશે, પણ તે પેશીનગોષ્ટ જુદી ઠરી ” એહમદે જવાબ આપ્યો કે “ નહિ તેમ નથી. તે પેશીનગોષ્ટ ખરી ઠરી છે. રાજકીય સત્તા પ્રમાણેની નહિ, પણ ધાર્મિક ધોરણે ” સુલતાન આવો જવાબ સાંભળી મુપ થઇ

રહ્યો અને પછી તેને બંધ દિવર સવાર કરી, ધરપહાનના મોહલા-
ઓમાં ફેરવ્યો. પછી તેની જીવતાં ચામડી કિતરડાવી નાંખી. અને એ
રીતે તેની જીંદગીનો અંત લેવાયો.

સુલતાનનો વજીર સાદ-ઉલ-મુદક પણ એહમદનો સહાયક તથા
મદદગાર હતો અને તે સુલતાનને ખંદર ખાનેથી કતલ કરવા માગતો
હતો. તેટલા માટે તે કસુર બદલ તેને ફાંસીએ દેવામાં આવ્યો અને
અખુ નસર એહમદખાન ખવાજ નિઝામ-ઉલ-મુદકના હાથમાં વજી-
રાતનું કલમદાન સુપ્રત થયું. ત્યારબાદ ઇ. સ. ૧૧૦૯ સુતાબક હી. સ.
૫૦૩ માં અલમોત કીસ્લાને ઘેરો ઘાલવાને ફૈજ રવાના થયું; પરંતુ
સખ્ત ઠંડીને લઈ, તે ફૈજ પાછી આવી. આ ફૈજનો સેનાધિપતી
ખુદ વજીર એહમદ હતો; પરંતુ હી. સ. ૫૧૧ સુતાબક ૧૧૧૦ માં
તે સેનાધિપતીપણું અમીર નવીસ્તગીન શેરગીરને અપાયું અને ખીજ
વાર ચડાઇ કરવામાં આવી. અને એક વર્ષ સુધી કીસ્લાપર ઘેરો
રહ્યો. કીસ્લામાં બાધ ખોરાકી ખુટી પડતાં કીસ્લાવાસીઓને ઘણી
ઘળ પહોંચી.

હસન સખ્યાહે ખીજની નજરમાં નિર્બળ જણાય તેવો, પણ
ખરેખર મજબુત, એક નવો માર્ગ હાથ ધર્યો. યાને બાળકો તથા
સ્ત્રીઓને સુલતાન પાસે મોકલ્યા અને અમાનની મામણી કીધી; પણ
તે દરખાસ્ત નામંજુર થઈ; તો પણ હસનના બાગ્ય ખીસેલાં હતાં,
તેથી હારજીત થતાં પૂર્વે સુલતાન મહમદનું ટુંકું પત્તો ગયું. સુલતાન
મહમદના મરણને લઈ, કીસ્લાપર હસન સખ્યાહેનો કબજો રહી ગયો.
સલ્જુક વંશના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, અમીર દરકઝીની, જે
હસન સખ્યાહેથી મળેલો હતો, તેણે અમીર શેરગીરના લશ્કરને ગમ-

નારી નાંખ્યું અને ફોજ અમીરને એકસો મુકી ચાલી આવી. જે સીપા-
ઇઓ દગો ન કરતે તો અલમોતનો કીલ્લો ત્રણ દહાડામાં ફતેહ થઈ
જતે. ફોજ ચાલી ગયાથી કીલ્લાવાળાઓએ અમીરપર હુમલો કરીધો,
અને વધુમાં વધુ બે લાખ દીનારનો માલ મેળવી કીલ્લામાં ફરી ગયા.

હી. સ. ૫૧૨ મુતાબક ઇ. સ. ૧૧૧૮ માં સુલતાન મહમદના
મરણથી સુલતાન સંજર ખરો સુલતાન થયો અને મલકશાહ
પછી તે સુલતાન પોતાના સઘળા ભાઈઓ કરતાં ઘણોજ બળવાન
અને પરાક્રમી હતો. રાજ્ય વધારવા તથા લડાયક બળમાં પણ તે
સઘળાથી આગળ વધેલો હતો, મતલબકે સુલતાન સંજર એક દહા-
યક લશ્કર લઈ અલમોત ઉપર ચડી ગયો.

હસન એકે વારંવારના હુમલાથી મુશ્કેલીમાં આવી જતો હતો;
પરંતુ તે એક વિલક્ષણ પુરૂષ હતો અને તે પોતાના વિલક્ષણ મગ-
જમાંથી વિલક્ષણ તદ્દખીર શોધી કાઢી, તે ઉપર અમલ કરી, પોતાની
મુશ્કેલીને દૈ ફેરવાતું બહુજ સરસ રીતે બળતો હતો. શત્રુના લશ્ક-
રના વડાઓને ખુટવવામાં પણ તે કાબેલ હતો. દરકઝીની જેવાને
પક્ષમાં લઈ શેરગીરના લશ્કરને ખુટતી નાંખ્યું તેથી લશ્કર અમીરને
એકસો મુકી ચાલ્યું ગયું અને એ રીતે એક મોટી ચડાઇનો તેણે અંત
આણી દીધો.

સુલતાન સંજર કે જે એક ઘણોજ બળવાન સુલતાન હતો, તે
બળવાન લશ્કર લઈ જતે અલમોત ઉપર ચડી આવ્યો. હસન સખ્તમાલ
શાહી લશ્કર સામે તો શું મુકાબલો કરી શકે તેમ હતો, તેના સીપા-
ઇઓ તો ચોર અને લૂટારાઓની જેમ છરીઓ મારવાતું બળતા હતા
તેટલા માટે આ ચડાઇને દુર કરવાને એક એ આલાકી વાપરી કે,
સુલતાનના કોઈ ખાસ ગુલામકે લોંડીને મેળવી લઈ, સુલતાનના પક્ષ-

ગના ઓશીકા નીચે ખંજર ભોંકાવી રાખ્યું. સુલતાને જ્યારે સવારમાં ઓશીકામાં ખંજર ભોંકાયેલું જોયું ત્યારે તે ડરી ગયો. અને તે ખંજરના હાથપર હસન સખ્યાહને એક પત્ર આપેલો હતો. જેમાં લખ્યું હતું કે, “ હા ! અય સુલતાન સંજર ! જો તારા પ્રત્યે અમે બલી લાગણી ન ધરાવતા હોતે તો સખ્ત જમીનમાં ખંજર ભોંકાવાને બદલે તે તારી નરમ છાતીમાં ભોંકાવું સહેલ હતું ” એમાં તો શક નથી કે, હસન સખ્યાહે સંજરશાહના ઉપર મોટી મહેરબાની કીધી અને તેને માત્ર ધમકાવીને છોડી દીધો.

ઇતિહાસકારો સંજરશાહપર હસન સખ્યાહે દયા બતાવ્યાનું જણાવે છે. પરંતુ ખરી રીતે તેમાં હસનની દયા સાથે કંઈ પણ લાગતું વળગતું નથી, બદલે હસનની વધુ જુહાકી જણાઇ આવે છે. હસને પ્રથમના બનાવો કે, જેમાં તેણે સુલતાન તથા વજીરના ખુનો કરાવ્યાં હતાં તેણે જેમ્મ લીધું કે, સુલતાન તથા વજીરના ખુનોથી, જેને તાત્કાલીક લાભ થતો હતો; પરંતુ નવા સુલતાન તથા નવા વજીરપર બાતીન્યા શુરસો વધુ ઉસ્કરાઇ જતો હતો અને તેઓ ટુંક સુદતમાંજ ચડાઇ લઇ આવતા હતા અને તેથી કીલ્લો વધુ જોખમમાં આવી પડતો હતો. માટે હવે તે એક બીજી તદ્દખીર ઉપર આલ્યો કે સુલતાનને આ વખતે શીદાઇદારા કતલ કરવો નહિ; પણ તેને ખીલવડાવીને પોતાની ઇચ્છાનુસાર સુલેહ કરાવી લેવી, કે જેથી તે સુલતાન જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી દેહશતને લઈ કીલાપર ચડી આવે નહિ અને તે સુલતાનની જીંદગી સુધી સુલેહ જળવાઇ રહે. અને તેમ થતાં લડાઇ કે હારની ખીલકુલ દેહશતજ નથી રહે. તેટલા માટે સંજરશાહને ધારતી ખવડાવી, નસાડી મુકવાને તેણે એ મુક્તિ કીધી કે, તેના કોઈ વિશ્વાસુને ખુટવી, તેના પલંગની નીચે પોતાની

ચીઠી બાંધેલું ખંજર ભોંકાવી આપ્યું. અને તે પત્રમાં સુલતાનના વખાણુ પણ કીધાં અને ધમકી પણ તેના હોશ ખાદા કરી નાંખનારી બતાવી. હસનની આ યોજના અતિ રામબાણુ હતી, જે કારગર નીવડી ગઇ અને સુલતાન સંજરશાહ ડરી ગયો અને ડરી જાય તેમાં કાંઈ પણ નવાઇ જેવું નહિ હતું; કેમકે તે જોઇ ચુક્યો હતો કે, શીદાઇ-ઓએ ખવાળ નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક, મલકશાહ તથા ખીજા ઘણા ગણ-ત્રીના આગેવાનોને મારી નાંખ્યા હતા તેવા શીદાઇઓ તેને પણ મારી નાંખે તેમાં કાંઈ મુશ્કેલી જેવું નહીં હતું.

આ બનાવને વળતેજ દહાડે હસનનો કાસદ પત્ર લઇ, સુલતાન પાસે પહોંચ્યો અને સુલેહની માગણી કીધી. સુલતાન સંજર તો પ્રથમથીજ ધાસ્તી ખાઇ ગયો હતો, તેથી પ્રાણુની ધાસ્તીમાં જંગ કરવા કરતાં, સુલેહ કરવી તેને વધુ મુનાસબ જણાઇ અને આ નીચેની સાધારણુ સરતોપર સુલેહ થઇ. સુલતાનનું લશ્કર પાકું રાજધાની તરફ ગયું. સુલેહની શરતો આ છે.

૧ ઇસમાઇલીઓ કીલાઓમાં કોઇ નવીન ઇમારત ન બાંધાવે.

૨ નવાં હથીઆરો અને મશીનો ન ખરીદે.

૩ બવિખ્યમાં આ મઝહબમાં નવા કોઇ મુરીદને ન દાખલ કરવામાં આવે.

હસન સખ્યાહ માટે આ સિવાયનાં નરમ શરતો ખીજા તે શું હોઇ શકતી હતી ! કેમકે રૂદઆર, કોહીસ્તાન, શામ અને રૂમના કાંઠા સુધી પમાસ કરતાં પણ વધારે કીલાઓ બાતીન્ખાઓનાં કબજામાં હતા અને તે સમગ્ર મજમુત અને ઉપયોગી હતાં. તેથી

હસન સખ્યાહને નવો કીલ્લો બાંધવાની જરૂર નાહ હતી. બાજી સરત પણ તદ્દન નકામીજ હતી; કેમકે અહીં કમરમાં તલવાર તથા સંગીનને બદલે માત્ર એક છરી બસ હતી. ત્રીજી સરત જે કે જાહેરમાં સખત લાગતી હતી; પણ તેને તેની હવે જરૂર પણ બાકી નહિ હતી; કેમકે હસન સખ્યાહની ફોજ સીતેર હજાર સુધી તો પંદ્રાવી ગધ હતી. વળી નવા મુરીદો કરવાનું કામ જાહેરમાં તો કરવાનું હતુંજ નહિ; તે તો છુપાછુપીથી થતું હતું. તેથી તે છુપી રીતે પોતાના મુરીદો વધારેજ જાય, તો તેની સુલતાનને શી ખબર પડે તેમ હતી.

આ સુલેહ હસનની ધારણા મુજબ અમૃત સમાન નીવડી; મતલબકે સુલતાન સંજરના સમય સુધી ધરાનમાં બખેડાઓ નહિ થયા. હસને હવે શાન્તીથી શામ તથા યમન તરફ પોતાની કીકી ફેરવી અને તે મુલકને પણ શુભ પણે હજમ કરી લેવાને પોતાના છુપા કાવત્રાઓ શરૂ કરી આપ્યાં.

આપણે અલમોત ઉપર થએલા હુમલાઓના વર્ણનથી જોઈ શક્યા કે, હસન સખ્યાહ તેની જાહેર શક્તિ ઉપરાંતની મુશકેલીઓમાં આવી પડતો હતો. તેનીજ જગોએ જે બીજોજ કોઈ સુલતાન હતે તો, પોતાનો બચાવ કરી શકતે, તેમાં અમોને શક છે; પણ હસનની વિલક્ષણ ચતુરાઈ તેવી મુશકેલીઓમાંથી તેને બહુજ જલદીથી ચમત્કારિક રીતે મુક્ત કરી આપતી હતી. તે એક સાધારણ રીતે ધર્મના ઉપદેશક તરીકે દેખાવ દઈ, છેવટે ખિરાન તથા રોમનો ખલ્લો ભાંગે નો સુલતાન થઈ ગયો અને મલક્યાહ તથા સંજરશાહ જેવા બળવાન સુલતાનોએ હંકારી શક્યો. આ સમયની બાબતો તેની ઉંડી પહેાંચની ચર્ચા આપે છે. તેને ખણી તદ્દખીરો મમમ સૂચકતાથી સૂઝી આવતી

હતી. દરેક મુશકેલીનો તે માર્ગ શોધી કાઢતો હતો. તે માર્ગ પર બહુજ મજબુતાઈથી અમલ કરાવી શકતો હતો. અને એકંદરે લોકો પર અસર નાખવાની તેનામાં અદ્ભુત શક્તિ હતી. મોટા મોટા અમીરો તથા સેનાધિપતીઓ તેની જાળમાં આવી ગુલામ બની જતા હતા અને તેમ થતાં તેની મુશકેલી રતેહમંદીમાં ફેરવાઈ જતી હતી. જે કે તેની યોજના તથા તે ઉપરનો વ્યવહાર અમલ, ઘાતકી તથા અનીતિથી ભરપુર હતો; પણ અહીં માત્ર એટલુંજ જોવાનું છે કે તેથી તે પોતાનો હેતુ બરાબર સાધી લેતો હતો અને તે પોતાની મુશકેલીઓ દુર કરી પોતાના કદમો ઘણે દુર સુધી લંબાવી શકતો હતો. આવી રીતની રતેહમંદીઓએ તેને બહુજ થોડાજ વરસોમાં અસાધારણ આગળ વધારી આપ્યો હતો અને તેનાથી મોટા મોટા રાજા મહારાજાઓ ચરચરતા હતા. કોઈપણ રાજા કે મહારાજાને આવી સત્તા પ્રાપ્ત થવી અતિ દુર્લભ છે; પરંતુ હસનનું એનાર્કીસ્ટ-પણું તેના ઉદ્યમેના દ્વાર થઈ પડ્યું હતું; કે જેના સંબંધમાં આપણે આગળ જોઈશું.

હસનની સત્તાનો ગુપ્ત ભેદ.

હસન સખ્યાહ એક બિશુક દરજ્જાથી વધતો વધતો, એક સુલતાનના દરજ્જા સુધી પહોંચી ગયો. અને સુલતાન પણ એવો સુલતાન કે, બીજા મહાન બળવાન સુલતાનો તેની ધાસતીમાં સુખે ઉઘી કે ખાધ શકે નહિ, આ સમગ્રી બાબત હસનના પરાક્રમીપણાને સીદ કરવાને પુરતી છે. એવું જોવામાં આવ્યું છે કે, એકજ માણસમાં અનેક યોગ્યતાઓ એકી સાથે કવચિતજ એકઠી થવા પામે છે અને જોગ જોગે જો તેમ થવા પામે છે તો, તે માણસ જગતમાં 'ધણેજ

પ્રખ્યાત થઈ જાય છે. હસનના સહ બાંહે હસનમાં અનેક યોગ્યતાઓ એકઠી થવા પામી હતી અને તેને લઈ તે લાખો કરોડો માણસોના દીક્ષા જીતી લેવાનો અધિકારી બન્યો હતો. અત્રે અમો જે યોગ્યતાનો શબ્દ વાપરીએ છીએ, તેનો અર્થ માત્ર સારી બાબતજ એમ સમજવાનો નથી. માત્ર જે કામ હાથ ધરવામાં આવે, બંને પછી તે સારું કે નરસું હોય અને બંને તેને પાર પાડવાનો માર્ગ સીધો કે પ્રપંચી હોય, પણ તેમાં ફળીભૂત થવાનોજ છે.

હસન સખ્યાહને આગળ વધવામાં અનેક અનુકૂળતાઓ મળવા પામી હતી અને તે અનુકૂળતાઓ એવી હતી કે, સામાન્ય વર્ગને તે હસન જેટલી ઉપયોગી થઈ પડે નહિ. અનુકૂળતા ઉભી કરવી અને તે અનુકૂળતાથી લાભ લેવો, એ બાબત જો કે બધા માણસોમાં હોય છે; પણ તે એટલા નબળા પ્રમાણમાં હોય છે કે, તેથી તેઓ પોતાને આગળ વધારવામાં વધારે મદદગાર બનાવી શકતા નથી કાંઈક અડચણ આવે ત્યારે ગભરાઈ કે હારી જઈ, હીમ્મતે હારી જાય છે; પણ જે મહાન પરાક્રમી હોય છે તે, તેજ શક્તિનો એટલી હદ સુધી મક્કમ પણે ઉપયોગ કરે છે કે, એક પછી એક આવતી મુશ્કેલીઓનો તે મુકાબલો કરી, તેને ઠોકરે મારતો જાય છે અને છેવટે હેતુના શીખરે પહોંચી જાય છે. હસનને પહેલી અનુકૂળતા એ મળી કે, તેને બુદ્ધિની

ફેળવણી એટલી મળવા પામી કે, બારીકમાં બારીક બાબતમાં તેનાથી અસાધારણ લાભ મેળવી શકે, તેવી યોજનાઓ શોધી કાઢી શકતો હતો. આપણે ઘણી વખતે કોઈ માણસને જે માર્ગથી આગળ વધી ગયેલો જોઈએ છીએ અને જ્યારે તે માર્ગ વિષે આપણે આક્રિતમાર મૂકીએ છીએ ત્યારે આપણને એમ લાગે છે કે, તે માર્ગે આપણે

પણ શ્રી સહીએ છીએ; પરંતુ ખીજનો માર્ગ જાણ્યા પહેલાં તે માર્ગ આપણને સુઝી આવતો નથી. મતલબ કે મહાન બેનું દરેક નવીન અપ્તરાતું ઉત્પાદક બને છે, જ્યારે ખીજઓ તેવાઓનું અનુકરણ કરવામાં રોકાય છે. મતલબ કે હસનની ખુદ્દિ ધણીજ વિશેષ પ્રમાણમાં વિકસિત થવા પામી હતી અને તેને તેની ખુદ્દિને વધુ વિકસિત કરી આપે તેવા ઉસ્તાદો નાનપણમાંજ મળવા પામ્યા હતા અને સાથેજ કેટલીક શારીરિક રચના તથા અવયવો તેને એવાં સાનુકુળ મળ્યાં હતાં કે, તેવાં ખુદ્દિના વિકસિતપણાને સાનુકુળ થઈ પડે અને તેનાથી ખુદ્દિના વિકસિતપણાનો પુરેપુરો લાભ લઈ શકે. આપણે ઉપર જોઈ ચુક્યા તથા હવે પછી જોઈ સહીશું કે, હસને પોતાનો માર્ગ નિર્ભય બનાવવામાં અને આવતી દરેક અડચણને દૂર કરવામાં, ખુદ્દિના મશીનનોજ પુરેપુરો ઉપયોગ કીધો છે; મતલબ કે તે એક અઠંગખુદ્દિશાળી માણસ હતો અને તે ખુદ્દિએ તેને પોતાના પ્રકાશમાં સાથે લઈ અંધારા જંગલોમાંથી તેને ઉત્તરિના બાગમાં પહોંચાડી આપ્યો હતો.

તે હકીમ, અગોળવેતા, ગણીત શાસ્ત્રી, તથા જાદુગર હતો. આ બધી વિદ્યાઓ એવી છે કે, જે માણસમાં ખુદ્દિ પ્રમાણ સામાન્ય વર્ગ કરતાં વિશેષ હોય, તેજ તેનો અધિકારી થઈ શકે છે. ખુદ્દિના વિકસિતપણાની જ્યાં થોડી પણ ગેરહાજરી હોય છે તે આ વિદ્યાઓમાં કવચિતજ ખ્યાલ મેળવવા પામે છે અને માત્ર અર્ધા રસ્તે જઈ અટકી જાય છે. આ વિદ્યાઓ એવી બળવાન અમરકારો દેખાડનારી છે કે, જે જોઈ સામાન્ય વર્ગ તો લાંબા લાંબા થઈ જાય અને તેનો અમરકાર બતાવનાર માટે જોઈએ તેમ આપે બસકે તેના અમરકારિક પુરૂષ હોવાપર હાજીર આવે.

ઉપરની વિધાઓ ઉપરાંત તે ૬ કાલ તથા દીનીયાતમાં મુજતે-
હદાના દરજ્જે ધરાવતો હતા. આ દરજ્જાને પ્રાપ્ત કરવું, ધાર્મિક વિશેષ
જ્ઞાનની સાખીતિ છે. ધર્મ પોતાની આજ્ઞા શી કરે છે, શા માટે કરે
છે, અને આજ્ઞામાં ઉંડામાં ઉંડું શું રહ્યું તથા શા હેતુ તથા શું
પરિણામ સમાજેલું છે, તે સમજવાપર ધર્મના પરિણામે આધાર
રાખે છે. જે મુજતેહદમાં આ પ્રકારનું જ્ઞાન હોય છે અને જે તે
જ્ઞાનનો તે સદુપયોગ કરવા ધારે તો, તે સમાજને ધર્મની ઉચ્ચ પાય-
રીએ અગ્રવવામાં ઈજીજીત થાય છે અને સમાજને માટે તે એક આશી-
ર્વાદ રૂપ અને છે. હસનના ધાર્મિક જ્ઞાનથી સમાજને આશીર્વાદરૂપ
અનવાનું તો પ્રાપ્ત થયું નથી, કેમકે હસને પોતાના જ્ઞાનનો મદુપયોગ
કરવા માગ્યો નહિ હતો, પરંતુ તેણે પોતાનો અંગત સ્વાર્થ સાધ-
વાને માટે તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો જે તેને પ્રાપ્ત થયો હતો. મત-
લબકે એક વસ્તુમાં જે ફતેહમંદી અર્પણ કરવાની શક્તિ છે, તે તે
શક્તિ જરૂર તે આપે છે. માત્ર તે શક્તિ સારી કે નરસી પ્રાપ્ત
થાય તે તેનો ઉપયોગ કરનારની ઇચ્છાને આધિન હોય છે.

હસન સખ્યાહમાં બીજી યોગ્યતા એ હતી કે, બુદ્ધિના ચમત્ક-
રથી તેનો ઉંચામાં ઉંચો લાભ લેવાનું તે બરાબર સમજી ગયો હતો
અને માત્ર સમજી ગયો હતો એટલુંજ નહિ; પણ તે સમજીને
લાભ લેવામાં તે અસાધારણ તૈયાર બની ગયો હતો. નદી કીનારાપર
ખેટલાં બગલાં બમારે પોતાના શીકારને હડપ કરવા માગે છે ત્યારે તે
કેવા કેવા પ્રકારના માછલાંઓને બુલથાપ ખવાડવાના પ્રયોગો કરે છે
અને જોમ કરી બોળાં માછલાંઓને તદ્દન પવિત્રતાજ દેખાડી આપી,
પોતાનો શીકાર મેળવી લે છે તેજ ધોરણ હસનમાં અસાધા-
રણ દાખલ થયું હતું અને તે ધોરણનો તે પુરેપુરો લાભ કેમ લેશે

તેનો લાયકનો પોતાને બનાવવામાં તે અતિ નિમ્નજીવની મથો હતો અને એજ કારણ હતું કે, તે કટોકટીની મુશ્કેલીમાંથી બહુજ નજદીયા પોતાને પસાર કરી નાંખતો હતો.

તે ખાત્રીપુર્વક તથા વ્યવહાર રીતે સીદ્ધ કરીતે સમજી ગયો હતો કે, કર્તાએ મનુષ્ય શરીરમાં જે જે પ્રકારની શક્તિઓ આપી છે, તેની શક્તિ અતિ મહાન છે, પરંતુ લોકો તે શક્તિના બળને નહિ સમજતાં અથવા તો તેને કેળવવામાં હિંમત હારી જતાં, તેના લાભથી વિમુખ રહી જાય છે; પરંતુ જે તે શક્તિને બરાબર સમજી લેવામાં આવે અને દ્રઢતાથી તેને કેળવવામાં આવે તો, જે કાર્ય લાખો એન્જીનોના બળથી નહિ થઈ શકે તે તેનાથી બહુજ સહેલાઈથી થઈ શકે. આજે પણ દુનિયામાં એવા બળવાન રાજદારી પુરૂષો જોવામાં આવે છે કે, જે તેઓ ચાહે તો એક દલાડામાં દુનિયામાં લડાઈને આત્મા ટુંકી આપે અને કરોડોની કતલ કરાવી નાંખે. તો જ્યારે આવા બુદ્ધિબળના સમયમાં કુદરતી શક્તિઓને કેળવી, તેનાથી કામ લેનાર આવી શક્તિ ધરાવે છે, તો પછી હસન કે જેણે બુદ્ધિ બળના વચગાળેના સમયમાં અથવા તો તેથી પણ બે ડગલાં પાછળ રહેલા સમયમાં, પોતાની મહાન બુદ્ધિબળની શક્તિઓને કેળવી હશે, ત્યારે તેણે ધણાજ અચળ તથા દ્રઢ મને સુધીયાની રીયાઝતો કીધી હશે. તેના માટે એવું કહેવામાં આવે છે કે તે સુધીઓની જેમ રાત્રી દિવસ રીયાઝતો કરતો હતો. ખુદ આવી સુધીયાની રીયાઝત કરવી એ કુદરતી મહાન શક્તિઓને કેળવનાર એકલુંજ બળવાન સાધન છે. જગતમાંના મહાન કાર્યો કરી શકનારા બધાએએ, આ ધોરણેજ પોતાની શક્તિઓને કેળવી મનુષ્યમાં મુકવામાં આવેલું મહાન બળ પ્રાપ્ત કરેલું હતું.

એક ધર્મ પ્રવર્તક માટે એ આવૃત્તિ ફોલ્લી ચાલી સમાન છે કે, તે રાત્રી દિવસ સુશીયાની રીયાઝતોમાં મશગુલ રહે અને તેમ કરી મનુષ્યમાં છુપાયેલા કુદરતી મહાન બળને તે મેળવે અને તે બળથી પોતાનું જહાઝ સપાટાબધ હંકારી જઈ કીનારે પહોંચી જાય. હસને પણ આ સાધન માટે રાત્રી દિવસ સુશીયાની રીયાઝતો કરવા માંડી હતી અને તેમ કરતાં તેનો લોકોપર તેની પવિત્રતાનો પ્રભાવ ઉડે. અસર ન આપે હશે; કારણકે સામાન્ય વર્ગની એ ખાસીયત જોવામાં આવે છે કે, જાહેર દંભથી અંગ્રહ પતંગીયાની જેમ પ્રકાશપર જઈ પડે છે. કોઈ સાધુ કોઈ પણ એકાંત સ્થળમાં પણ મરી જમાવી રાત્રી દિવસ તપશ્ચા કરવામાં નિમગ્ન થઈ બેસે છે, તો હુંક મુદતમાંજ આસપાસના લોકોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાય છે. લોકો તેના દર્શન માટે આવે છે. આ પ્રસંગે પણ જો તે સાધુ મૌન્ય ધારણ કરી રીયાઝતમાં મગ્ન રહે તો, દર્શન કરવા આવનાર ઉપર તેનો જાદુઈ અસર થાય છે અને લોકો તેને મહાપુરૂષ કહેવા લાગી જાય છે. જેમ જેમ તે રીયાઝત કરવામાં મક્કમ બને છે તેમ તેમ લોકોના દીલો તે જીતતો જાય છે. જોકે રીયાઝત તો તે સાધુ કરે છે પણ તેના માટે અતિ ઉપયોગી થઈ પડે, તેવી ઇમારત લોકોના દીલોમાં બંધાતી હોય છે. થોડી મુદત પછી જો તે સાધુ પોતાની જીમ સાધારણ ખોલે અથવાતો આંખ ઉંચી કરી દર્શન કરવા આવનાર તરફ જુઓ તો, લોકો પોતાને કૃતાર્થ થએલા સમજી તે સાધુ માટે પોતાને કાંઈક ઉપયોગી થઈ પડવાને ચાહે છે. જો પછી તે સાધુ ચાહે તો તેને મંદીર બંધાવી આપે છે. સદાચિત ચાલુ કરાવી આપે છે. ગામ ગીરાસ આપે છે. મુર્તિની પધરામણી લામ છે. લોકો મોટા મેળો બરી ત્યાં ઓચ્છવ કરે છે. દુર દુરના લોકો ત્યાં દર્શન કરવા તથા માનતા માનવાને આવે છે અને એવું

કરી ભતાવે છે કે, જેને વહેમો ગુમાનમાં પણ કલ્પી ન શકાય. અમો તો આ સઘળું પરિણામ તેની સુધીયાની દ્રઢ રીયાઝતનું જ માનીએ છીએ. સુધીયાની દ્રઢ રીયાઝત, એ એક એવો મોજા છે, કે જે નાસ્તિકનું મન પણ ડોલાવી નાંખે છે. મોટા મોટા બળવાન કોલ્લાને પણ તેડી નાંખાવે છે. અને લોકોમાં તેને એક મહાત્મા કે પીર તરીકે પુખ્તવે છે. સુધીયાની રીયાઝત જેમ જેમ તે વધારતો જાય છે તેમ તેમ લોકોના દીક્ષો તે જીતતો જાય છે.

લોકો એ બાબતમાં સામાન્ય રીતે છેતરાતા જોવામાં આવે છે કેમકે તે લાયકાતની હદ નિર્માણ કરી શકતા નથી. અને લાયકાત કરતાં સામામાં વધુ લાયકાત હોવાનું બહુ જલદીથી માની બેસે છે અને અસાધારણ લાયકાત સામા માણસમાં છે એમ માની તેને એકદમ છાપરે ચડાવવા લાગી જાય છે. તેવા વધુ રીયાઝત કરતા સાધુને ધીમે ધીમે બ્રહ્માનો અને ત્યાર પછી સાક્ષાત ઇશ્વરનો અવતાર જાણી લે છે. જે લોકો હિન્દુઓના દેવો તથા સંપ્રદાયોના સ્થાપકો તથા મુસલમાનોના પેગંબરો, ઇમામો તથા પીરોના મુરોદાને બારીકીથી તપાસી જુએ છે તે બહુજ સહેલાઈથી સમજી શકે છે કે, લોકો લાયકાતનું તોલ કરવામાં બહુજ ગોધું ખાઈ જાય છે. પ્રથમ તો તેઓ લાયકાત પીછાણવાની શક્તિ જ ધરાવતા નથી અને પોતામાં શક્તિ છે એમ માની લાયકાત નિર્માણ કરવા માગે છે તેથી તેઓ સામાન્ય દીતે લીમિટ છાંડી જાય છે. લાખો કરોડો હિન્દુઓ રામ કૃષ્ણાદિ વધુ લાયકાત ધરાવનારા પુરોષોને ઇશ્વરનો અવતાર માને છે. આજે પણ એવા હજારો સાધુઓના વૃતાન્તો અમારી દ્રષ્ટિ સમીપ છે કે, જેને લોકોએ ઇશ્વરના અવતારો માની તેની આરાધના કરવા માંડી છે. અમો એવા પણ સેંકડો સાધુઓને જોઈએ છીએ કે, જે

આજે હયાત છે અને લોકો તેમને ઇશ્વરના અવતાર માને છે. તેવીજ રીતે મુસલમાનો પેગમ્બરને, હમામને કે પીરને તેના દરજ્જા કરતાં વધુ માન આપવા લાગી ગયા પણ જોવામાં આવે છે. જેઓ મુસલમાનોમાં પડેલાં બસો ચારસો પચીસા આચાર્યો તથા તેમના સેવકો સંબંધે માહિતગાર છે તે અમારા કહેવાનો બાવાર્થ બહુજ સરેલાઈથી સમજી શકે છે.

સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના લોકો પોતાના મુળ આચાર્ય સ્વામી સહજનંદને, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના લોકો ગોસાંધ મહારાજને, ઇશ્વરના અવતાર માને છે. તેવીજ બુલથાપમાં મુસલમાનોમાં તુસેરીઓ હજરત અલી અં ને, ગુલ્લાતો હમામો તથા નખીઓને તથા આગાખાનીઓ ઇરાની કિમરાવ આગાખાનને ઇશ્વરના અવતાર માનવા લાગી ગયા છે. અહીં માત્ર નમુના તરીકે જોયાર નામો આપવામાં આવ્યાં છે; પરંતુ તેવા અનેક લોકો તથા ટોળાં છે કે, જે મનુષ્ય જાતને ઇશ્વર કહેવા લાગી ગયા છે. મતલબકે હસન સખ્યાહને સુશીયાની રીયાઝ-તથી લોકોમાં પોતાની પીરાઇ હાસલ કરવાનો હેતુ હતો ખરી રીતે ખુદાની ગંદગીજ કરવાને તે રીયાઝતો કરતો હતો એમ ઘડી ભર માટે પાણુ માની શકાય તેવું નથી કેમકે તેની પ્રપંચી વર્ત-ણુકના અમંખ્ય બનાવો તેના દંભી તથા કૌશલ્યપણાને સખજ ટેકો આપે છે.

હસન સખ્યાહે સુશીયાના રીયાઝતો તથા બીજી ચાલબાઝીઓથી પોતાના ભક્તપણાને લોકોપર અસર નાંખ્યો અને લોકો તેને એક ખરા ભક્ત તરીકે પણ માનવા લાગ્યા. આમ થતાં લોકો સત્ય અભિ-પ્રાય બાંધવામાં જેમ સામાન્ય ગોથું ખાઈ જાય છે તેમ હસન સખ્યાહને

પણ એક દેવતાનું પુરૂષ સમજવા લાગ્યા અને તેના એટલા તો ખરા તાબેદાર થઇ ગયા કે, તેના માટે જનમાલ કુરબાન કરવાને જરાપણ આંચકો ખાતા નહિ. શીદાનું જો હરીની મદદ, સિપાનું જો હથીઆર વડે લડવાની મદદ તથા ખીજા જે જે બાબતની પુંજી ધરાવનારા તે તે પુંજીથી તેને નવાજવા લાગ્યા. ખરેખર પીરની પીરાઈ મુજબ રના હાથમાં હોય છે. તેમ હસન સગ્યાહના મુજબરોએ હસનને એવો તો છાપરે ચડાવી આપ્યો કે, તેઓ તેનેજ જોતા હતા. મતલબ કે સુશીયાની રીયાજત પણ હસનની ઉન્નતિમાં સહાયક થઇ પડી હતી અને તેવી બાબતથી તેને લોકોને ફેસલાવવામાં કમાલ હાસલ થઇ ગયો હતો.

લોકોના દીકો વશ કરવાની તેની પાસે ઉપર પ્રમાણેની અનેક મોહીનીઓ હતી તેમાં એક એ પણ હતી કે, પોતાના પંથીઓ સિવાય તે ખીજા કોઇની મુલાકાત લેતો નહિ. આ મોહીની જે કે બહુજ સાધારણ લાગે છે; પરંતુ તેમાં રસ્તમી બળ બરેલું છે. હસને આ બગને બરાબર જાણી લીધું હતું અને તે બળ સાધવાને તેણે પોતાના પંથીઓ અને તે પણ ખાસ પંથીઓ સિવાય કોઇની મુલાકાત લેતો નહિ. તેના પર દ્રઢ અમલ કર્યો હતો. જે તે શત્રુઓ કે પરદર્શીઓને અવાર નવાર પોતાની મુલાકાત આપે તો, તેના માટે લોકોમાં જે છાપ બેસી ગઇ હતી તે છાપ જેવીને તેવી ટકી શકતે નહિ. જે કાંઇ મોટા શહેનશાહ તેની મુલાકાત લેતે તો તે શહેનશાહ તેની નખબાઇને જરૂર પામી જતે. જે તે કાંઇ મોટા મુજતેહદ આલીમની મુલાકાત લે તે તો, તે મુજતેહદ તેના ધાર્મિક આડંબરથી જરૂર જાણીતો થઈ જતે. જે તે કાંઇ મોટા સુફીની મુલાકાત લીધા કરતો હતે તો તે સુફી જરૂર તેના ખામીઓને પકડી પાડતે. જે તે કાંઇ

પહેલવાન કે રાજદારી માણસની વારંવાર મુલાકાત લેના હોતે તો, તે પહેલવાન તથા રાજદારી માણસ તેની નબળાઈ વિષે આગાહ થઈ જતો.

એમ તો કહીજ ન શકાય કે, તેનામાં એવી કુશળતા હતી કે, જે ખીજામાં નહિ હતી. તેના કરતાં દરેક આત્મતામાં ખીજા અનેક કુશળ લોકો હતા; પરંતુ હસને પોતાની કુશળતાનો લોકોને ઠગનારો એવો નો માર્ગ ગૃહણ કીધો હતો કે, લોકો પ્રથમ દ્રષ્ટિએ ઠગાઈ તથા અંબાઈ જાય. તેઓ કાળી આંખોને બહુજ મોડેથી સમજે અથવા તો વધુ લોકો સમજે પણ નહિ. તેઓ બાપડા તો ઉજળું એટલું દુધજ સમજે, ભોળા તથા આંધળા લોકો પોતાના કોઈ મતલબને માટે પાણી એટલા પીર કરે છે અને એવી એવી વાહી તવાહી મા-મતા તથા આચાર વિચાર ધરાવે છે અને વ્યવહાર અમલ કરી બતાવે છે કે હેરત થઈ જવાય છે. હસનની કોઈની પણ મુલાકાત નહિ લેવામાં અણખો ગરીબ ચમત્કારો સમાએલા હતા, કે જેને વિસ્તારથી સમજાવવાની અમો અમારી કસબમાં શક્તિ જોતા નથી.

એક માણસ ગમે તેવો ભોટ હોય, પણ જો વિદાનો જેવાં કપડાં પહેરે, અમીર ઉમરાવ જેમ પોતાની ઓશીસ સજ્જત તથા નોકર ચાકર રાખે તથા વગર વરદીએ કોઈને પોતાની પાસે આવવા ન દે તો તેના ભોટપણા ઉપર કાંઈક પરદો પડે છે. જો કોઈ માણસને મળવું હોય અને તે માણસ મુલાકાત આપવામાં બહુજ દીલ નાંખતો જાય તો મુલાકાત લેવા માગનારના દીલમાં તેના પ્રત્યેનો રોઆગ ગાલીબ થતો જાય છે. કોઈ ભોટા અમલદારને મળવાજવાનું હોય અને તેના પટાવાળાને વરદી આપવાને વિઝિટીંગ કાર્ડ આપીએ

અને જો તે એમ કહે કે, હમણાં સાહેબ કામમાં છે જરા ઉભા રહો, સાહેબ નવરા થાય તો વરદી આપું, પંદરેક મીનિટ પછી જો તે પટ્ટાવળો અંદર જાય અને ૧૨ી આવીને કહે કે સાહેબ હજુ કામમાં છે. પાંચેક મીનિટ હજુ ઉભા રહો. પછી પાંચેક મીનિટ પછી તે સાહેબને વરદી આપે અને જો સાહેબ કહે કે દસ મીનિટ પછી હું મુલાકાત આપીશ તો જેટલો વખત મુલાકાત સેવાના કાર્યમાં પ્રથમ નકામો વ્યતિત થયો તેટલા વખતમાં સાહેબના રોઆબનો મુલાકાત સેવા માગનાર ઉપર જરૂર અસર થશે. જે અધિકારીઓ રોઆબ દાખ રાખતા નથી અને વગર વરદીએ ગમે તેને ગમે ત્યારે પોતા પાસે આવવા દે છે તે અધિકારીનો રોઆબ પડતોજ નથી અને તેના માટે સામાન્ય નબળાઇના હલકા વિચારો ક્રિપ્ત થઇ જાય છે. માટે આવી રીતે હુંગરા દુરથી રળીયામણ લગાડવાને હસન સંખ્યાએ ભેળોને પોતાની મુલાકાત આપવાનું સદંતર તથા આપ્યું હતું. નજરે જોયાંથી જરૂર ધારેલા મતમાં ઘટાડો થાય છે. અમોને એવા અનેક દાખલા યાદ છે કે, અમે અમુક અમુક માણસને મળવા અગાઉ તેના માટે ઘણાકિંયા મતો બાંધી બેઠા હતા; પરંતુ જ્યારે એકાદ બે વખત તેની પાસે જઇ વાતોચિતો કરી આવ્યા, ત્યારે અમો જાણી તથા જ્ઞેષ્ટ શક્યા કે, અમો પ્રથમનો અભિપ્રાય બાંધવામાં ઘણું અંશે મોથું ખાઇ મચા હતા.

હસન જેમ દોષને પોતાની મુલાકાત નહિ આપવામાં દ્રઢ હતો તેમ તે બીજી દરેક બાબતમાં અસાધારણ દ્રઢ હતો. તે અલભોતના કીલ્લામાં પાંચીશ વર્ષ લગી રહ્યો, પણ માત્ર એક અથવા બે વખત પોતાના રહેઠાણના મકાનનો દાદર ચડ્યો અને કીલ્લામાંથી તો તે એક દીવસને માટે પણ બહાર ગયો નથી. શું આ એક હસનના

અસાધારણ દ્રઢતાની અગવાન સાબીતી નથી ? પાંત્રીશ વર્ષમાં અનેકવાર કીસ્સા ઉપર હુમલાઓ થયા, કીસ્સો હાથથી નીકળી જવાની અણીપર આવી ગયો. કીસ્સાના કોકો હીમ્મત હારી ગયા અને હસનના પક-ડાઇ જવાની ધડીઓ જતી હતી; તેમ છતાં પણ તે પર્વતની જેમ પોતાની જગોથી હાલતો નથી અને એટલે સુધી તેમાં પોતાના કદમો મજબુત કરે છે કે, પાંત્રીશ વર્ષ જેટલી લાંબી મુદતમાં તે માત્ર એક યા એ વારજ પોતાના મેડાના દાદરથી નીચે ઉતર્યો હતો અને કીસ્સાની બહાર તો એક વખત પણ ગયોજ નથી. જો હસનની આવી દ્રઢતા વિષે તથા કેવા કેવા આકરા સંજોગો વચ્ચેની દ્રઢતા વિષે વિચાર કરીએ તો, તે અસાધારણ પોતાના દીલપર કાબુ ધરાવનાર પુરૂષ હતો. મોઢામાં મોટી મુસ્કેલીમાં પણ ગભરાટ શું ચીજ છે તેતો તે સમજતોજ નહિ હતો. જો તે ગભરાટ સમજતે હતો તો તેવા જીવ સટાસટના હીંગામમાં તે પોતાના દીલને કાબુમાં કેમ રાખી શકતે ? અથવા તો પોતાના લશ્કરને મજબુત કરવાને કે બીજી વ્યવસ્થા કરવાને માટે પણ તે મેડા ઉપરથી ઉતર્યા વિના રહેતે નહિ અને જ્યારે તે તેવા કટોકટના પ્રસંગોએ પણ હીમાલય પર્વતની જેમ પોતાની જગોથી એક ઇંચ પણ ડગતો નથી ત્યારે તે પોતાનું દરેક કામ કેટલી ખુબી તથા વ્યવસ્થાથી કરતો હશે અને કોઇ પણ કામ તેની મરજી વિરૂદ્ધ ધણા ભાગે નહિજ થતું હોય, નહિતર જો પોતાની મરજી વીરૂદ્ધ વ્યવસ્થા થતી હોય તો, તેને એમ જરૂર થઇ આવતે કે હું જાતે જઇ મરજી મુજબની વ્યવસ્થા કરી આવું, પરંતુ તે એક ડગલું ખસ્યા વિના પોતાના કામની દરેક વ્યવસ્થાને ધણાજ મજબુત ધોરણે કરતો હતો અને તેમ કરવામાં તેની અમાપ બુદ્ધિ તથા અતુરાબ્ધનું માપ બાંધવું અશક્ય થઇ પડે છે.

નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ તથા જર્મન દૈઝરના મક્રમપણાની તથા હોમ્મતની હામ હામ તારીફ થાય છે, પરંતુ તેઓએ જે જે કામો હાથ ધર્યાં તેમાં તેમને જાતે હામ હામ રજાવું પડ્યું હતું; પરંતુ હસને તો જે મહાન કાર્ય કરી બતાવ્યું, તે દરવામાં પોતાના ધરનો ખુણો વટીકે છાંડ્યો નહિ. નેપોલીઅન તથા કમ્પ્રેસરનો પોતાની છેવટમાં પોતાની યોજનામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા અને હાર ખાધ ગયા, પરંતુ હસન તો કોઇ પણ બાબતમાં તેવી સ્થિતિમાં મુકાયોજ નહિ. જે કામ હાથ ધર્યું તે તેણે ફતેહજ કરી દેખાડ્યું અને પરતાવો શું ચીજ છે તેતો તે સમજતો નહિ હતો. નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ કહેતો હતો કે અશક્ય એ શબ્દ મુખ્ય લોકોની ડીક્ષનેરીમાંજ હોય છે, પરંતુ છેવટે તે શબ્દ તેને પોતાની ડીક્ષનેરીમાંથીજ મળી આવ્યો, પરંતુ હસન પણ એમજ કહેતો હતો, બલકે તે સાબીત કરી બતાવતો હતો અને તે સાબીત કરી બતાવવાને તે છેવટ સુધી નીભાવી ગયો અને અશક્ય એ શબ્દ મુખ્ય લોકોની ડીક્ષનેરીમાંજ હોવાનું તે પોતા માટે સત્ય મનાવી ગયો.

તે દરેક કાર્યને બરાબર સમજી લેવાની અસાધારણ કુશળતા ધરાવતો હતો અને કામને સમજી લીધા પછી, તે તે કામ કરવાને જરાપણ અશક્ય સમજતો નહિ હતો અને હાથ ધરેલું કામ થવુંજ જોઈએ, એમ તેની દ્રઢ માન્યતા હતી. ધર્મનો પ્રચાર કરવાના કાર્યમાં પણ તેણે સહેજ પણ ગફલત રાખી નથી. તે એક ગ્રંથ કર્તા પણ હતો અને તેણે કેટલાક ગ્રંથો પણ લખ્યા હતા.

મજાહબી અકાયદમાં તે હદ ઉપરાંતનો સખ્ત હતો (અત્રે તે મસલામી અકાયદોમાં સખ્ત હતો એમ સમજી લેવાનું નથી તેના

ઇસલામી અકાયદ વિષે આગળ ઉપર સજાઈ કરવામાં આવશે) જેવો પોતે પાળે શરૂ (ઇસલામી શરીયત સમજવી નહિ, પણ તેની પોતાની નવી ઉભી કરેલી શરીયત) હતો તેવાજ તે પોતાના મુરીદોને બનાવવા માગતો હતો. પોતાની શરીઅતના ગુનાહના આરોપ માટે તેણે પોતાના બંને બેટાઓને કતલ કરી નાંખ્યા.

સુલતાન મલકશાહનું એલચી ખાતું જ્યારે અલમોતમાં હસનના દરબારમાં આવ્યું હતું ત્યારે હસને પોતાના મુરીદોની શીઘ્રચતની ધાક મલકશાહપર બેસાડવાને માટે પોતાના ત્રણ મુરીદોને, મરી જવાને હુકમો આપ્યા હતા. જે હુકમો થતાંજ મરી ગયા હતા. તેજ દરબાર પ્રસંગે હસન સજ્યાહના પુત્રો કોઈ શરૂ ગુનાહની સજા માટે હસન સજ્યાહની રૂબરૂમાં રજુ થયા. હસને તે બંનેને દુરાંઓ મારવાનો હુકમ કીધો અને તે બંને તેના પુત્રો તેની પીઠથી એલચીખાતાના મેમ્બરોની રૂબરૂમાંજ તરફડી તરફડીને મરણ પામ્યા અને હસને પોતાના મુખમાંથી એક ઉક શબ્દ વટીકે કાઢ્યો નહિ.

શરૂ લખે છે કે હસન સજ્યાહ પોતાના ધર્મના ધારાને અમલ કરાવવામાં તે સખ્ત બની ગયો હતો. તેણે પાપીપર દયા વાપરીજ નથી. તેના ધર્મમાં ધર્મનો વાંક તેમજ બીજા પાપો માફજ થઇ શકતા નહોતાં. આ માફ નહિ થઇ શકવાની વાતને તેણે દરેક મનુષ્ય તથા મુરીદના અંતઃકરણમાં અસરકારક રીતે હસાવી આપી હતી. આ ધારાઓ પાળવા માટે તેણે એટલે સુધી હીમ્મત તથા દૃઢતા ચલાવી કે કુદરતી પ્રેમ પણ તેના દીલમાંથી જતો રહેવા પામ્યો હતો. તેના પુત્ર હુસેને કોહીસ્તાનના એક દાઇને મારી નાંખ્યો હતો. હસને તુરતજ ન્યાય આપ્યો કે તે કસુર બદલ હુસેનને કતલ કરી નાંખે. હુસેન હુકમ પ્રમાણે કતલ થયો. બીજા પુત્રે એક પ્રસંગે દારૂ પીધો. આ કામને

હસન હરામ સમજતો હતો અને હરામ કામની સજા તેણે કતલ કરાવી હતી. તેને પણ તુરંતજ કતલ કરાવી નાંખ્યો. એક દીવસે કીશ્નામાંના એક પ્રખ્યાત માણસે સીસોડી વગાડી, તે તેણે સાંભળી. આ કામ પણ હરામ હતું તેથી તે પ્રખ્યાત માણસને કીલ્લામાંથી બહાર કાઢી મુક્યો. આ આગેવાન માણસને કીલ્લામાંથી નહિ કાઢી મુકવા કીલ્લામાંના સઘળા લોકોએ સીધારસ કરી, પણ તે સીધારસ હસનનું અંતઃકરણ નરમ કરી શકી નહિ. હસનની શરીરતમાં શેષ અથવા ઇમામના હુકમની અમાન્યતા અથવા તો ધાર્મિક બોલોમાં એમ કંઈ શકાય કે, ધર્મના રૂલથી વિરુદ્ધ વર્તન કરનારને કતલની સજા હતી. આવા હુકમો તે દ્રઢતાથી અગ્નવતો અને પળાવતો હતો.

હસન બિન સખ્યાહને સઘળા તાવારીખ નવીશોએ ખુની તથા નિર્દય જણાવ્યો છે. ખુદ તેના કાર્યો તેને તેવો સાખીત કરવાને બળવાન પુરાવા છે. કોઈએ પણ હસન સખ્યાહના વખાણ કર્યા હોય તેવું અમારા સાંભળવામાં આવ્યું નથી. તવારીખની આવી સખજ દલીલો છતાં કોઈ હસનને દયાળુ તથા ન્યાયી કહેવા નીકળે તો તેનું તે કાર્ય તવારીખ દ્રષ્ટિથી અતિ અધમ ગણાય તેમાં કાંઈ સંદેહ નથી. તવારીખના સંબંધમાં તો જે બનાવો રજુ થયા હોય છે તેના ગુણદોષ તપાસવા ઉપરજ અભિપ્રાયો ઘડવાના હોય છે; એક લેખક નામને લાંચ્છન લગાડનારા કંગાલ લેખકે હસન સખ્યાહને દયાળુ તથા ઇનસાફી જણાવવાની જીવ વિનાની કોશીશ કરી મારા વાંચવામાં આવી છે. તેમાં તેણે એવી દલીલનો આધાર પકડ્યો છે કે, જે હસન અન્યાયી હતો તો પોતાના પુત્રને ગુનાહની સજામાં કતલ કેમ કરશે ? તે ન્યાયી હતો માટે તેણે ન્યાયને ખાતર પોતાના બંને પુત્રોને મરાવી નાંખ્યા.

આપણે જોવું જોઈએ કે, ન્યાયી તથા અન્યાયી માણસની તારવણી કેવી રીતે થઈ શકે છે. કોઈપણ અન્યાયીમાં અન્યાયી માણસ માટે એવું તો નજ બને કે, તેણે કોઈપણ થોડી સંખ્યામાં ન્યાય નજ કરેલો હોય, તો આવી સ્થિતિ વચ્ચે તેણે જે એકાદ બે પ્રસંગે ન્યાયથી કામ લીધું હોય તેના ઉપરજ તેના ન્યાયીપણાની તારવણી થઈ શકે નહિ. વળી જે માણસોએ સંખ્યાબંધ બાબતોમાં અન્યાય કરેલો હોય તેના એકાદ ન્યાયના દાખલાથી તેને ન્યાયી જણાવવા નીકળવું એ ન્યાયનું ખુન કરવા સમાન છે. જે માણસે ન્યાય કરવામાં સતત પ્રયાસ કર્યો હોય, પણ ન્યાયની સમજમાં તેણે કોઈ જગોએ ભુલ કરી હોય તો તેવા માણસને અન્યાયી કહી શકીએ નહિ તેમજ જેમણે અન્યાય કરવામાં સતત પ્રયાસો કર્યા હોય; પણ અન્યાયની સમજમાં તેણે કોઈ જગોએ ન્યાય કરી નાંખેલો હોય તો, તેવા માણસને ન્યાયી કહી શકીએ નાંહ. અમોએ ઇતિહાસમાં એવો એક પણ બનાવ જોયો નથી કે, તેમાં કોઈ એક માણસ કે જે અન્યાય કરવામાં પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે તેણે બેચાર પણ ન્યાય પૂર્વકના કાર્ય ન કર્યા હોય. એક માણસ ૯૦ માણસોને, જે નિર્દોષ છે તેને સજા કરે અને બાકીના ૧૦ માણસો જે નિર્દોષ હોય તેને સજા ન પણ કરે તો તેટલાપરથી તે માણસને ન્યાયી ગણી લેવાય નહિ. પણ ન્યાયી અન્યાયી પારખવામાં તે માણસે ન્યાયને દ્રષ્ટિ મર્યાદામાં રાખીનેજ કાર્ય કરેલું હોય અને વધુમાં વધુ કેસોમાં તેણે ન્યાયજ કરેલો હોય તેનેજ ન્યાયી કહી શકાય; ભલે પછી તેણે કોઈપણ થોડી બાબતમાં અન્યાય પણ કરેલો હોય, પણ તે તેની કબજાને લઈ ન હોય, પણ તે મજતેહાદી ભુલ હોય; પણ હસન સખ્યાહના જીવન ચરિત્રમાં તો એક પણ બનાવ એવો દ્રષ્ટિબેચર થતો નથી કે, જેમાં તેણે ન્યાય

પૂર્વકની વર્તન ચલાવી હોય. અથવા તો તેણે ઇજ્જતેહાદી જુલ કીધી હોય. તો તેવી સ્થિતિ વચ્ચે તેણે પોતાના છોકરાઓને કસુર બદલ મારી નાંખેલા તેટલા ઉપરથીજ તેને ન્યાયી તથા દયાળુ કેમ કહી શકાય ?

શરર લખે છે કે “અમે હસન બિન સખ્યાહનું જીવન ચરિત્ર લખવા માગીએ છીએ અને જેને મુસલમાનો ભલે માનની નજરથી ન જુએ; પણ ખરી વાત એ છે કે, તેનો તેના બંને સ્વકલ સાથીઓ કરતાં આગળ નંબર જાય છે. ખુદ નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક હસન બિન સખ્યાહનની તખીયતથી મારી પેંઃ ગણીતો હતો. અને તે એમ કહ્યા કરતો હતો કે “તે નજીકમાં બોળા, અંધશ્રદ્ધાળુ તેમજ સામાન્ય વર્ગને બેહકારીને બહુજ ખરાબ કરી નાંખશે” તો તેણે નિઝામ-ઉલ-મુલ્કની પરખ પ્રમાણે બોળા, અંધશ્રદ્ધાળુ શોધીને બેહકારીને ખરાબ કરી નાંખ્યા તેમાં કોઈપણ ઇતિહાસકારને સંદેહ નથી. તો આવા ઇતિહાસિક નિર્ણયપર માત્ર આટલીજ ખાબતથી જુદા અભિપ્રાયપર જઈ શકાતું નથી.

હસન બિન સખ્યાહના જીવન વૃતાન્તના મુખ્ય મુખ્ય બનાવો આપણને એ ખાબત સાબીત કરે છે કે, તે બોળા, અંધશ્રદ્ધાળુ તથા સામાન્ય વર્ગોપર પોતાનો અસર નાંખી, તેમને પોતાના હથીઆરો બનાવી પોતાનો અંગત હેતુ સાધી લેતો હતો. અને આવો હેતુ સાધવા માટે તે બહુજ કઠણ તથા મક્કમ હૃદયનો થઈ ગયો હતો. જે માણસે ખવાળ નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક જેવા વિદ્વાન મિત્રને કતલ કરી નાંખવામાં પાકું વાળી જોયું નહિ તથા બીજા લાખો ખુનો કરવામાં લેશમાત્ર દયા વાપરી નહિ, તે પોતાનો તેજ હેતુ સાધવા

માટે પોતાના છોકરાઓને તેમની કસુર માટે, પણ ખરી રીતે તો પોતાની સફેદ પવિત્રતાઈની બોકોપર છાંપ પાડવાને મારી નાખે તો, તેટલા ઉપરથી તેને ન્યાયી કે દયાળું ગણી શકાય નહિ.

વળી તે છોકરાઓને એવા પ્રસંગે તેમના કસુર અદલતી સમ્મ કરે છે કે, જ્યારે સુલતાન મલકશાહનું એલચી ખાતું તેના દરબારમાં હાજર છે. હવે પરદેશ ખાતાના એલચીઓ જ્યારે દરબારમાં હાજર એકા હોય ત્યારે ન્યાય માટેનો કેસ રજુ થાય અને તે કેસમાં તે પોતાના છોકરાને મારી નાંખવાની સમ્મ કરે, એ બીજું કંઈ નહિ; પણ પોતાના નિર્દયપણાની કંડી ધાક એલચી ખાતાના છગરોના કોતરી આપવાને ખાતરજ કેમ ન હોય ! તે બરાબર જાણુતો હતો અને તે જે જાણુતો હતો તે બીજાઓ કવચિતજ સમજે તેવી બાબત છે અને સામાન્ય વર્ગ તો તે જે ધોરણુ સમજતો હતો તે ધોરણુ-પર, જહ શકવાને અચકાય તેવી બાબત છે તેથી બીજા અનુમાન ઉપર જવું એ વ્યાજબી નથી; પણ એલચીખાતાના મેમ્બરો જઈને સુલતાન મલકશાહ તથા નિઝામ-ઉલ-મુલ્કને અને સી હકીકત જણાવ કે જેથી તે ધાસ્તી ખાઈ આવા બચકર પુરૂષને છોડે નહિ; નહિતર તેમના માટે લેશમાત્ર દયા નહિ વાપરવામાં આવે, તેવી સખતાઈથી કામ લેવામાં આવશે.

દરબારમાં હસન એલચી ખાતાના મેમ્બરોને તેમને છક કરી નાખનારી તથા દેહશતથી કંપાવી નાંખનારી ધાસ્તી અપાવવા મામતો હતો તે માટે પોતાના ત્રણ શીદાઈઓને એકને ખંજર ભોંકીને, બીજાને પાણીમાં ડુબીને અને ત્રીજાને ઉંચેથી પટકાઈ પડીને મરી જવાનો તેણે હુકમ કર્યો અને તે હુકમ પ્રમાણે તે શીદાઈઓ અમલ કરી મરણ પામ્યા. આ બનાવથી હસન એમજ જણાવવા માગે છે કે,

તમારા બાદશાહ તથા વજીરને કહી દેજો કે, જો અમારી છોડખાની કીધી તો, આવા પોતાનો પ્રાણ જતાં સુધી કાલનો જન લેવાને પાછું પગલું નહિ બરે, તેવા મારાઓ તમારા માટે તૈયારજ છે. આવા પ્રસંગ પર પોતાના છોકરાને કતલ કરવા, એ પણ ગણ્ય ક્રીદાઓને મારી નાંખવાથી જે હેતુ તે સાધવા માગતો હતો, તેજ હેતુ સાધવાનો તેનો હેતુ જણાઈ આવે છે.

હવે જો એમ કહેવામાં આવતું હોય કે હસને તે સળઓ મુસલમાની ધર્મ પ્રમાણે કીધી છે તો તેને ન્યાય પૂર્વકની કલ્પા વિના આલે તેમ નથી; પણ હસનખિન સખ્યાદતું મુસલમાન ધર્મ પર કાયમ રહ્યાનું કંઈ પણ સિદ્ધ થઈ શકે તેમજ નથી. તો તેવી સ્થિતિ વચ્ચે તેણે પોતાના છોકરાઓને મુસલમાની રીત પ્રમાણેજ તે સળ કરી એમ કેમ કહી શકાય? હસને ઇસલામ મઝહબ તદ્દન તજી આપ્યો હતો. તે તેના મઝહબી પોઝીશન જાણુવવા પ્રસંગે અમે સાબીત કરીશું તેથી તે બાબત રજુ થતાં મુર્ખ દાવના અભિપ્રાય માટે થોભવું જોઈએ.

હસનનો નવો ધર્મ.

હસન ખિન સખ્યાદના મુળ ધર્મ વિશે, આપણે નજર નાંખી શક્યા છીએ. હસન ખવાજ નિઝામ-ઉલ્-મુલ્કનો મેહમાન હતો ત્યારે તેના દીલમાં પોતાને ઉન્નત દિશાએ પહોંચાડી આપવાની સળજ ઝંખના હતી, પણ હવે વડા વજીરના દરજ્જા સુધી પોતાને પહોંચાડી આપવા સુધીની તેની ઇચ્છા આપણી જાણમાં આવી શકે છે; પરંતુ અનુમાનથી જાણી શકાય છે કે, તે સમયે પણ તેના દીલમાં રાજદારી સ્વતંત્ર સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પણ હોય; કેમકે જ્યાં સુધી સ્વતંત્ર

સત્તા પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી તે પોતાને સંતોષ મળે તેવી ઉન્નત દિશાએ પહોંચી નહિ શકે તેમ તે બરાબર બાજુતો હોવો જોઈએ. તે બરાબર જોતો હતો કે, તેને આગળ વધવામાં ખ્વાજા નિઝામ-ઉલ્-મુલ્ક આડે આવે છે; એટલે કે જો તેને ખસેડી નાંખવામાં આવે તો પોતે વડો વજર થઈ શકે છે એમ તે માનતો હતો અને સુલતાનનું દીલ તો તેણે પોતાના કબજામાં પણ લઈ લીધું હતું અને તેને કબજામાં રાખવો એ બાબતને તો તે બહુજ સરલ સમજતો હોવો જોઈએ. આ બાબતની ખાત્રી તેણે ઇસ્લામમાં પોતાના મિત્ર અયુલ ફઝલને કહેલા શબ્દોથી પુરવાર થાય છે. એટલે કે તેણે કહ્યું કે “ જો મને બે મિત્રો એક દીલના મળતે તો હું આ ગામડીઆ તુર્કનું રાજ્ય ઉથલપાથલ કરી નાંખતે. ” આ ગામડીઆ તુર્ક યાને સુલતાન મલકશાહનું રાજ્ય ઉથલપાથલ કરી નાંખવાને જે પ્રકારનો બળવાન મસાલો જોઈએ. તે ઉપરથી અંદાજ જેવો હોવો બહુજ સહેલ છે કે હસન સ્વતંત્ર રાજ્ય સત્તા મેળવવા માગતો હતો. આવી સ્વતંત્ર રાજકીય સત્તાની તે શોધખોળમાં મલકશાહના દરબારમાંથી હંકારી કઢાયા પછી ફરતો હતો અને તેણે પોતાના મગજને તેવી સત્તા પ્રાપ્ત કરવામાં રોકી રાખ્યું હતું.

હસનને કુદરતી સક્રિયતા પૂર્ણ લાભ મેળવવાનું અતિ પૂર્ણ પ્રમાણમાં ગાન હતું. તેનામાં સમાજનું રૂબ પારખવાની, સમાજના રૂબને પોતાના લાભ માટે વાળવાની, કોઈ પણ હાથ ધરવામાં આવતા કાર્યના ગુણદોષ પારખવાની, લોકો કેવા પ્રકારની અજાનતાને લઈ પોતાના કાર્યમાં વધુ ફાત્રી લકતા નથી તેના ગાનની એ વીગેરે કુદરતી સક્રિયતા તેનામાં પોતાનું કાર્ય બરાબર બજાવી રહી હતી. આ સમગ્ર બાબતોની કંઈક ખાત્રી ખસજનના એ અભિપ્રાય “ યોડાજ સમ-

ચમાં તે ભોળા અને અંધ શ્રદ્ધાવાળા લોકોને બેહકારી બહુજ ખરાબ કરી નાખશે ” થી થઇ ચકે છે અને તેથી તે ભોળા તથા અંધ શ્રદ્ધાળુ લોકોને બેહકારી પોતા માટે સ્વતંત્ર રાજદારી સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માગતો હતો.

જેવી રીતે રાજ્યના નવીન સ્થાપકો પોતાની હિમ્મત, બહાદુરી તથા જાતી કૌશીયથી લડાઇઓમાં ઉતરી જઇ સટ્ટાસટ્ટની લડાઇઓ લડી અનેક વિપત્તીઓ પછી વિજય મેળવી નવીન રાજ્યને સ્થાપે છે, તે ધોરણ હસન પસંદ કરે તેવો નહિ હતો. તેની પ્રકૃતિ તેવા પ્રકારની લડાઇઓમાં જાતે સામેલ રહી સ્વતંત્ર રાજદારી સત્તા પ્રાપ્ત કરવા કરતાં, કંઈક જુદાજ પ્રકારની હતી. તેતો પોતાના મગજના હયા-આરોથી શત્રુને અસાધારણ ગણત વચ્ચે દરાવી સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની લડાઇ લડી શકતો હતો. હવે જે માણસ આવી સરળતાથી વિજય મેળવી શકવાને સામર્થ્યવાન હોય, તે શા માટે તીરો તલવારના ધમ-સાનના મારકામાં જીંદગી તથા મોતના વીમામાં ઉતરે ! મતલબકે તે સ્વતંત્ર રાજદારી બળ પ્રાપ્ત કરવા માનતો હતો.

મલકશાહના દરબારમાંથી હસન હંકારી કઢાયો, એ હસન માટે પહેલીજ નિષ્ફળતા હતી, કે જે તે માટે ઉન્નતિનો માર્ગ બની ગઇ. તેનો મિત્રજ તથા તેની હિમ્મત જે વિશાળ મેદાન શોધી રહી હતી, તેની હદ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બહુજ વિશાળ હોંવી જોઇતી હતી. જે જગ્યાએ રહેવાથી કોઇની તાબેદારી ભોગવવી પડે, ત્યાંની આબોહવા હસન જેવા સ્વતંત્ર માણસને અતુકજ ન આવે, એ બનવા જોગ હતું. તેમ આવો સ્વતંત્ર તથા કૌશલ્યબાજ પુરુષ પોતાના ગરની સામગ્રીઓ મેળવ્યા વિના રહી જાય એ પણ બય બરેશું હતું. તેમ આ સમયમાં કે જ્યારે જુદા જુદા વિચારના અને ખીલાફતનો દાવો

કરનારા લોકોના અને ખાસ કરીને મીસરના ઇસલામલી લોગના મીશનરીઓ દરેક જગોપર ફેલાયેલા હતા, તેમ ઇસલામી રાજ્યના પરદામાં અનેક ખટપટો ચાલી રહી હતી. અને ગુપ્ત ખાતમીઓ મેળવવાને લીધે લોકો જાહેરમાં કાંઈ અને અંદરખાનેથી કાંઈ એમ પોતાને જુદા જાહેર કરતા હતા, તેવા વખતમાં હસનને પોતાના સ્વતંત્ર વિચારને લગતું કામ ન મળે, એ બનવાજોગજ નહિ હતું.

આવી રીતનો ધર્મનો બોધ કરવાવાળાઓ અથવા આજના લોકોમાં કહીએ તો મીશનરીઓની શરૂઆત ઇસલામમાં દમીસ્કના ખલીફ બની ઉમય્યાના છેવટના દોરમાં પડી હતી. જ્યારે કોઈ જાહેર શક્તિ બની ઉમય્યાનું બળ ન તોડી શકી ત્યારે બની હાશમે પોતાના યજમાનો તથા મુરીદોને “ દાઈ ” અને “ નકીય ” ના નામો આપી, પોતાનું બળ વધારવા માંડ્યું. આ દાઈઓ અને નકીઓ દરેક દેશમાં જતા અને જાહેરમાં રાજ્ય ભક્તિ બતાવી, અંદર ખાનેથી બની હાશમની તામેદારીની બેઅત લેતા હતા. આવા હજારો દાઈઓ અને નકીઓ ખુરાસાનથી શામ સુધી ફેલાઈ ગયા હતા. આ મીશનરીઓએ ગુપ્ત રીતે આજના રાજકીય પુરૂષોની પેઠે, એક એવો કાયનામેદી જુસ્સો પાથરી આપ્યો હતો કે, જેને નાની સરખી ચીલુગારી લાગતાંજ, તે એક જબરદસ્ત ધડાકો થઈ, ધરતી કંપના ધૂમરાને પણ શરમીંદો કરી આપે. આ જુસ્સાને સહાયતા મળવાથી તેણે બની ઉમય્યાના રાજ્યને જડમુળથી ઉખેડીને ફેંકી દીધું. હવે બની અબ્બાસની રાજ્ય હકુમતના સમયમાં શતમાઇદ લોકો પોતાનો ખીલાફતનો હક મેળવવા માટે અનેક પ્રકારના ગુપ્ત કાવત્રાંઓ રચી રચા હતા. પરંતુ સુફેલી તો એ હતી કે તેમનામાં અન્યોઅન્ય સંપ નહોતો. બની શીતમાના જુદા જુદા આમેવાન માણસો પોતે રાજ્ય તથા ઇમામતના

દાવેદાર બન્યા હતા. આ વાતતો તદ્દન અનુભવ સિદ્ધ છે કે, કોઈ કામમાં એક યુક્તિથી શ્વેતકર્મની મળી જાય તો, સમજા માણસો તેજ યુક્તિ બીજા કામોને પણ લગાડવાને લાગી જાય છે. આ ધોરણ મુજબ ઇમામતના દરેક હક્કદારો પોતાના દાખલો તથા નકીબો ઠેકઠેકાણે ફેલાવી આપ્યા હતા ફાતમાહટ આગેવાનો જે એકત્ર થઈ, અમુકને ખિલાફત અપાવવા કોશીશ કરતે તો, તેઓને જરૂર તે મળી જતે, પરંતુ કુસંપને લીધે જુદા જુદા ઇમામના દાખલો એક બીજાના ઇમામો વિરૂદ્ધ બોલતા હતા. બન્યું એમ કે એક ઇમામની કોશીશને બીજા ઇમામો તોડી પાડી અને બની અબ્બાસનું જેર નાબુદ કરવા સામે કોઈ પણ બળવાન કોશીશ તેમનાથી થઈ શકી નહિ.

હસનને આવા પ્રકારનો ધર્મ, પીતા તરફના વારસામાં જ મળેલો હતો. તેમ જ્યાં જોઈએ ત્યાં, આવા પ્રકારના વિચારો ગલી કુચીએ ફેલાઈ રહ્યા હતા. હસન જ્યારે મલકશાહના દરબારમાંથી નાશી પોતા માટે માર્ગ શોધતો હતો, ત્યારે તેણે ઉપર જણાવેલા મીસરના ઇમામહક્કી ઇમામો તરફના દાખલો તથા નકીબોને જોયા, તેમને તે મળ્યો, તેમના વિચારો તેણે જાણ્યા. જહોરમાં કાંઈ અને આલીનમાં કાંઈની પોલિસિ નિહાળી. તે પોલિસિથી જુદા જુદા ઇમામતના દાવેદારોએ આવડત તથા સંજોગોથી ચોક્કસ હદ સુધી સાશ્વતતા મેળવેલી તેણે જોઈ તથા વાંચી. દાખલો તથા નકીબોને જ્યાં ત્યાં અસાધારણ માન અપાતું તેણે જોયું. ઇમામોના નામ ઉપર લોકોને મરી મટનારા જોયા અને ખુદ મીસરના ઇમામોએ પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની પોલિસિથી મીસરનું રાજ્ય મેળવેલું તેણે જાણ્યું ત્યારે તે જોઈ લોકો કે, પોતા માટે આ કરતાં બીજો કોઈ પણ માર્ગ વધુ ઉત્તમ નથી.

ઉપરના માર્ગથી ઇમામતના દાવેદારોએ, જેટલા પ્રમાણમાં -સત્ત મેળવી હતી, તેમાં હસનને મળી મળી જુઓ વધુ જણાઈ હતી.

તે ઇમામોની યુદ્ધિ, દ્રઢતા, હિમ્મત તથા સમાજના રૂપને પારખવાની શક્તિમાં પણ તેણે અનેક નમુનાઓ તથા ભુલો જોઈ હશે; પણ જે પોતે તે પોલિસિ વાપરે તો પોતે તેવા પ્રકારની ભુલો નજ થવા આપે અને તેમ કરી પ્રથમના જે જે ઇમામતના દાવેદારોએ તે પોલિસિથી મેળવ્યું હતું તેના કરતાં હસન ધાલુ' વિશેષ મેળવી શકે એમ તેને ચોક્કસ જણાઇ આવ્યું હોય તો કોઇ નવાઇની વાત નથી; તેથી તેણે પોતાની લગામ ઇસમાઇલી મઝહબ તરફ ફેરવી અને બહુજ સાવચેતીથી તે ઇસમાઇલી મઝહબમાં દાખલ થયો.

ગુરૂ કરતાં ચેલા આગળાની કહેવત પ્રમાણેની હસનની સ્થિતિ હતી. તેને જે ઇસમાઇલી દાઇઓ તથા નકીબો મળ્યા, તેની જોડે પ્રથમ તો તે મઝહબી ઇમામતના શાસ્ત્રાર્થમાં કિતરો અને દાઇઓ તથા નકીબોને પોતાની યુદ્ધિ તથા આવડતનું પાણી દેખાડવાને તેણે પોતાનો તેમનાપર અસાધારણ અસર નાંખ્યો. આ ઉપરથી દાઇઓ સમજ્યા કે, આ અસાધારણ પાણીવાળો માણસ છે અને જે તે આપણા ટોળામાં આવી જાય તો બહુજ ઉપયોગનો થઇ પડે. હસને દાઇઓ તથા નકીબો જોડે શાસ્ત્રાર્થ કરવામાં યુદ્ધિ તથા તર્ક શક્તિનો એવો તો ઉપયોગ કર્યો કે, ઘણી ખામતોમાં તે દાઇઓ તથા નકીબો એવું સમજી ગયા કે, ઇસમાઇલી ધર્મના ઉંડાણને જોટલું અમે સમજવાને શક્તિવાન નથી, તેથી વિશેષ તે તેમાં કિતરી શકે છે. મતલબકે પોતાના પાણીનો અસાધારણ અસર તથા રોઆબ દેખાડી, તે ઇસમાઇલી થઇ ગયો અને થતાંને વાર તેણે એક ચૂસ્ત તથા કાબેલ મીશનરીને લગતી પોતાની કાબેલીયત એટલી તો દેખાડી આપી કે, તેને મીશનરી બાને દાઇનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો. ઇસમાઇલી

શીરકામાં દાખલ થવાથી તે આસપાસના સઘળા ધસમાધલીઓનો ધર્મપ્રિય બની ગયો અને તેમ થતાં તેણે તેવા લોકોના દીલમાં પોતાની કાબેલીયતનો સજ્જડ સીકકો ખેસાડી નહિ આપ્યો હોય એમ કહી શકાય નહિ.

જ્યારે તે બેચાર વર્ષ શહેરે શહેર તથા ગામેગામ ફરી, મીશનરીપણું બજાવતો હશે ત્યારે ત્યારે તેને પોતાની રતેહ બહુજ જલદી થઇ શકશે તેના જરૂર સ્વપ્ના આવતાં હશે. તે ઘણી અનુકૂળતાઓ નજરે નજર જેતો હશે અને લોકો તેનાપર જનમાલ કુરબાન કરવાને તત્પર થઇ જતા હશે. આજકાલના સાધારણ આચાર્યો તથા પીરો કે, જેમાં કાંઇ પણ ખેર કે ખુશી હોતી નથી તેને પણ જ્યારે ભોળા તથા અંધશ્રદ્ધાવાળા અસાધારણ ઉપમા તથા માનપાન આપવાને કાલા ઘેલા બની જાય છે ત્યારે એવા સમયમાં કે જ્યારે ઇમામતના દાવેદારો ચારે તરફ ઉભરાઇ પડ્યા હતા અને દરેક પોતપોતાની ઇમામત સાબીત કરવાને મથી રહ્યા હતા અને ફાવી જવાને ઘટતું કરતા હતા તે સમયમાં હસનને કાંઇ ઓછું માનપાન નહિ મળ્યું હશે. અને તે બરાબર સમાજ શરીરની રગ પારખી શક્યો હશે કે, તેનો વેગ પોતાને કેટલી ઉંચી ઠાચે ધસડી લઇ જઈ શકે છે.

હસનને એક અતિ કાબેલ ધસમાધલી તરીકે જોઇ શેખ અબ્દુલ મલકે તેને મીસરમાં ઇમામ મુસ્તતસરની મુલાકાત લઇ આવવાને બલામણુ કીધી. આવી રીતે એક નવીન માણસને પોતાના પંથમાં લેવાની સાથેજ તે પંથના સૌથી વડા યાને ઇમામની છેક મીસર સુધી જઇ, મુલાકાત લેવા બલામણુ કરવી તેમાં જરૂર એ બેદ હોવો જોઇએ કે, અબ્દુલ મલક હસનની હીરદીથી પુર્ણ રીતે વાકેફ થવા પામ્યો હશે અથવા તો હસને પોતાના મુખ્ય કરનામાઓ વર્ણવી

ખતાવ્યા હશે અને તે તેની ઉંડી રાજદારી પહોંચ વીગેરેથી બરાબર સમજી શક્યો હશે કે, મીસરમાં ઇમામ મુસ્તનસરને દોર જે નબળો પડતો ચાલ્યો છે અને જે પક્ષ ઇમામ ઉપર પોતાનો દબાવ નાંખવામાં ફાવી ગયો છે તેને દુર કરવાને હસન ઉપયોગી થઈ પડે. અમારા આ અનુમાનમાં વળુદ હોવાનું એટલા ઉપરથી પણ માની શકાય કે, મીસર પહોંચતાં પહેલાં આવા એક ઉપયોગી માણસને મોકલાવી આપ્યાના સમાચાર મુસ્તનસરને અબ્દુલ મલક તરફથી મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા અને તેની ખ્યાતિથી મુસ્તનસરના પક્ષકારોને જાણીતા કરી આપવામાં આવ્યા હતા. હસન મીસરમાં જાય છે ત્યારે તેનો ખુદ ઇમામ મુસ્તનસર પોતાના મંત્રીઓ મોકલી એસ્તકબાલ કરાવે છે તથા તેની મેહમાનદારીના લવાઝેમાત બળવી લાવે છે. મુસ્તનસરને દબાવમાં રાખનારો વર્ગ જાહેર રીતે હસનને મુસ્તનસર સુધી પહોંચવા દેતો નથી. હસન પોતાના પ્રેમામ પ્રમાણે નીજરની તરફેણમાં ખટપટમાં ઉતરે છે તેથી મુસ્તનસરપર દબાવ નાંખનારા વડા સેનાધિપતિનો પક્ષ તેથી વિરુદ્ધમાં છે અને તેથી તે હસન સમજ્યાહતી ખટપટથી વાકેશ થઈ, તે ખટપટ કરનારને સજા કરવાને તત્પર થઈ જાય છે અને તેને એક કઠિણમાં કેદ પુરે છે. આ સંઘળા બનાવો અમારા એવા અનુમાનને બરાબર દેશે. આપવાને પુરતા છે કે, હસનને મીસર ખાતે રાજદારી ખટપટમાં સહાયતા મેળવવા માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો અથવા તો તે પોતે તેજ હેતુ માટે મીસર ગયો હતો, કે જેમાં અંદરખાનેથી તે પોતાની લોભી તૃણા પાર પાડવા માગતો હતો.

જે તે રાજદારી ખટપટ માટે મીસર નહિ ગયો હતો અને માત્ર ઇમામના દર્શન માટેજ ગયો હતો તો, બલે તે ગમે તેટલો અકાળ

તથા ઉપયોગી પણ હોતે, તો મુસ્તનસરને તેના એસ્ટેકબાલ માટે પોતાના ખાસ મંત્રીઓ મોકલાવવાની શી જરૂર હતે? હસન સખ્યાહ કાંઈ એકલોજ ઇમામના દર્શન માટે નહિ આવતો હશે, હજારો માણસો નઝદીક તથા દુરથી કાયમ આવતાજ હશે અને જે દર્શન માટે આવતા હશે, તેને દર્શન પણ તુરતજ આપવામાં આવતાં હશે, કેમકે દર્શન કરવા આવનાર માણસ વધુ વખત માટે રોકાય, તેનું કાંઈ કારણ હોઈ શકે નહિ; કેમકે તે માત્ર દર્શન કરવાને આવે છે અને જ્યારે દર્શન થઈ જાય ત્યારે તેનો આવવાનો હેતુ પાર પડી જતાં, તેને પરત વતનમાં વળવાનું હોય છે. પરંતુ હસન કે જેને શેખ અબ્દુલ મલક ઇમામ મુસ્તનસરના દર્શન માટે મીસર જવાનું કહે છે તે દર્શન જેને દર્શન કહેવામાં આવે છે તે દર્શન નહિ, પણ ઇમામને ખીજાઓના દબાણથી બચાવવાના કામમાં મદદગાર થઈ પડે તે છે અને અમલ પણ એજ પ્રમાણેનો થાય છે કે હસન ત્યાં જઈ ઇમામપર દબાણ ચલાવનાર વડા સૈનાધિપતી વિરૂદ્ધ ખટપટ કરી કરે છે, જેની ઇમામ ખુદ સહાયતા કરે છે. મતલબકે હસન ખરી રીતે દર્શન કરવાને માટે મોકલાયો કે ગયો નહિ હોતો, પણ રાજદ્વારી ખટપટમાં ભાગ લેવડાવવા કે લેવાને મોકલાયો કે ગયો હોતો.

હવે તે ઉપર પ્રમાણેની ખટપટમાં ભાગ લેવાને ગયો કે મોકલાયો તે જોઈએ. જેકે પરિણામ બનેતું એકજ છે, તો પણ હસન, જે નવા મેદાનની શોધમાં આમતેમ બટકતો હતો તેને જ્યારે ઇસ-માઇલી મીશનરીના કાર્યમાં આગળ વધવાના સંજોગો નજરે પડ્યા હશે ત્યારે તે બરાબર જાણી શક્યો હશે કે, આ મેદાનમાં ખરી સત્તા જો મેળવવી હોય તો તે આ સ્થળે નહિ પણ તે મીસરમાંજ મળી શકે છે. કારણકે અહીં તે છેવટમાં છેવટ શેખની ડીમી મુધી પહોંચી

શકે તેમ હતો, કે જે શેખ મીસરના ઇમામને તાબેનો એક માણસ ગણાય. મતલબકે તે અત્રે ગમે તેટલો અધિકાર મેળવે; તો પણ તેની દૃઢ એ કરતાં આગળ હોઈ શકે નહિ કે, તે મીસરના ઇમામના વડા મંત્રીઓનો તે તાબેદાર ગણાય. તે અત્રે રહી ખીજ શેખ, નકીબ તથા દાઈ કરતાં પોતા માટે વધુ લાગવગ સ્વતંત્ર રીતે મેળવી શકે તેમ નહિ હતો; કેમકે જે તેમ કરે તો ખીજ દાઈઓ, નકીબો તથા શેખ તેની તેવી હીલચાલથી તુરતજ જાણીતા થઈ જાય અને તેમ થતાં વખતે હસનને મીશનરીપણામાંથી ખાતલ પણ થવું પડે અથવા તો જેમ ખત્રાજ નિકામ-કલ-મુલ્ક સાથે ખટપટમાં કિતરવું પડ્યું તેમ અહીં પણ ખટપટમાં કિતરવું પડે. વળી ત્યાં તો નિકામ-કલ-મુલ્ક એક માત્ર વડો વજીર હતો. સ્વતંત્ર નહિ હતો. વડા વજીરો પ્રત્યે સુલતાનો અનેક અનેક બાબતમાં કાચા કાનો રાખવાના કારણે કચરાટમાં રહેતા જેવામાં આવ્યા છે. તેવા સંજોગોમાં તે વડા વજીરને પછાડી શકે એ બનવા જોગ હતું; પણ અહીં જે તે મીશનરીપણામાં તેવી કોઈ ખટપટનો જોગ થઈ પડે તો, તેનો ફેસલો મીસરમાંથી થવાનો હતો. જેમાં તે તાઈન નાસીપાસ થાય તેમ હતું; કારણ કે અપાયલા અધિકાર ઉપરાંત જે મીસરના ઇમામ તેની હીલચાલ સાંભળે તો, તેને તેની સજા કર્યા વિના રહે નહિ માટે છેવટે હસનના મગજમાં એમ નક્કી આવ્યું હોય કે; ખરી સત્તા મીસરમાં જઈ ઇમામના જોગપણાથી મેળવવી જોઈએ અને તેમ કરી છેવટે સ્વતંત્ર સત્તા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એમ તે માને છે ! આવાઈ વચારથી તે મીસર જવાને ઉશ્કેરાયો હોય અને પોતાની તેવી ઉશ્કેરણીનું વ્યવહાર પરિણામ તે શેખના હુકમથી અમલમાં મુકે. માટે તેણે પોતાના મીસરમાં જવા વિશેનું અગત્યપણું આડકત્રી રીતે

શેખને સાખીત કરી બતાવ્યું હોય. જોકે પોતાને મીસર જવું હતું; પરંતુ તે પોતાના મુખથી માગી લેવાનું તેને મુનાસબ લાગ્યું નહિ, તેથી શેખજ તેને તેની માગણી સિવાય મીસર જવાની રજા આપે અથવા તો મોકલે તેવો શેખથી તેણે હુકમ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, જેમા તે ફળીભૂત થયો અને તે મીસર જઇ પહોંચ્યો.

તેણે ઇસમાઈલી મઝહબ ગૃહણ કરવો, તેનું મીશનરી થવું, તથા ઇમામ મુરતનસરનાં દર્શન માટે મીસર જવું, તેને લગતી જે હકીકતી મળી આવી છે તે, એ બાબત માટે પુરતી છે કે તેનો મુળ ઉદ્દેશ સત્યમાર્ગ ગૃહણ કરી મોક્ષ મેળવવો એ નહિ હતો; કારણ કે જે તેનો તેવોજ ધરાદો હતો તો રાજદારી સ્વતંત્ર સત્તા પ્રાપ્ત કરવાને ગ્રીપલાતે નહિ. તેમ તેને લગતી ખટપટો તથા ઘડાબંધીઓમાં ઉતરતે નહિ. તે રાજદારી સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની ખટપટોમાં ઉતર્યો અને તે સત્તા તેણે પ્રાપ્ત પણ કરી; તેથી તેનો તેમ કરવાનો હેતુ હતો તે નિર્વિવાદ છે અને તેથી ઉલટું તેણે કર્યું નથી, એ બાબત સિદ્ધ કરે છે તેમ કરવાનો તેનો ધરાદોજ નહિ હતો.

હસન બરાબર જોઈ શક્યો હતો કે, મઝહબી બાવના, ઝનુન તથા ઉશકેરણીથી લોકો જેટલા વિશેષ પ્રમાણમાં તાબે થાય છે અને પોતાના પ્રાણ વટીક અર્પણ કરવાને પાછા હઠતા નથી, તેટલા બીજી રીતના માર્ગથી તાબે થતા નથી તેમ પ્રાણ-વટીક આપવાને તકપર થતા નથી. બીજો માર્ગ એવો ઓછી શક્તિવાળો છે કે, જેમાં મ્યુગ લાભની લાલચ હોય છે; જ્યારે પહેલો માર્ગ એટલો તો બળવાન હોય છે, કે જેમાં રહાની લાભ તથા સ્વર્ગની લાલચ હોય છે. દુનિયાના પ્રમાણમાં આખરતનું સુખ ધણું બળવાન માનવામાં આવે છે. દુનિયા તથા તેનો વૈભવ નાશ પામનારો છે જ્યારે આખરત અને તેના

વૈભવો કાયમના છે. આખરતના વૈભવો કદી પણ ન શકાય તેવાં ઉચ્ચ કોટિના છે જ્યારે દુનિયાનું સુખ સાધારણ છે. તેવીજ રીતે દુનિયાનું દુખ સાધારણ તથા થોડા દહાડા માટેનું છે જ્યારે આખર-તનો અઝાબ અતિ ભયંકર તથા કાયમનો છે. આવી સમજથી ધર્મિષ્ઠ લોકો આખરતના વૈભવને માટે દુનિયામાં મમે તેટલું કષ્ટ પડે તો પણ તે સહન કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે. તેના માટે પોતાનું સર્વસ્વ તથા પ્રાણ વદીક કુરબાન કરી નાંખે છે અને તે કુરબાન કરતાં તે એમ સમજે છે કે આખરતનું અતિ ઉત્તમ તથા કાયમનું સુખ તેના બદલામાં તેને મળી ગયું છે. મરણની સાથે તે અતિ ઉચ્ચ સ્વર્ગ તથા કાયમ ધામમાં જઈ મોજ માણવા લાગી જાય છે. જ્યાં આવા પ્રકારનું બધું વગર મશીને કાર્ય કરતું હોય અને પુરદમામ મંત્રો ચાલતો હોય તેવું સાધન હસન છોડી, ઘોડી તથા દુક સમયની લાલચથી પોતાનો માર્ગ તે કાપવા લાગે, એ તેની બુદ્ધિ, ચતુરાઈ તથા કૌશલ્યતાને ઝાંખ લગાડનારી બાબત ગણાય; તેથી તેણે આવી શક્તિનો પોતાની ઉન્નતિ માટે આશરો લેવાનો નિર્ણય કર્યો, અને તેજ માર્ગમાં ચાલે તેણે પોતાને હંકારી મુક્યો.

ઉપર પ્રમાણેના લોકોના વલણના બળે, પોતાની ઉન્નતિ માટે ઉપયોગ લેવાવવામાં એક મહાન મુશ્કેલી એ હતી કે, તેના બળનો લાભ જે દાવેદાર થાય તેનેજ વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે અને તેજ તેનો હકદાર પણ ગણાય. પણ હસન કાંઈ તે શીરકનો ઇમામ નહિ હતો કે, તેને તે બળનો સીધી રીતે લાભ મળી શકે; પણ હસન ખરેખર કાળા માથાનો માનવી હતો. તેણે તે મહાન મુશ્કેલીને એવી ચતુરાઈથી દુર કરી અને લોકોની આંખો એવી તો આંજી આપી કે, જે સાંભળીને વાચક વર્ગ દીગ્મૂઢ બની જાય તેમ

છે. આ બધી બાબતની પૂર્ણ સમજ હસને અખતેયાર કરાવેલા નવા મજહબના આચાર વિચાર તથા તેને બ્યવહાર અમલમાં મુકાવેલાં ધોરણો આપે છે.

સ્વતંત્ર રાજદ્વારી સત્તા મેળવવાના જે કાર્યમાટે હસન મીસર ગયો હતો, તે કાર્યને ઠાર પાડવા માટે તેણે પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યો અને પોતાની બુદ્ધિ, ચતુરાઇ તથા ઉંડો પહોંચથી ત્યાં તેણે અસાધારણ ખટપટ ઉત્પન્ન કરી આપી. તેણે એટલે સુધી ખટપટમાં ભાગ લીધો કે, તેને વડા સેનાધિપતિ સામે મુકાબલામાં ઉતરવું પડ્યું. મલકશાહના દરબારમાં ખ્વાજા તેના કાર્યમાં વિદ્વક્તા નીવડ્યો હતો; તેમ અહીં વડા સેનાધિપતિ સામે થયો હતો. મલકશાહના દરબારમાં જેમ તેના પર ખ્વાજાને નીચું નમાડી દેવડાવવાની ફરજ પડી હતી તેમ અહીં વડા સેનાધિપતિ માટે બન્યું હતું; પણ બંને સ્થિતિ વચ્ચે ઘણો ભેદ હતો. મલકશાહ એક સ્વતંત્ર તથા તે પણ અંગત સત્તાવાન સુલતાન હતો જ્યારે અહીં મીસરમાં તેથી ઉલટું હતું. ખલીફ મુસ્તનસરની સત્તા માત્ર નામનીજ હતી તે એ બાબતથી સમજમાં આવી શકશે કે, એક વખતે તેની સત્તાની હદ એટલી સંકુચિત થઇ હતી કે, તેની પાસે બેસવાને ચટાર્થ સિવાય બીજું કશું એ રહ્યું નહિ હતું. હવે મીસરના સુલતાન તથા ઇસમાઇલી ફીરકાના ઇમામ ગણાતા આસામી ની, જ્યારે આવી દયાળનક સ્થિતિ થઇ જવા પામી હશે ત્યારે, તે સત્તા કેટલી નિર્બળ તથા મામલો કેટલે સુધી પહોંચ ગયો હશે તેનો અંદાજ નીકળી શકે છે; મતલબકે અહીં ખરી રીતે વડા સેનાધિપતિનું રાજ્ય ચાલતું હતું. હસને મુસ્તનસર ખલાફને તો પોતાની ઇજ્જતુસાર કબજે કરી લીધો હતો; પણ માત્ર તેને કબજે કરી એવાધી મતલબ સરે તેમ નહિ હતો. ખલીફ મુસ્તનસરને કબજે

કરવામાં તથા તેની સહાયતા લેવાનું એક કારણ એ પણ હોવું જોઈએ કે, ઇમામત પ્રત્યેની માન્યતા, લાગણી તથા દીદાગીરિની સત્તાને લાભ લઈ શકાય તેમ હતો; પણ જો તેથી ઉલટું કરતે તો તેવો લાભ તેને મળી શકતે નહિ, વળી તેમ થવા સાથે વડો સેનાધિપતિ હસન જેવા મતલબી માણસને પત આપે તેમ પણ નહિ હતો. તેને પત આપવાનું કાંઈ કારણ પણ નહિ હતું. કેમકે તે દરેક રીતે સશક્ત હતો. આવા સશક્ત સત્તાવાન માણસ આગળથી હસન કાંઈપણ લાભ મેળવી શકે તેમ નહિ હતો; કેમકે તેને ભોળા તથા અધઃશક્તિ લોકો પાસેથી કામ કાઢી લેવાનું બહુજ અનુકૂળ હતું. તેવો વર્ગ તેના આતીનને સમજી શકે તેમ નહિ હતો માત્ર જાહેર જોઈ મરી પડે તેવો હતો; પણ વડા સેનાધિપતિનો પક્ષતો જરાપણ શક પડતી હીલચાલ જોઈ હસનના રંગદંગને પામી જાય તેવો હતો. આવી મુશ્કેલી છતાં પણ હસને પોતાનો હેતુ પાર પાડવામાં લગભગ ફતેહમંદીજ મેળવી; પણ તે ફતેહમંદી તુરતજ લોકોને મુગજલ જેવી જણાઈ; પરંતુ ખરી રીતે તે મુગજલ ફતેહ નહિ હતી. તે ફતેહ તદ્દન પૂર્ણ છે એમ માત્ર હસનજ સમજતો હતો અને નિરાશા વચ્ચે પણ તેણે પોતાનું કાર્ય સાધી લીધું હતું; જો કે લોકોમાં તે નિષ્ણ નીવડ્યો છે એમ દેખાવ થવા પામ્યો હતો.

કહે છે કે ઇમામ મુસ્તાનસરે પ્રથમ પોતાના વડા પુત્ર નીઝરને ગાદી વારસ નીમ્યો હતો; પણ પાછળથી તેના વર્તનથી નારાજ થઈ પોતાના બીજા પુત્ર મુસ્તેઅલીને નીમ્યો. વડો સેનાધિપતિ મુસ્તેઅલીનો આમો થતો હોવાથી, કહે છે કે તેણે આવો ફેરફાર કરવાને ઇમામ મુસ્તાનસરને ફરજ પાડી. તે મને તેમ હોમ, પણ એ વાત ખરીકે પાછળથી મુસ્તેઅલીને ગાદી વારસ ડેસબા આ ફેરફારી હસન માટે સહન

નહિ થઇ શકે તેવી હતી; કેમકે નીઝાર ગાદી ઉપર આવે તોજ હસનના હાથમાં રાજ્યની કુલ લગામ આવે અને હસન સ્વતંત્ર રાજદારી સત્તા મેળવવા પામે; નીઝાર અને વડા સેનાધિપતિ વચ્ચે દુશ્મની હતી અને જો નીઝાર ગાદીએ આવે તો, તેની સત્તાપર અંકુશ આવે માટે તેણે મુસ્તેઅલીનો પક્ષ પકડ્યો, જેમાં તે ફાળ્યો.

આ ફેરફારી સામે હસને વાંધો ઉઠાવી નીઝારની તરફદારી કીધી; કેમકે તેમ કરવામાં તેનું હિત સમાએલું હતું. હસને લોકોને નીઝારની તરફેણ માટે બહુજ ઉશકેર્યા. તેણે કહ્યું કે, ઇમામ પહેલો હુકમ કરે તે માન્ય અને તેમાં ફેરફાર કરે તે અમાન્ય ગણાય. આ માટે તેણે દલીલ રજૂ કરી કે, ઇમામ બહર સાદકે હઝરત ઇસમાઇલ માટે ઇમામતની વસીયત કરી હતી; પણ તે પીતાની હયાતીમાંજ ગુજરી-જતાં, તેમણે હઝરત મુસા કાઝમ માટે વસીયત કરી; પણ તેમની આ વસીયત ખીજી વખતની હોવાથી માન્ય રખાઇ નહિ અને હઝરત ઇસમાઇલને ઇમામ ગણી તેનો સીલસીલો તેમની આલાદમાં ઉતર્યો; માટે આ પ્રસંગે પણ ઇમામ તો નીઝારજ ગણાય. આ ખટ-પટે ઘણુંજ ગંભીર રૂપ પકડ્યું, પણ વડો સેનાધિપતિ બહુજ બળ-વાન હોવાથી તેણે હસનને પકડી કેદખાનામાં પુર્યો અને પાછળથી આફ્રીકા તરફનું એક વડાણ હંકારાવું હતું તેમાં તેને રવાના કરી આપ્યો,

હસન જો કે લોકોની દ્રષ્ટિમાં તદ્દન હાર્યો હતો; પણ તેણે નીઝારની ઇમામતનો ઝુડો પોતાના હાથમાં લઇ તે ઝુંડા વિષે તેણે બેઅત લેવાનું શરૂ કર્યું અને ટુંક વર્ષમાં તેણે ઇરાન તથા તેની આસપાસના બધા વિભાગોમાં ફરી તે કામ તેણે દાર માડ્યું અને લોકોના મોટા સમુદાયને પોતાના પક્ષમાં કરી લીધો. અને લોકોના દીલોમાં તેણે ઇમામી

આપ્યું કે, મુસ્તેઅલીએ નીઝારનો હક ગસબ કરી લીધેલો છે માટે તે હક તેનાથી મેળવવો જોઈએ. હવે નીઝાર જ્યારે ધમામ ગણાયા, ત્યારે તેમની ધમામતની ગાદી પણ મુસ્તેઅલીની મીસરમાં ગાદી છે તેમ થવી જોઈએ અને તેમ કરવા માટે હસને સતત પ્રયાસ કરી અલમો-તને તેવી ગાદી બનાવી.

હસન જે કે જહોરમાં નીઝારની ધમામત વિષેનો બોધ આપતો હતો, અને તેને પોતાનો હેતુ પાર પાડવાને તેમજ કરવાની જરૂર હતી. નીઝારની ધમામતના બોધો હોજ, તેને પોતાનો મતલબ સાધવાનો હતો, પણ જે નીઝારની બોલાદને ગાદી ઉપરજ બેસાડી આપવામાં આવે તો, તુરતમાં અથવા પછીથી હસનની સત્તા ઝૂંટવામાં જાય તેમ હતી તેથી નીઝારની ગાદીનું માત્ર નામ રાખ્યું અને અંદરખાનેથી પોતાનું કામ રાખ્યું. લોકોને કહ્યું કે આ ગાદી ધમામ નીઝારના પુત્ર માટે તૈયાર થાય છે હાલ તે બાજક છે તેથી જહોરમાં લાવી શકાય તેમ નથી. આમ કરવાનો તેનો હેતુ બહુજ સ્પષ્ટ છે કે, આવી યુક્તિથી હાલ તુર્ક પોતાને મજબુત બનાવી લઈ પાછળથી પોતાનીજ બોલાદમાં સત્તા ઉતારવી અને ક્યું પણ તેમજ કે, પોતાના મૃત્યુ વખતે પોતાના પુત્ર કીયા બુલુર્ગ ઉમેદને ગાદી સોંપી ગયો, કે જે ગાદી તેના વંશમાં છેક રૂકનુદ્દીન ખુરશાહ સુધી આવી.

જે હસને ખરી રીતે ધમામ નીઝાર માટેજ ગાદી સ્થાપિ હતો, તેણે તે ગાદીપર તુરતજ ધમામ નીઝારના પુત્રને બેસાડી દેવો જોઈતો હતો; પણ તે ૩૫ વર્ષ સુધી ચાને પોતાની જાંદગી તુલીક તે તેમ કરતો નથી. વળી કીયા બુલુર્ગ ઉમેદ પણ રાજ્ય ભોગવી પોતાની બોલાદ માટેજ ગાદી રાખી જાય છે અને તે બોલાદમાં

ઝીઝીયા સલામે એક યુક્તિ કરી પોતાને નીઝારની ઝોલાદમાં હોવાનું જણાવ્યું, કે જે વ્યાપ્તની અત્રે ચોખ્ખવટનો પ્રસંગ નથી તેથી તેના ઝલકામાં અમો ઉતરતા નથી. હસનનું એમ કહેવું કે ઇમામ નાની વયના છે તેથી ગાદીપર શત્રુઓની ધાસ્તીને લક્ષ આવી શકે નહિ; પણ આવી હસવા સરખી દલીલ કોઇને ગમે ઉતરી શકતી નથી કેમકે ઇસમાઇલી દીનમાં ઇમામની વાસ્તવસ્થા કે યુવાવસ્થા અને એક સરખાંજ ગણાય છે. તેમ શત્રુઓની ધાસ્તીનો તો અત્રે સવાલજ રહેતો નથી, કેમકે મલકશાહ તથા મુલતાન સંજરશાહ જેવાને પણ જ્યારે તેણે મચક આપી નહિ, તો પછી તે કરતાં તે બીજા કયો બળવાન શત્રુ હસ્તી ધરાવતો હતો કે, જેની ધાસ્તીથી ઇમામને જાહેરમાં લાવી કે ગાદીપર બેસાડી શકાય તેમ નહિ હતું! મતલબકે હસને પોતે મેળવેલા રાજ્યનો પોતેજ ભોગવટો કરવા તથા ત્યાર પછી તેનો વારસો પોતાની ઝોલાદમાં મુટી જવાને તેણે લોકોની આંખોપર પટ્ટી બાંધી આપી હતી. હવે જ્યારે સામાન્ય વર્ગની દ્રષ્ટિમાં ઇમામ તો બાળ વયના અને તદ્દન કોઇ ન જાણે તેવા શુપ્ત રહ્યા ત્યારે સ્વતંત્ર સત્તાતો હસનના હાથમાંજ રહી, કે જેમ કરવાનો તેનો પાકો ઇરાદો હતો અને તે ઇરાદો પાર પાડવાને તે નવા નવા ખેલ ખેલી રહ્યો હતો.

આવી રીતે નીઝાર માટેની ઇમામતની ગાદીના સાચા હેઠળ તે પોતાના સધળા શિષ્યોનું મુકાન મીસર તરફથી મરડીને પોતે તરફ લક્ષ મૂક્યો અને અલખોત તથા તેની ગાદી એક સ્વતંત્ર ઇમામની ગાદી તથા રાજધાની થઇ; કે જેમાં ખરી રીતે હસન સંખ્યાહ મુલતાન તથા સ્વતંત્ર સત્તાધિશ હતો. સૈફોનું ધાર્મિક મુકાન મીસર તરફથી ફેરવવા સાથે તેણે મીસરને જેમ ગાદી ધાર્મિક

તાલીમનો અદ્યોગસ્ત કર્યો, અને તેમાં મુસ્તેઅલી પક્ષના ધાર્મિક આચાર વિચારથી અલગપણું બતાવી તથા તેમાં લુલો હોવાનું સિદ્ધ કરી તેણે પોતાના નવા આચાર વિચારની ઇમારત ચણવા માંડી.

હસને અલમોતમાં ફરીને એક પછી ઇસમાઇલીઆ મઝહબને એક તદ્દન નવોજ લેખાસ પહેરાવ્યો. ઉપરના ઇમામતના સિદ્ધાન્તને કમુલ કર્યા પછી હસને સાયન્સની ખારીક અને ઉંડી વાતોમાં ઉતરી, મુસલમાનો કે જે ખુદાને સર્વ શક્તિવાન ગણે છે તેને બીજકુલ શક્તિ રહિત જાહેર કીધો અને જણાવ્યું કે, ખુદામાં કોઇપણ સીધત છેજ નહિ. તેણે કહી બતાવ્યું કે, જે ખુદામાં સીધતો હોય તો તે માણસના જેવો હોવો. જેમએ તેટલા માટે તેનામાં કોઇ સીધત નથી એમ માનવું જેમએ. વળી તેણે જણાવ્યું કે, જે શક્તિઓ તેનામાં છે એમ કહેવામાં આવે છે તે તેનામાં શક્તિઓ છે તેટલા માટે કહેવામાં આવતું નથી, પરંતુ તે તે શક્તિઓ બીજાઓને આપનાર છે તેથી કહેવામાં આવે છે. ખુદાને કાદેર કહેવામાં આવે છે તે તેટલા માટે નહિ કે, તેનામાં કુદરત છે; પરંતુ તેણે બીજાને કુદરત આપી છે તેથી કહેવામાં આવે છે. એવીજ રીતે સઘળી શક્તિઓ તેનામાં છે એમ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તે સઘળી શક્તિઓ બીજાને આપનાર છે. ખુદાની શક્તિઓની વાત તો એક તરફ રહી, પણ ખુદાના હોવાપણાના સબ્બમાં પણ તેણે શંકા જાહેર કીધી. તેની માન્યતા હતી કે, ખુદાની સાથે હોવાપણું સજ્દ લગાડી શકીએ નહિ “ તેને અમે છે એમ અને નથી એમ પણ કહી શકતા નથી. ”

વાંચક વર્ગ જેમ શકશે કે, તેણે મઝહબે ઇસલામે ખુદાની જે સ્વીકાર કીધો છે તેનાથી ઇનકાર કીધો અને લગભગ નાસ્તી-ખપણાના સિદ્ધાંતો તેણે પ્રાપ્ત કર્યાં. આવા કારણને લઈ હસન તથા

તેના પંથીઓને ઇસલામના સઘળા ઇતિહાસકારો તથા ઓલમાઓએ મુલહેદતું નામ આપ્યું છે. મુલહેદોના ઇતિહાસતું સંક્ષિપ્ત વર્ણન અમે આ પુસ્તકના પાછળના ભાગમાં આપવા ધારીએ છીએ તેથી અત્રે તેનું સ્થાન રાખતા નથી, પણ કહેવાનો મતલબ એકે, હસને મુસલમાની મઝહબમાં જે ખુદાની તવહીદ તથા સીશતોની માન્યતા છે તે તજ આપી તથા પોતાના લાખે મુરીદાને પોતાના મત જેવા બનાવ્યા.

પોતે જે રાજદારી સ્વતંત્ર સત્તા મેળવી તે, જાહેર રીતે ગળે કે તે ઇમામ નીઝારની ઓલાદ માટે મેળવતો હોય તેવો નિશ્ચય પ્રયત્ન રજુ કરે છે, પણ ખરી રીતે તે લોકોની આંખો આંજી પોતા માટેજ બંધુ કરતો હતો. આવી રીતે ખરી રીતે પોતે સ્વતંત્ર સત્તા પ્રાપ્ત કરી તેણે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના મઝહબી તવહીદને લગતા અકાયદો ફેલાવવા માંડ્યા. તેનું દરેક દામ સખ્તાઇ ભરેલું, દ્રવતાવાળું તેમજ હિમ્મતવાળું હોતાં, તે તે સઘળી બાબતોમાં પોતાની ધારણા તથા યોજના પ્રમાણે અમલ કરાવી શક્યો.

મીસરના ઇમામે જે પ્રકારની કેળવણી તથા મીશનરી કાર્ય કરતા હતા તેના યોજક અબ્દુલ્લા બિન મૈમુન હતો. હઝરત ઇસમાઇલના પુત્ર મહમદનું વર્ણન “ કનઝલ મસાહેબ ” નામના ગ્રંથમાં આગા મહમદ હસનલ હુસૈનીના મુનશી મીરજા સાગરે લખ્યું છે કે “ અબ્દુલ્લા બિન મૈમુન હઝરત ઇમામ જાફર સાદકનો મિત્ર હતો. તેણે હઝરત ઇસમાઇલની સારી સેવા બજાવી હતી. ” સર જેસક આનોલક બારબાયા કેસના ફેસલામાં લખે છે કે “ મુળ બાબતોમાં ઇસમાઇલી લોકો શીયા હતા પણ ઇમામત જેવી બાબતોમાં કંઈએક

મતો ધરાવતા હતા જેનો જમાવ થઇને એક જુદો પંથ ઉભો થયો, ' કે જેની અંદર થોડા અથવા ઘણા છુપા મતોનો જુદો જુદો તકાવત હતો ' કે જે મતનો ઇ. સ. ૧૦ મી સદીની શરૂઆતને આશરે નામીયા અબ્દુલ્લા બિન મેયમને પહેલ વહેલા ઇરાનની દક્ષિણ અને આથમણી વચ્ચેના ભાગમાં આવાશ નામનું શહેર આવેલું તેમાં અને પાછળથી સીરીયાની અંદરના સલમીયા શહેરમાં ઉપદેશ કર્યો. "

આગળ ચાલતાં તુરતજ લખે છે કે " મેન્નિષ્ઠ અથવા જરયોસ્તી-ઓના કેટલાએક મતો સાથે હિન્દુ શીલસુક્ષ્મીને અબ્દુલ્લા બિન મેયમને સ્વીકાર કરી હતી અને ઇસમાઇલી ધર્મના સૌથી જિંદા ભેદમાં " પાન્થીઝમ " યાને દરેક જગ્યાએ ખુદા છે એવો મત દાખલ કર્યો, કે જે મતથી ખુદાની હૈયાતી તથા માણસના જીવના અમર્ગપણનો વિચાર નીકળી જાય છે. એમ જણાવીને એવો ખુલાસો સ્કેલથી ઉઠાવવામાં આવ્યો કે, એ મત પાળનારાઓ માણસને પોતાના કામનો જવાબદાર ગણતા નથી. અથવા તેની દરકાર કરતા નથી આ હપકા ઇસમાઇલી ધર્મની ભેદ બરેલી શીખામણને કાંઈ પણ પાયા વગર વારંવાર આપવામાં આવે છે "

પ્રેફેસર આર્નાલ્ડ પોતાના ધી પ્રીવીંગ ઓફ ઇસલામ નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે " ઇસમાઇલી મઝહબની મીશન પદ્ધતિનો શોધક અને તેનો ફેલાવો કરનાર અબ્દુલ્લા બિન મેયમુન હતો. આ માણસ મનુષ્ય જાતની પ્રકૃતિ પિછાણવા તથા ધર્મના અકામદોને જુદી જુદી પ્રકૃતિઓ અને ધર્મોને મળતા જતાવવામાં ખ્રીસ્તી મસુઆ પંથના સ્થાપકથી પણ વધારે કુશળતા ધરાવતો હતો. ઇ. સ. ની નવમી સદીમાં આ માણસે ઇસમાઇલી મઝહબમાં નવો આત્મા ફૂટી આપ્યો. "

અબ્દુલ્લા બિન મેયમને જે પ્રકારના ઢાળામાં ઇસમાઇલી મઝહબને ઢાળ્યો તથા તેને જે પ્રકારનો પોશાક પહેરાવ્યો તે, સ્થાપિત ઇસલામી ધર્મથી તદ્દન નિરાળોજ હતો; નિરાળોજ હતો એટલુંજ નહિ; પણ તેનાથી વિરુદ્ધ આચાર વિચારનો હતો. તેણે જરથોસ્તી, હીન્દુ, ઇસલામી વીગેરે પંથોમાંથી કેટલીક ખાખતો ચુંટી કાઢી અને તેને ઇસમાઇલી મઝહબ સાથે મેળવી ઇસમાઇલી મઝહબને એક વિચિત્ર પ્રકારનો ખીચડો પંથ બનાવી આપ્યો.

મીસરના ઇસમાઇલી લોજમાં જે પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું, તેની નવ પાયરીઓ કરવામાં આવી હતી. આવી પાયરીઓની સંખ્યા તથા શિક્ષણમાં હસને કેટલોક ફેરફાર કર્યો હતો, પરંતુ સાધારણ રીતે તેને રળતીજ તેણે પણ અલમોતમાં ઇસમાઇલી શિક્ષણ લોજમાં પાયરીઓ કીધી હતી અને તે પાયરી પ્રમાણે ત્યાં શિક્ષણ અપાતું હતું, તેથી હીન્દ્રી ઓશ ધિ એસેસીન્સમાંથી તે પાયરીવાર શિક્ષણ અનુક્રમે તપાસીએ કે જેથી હસનના મઝહબ ઉપર પ્રકાશ પડે.

“ખીજ સઘળા પાયરીઓ કરતાં પહેલી સૌથી વધારે લાંબી તથા મુશ્કેલ હતી; કારણકે શિક્ષકના જ્ઞાનમાં વિદ્યાર્થીને પુરો કરાસે. રાખવાને ઉશકેરવા તથા ધર્મ સંબંધી છુપા ભેદ પ્રમાણે વર્તવામાં કાંઈપણ વાંધો લેવો નહિ તથા તેમાં તો માત્ર આસ્થાજ રાખવી એવું આકરા સમ આપી કબુલ કરવા તેનું વલણ કરાવવા માટે તે જરૂરી હતી.”

“આ મતલબ સાધવાને માટે સ્થાપિત ધર્મ અને બુદ્ધિની જોતાં એક ખીજથી વિરુદ્ધ જણાય એવી ધણીક વાતોથી અવળા

સવાલો અને કપટ ભરેલી શંકા લાવી કુરાનની વાતોને ગુચવણુ ભરેલી કરી. અને જેવી રીતે નાળિયેર ઉપર બહારના છાંસની અંદર કોપડું રહેલું છે, એવી રીતે ઉપર ઉપરના અર્થની અંદર વધારે ઉડો. ગુદાર્થ બતાવી, મનને ગુચવણુમાં નાંખવાને માટે લઘુ શકાય તેવા ઉપાય લેવામાં આવતા. શિષ્યની જાણસા જેટલા પ્રમાણુમાં વધતી હોય તેટલાજ પ્રમાણુમાં જ્યાં સુધી તે આકરા સોગંદથી બંધાય ત્યાં સુધી આ મુશ્કેલીઓને જરા પણ ખુલાસો આપવાને માટે શિક્ષકની ના પાડવામાં દૃઢતા વધતી. આ પછી તેને બીજી પાયરીમાં દાખલ કરતા ”

આ પહેલી તથા બાકીની આઠ પાયરીઓ વિષે અમારા તરફથી “ અલમોતના રાજ્યનો ઇતિહાસ ” નામે પુસ્તક બહાર પડેલું છે તેમાં બહુજ વિસ્તારથી સ્પષ્ટિકરણ કરવામાં આવ્યું છે, પણ અત્રે અમો માત્ર કિડતી નજરજ નાંખવા માગતા હોવાથી તેવા લંબાણથી પરહેજ કરીએ છીએ. માત્ર વાંચક વર્ગને તે પુસ્તકનો તે આગ આ પ્રસંગે વાંચી જવાની ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ કે, જેથી તે શિક્ષણની પાયરીઓ વિષે ખુલાસાવાર સમજાવતી મળી શકશે. અત્રે તો અમો માત્ર દુકાણુમાજ પતાવવા માગીએ છીએ.

પહેલી પાયરીમાં પીરના જ્ઞાનમાં મુરીદને પુરો ભરોસો રાખવાને ઉશ્કેરવામાં આવતો હતો. એટલે કે આન્ડ માસ્તર યાને પીર સર્વજ્ઞ છે. તેનામાં જ્ઞાનની કાંઈ પણ ખામી નથી. તથા તે જ્ઞાનની તાદ્રશ્ય પવિત્ર મૂર્તિ છે. તેવો તેનાપર પુણ્યભાવ રાખવાને લઘુ શકાય તેટલા પ્રયત્નો કરવામાં આવતા હતા. જ્યારે આ પ્રમાણુજ આરથા રાખીને તેને બાંધી લેવામાં આવતો હશે અને તે માટે પણ જ્યારે દલીલોથી તેના મનનું સમાધાન કરી આપવામાં આવતું હશે ત્યારે

તે ગમે તેવો યુદ્ધિશાળી, જ્ઞાની કે ચતુર છતાં એક મેઢાં સમાન રળુ રહેતો થઈ જતો હશે. પોતાને જે કહેવામાં આવે છે યાને કે ધર્મ સંબંધી દૂષા ભેદ પ્રમાણે વર્તવામાં કાંઈપણ વાંધો લેવો નહિ તથા તેમાં તો કેવળ આસ્થાજ રાખવી. કહેવામાં આવે તે ભલે મુરીદને યુદ્ધિ કે ધર્મ વિરૂદ્ધ જણાય; પણ તેમાં તેણે ખીલકલ શંકા કરવીજ નહિ; પણ તે તદ્દન સત્ય અને ધર્મ પ્રમાણેનુંજ છે એમ કેવળ આસ્થાજ રાખવા પોતાની યુદ્ધિને આ પ્રસંગે કામમાં લેવીજ નહિ. પારકી યુદ્ધિને કેવળ તાબે થઈ જવું અને તેમાં પણ તે પ્રમાણેની માન્યતા રાખવા તથા વર્તવા સાથે આકરા સોગંદ ખાવા અને સોગંદ નાગાની ભયંકર દેખાવ વાળી કયુલાતો ઉપર સહી કરી આપવી. કહેવાનો મતલબ એકે આ પાયરીમાં મુરીદ જે યુદ્ધિ પૂર્વકના માર્ગપર ચાલ્યો આવતો હતો તેને તે માર્ગથી ખસેડી કેવળ ગુરૂના શબ્દોપર આસ્થા ઉપર લાવી મુકવામાં આવે છે. વળી ખુબી તો એ છે કે, ગુરૂ તથા શિષ્ય બંને યુદ્ધિ રહિતના આસામીએ હોતા નથી; તેથી ગુરૂ પોતાની યુદ્ધિનું બળ સ્થાપિત ધર્મના આધારે શિષ્યને માત્ર કેવળ આસ્થા રાખવા ઉપર ચાલવું વ્યાજબી તથા સશાસ્ત્ર છે એમ સમજાવવામાં ઘણું દુર દુર પહોંચે છે. તે માટે શિષ્ય જે શંકાઓ રળુ કરે તેના તે તેવીજ દલીલોથી સમાધાન કરે છે; પણ છેવટે પરિણામ એજ લાવવાનું, જે લાવવામાં આવે છે કે, તે ગુરૂના હાથમાં એક કાળની પુતળા બની જાય છે. આવી રીતે ગુરૂએ શિષ્યને જકડી લેવો અને તેને યુદ્ધિથી કામ લેવાને તદ્દન નકામો કરી દેવો, એ ઐશ્વરી બક્ષીસો તથા તેનાપર યોગ્યએલા ઇસ્લામ માર્ગના હેતુઓનો નાશ કરવા સમાન છે. ઐશ્વરી બક્ષીશો કે જેના પાયાપર ઇસ્લામ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે, તે ઇસ્લામ

એક બુદ્ધિપૂર્વકનો મઝહબ છે. તેની કોઈપણ બાબત એવી નથી કે, જેમાં માત્ર આસ્થાજ રાખવાની હોય અને તે આસ્થા માટે દલીલ ન હોય અથવાતો દલીલપૂર્વકની સમજુતી લેવાની મનાઇ કરવામાં આવી હોય. ઇસલામ એ કુદરતના કાનુન યાને લો ઑફ નેચર પ્રમાણનો મઝહબ છે. મનુષ્યની રચના તથા તેની શક્તિને લો ઑફ નેચર પ્રમાણે કિન્નત દિશાએ પહોંચાડવી તે મઝહબને સુપ્રત થએલું છે. મઝહબ માત્ર આ શક્તિઓને વિકસિત કરવાનું જ્ઞાન આપી તેનાથી જે પ્રકારના લાભો મળી શકે તે માર્ગ નિર્ભય બતાવે છે; બુદ્ધિનો-ઉપયોગ કરવોજ નહિ અને ધર્મના છૂપા ભેદો માનવામાં કેવળ આસ્થાજ રાખવી એવી માન્યતા તથા સમજ મનુષ્ય જાતને ધીરે ધીરે પશુપણા તરફ ધસડી જાય છે. જે જે પ્રજાઓ તથા લોકો પશુપણાને વશ થયા છે તે બુદ્ધિથી કાર્ય નહિ લેવાના કારણેજ અને માત્ર આસ્થા કે કેવળ રૂઢીઓને વશ થવાથીજ થવા પામેલ છે. આવા કારણને લઈ ઇસલામે ખુદાની હસ્તી, તેની વેહદાનિયત, તેનું ન્યાયી હોવું, નયુજ્યત, ઇમામત તથા કીયામત જેવાબુદ્ધિથી સિદ્ધ થનારા વિષયોને તેજ ધોરણે બુદ્ધિથી સિદ્ધ કર્યા પછી માનવાને શરમાવ્યું છે તેમાં તે છુપા ભેદો છે તેથી કેવળ આસ્થાજ રાખવી તેમ કહ્યું નથી, બલકે તેમાં વગર સમજે કેવળ આસ્થા રાખવાને ના પાડી છે અને જે માણસ તેવી બાબતમાં વગર સમજે કેવળ આસ્થાજ રાખે છે તેને ઇસલામ ઇમાન પૂર્વકનો પ્રાપ્ત થયો નથી તેમ તે મનાવે છે. યાને કે ઇસલામ ઓસુલેદીન યાને દીનના મુલતકવમાં તકલીદ યાને અનુકરણની ના પાડે છે; પણ અહીં તો પેહલી પાયરીમાંજ શિષ્યને ચારે બાજુથી મજબુત દોરડાંથી એવો તો સીકરી લેવામાં આવે છે કે, તેને દમ મારવાની જગો રહેતી

નથી. આ બાબતની કાંઈક વધુ સ્પષ્ટતા વાંચક વર્ગે કરવી હોય તો અમારા તરફથી “ શીરોસે ખરી ” નામનું પુસ્તક છપાઈ બહાર પડ્યું છે તે વાંચવું જોઈએ. તે વાંચવાથી આ પહેલી પાયરીમાં શિષ્યને કેવી રીતે બુદ્ધિ તથા સ્થાપિત ધર્મની દલીલોથીજ બુદ્ધિ તથા સ્થાપિત ધર્મથી કામ નહિ લેવાને તથા તેનાથી ખસેડવાને કેવી રીતે કામ લેવામાં આવે છે તેનું શિક્ષણ જે આ પાયરીમાં આપવામાં આવતું તેની સફાઈ થઈ જશે.

એ જાણવું જરૂરનું થઈ પડશે કે, આ પહેલીજ પાયરીમાં દાદા મુરીદના મનમાં કુરાનના મસલાઓમાં શંકાઓ તથા વહેમો ઉત્પન્ન કરે છે. જુદી જુદી જાતની શંકાઓ રજૂ કરી શિષ્યને તેના ભેદ જાણવા તથા શંકાઓના નિવારણનો શોખ ઉત્પન્ન કરાવવામાં આવે છે એવી રીતે સઘળા કુરાન, હદીસ સંગ્રહ અને શીલસુફેના ફકરાઓ ઉપર આક્ષેપો તથા શંકાઓથી શિષ્યનું અંતઃકરણ ભરપૂર ભરી આપવામાં આવે છે; પરિણામ એમ આવે છે કે શિષ્ય સ્થાપિત યાને ઇસલામ ધર્મ માટે શંકાશીલ થઈ જાય છે, અને તેની ઇસલામ પ્રત્યેની આસ્થાનો સ્તંભ ખોખરો બની જાય છે. વળી ખુબી તો એ છે કે તે માટે આંટી છુટી વાળી બુદ્ધિપૂર્વકની દલીલો રજૂ કરીનેજ શિષ્યને તેની સ્થિતિમાં મુકવામાં આવે છે. આથી શિષ્ય બુદ્ધિપૂર્વક જાણેકે સ્થાપિત ઇસલામ માટે નબળા વિચારો વાળો થઈ જાય છે અને જ્યારે તે તેવા થઈ જાય છે ત્યારે તે ખરી હકીકત શું છે તે જાણવાને અતિ ઉત્સુક તથા બહાવરો બની જાય છે. આવી રીતે જ્યારે શિષ્ય અધીરો બની જાય છે ત્યારે દાદા જુએ છે કે, પક્ષી બરાબર પાંજરામાં સપડાયું છે ત્યારે તે સોગંદ તથા કરારનામાથી તેને બાંધી લે છે કે, તેણે ગુરૂના બોલ ઉપર તથા ધર્મ

ઉપર કેવળ વિશ્વાસજ રાખવો અને તે બેદને લઈ દઈને છુપાવવો પરિણામ શું આવવું જોઈએ અને શું આવવા પામ્યું તે સમજી લેવું તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે, શિષ્ય જે ઇસલામ પ્રત્યે પૂર્ણ ઇમાની હતો તે હવે તેવો ઇમાની રહ્યો નથી જો કે હવે સુધી તે ઇસલામનાં દાયરાથી પોતાને ખસી ગયેલો જો તો નથી બલકે તેણે પોતાની સમજ તથા મજાલા ઉપદેશનેજ ઇસલામ સમજે છે અને સ્થાપિત ધર્મ પ્રમાણે જે લોકો પોતાના આચાર વિચાર રાખે છે તેને તે જુલમરેલા માર્ગ પર જુએ છે.

હસન સખ્યાહના ધાર્મિક આચાર વિચાર આ પાયરી પ્રમાણેના હોતાં; બલકે તે પાયરી પ્રમાણેના લોજનો તે અલમોતમાં સ્થાપક હતો તેથી કેવા માનવા જોઈએ તે સમજી લેવું કાંઈપણ મુશ્કેલ નથી મતલબકે હસન બિન સખ્યાહ કુરાનને નહિ માનનાર તથા નહિ મનાવનાર હતો અને કુરાનને નહિ માનવાના ઉપદેશ મારે તેણે પોતાના લોજમાં પ્રથમ પાયરીમાંજ ઉપર પ્રમાણેના ઉપદેશની સંકલ્પના સ્થાપિત કીધી હતી અને તે સંકલ્પના છેક છેલ્લી પાયરી સુધીમાં પૂર્ણપણે પહોંચાડી હતી અને તે પૂર્ણ પણે પહોંચેલી પાયરીના શિક્ષણનું શું પરિણામ આવ્યું તે આપણે બધી પાયરીઓ ઉપર કડતી નજર નાંખ્યા પછીજ જોવાનું છે.

જ્યારે શિષ્ય બાજી પાયરીમાં દાખલ થતો ત્યારે તેને પહેલાં પાયરીમાં જકડી લીધા પ્રમાણેના અમલમાં મુકાવેલા કરાર સાથે દાખલ કરતાં “ અહીં તેને ખુદાએ નિર્માણ કરેલા ઇમામો, જેઓ સઘળા વિદ્યાઓનું મુળ હતા તેમની ઝોલખાણ પડતી ” “ આ પાયરીમાં શિષ્યને સમજવવામાં આવતું હતું કે, મઝહબને ટકાવી રાખવાનું તથા તેના રક્ષણનું કામ ખુદાએ માત્ર ઇમામોનેજ સુપ્રીત કરી આપ્યું છે ”

આ ખીજ પાયરીમાં પણ પહેલી પાયરીને પુષ્ટિ આપનારી તથા પાયરીમાં એક ડગલું આગળ વધનારી તાલીમ જોવામાં આવે છે. અહીં તેને પ્રથમ લઘુ લીધેલી કબુલાત પ્રમાણે ઇમામના દરજ્જા વિષે અતિશયોક્તિ ભરી તારીફ જણાવવામાં આવતી એટલે કે ખુદાએ મઝહબને ટકાવી રાખવાનું તથા તેના રક્ષણનું કામ સર્વસ્વ ઇમામ-નેજ સુપ્રત કરી દીધું છે. આ તાલીમથી શિષ્યને એવું શિક્ષણ મળે કે, ખુદાએ ધર્મને લગતો ચુકતે અધિકાર તથા ચુકતે જ્ઞાન ઇમામને આપી દીધું છે. હવે તે વિષે કાંઈપણ તેણે આપવાનું બાકી રાખ્યું નથી અને જે આપવાનું હોવડ સુધીનું તેની પાસે હતું તે ઇમામ પાસે આવી ગયું છે. હવે ધર્મ સંપાદન માટે જે જોઈએ તે ઇમામ પાસે છે અને તેને લગતા ચુકતે અધિકારોના તેજ અધિકારી તથા માલેક છે. આવા શિક્ષણનું પરિણામ એ આવે કે, શિષ્યનો ખુદા-તાલા પ્રત્યેનો પુજ્યભાવ તથા તેના પ્રત્યેની ધાસ્તી તેના દીલમાંથી ધીમે ધીમે કમી થવા માંડે અને આમ થવાનું ગાડું તદ્દરીજ રીતે ચાલુ થઈ જાય.

શિષ્ય ઇમામ પ્રત્યેના પુજ્યભાવ, આસ્થા તથા તેની સત્તામાં એટલો લિન થઈ જાય કે, તેને ખુદા વિષેની કશી ચિન્તા રહેજ નહિ. વળી ઇમામનેજ તે સર્વસ્વ સમજે. તે જે કરે તેને ખુદાઈ અમલ સમજે, તે જે જોલે તેને ખુદાના કલામ સમજે અને બસ એમજ સમજે કે, જે છે તે ઇમામજ છે અને તેની આજ્ઞા માનવાથી સત્ય-ધર્મ તથા મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય. ઇમામ પ્રત્યેની કેવળ આંધળી આસ્થા શિષ્યને કેવા પરિણામ પર લઈ જાય, તે ઇમામતના સંખ્યા બંધ દાવેદારો ઉપર તેમના શિષ્યો જે કેવળ આંધળી આસ્થા લઈ ગયા હતા તેમના જ્ઞાનનોથી પુરવાર થાય છે. તેવા દાવેદારોના

શિષ્યો ઇમામત પ્રત્યેની તેવી કેવળ આંધળી આસ્થાને લઇ અથવા તો જેઓ દાવેદાર નહિ હતા છતાં, પણ તેમને તે દાવેદારજી હતા એમ જણાવી ઇમામ ગણાવી આપ્યા. તેઓ ઇમામનેજ સર્વસ્વ સમજવાપર પરિણામે આવી ગયા. ખુદાને તથા સ્થાપિત ધર્મની આજ્ઞાઓને તેઓએ તજી આપી અથવા તો તેમનાથી તમ્બ. અત્રે તેવા દાવેદારોના નામો તથા તેમના તેવા શિષ્યોના નામો આપવાની કશીપણ જરૂર નથી. જેઓ શીઆપંથના ઇમામતના ઉભા થવા પામેલા દાવેદારો, તેમના આચારવિચાર તથા તેમના શિષ્યોના વૃત્તાન્તથી જાણીતા છે તેમની દ્રષ્ટિ સમીપ તે સુધળું ખુદ્દું છે જે અમારા તરફથી બહાર પાડવામાં આવેલા “શીઆ વૃત્તાન્ત” ને એકવાર વાંચી જવામાં આવે તો આ બાબતની પુરતી ખાત્રી થઇ જાય.

અહીં તો મામલો બહુજ સ્પષ્ટજ છે. હસન સખ્યાહે નિઝારની ઇમામતની દાવત કરી, જે નિઝારી ટોળાંને ઉભું કર્યું, તે ટોળાંના અકાયદો એવાજ પ્રકારના થયા કે, જેવી તેની તાલીમ આ બીજી પાયરીમાં આપવામાં આવી હતી. વહેલ પડેલાં આવા દાવાને સરે જાહેર રીતે હસન સખ્યાહની ત્રીજી પેઢીએ થએલા હસન બિન મહંમદ કે, જે અલી જુઠતસસલામના નામથી મશહુર છે તેણે અલમોતમાં કીધા. પ્રથમ તો તેણે લોકોને હસવું આવી જાય તેવી રીતે, પોતાને હસન સખ્યાહની ઓલાદથી નહિ પણ ઇમામ નિઝારની ઓલાદમાંથી હોવાતું જણાવ્યું. ત્યાર પછી “ પ્રસિદ્ધ કર્યું કે ઇમામ પાસેથી કેટલાંક ખુબી ભરેલાં ફરમાનો આવ્યાં છે અને તે ફરમાનો ઈમ્મત ઉપર જાહેર કરવાની ઘણીજ જરૂર છે. આ હુકમ પહોંચતાંજ દુરદુરથી ટોળેટોળાં લોકોના આવી અલમોતમાં એકઠાં થવા લાગ્યાં. આ વખતે અલમોતમાં એટલાં માણસો એકઠાં થયાં કે, તેટલાં પ્રથમ

કોઈ વખત થવા પામ્યાં નહોતાં. જ્યારે સધળા દાઢ, નકીલ અને આસપાસના મુરીદો એકઠા થઈ ગયા ત્યારે રમજન માસની તા. ૨૭ ના રોજ પોતે મસ્જદના મીમ્બર પર ચડ્યો અને એક છટાદાર અને અસરકારક ખુતબો મણી ઇમામનો આવેલો પત્ર રજુ કર્યો. આ પત્રમાં લખ્યું હતું કે, હસન અમારો નાથન, દાઢ, અને નકીલ છે. જે સધળા લોકો અમારી તાબેદારી કરે છે તેઓએ દરેક જાહેર તથા ગુપ્ત વાતોમાં તેની તાબેદારી કરવી જોઈએ. તેના હુકમોને ખુદાના હુકમો અને તેના શબ્દોને ખુદાના શબ્દો સમજવા. એ કામ કોઈ કદી પણ ન કરે. કે જેનો તે મનાઈ કરે તેના હુકમને એવી રીતે અમલમાં લાવે કે જેની રીતે અમારા હુકમને લાવે છે; આ પત્રનો મજમુન વાંચી હસન બોલ્યો કે, સ્વર્ગના દારો એ લોકોપર ખુલ્લા થયાં છે કે, જેઓ મારી તાબેદારી કરે. તમે ખુદાના ખાસ માનવંતા બંદાઓ છે. એટલા માટે તમામ શરીયતની તસ્દીથી તમેને મુક્ત કરવામાં આવે છે ! આ ખુતબો પઢાયા પછી તેણે ધામધુમથી લોકોને જમણ આપ્યું. આ જમણમાં સામેલ થઈ લોકોએ પોતાના રોજઓ તોડી નાંખ્યાં અને આખો દીવસ બિન બિન પ્રકારના આનંદો અને વિષય ભોગમાં પુરો કર્યો. રોજ છોડી નાખવાને હુકમ કરી તે બોલ્યો કે, આજનો દીવસ ઇદ કીયામતનો છે. તે દહાડેથી તે મતના લોકો ૨૭ મી રખઝાનને કીયામતની ઇદ કહે છે તથા તે દહાડો ખુશીમાં ગાળે છે. શરીઅતપર અમલ કરવાનું બંધ થવાથી દાર પીવો હલાલ થયો તથા શરીઅતના તમામ હુકમોપર પાણી ફેરવવામાં આવ્યું અને મોટે સાદે પોદાર પાડીને કહી દેવામાં આવ્યું કે આ જખરદસ્તીના હુકમો પાળવા નહિ. ' આ સમયથી ખાતીન્યા લોકોને સધળા મુસલમાનો મલાહેદા એટલે બેદીન ' અધમી ' ના નામથી પોકારવા લાગ્યા.

જોડે તેવા સંખ્યાબંધ બનાવો છે તથાપિ અત્રે માત્ર ઉપરના એકજ બનાવથી વાંચક વર્ગને ખાત્રી થઇ ગઈ હશે કે, ઇમામ પ્રત્યેની એવી આસ્થા કે, જેમાં તેમના દરજ્જાથી અસાધારણ વધારે માન આપવામાં આવ્યું હોય તેનું પરીણામ ઉપર પ્રભાવેનું આવે. માત્ર ઇમામ માટેની માન્યતા સમર્થિજ એમ થાય છે એમ નથી; પરંતુ કોઈ પણ વસ્તુ પ્રત્યેની આંધળી શ્રદ્ધા એવાજ પરીણામો લાવે છે. ખરૂં તો એમજ જોઈએ કે, કોઈ પણ વાતને માનવી તો તે બુધ્ધિ પૂર્વકની તપાસ કરીનેજ માનવી. એક વાત તદ્દન સત્ય બલે રહી, પણ જ્યાં સુધી શિષ્યને સત્ય ભાસી નથી ત્યાં સુધી તેના ગુણદોષ શિષ્યે તપાસેજ નવા. આથી એક વસ્તુ જે સત્ય છે તે તપાસમાં છેવટે સત્યજ સાબીત થશે. આ ધોરણની ખાસ જરૂર તો એટલા માટે પણ છે કે, એમ કેવળ આસ્થા રાખવામાં આવે તો, બનવાજોગ છે કે બુઢા દાવેદારને સાચો ગણી તેને માન્ય કરી લેવામાં આવે. અને જો ધોરણ કેવળ આસ્થાનુંજ રાખવામાં આવે તો, તેમ થાય તેમાં સંદેહ પણ શો, વળી ઇતિહાસો તેવા પરિણામો આવ્યાની ગવાહીઓ આપે છે. માટે હસન સખ્યાહની આ પાયરીની તાલીમમાં ઇમામ પ્રત્યે તદ્દન આંધળીજ આસ્થા રાખવાનું ધોરણ તદ્દન અન્યાયી તથા મનુષ્યજાતને અજ્ઞાનતા અધોર ખાડામાં હોમનારૂં હતું.

ઇમામત એ પણ ઇસલામમાં ઓસુલેદીનનો ભાગ છે. અને તેથી તેમાં તકલીફની મનાઇ છે. જેમ ખુદાની હસ્તી તથા તોહીફને બુધ્ધિ પૂર્વકની તપાસ કરી માલ કરવાનું ફરમાન છે તેજ પ્રમાણે ઇમામતાનું પણ છે; કે તેની આવશ્યકતા, યોગ્યતા તથા ખરા હકદાર વિષે જેટલી થઇ શકે તેટલી તપાસ થવી જોઈએ અને તે તપાસમાં

સંતોષ માન્યા પછીજ તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. મસલામના ઇમા-
મતના મસલામાં એ બાબતની બહુજ ચોખવટ થઈ ચુકી છે કે, જે ઇમામ
હોય તેની કોઈ પણ માન્યતા કે આજ્ઞા કુરાન વિરૂધ્ધની ન હોય.
જો કોઈ પણ ઇમામતનો દાવેદાર કુરાન વિરૂધ્ધ માન્યતા
ધરાવે અથવા તો તેપર અમલ કરે તો, તુરતજ ખાત્રી થઈ જાય
છે કે તે દાવેદાર ખોટો છે. વળી તેવીજ રીતે કુરાન તથા તેની
આજ્ઞાઓના સમુહને સરખાવતાં સરખાવતાં જ્યારે દરેક બાબતમાં
એક સહા મળતા પછું આવે ત્યારે પણ તે દલીલ સંગીન થવા પામે
છે. હજારો બધે લાખો માન્યતાઓ સંબંધે તપાસ કરવાનો, તેથી
જો બનાવટ હશે તો કોઈને કોઈ બાબતમાં જરૂર પકડાઈજ જશે.
માટે મોઝામાં મોટી દલીલ જે સૌને ગળે ઉતરે તેવી એ છે કે
ઇમામતના દાવેદારના આચરણ તથા વચ્ચેના કુરાને મજદ સાથે
મેળવી જોવાં, એટલે તુરતજ ફડચો થઈ જશે. સત્ય તરી નીકળશે
અને જુઠું કુખી જશે.

લોકો આ સંબંધે પૂર્ણ તપાસ કરતા નથી, તેથી પોતાને જુઠું
દાવેદારોથી છોડાવી શકતા નથી. ગાઢરીયા પ્રવાહનું ધોરણ એટલું તો
પુરવેગમાં ચાલુ થઈ ગયું છે કે, મનુષ્યને મનુષ્ય કહેતાં પણ આચારો
ખાવો પડે છે. પોતાના વડીલો જે કહેતા હતા તથા કરતા હતા તે
પ્રમાણે કહેવું. તથા કરવું તેમાં લોકો ડહાપણ માને છે.
મોઝાઓ તથા શ્રીમંતો કરે તેવું આપણે પણ કરવું તેમાં પણ
લોકો ડહાપણ માને છે. કામના સારા નરસાહોવાનો કોઈ
વિચાર કે બોધ કરતા નથી. જે કામ કરે છે તે ફક્ત સમજીને,
નહિ કે ઉપયોગી. હવે અમો મુળ વિષયપર આવીએ છીએ.

જ્યારે બીજી પાસીમાં શિષ્ય એમ માની રાંકે. ખુદાએ નિર્માણ
કરેલા ઇમામો સઘળી વિદ્યાનું મુળ હતા અને તે વાતને કેવળ

આસ્થા વડેજ અથવા તો ચાંટીધુટી વાગી 'સુધ્ધિ પૂર્વકની' દલીલોથી માની લેવામાં આવ્યું કે, તુરતજ તેને ત્રીજી પાયરીમાં દાખલ કરવામાં આવે છે અહીં શિષ્યને ઇમામોની સંખ્યા વિષે કહેવામાં આવતું કે તે કુલ સાત છે. પહેલા હજરત અલી, બીજા હસન, ત્રીજા હુસેન, ચોથા ઝએનુલ આબેદીન, પાંચમાં મોહમ્મદ બાકર, છઠા જશર સાદક તથા સાતમાં તેમના પુત્ર હજરત ઇસમાઇલ. એવી રીતે નિર્માણ થયેલા માત્ર સાતજ ઇમામો છે આદમો કોઇ ઇમામ નથી. ઇસમાલીઓમાં પહેલો વહેલો જે સમુદ્ધ મળ્યો તે આવી માન્યતાનો હતો કે, કુલ ઇમામો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના સાત છે.

“ ચોથી પાયરીમાં આવવાનું તેઓએ બહુ સહેલું રાખ્યું હતું. આમાં એમ કહ્યું છે કે, દુનિયાની શરૂઆત થઇ તે પછી સાત ખુદાઇ કાયદા કરનાર અથવા ખુદા તરફથી મોકેલા બોલતા પેગંબરો થયા છે. જેમાંના દરેકે ખુદાની આજ્ઞાથી પોતાનાથી આગળના મતો ફેરવેલ છે.”

આ સાત પ્રસિધ્ધ (બોલતા) પેગંબરોમાં પેહલા હજરત આદમ, બીજા હજરત નુહ, ત્રીજા હજરત હજરત ઇબ્રાહીમ, ચોથા હજરત મુસા, પાંચમાં હજરત ઇસા, છઠા હજરત મોહમ્મદ તથા સાતમાં હજરત ઇમામ જશર સાદકના દીકરા હજરત ઇસમાઇલ, જે છેલ્લા હોવાથી સાહેબુઝઝમાન કહેવાતા. આ સાત બોલતા પેગંબરોના સીલસીલામાં હજરત ઇમામ જશર સાદકના પુત્ર હજરત ઇસમાઇલનું નામ પેગંબર અને તે પછી એવા કે સાહેબે શરીઅત માને કે નવી શરીઅત લાવનાર અને પ્રથમની શરીઅતને મનસુખ કરનાર તરીકે આપવામાં આવ્યું છે.

અત્રે આ શીરકાની તાલીમ બહુજ સ્પષ્ટ થઇ જાય છે કે, તેઓ શરીરમાં ઇસલામને જખરદસ્તીના ધર્મ તથા તેની આરાઓને જખરદસ્તીની આરાઓ સમજી તેના તોકને પોતાની ગરદનોમાંથી કાઢવાને પ્રયત્ન કરતા હતા. આ પાયરીઓની એકંદર તાલીમ તથા તે શીરકાએ ગ્રાહ્ય કરેલા મઝહબી આચાર વિચાર તેને ઘણીજ સરસ રીતે પુષ્ટી આપે છે. મઝહબે ઇસલામની તદ્દન કાંઇ પણ અપવાદ વિના નિર્ણય થઇ ચુકેલી બાબત છે કે, તેના પૈગંબર હઝરત મહંમદ છે અને તે પૈગંબરોમાં છેવટના પૈગંબર છે તેમની પછી કોઇ પણ પૈગંબર રોઝે હશર સુધી થશે નહિ અને તેમની શરીરમાં રોઝે હશર સુધીને માટે ચાલુ રહેશે; પણ અહીં તો તે પૈગંબરની શરીરમાં ઇમામ ગઢર સાદક સુધીની ગણી, તેને મનસુખ કરનાર તથા નવી શરીરમાં લાવનાર ઇમામ ગઢર સાદકના પુત્ર હઝરત ઇસમાઇલને જણાવે છે એટલુંજ નહિ પણ આ બાતીન્યા બધા શીરકાઓ, કે, જેમાં સ્ટેન્સાજ તદ્દવત સિવાય બધી બીજી બાબતોમાં મળતા છે. તેમણે દીને ઇસલામને જખરદસ્તીના ગણી તેના તોક પોતાની ગરદનોમાંથી કાઢી નાંખ્યો. કુરાન, નમાઝ, રોઝા, હજ, ઝકાત આદિ શરીરમાં ઇસલામની આરાઓનો તેઓએ ખુલ્લી રીતે અનાદર કર્યો અને તે અનાદર કરવા પ્રમાણે વર્તન ચલાવવા માંડ્યું. હજુ આજે પણ તે પંથોનો જે ભાગ બાકી સાકી રહી ગયો છે ત્યાં વત્તા જોછા પ્રમાણમાં એવીજ પરનાલિકા ચાલે છે. તે બાકી સાકી કયા શીરકા આજે હસ્તીમાં છે તેની માહિતી આપવાનો આ પ્રસંગ નહિ હોવાથી, અમે તે આપવા માગતા નથી; પણ જે બહુનારા છે તે તો જાણે છે કે તે શીરકા કયા કયા અને કેવા કેવા ધર્મના આચાર વિચાર ધરાવનારા છે.

કહેવાનો મતલબકે હઝરત ઇસમાઇલ બિન ઇમામ બાકર સાદક પછી શરીઅત અને ઇસલામને નષ્ટ કરવાને તથા તેને બદલે હઝરત ઇસમાઇલને નવી શરીઅતના સ્થાપક ગણી, તે નવી શરીઅતને પ્રચલિત કરવાને શુભ રીતે ધણીજ દીદાદીલેરીથી પગલાં ભરવાં શરૂ કરવામાં આવ્યાં કે જે વિષેની કાંઈક વધુ સ્પષ્ટતા અમો આગળ બતાવી શું.

શું ઇસલામના પ્રમાણયુક્ત શાસ્ત્ર તથા પ્રમાણ યુક્ત ઓલામાએ દીન, એક પક્ષવારને માટે પાણુ એ વાતનો સ્વીકાર કરી શકે તેમ છે કે, હઝરત મોહમ્મદ સં ની શરીઅત એ છેવટની શરીઅત નથી ? અને તેમનો દીન માત્ર દોહોડસો વર્ષની અંદરજ મનસુખ થઇ ગયો ? ખસ આ લોકોની નેમ બહુજ આંટી ધુંટીવાળી બુદ્ધિપૂર્વકની દલીલો તથા સ્થાપિત ધર્મની નાખતોને આંટીધુંટીવાળી તાલીલોથી ઇસલામની શરીઅતને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ધીરે ધીરે એવી રીતે નાબુદ કરવાની હતી કે, શિષ્યને તેનું તેમ કરવાનું એ વખતે માલુમ પડતું કે, જ્યારે તે છેવટની પાયરીએ જઇ પહોંચ્યો હોય અને પછી તો તેને ઇસલામ મઝહબજ નજરદસ્તીનો તથા તેનો તોફ ગરદનથી કાઢી નાખવામાં આવ્યો છે એ વ્યાજબી છે એમ પાકે પાથે ગળે ઉતરી ગએલું હોય છે.

આ પાયરીમાં સાત સાહેબે શરીઅત પૈગંબરોની સંખ્યા તથા નામની સમજ આપ્યા પછી તે સાતે સાહેબે શરીઅત પૈગંબરના એક એક મદદગાર મુંગા પૈગંબરની સંખ્યા તથા નામવારી વિષે સમજ આપવામાં આવતી હતી. આ સાત ખુલ્લી રીતે પ્રસિદ્ધ ન થયા તેથી તેઓ મુંગા કહેવાતા.

આ સાત મદદગાર પૈગંબરો આ પ્રમાણે હતા “ હઝરત શીશ, હઝરત સામ, હઝરત હમ્મહિમના ફરજંદ હઝરત ઇસમાઇલ, હઝરત

હાડન, હઝરત સમડિન, હઝરત અલી બિન અબીતાલેબ અને હઝરત હંમામ
નકર સાદકના ફરજંદ ઇસમાઇલના દીકરા મહંમદ ”

પ્રથમના બોલતા પૈગંબરોની સંકલના સમાપ્ત થઇ હતી. અને
મુંગા પૈગંબરો પૈકી છેલ્લા હઝરત ઇસમાઇલના પુત્ર મહંમદ એ
છેલ્લા મુંગા પૈગંબર તથા સાહેબુઝ ઝમાન ગણાતા, પણ તેમને ગુજરી
ગએ સો ઉપરાંત વર્ષ થઇ ગએલા હતા “ તેથી તેઓનો અભ્યાસ
આ પાયરીએ અટક્યો હતો તેઓના માટે ચાલતા જમાનાના મુંગા
પૈગંબર તરીકે તેઓની મરજીમાં આવે તેને નીમવાની શિક્ષકને
હૂટ હતી. ”

જોકે મુંગા પૈગંબરોની સંખ્યા સાતની હતી, કે જે સાતમાંના
છેલ્લાને ગુજરી ગએલ તે સમયે સો ઉપરાંત વર્ષ થઇ ગયાં હતાં તેથી
તેઓને સાહેબુઝ ઝમાન તરીકે ચાલુ મુંગા ઇમામની જરૂર જણાઇ
હતી. આ ગોઠવણી માટે તેઓએ હઝરત ઇસમાઇલના પુત્ર હઝરત
મહંમદની ઓલાદને એક પછી એક એમ પેથ કરી, તેનો સીલસીલો
ચાલુ રાખ્યો હતો, જોકે તે સીલસીલાને પ્રથમના સીલસીલે થી
મેળવવાને જરા એવો ખાચરો નાખવામાં આવતો હતો કે, છેવટના
મુંગા પૈગંબર ઉપર પ્રથમથી તે છેવટ સુધીના ઇમ્નો ખતમ થઇ
ગયા છે તેટલા માટે તેમને કોઇ પણ મુંગા પૈગંબરની જરૂર રહી
નથી પણ દરપદા હઝરત ઇસમાઇલના પુત્ર હઝરત મહંમદની ઓલાદને
માટે તે સીલસીલો ચાલુ રાખવામાં આવ્યો, કે જે પાછળથી બહુજ
સજ્જડ રીતે પ્રથમના સીલસીલા સાથે જોડી આવ્યો. યાને કે જેવા
હઝરત ઇસમાઇલના પુત્ર હઝરત મહંમદ હતા તેવાજ તેમની ઓલા-
દના તેમની ગાદીએ આવનાર હતા.

બધી પાયરીઓના શિક્ષણથી એ વાત બહુજ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે, સ્થાપિત ઇસલામ ધર્મને તદ્દન નિર્માલ્ય ગણી કાઢવાની લાઇ દઇને કોશીશ કરવામાં આવી છે. હઝરતઅલીને તથા હઝરત ઇસમાઇલના પુત્ર મહંમદને પેગંબર ઠરાવી આપ્યા છે, કે જેમ ઠરાવવું એ સ્થાપિત ઇસલામથી વિરુદ્ધ વર્તન છે. હઝરત અલી તો ઇમામ હતા પેગંબરી સીલસીલો તો હઝરત મોહંમદ સ. થી ખતમ થયો હતો અને તેઓ પેગંબરે આખેરૂઝ ઝમાન થયા હતા. હઝરત ઇસમાઇલ કે જેને ઇસમાઇલાઓએ ઇમામ જાહેર સાદક પછીના ઇમામ ગણ્યા હતા, પણ આ પાંચમી પાયરીમાં તેમને હઝરત મહંમદ જેવા ખોલતા પેગંબર ગણી, તેમના પુત્ર મહંમદને મુંગા પેગંબર ઠરાવ્યા. આ સઘળી ગોઠવણી સ્થાપિત વંશાવળીમાં ફેરફાર કરનારી તથા મનસ્વી રીતે ઉપજાવી કાઢવામાં આવી છે. આ પાયરીમાં જે પેગમ્બર નથી તેને પેગમ્બર અને જે ઇમામ છે તેને પેગમ્બર અને જે ઇમામકે પેગમ્બર નથી તેને ઇમામ તથા પેગમ્બર ઠરાવવામાં આવ્યા છે મતલબકે જેમ ફાવે તેમ વેતરવા તથા બરડવામાં આવ્યું છે. સ્થાપિત ધર્મ તથા તેના આચાર વિચારને ટકાવી રાખવાને કશી પણ દરકાર કરવામાં આવી નથી બલકે ઇરાદાપૂર્વક તે આચાર વિચારને છીન્ન ભિન્ન કરવામાં આવ્યા છે.

હવે પાંચમી પાયરી ઉપર આવીએ. અંહી શિષ્યને એમ કહેવામાં આવતું કે સાત મુંગા પેગમ્બરોમાંના દરેકને બાર મદદગાર હતા આવા બારના આંકડા વિષેના આધારો રાશીઓ, મહિના તથા બની ઇસરા-ઇલની જતો બાર હોવાના તથા હાથની આંગળીના હાડકાં અંગુઠાના બાદ કરતાં બારના સમજાવવામાં આવતા હતા. અત્રે જોવાનું છે કે રાશીઓ, મહિના, બની ઇતરાઇતની જતો તથા હાથના હાડકાં બાર

હોય તેની સાથે મુંગા પેગમ્બરોના મદદગારો તેટલાજ હોય તેનો શો સંબંધ હતો ? પણ આવી બાબતને સીલસુરીના બારીક તુકતાઓ ગણી કાઢવામાં આવ્યા હતા અને તેમાં ઉંડા ભેદો માનવામાં આવ્યા હતા.

આ બારના આંકડાએ ઇમામોની સંખ્યા વિષે માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો હતો. પહેલાના સાત ઇમામ પછી હઝરત ઇસમાઇલના પુત્ર મહમદને મુંગા પેગમ્બર ઠરાવ્યા અને હવે તે મુંગા પેગમ્બરને માટે બાર મદદગારો હોવાનું જણાવ્યું. સાથેજ એમ પણ થઇ જતું કે, ઇમામતનો સીલસીલો જે હઝરત ઇસમાઇલના પુત્ર હઝરત મહમદથી અટક્યો હતો, તે આ બાર મદદગારની યોજનાથી ચાલુ થઈ ગયો અને તે સઘળા મદદગાર પણ ઇમામ ગણાયા અને રફતે રફતે તે પ્રથમના પેગમ્બરો તથા ઇમામો જેવા મોટા દરજ્જાવાળા બની બેઠા એટલે કે જેઓ આ સંપ્રદાયની મુળ ઇમામોની ગણતરી પ્રમાણે ઇમામ નહિ હતા, તે આ મદદગારોની યોજનાથી ઇમામ બની ગયા અને તેનો સીલસીલો બાર સુધી ચાલતો થયો. બારનો સીલસીલો પુરો થાય ત્યાં સુધીમાં રાજ્ય તથા સૈકાઓ પલટાઇ જાય અને પછી તો જે એક યોજનાને ખાતર ઉપજાવી કાઢ્યું હતું તે, હવે તદ્દન સ્થાપિત જેવું થઇ ગયું અને પછી તો રૂઢી પ્રમાણે એકનો પુત્ર બીજો ઇમામ તેમ ઇમામોનો સીલસીલો શરૂ થઇ ગયો.

છઠ્ઠી પાયરીમાં તો ઇસલામના સ્થાપિત પણુનો પુરેપુરો કચડ ધાણ કાઢવામાં આવ્યો હતો. લખ્યું છે કે “ છઠ્ઠી પાયરીમાં એવું દેખાડવામાં આવ્યું હતું કે સ્થાપિત ધર્મના કાયદા સાધારણ અને તત્વજ્ઞાનના કાયદા કરતાં હલકે દરજ્જે હોવા જોઇએ ” આ શબ્દો એટલા ચોખ્ખા છે કે તેના માટે વધુ સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. સ્થાપિત ધર્મ યાને શરીયતે ઇસલામ યાને ઇસલામ ધર્મ તથા

તેના કાયદાઓને તદ્દન ઉતારી પાડી એમ કહેવામાં આવતું કે, તે કોઇ બહુ વજનદાર કે મહત્વતાવાળા નથી; પણ માત્ર સાધારણ પંક્તિમાં મુકવા લાયકના છે. આ શિક્ષણથી શિષ્ય બરાબર સમજતો કે કુરાનના કાયદા તદ્દન સાધારણ દરજ્જાના છે. જ્યારે તેના કાયદા સાધારણ છે ત્યારે તે યાને કુરાન પણ સાધારણ કીતાબ હોવી જોઇએ, મતલબકે શિષ્યના મનમાંથી કુરાન તથા ઇસલામ તદ્દન ઉતારી જતો હતો. કુરાન તથા તેના કાયદાને નિર્માલ્ય તથા નિસ્તેજ જણાવવા સાથે તત્વજ્ઞાનને અગ્રપદ આપવામાં આવતું હતું અને તે જ્ઞાન કુરાન તથા તેના કાયદા કરતાં ઘણું શ્રેષ્ઠ છે એમ ગળે ઉતારવામાં આવતું હતું. વાંચક વર્ગ બહુજ સહેલાઈથી જોઇ શકશે કે, ઇસલામને આંટી ઘુંટીવાળી દલીલોથી તદ્દન ઝભેલ કરવામાં આવ્યો હતો. પહેલી પાયરીથી ધીમે ધીમે ફૂંટી ફૂંટી કરડીને આ છઠ્ઠી પાયરીએ તો પુરું બચકું બરવામાં આવ્યું હતું. જરા પ્રથમ પોચો ધાલી છેવટે હાથ ધુસેડી દેવામાં આવ્યો.

કુરાન તથા તેના કાયદાને નિર્માલ્ય તથા નિસ્તેજ સાબીત કરવાને માટે તેના મુકાબલામાં “ પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ તથા પાઇયોગ્રાસના કાયદા પ્રમાણુ તરીકે સેવામાં આવ્યા. આ ત્રણે ગ્રીકના પ્રખ્યાત થએલા પ્રાચિન વિદ્વાનો છે કે જેમના કાયદાના પ્રમાણુને આજે નરી શોધખોળે કીત્ર ભિન્ન તથા તરણાને તોલ કરી નાંખ્યા છે તેવાના કાયદાને કુરાન તથા ઇસલામના કાયદા કરતાં વધુ શ્રેષ્ઠતા આપવામાં આવી હતી અને કુરાનના કાયદાને તદ્દન હલકા જણાવી આપ્યા હતા. બન્યું એમ કે શિષ્ય હવે ખુલ્લી રીતે પોતાને ઇસલામથી વિરક્ત કરી શક્યો અને ધીમે ધીમે તેને એવી આંટી ઘુંટીથી ઇસલામમાંથી સરકાવી સેવામાં આવ્યો કે, હવે તેને તેની જડ પકડી ગએલી સમજની રૂએ

એમ ભાસવા લાગ્યું કે, કુરાનના કાયદા તદ્દન નિર્માલ્ય તથા નિસ્તેજ છે અને ખરા કાયદા તે શ્રીક વિદ્વાનોના છે.

હવે આઠમી પાયરી તરફ આવીએ “ આ આઠમીમાં ધર્મના વાસ્તવિક ફરમાનો બતાવવામાં આવ્યાં હતાં, પણ તે આગલા ફરમાનોને નાબુદ થવાને અને પેગંબરો તથા તેના મદદગારોના નિર્માલ્યપણા માટે તે વાત હવે બરાબર અજવાળામાં આવતી. જન્નત, દોઝખના હોવા વિષે, કૃત્યોના વિરદ્ધતપણા વિષે તથા તેઓને માટે આ તથા આવતી દુનિયામાં ધનામ તેમ શિક્ષા નથી, એ વિષે તેની આંખો ઉઘડતી ” આ શિક્ષણ તથા પરિણામની સમજના શબ્દો બહુજ સ્પષ્ટ છે. આ પાયરીમાં ખસલામના કાયદાનો તદ્દન અનાદાર કરવામાં આવતો હતો. અને તેને તદ્દન નકામ તથા નિરર્થક ગણી હડસેલી દેવામાં આવ્યા હતા. ગોયા કે આ પાયરીનું શિક્ષણ સ્થાપિત ખસલામ તથા કાયદાને નાબુદ કરવાને માટેજ પુરતું ગણવામાં આવ્યું હતું. પેગંબરો તથા તેના મદદગારો ચાને ધમામોને માટે કહેવામાં આવ્યું કે, તે તદ્દન નિર્માલ્ય હતા. હવે જ્યારે પેગંબરો તથા ધમામોને નિર્માલ્ય કહેવામાં આવ્યા ત્યારે તે કેવી રીતે નિર્માલ્ય હતા તે સાબીત કરવાને પેગંબરો તથા ધમામોની કેવી કમકમાટ ઉત્પન્ન કરાવનારી રીતે મીટી બરબાદ કરવામાં આવી હશે તેનો કાંઈ અંદાજ ખેંચી શકાતો નથી. તેમને નિર્માલ્ય બતાવવાને ક્યા ક્યા હલકા શબ્દોને નહિ વાપરવામાં આવ્યા હોય, તેનું વર્ણન એક ખસલામીની શક્તિ બહારનું છે. તેનામાં એટલી શક્તિ ક્યાંથી હોય કે પોતાના પેગંબર તથા ધમામો માટેની કપોળ કસ્પિત નિર્માલ્યતાની વાત તે લખી કે બયાન કરી શકે. આ પાયરીમાં જેમ પેગંબરો તથા ધમામોની તુક્કા ખુટી કરવામાં આવી હતી તેમ જન્નત તથા દોઝખના હોવાપણાને

પણ હંબક જણાવી દેવામાં આવ્યું હતું. એમ કહી દેવામાં આવ્યું કે જનત તથા દોઝખ એ કોઇ વસ્તુ છેજ નહિ ખાલી લાલચ તથા ધાસ્તી ખવડાવવાને તે નામો તથા તેના દેખાવો કદખી તથા ઉપજવી કાઢવામાં આવ્યા છે.

જ્યારે જન્નત તથા દોઝખની હસ્તીને ચુટકીમાં સમુળગી ઉડાવી દેવામાં આવી હશે ત્યારે ફરીસ્તા, કપરનો સવાલ જવાબ વીગેરે તો રહેજ શાના ? અને જ્યારે જન્નત તથા દોઝખ જેવું કંઈ માનવાતું રહ્યુંજ નહિ ત્યારે લોહો નેકી કરેજ શા માટે ? અને શુનાહથી અટકેજ શા માટે ? શિષ્યતો ખુદ્દી રીતે એમજ સમજી જાય કે, સારા કામ કરવા માટે શા માટે તકલીફો ઉડાવવી જોઈએ અને ખુરા કામની કોઈ સમજ નથી, માટે તે કરવાથી શા માટે બીહવું જોઈએ ? અને મોજશોખ ઉડાવવામાં શા માટે ઉણપ રાખવી જોઈએ ? મતલબકે “ સત્તાની હદમાં ન રહે એવી તૃણ્યુતું હથીયાર થવાને માટે તે નવમી અને છેલ્લી પાયરીમાં તૈયાર થાય છે. ”

હીરદ્રી ઓફ ધિ એસેસિન્સનો કર્તા આ નવ પાયરીના શિક્ષણનું પરિણામ રજુ કરતાં તદ્દન સત્ય અભિપ્રાય આપે છે કે:—

“ માનવું કંઈ નહિ અને હિમ્મત સધળી વાતની કરવી હોવાથી, ધર્મ અને જાતિના દરેક તત્વ માર્ગનો નાશ થયો. ધર્માચાર્યોની મદદથી લોભી ચોજનાઓ પાર પાડવા સિવાય તેનો બીજો કોઈ ઉપયોગ થતો નથી. દરેક વાત હુગાઇ બરેલી તથા કોઈ પણ વાતની મનાઇ નથી એમ સમજી કોઇને પણ માન આપે નહિ અને કુલ કામ કરવાની બાથ બીડે તેવા ધર્મશુદ્ધોને ધાતકી કામો કરવાના તેજ હથીયાર સિવાય બીજું શું નામ આપી શકાય. ”

“ મનુષ્ય દેહધરી જે ઉમદા મતલબો સાધવાની છે, તે સાધવાને અલ્લે માત્ર વિશય ભોગનીજ તૃપ્તી મેળવવી એજ આ શીરકાની મતલબ હતી અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, આ સંપ્રદાય અગ્નિ રૂપી અધોર ખાડામાં પડે છે અને તે મોટાં રાજ્યો અને ધર્મ સ્થાનોને ખડેરો કરી જીલમ ભરેલા રાજ્યના કમકમાટો બતાવી, પ્રજા સુખનો નાશ કરી, મનુષ્ય જાતીની સામાજિક પડતી લાવી અંતે નાશુદ થાય છે.”

છેલ્લી યાને નવમી પાયરીમાં શિષ્ય કેવું કમકમાટ ઉપજાનાર સ્વરૂપ અપ્તેયાર કરે છે કે, તે સત્તાની હદમાં ન રહે, તેવું હયાઆર બની જાય છે. એટલે કે ખુદાતાલાની હસ્તીનો ધનકાર કરે છે. ધરજામ કે કોઇપણ ધર્મની આવશ્યકતા તેને બિન જરૂરની લાગે છે, અલ્લે તેને તે જીલમી કાયદો માની તેને નાશુદ કરવાને વ્યાજખી વિચારે છે. નીતિ રીતિના કાયદાને પણ તેવાજ માની તેને ખુલ્લો અનાદર કરે છે અને જે રીતે પોતાના વિષય ભોગને તૃપ્તી મળે, તે ધોરણે નીતિને બાબુપર મુકી ભોગ ભોગવે છે. મતલબકે તે નાસ્તિક અને તે પણ એવો, કે, સત્તાની હદમાં ન રહે તેવો, જગત માટે એક શેતાનના પુતલા સમાન; અલ્લે મુન્સ્સીમ શેતાન બની જાય છે અને જગત તથા ધર્મ બંધારણનો તે પાકો વેરી ધાય છે.

કોઇપણ વાતને માનવી તો નહિજ અને કોઇપણ કામ કરવાની મનાઇ છેજ નહિ તેમ માની, કોઇપણ કાર્ય કરતાં તે અચકાય નહિ ધર્મની દ્રષ્ટિએ થતા ગુનાહને તથા સરકારની સજાને તે અન્યાયી તથા જીલ્મી માની, તેની પરવા કરે નહિ અને તેવા ગુનાહમાં તે જ્યારે સપડાય ત્યારે તે પોતાપર જીલમ કરવામાં આવે છે તેમ ધર્મ તથા સરકારને જીલ્મી જણાવે અને પોતાને તદ્દન નિર્દોષ ગણે.

પરિણામ એ આવ્યું કે ધર્મ અને નીતિના દરેક તત્વ માર્ગનો નાશ થયો અને તેનું પરિણામ ઇસલામી દેશોને જે કમકમાટ બંધુ સહન કરવું પડ્યું તેનું હૃદયભેદક ચિત્ર આજેખવું એ કોઇપણ શ્રેષ્ઠની શક્તિ બહારનું કામ છે, ધર્માચાર્યોની લોભી યોજનાઓ પાર પાડવા સિવાય, તેનો બીજો કોઇ ઉપયોગ થયો નહિ. દરેક વાત ડગાઇ ભરેલી અને છેતર પંડીની થતાં, તેમના કોઇપણ બોલ ઉપર વિશ્વાસ નહિ લઇ જઇ શકાય તેવા તે ધાનકી કામો કરવાના હથીઆર બન્યા.

ખુદાતાલાએ મનુષ્યને ઉત્પન્ન કરવાથી તથા મનુષ્યે ઉત્પન્ન થઇ જે ઉમદી મતલબો સાધવાની છે તે મતલબોનો નાશ થયો અને ખુદા તથા મનુષ્યના સઘળા અધિકારોનો નાશ થયો. હીસ્દ્રી એક ધી એસેસીન્સના કર્તાએ જે અભિપ્રાય આપ્યો છે કે “ આ સંપ્રદાય અજ્ઞાન રૂપી અધોર ખાડામાં પડે છે અને તે મોટાં રાજ્યો અને ધર્મ સ્થાનોને ખડેરા કરી જીલમ ભરેલા રાજ્યના કમકમાટો બનાવી પ્રજાના સુખનો નાશ કરી મનુષ્ય જાતિની સામાજિક પડતી લાવી અને નાબુદ થાય છે ” તે સાથે સર્વ કોઇ એકમતે સંમત થયા વિના રહેશે નહિ અને જ્યારે આ ફીરકાની ઉત્પત્તિથી લઇ તેના લય સુધીની તેની તવારીખ પર દ્રષ્ટિ દોડાવીએ છીએ, ત્યારે તો તે અભિપ્રાય વધુ વજનદાર હોવાનું જણાઇ આવે છે.

હસનના નવા ધર્મ વિષે માત્ર ઉપરનો હેવાલ આપવાપર અત્રે . સંતોષ પકડીએ છીએ; કારણ કે અમોએ માત્ર ઉડતી નજર કરવા પ્રત્યેજ દ્રષ્ટિ મર્યાદા રાખી છે. હસનના ધર્મ વિષેની કેટલીક બાબતો તેના વંશજોના હેવાલમાં આવવાની છે તેથી અત્રે વિશેષની હાજત પણ રહેતી નથી. માત્ર અત્રે એટલોજ વિચાર કરવાનો છે કે હસને જે પંથ સ્વીકાર્યો હતો તેની રૂપરેખા કેવા પ્રકારની હતી.

મુલહીદોનું ટુંક વર્ણન.

હસન ખિન સખ્યાહ તથા તેના મુરીદોના અકાયદો મુલહીદ-પણાના હતા, તે આગળ આપણે જાણી ચુક્યા છીએ અને તેથી મુલહીદપણું તથા તેના અકાયદો વિશે વિશેષ સ્પષ્ટતાની જરૂર રહે છે. મુલહીદનો અર્થ નાસ્તિક દેહરીયા વીગેરે થાય છે. આ મુલહીદ માન્યનાની ઉત્પત્તિ ૬૦ સં પૂર્વે ત્રીજી અથવા ચોથી સદીમાં યુનાનમાં થવા પામી હતી. આ પંથને નેચરી પંથ પણ કહેવામાં આવે છે, આ પંથનો મુળ હેતુ ધર્મેની નાશ કરવો, હરામ હલાલને એક કરી દેવું અને મનુષ્ય માત્રમાં સરખી બાગીદારીના ધોરણને સ્થાપન કરવો તે છે. આ હેતુને પૂર્ણ કરવાને તેઓએ ધણા ધણા જીવંતોડ પ્રયાસો કર્યા છે અને જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં પોતાને જગતના રેકર્ડ પર જાહેર કરેલ છે અને જે ઉમ્મતમાં આ મુલહીદ પાટી ઉભી થવા પામી, તે ઉમ્મતની નીતિરીતિનો નાશ કરી તેને સામાન્ય પડ-તીમાં લાવી મુકી. જે કોઇ આ ટોળાંના અસલ હેતુ પ્રત્યે વિચાર કરી જુએ તો, તેને સ્પષ્ટ જણાઇ આવશે કે, તે પાર્ટીના પ્રયાસનું પરિણામ જગતના વ્યવહારિક તથા નૈતિક બંધારણનો નાશ થવા સિવાય બીજું કશું પણ આવશે નહિ. એમાં તો કશી પણ શંકા નથી કે, ધર્મ એ મનુષ્યના વ્યવહારિક બંધારણની સાંકળ છે તેની હાજરી વિના વ્યવહારિક બંધારણનો પાયો મજબુત થઇ શકતો નથી.

આ ટોળાંનું પહેલવહેલું શિક્ષણ ધર્મેની નાશ કરવો તે છે. જે કે આ પાટી ધણા લાંબા દાળથી ઉત્પન્ન થઇ છે પરંતુ તેનો પ્રચાર નહિ થવાનું કારણ એ છે કે, મનુષ્ય વ્યવહારનું બંધારણ કે જે ખુદાઇ તાલીમનું પરિણામ છે તે હમેશાથી મનુષ્યના અંતઃકરણને

એવા માર્ગ તરફ રજુ રાખે છે કે, તેઓ તે પારટીના અકાયદોને દૂર કરવાને પ્રયત્ન કરે. આવા કારણને લઈ મુલહીદોની માન્યતા ટકી તથા જડ પકડી શકી નહિ.

નાસ્તિક, નેચરી, મુલહીદ, દેહરીયા વીગેરે આ પારટીના નામો સમઘે કોઝ કોઝ ઠેકાણે ચર્ચા થતી સંભળાય છે. અને તેને શબ્દો વિષે ભેંકો પોતપોતાની સમજ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે. પણ તેની ખરેખરી હકીકતથી સામાન્ય વર્ગ અજાત છે, અને તેટલા માટે તેનું સ્પષ્ટિ કરણ તથા તેનો ઇતિહાસ આપવાની ખાસ જરૂર જણાય છે. અને તે સાથે તે પારટીના કારણે જગતના મનુષ્ય બંધારણની કેટલી પાયમાલી થવા પામી તથા હવે થઈ શકશે તે પણ રજુ કરી આપવું મુનાસબ જણીએ છીએ.

આ મુલહીદ પારટી ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજી અથવા ચોથી સદીમાં ઉત્પન્ન થવા પામી. યુનાનના વિદ્વાનોમાં તે સમયમાં જુદા જુદા બે મતો ઊભા થયા એક મતના વિદ્વાનો એવા નિર્ણયપર આવ્યા કે આ પ્રકૃતિ ઉપરાંત બીજી પણ કોઈ ઉત્પત્તી છે કે ને, પ્રકૃતિથી વિરક્ત છે તેઓ કહે છે કે, તેનો ઉત્પન્ન કરનાર ખુદા અને તેથી આ વર્ગ ધાર્મિક નામથી જાણીતો થયો.

બીજા વર્ગે એમ જણાવ્યું કે, પ્રકૃતિ કે ને ઇંદ્રીઓથી ગતી-માન થાય છે તે સિવાય બીજી કોઈ જણસ છેજ નહિ. આ વર્ગનું નામ મટીરીયાલીસ્ટ, નેચરી, મુલહીદ, દેહરીયા, નાસ્તિક વીગેરે પડ્યું. જ્યારે તેમને એમ પુછવામાં આવ્યું કે, પ્રકૃતિના ગુણો વિષે કેમ ? તો જવાબ આપવામાં, આવ્યો કે, સઘળા ગુણો પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે તેમાં જાણુ રૂપ રહેલા છે. આ પારટી એ ગૃહ, તારા, પશુ, વનસ્પતિના ઉત્પન્ન થવા વીશે પણ વિચાર મત ઉચાર્યો

છે. તેઓમાંના કેટલાકોએ એમ પણ જણાવ્યું કે, મ્રહો, તારા, પૃથ્વી, પશુ, વનસ્પતિ, ખનીજ વીગેરે અનાયાસિક સંજોગોને લઈ ઉત્પન્ન થઈ ગયા છે. એટલે કે તેઓ પોતાની બુદ્ધિને વશ થઈ એવા નિર્ણયપર આવ્યા કે, આ જગતનો ઉત્પન્ન કર્તા કોઈ છેજ નહિ તે અનાદિથી છે અને અનાદિ રહેશે.

તેઓમાંના એક જથાએ એમ જણાવ્યું કે, લાંબા લાંબા સમયોના વિતાવાથી ઝાડ તથા પશુઓના શરીરો બદલાતાં બદલાતાં, હમણાના આકારમાં આવી ગયાં છે તે એમ કહે છે કે, મનુષ્ય પ્રથમ ડુકરની જેમ પગથી માંમાં મુઠ્ઠી વાળોથી ભરેલો હતો પણ ધીમે ધીમે હાલના આકારમાં આવી ગયો છે કેટલાકોએ એમ પણ કહ્યું કે, જ્યારે આ પૃથ્વી સૂર્યથી વિષ્ણુ પડીત્પારે દરેક પ્રકારના ખીયાં તેની સાથે હતા કેટલાકોએ કહ્યું કે, દરેક ઉત્પત્તીનાં ખીયાં છે જે પોતાની પ્રકૃતિને લઈ ગતીમાન થઈ, નિર્જીવ રજકણોને ખોરાક પહોંચાડી, અવયવો ઉત્પન્ન કરાવી. આપે છે.

એક ટોળાંએ એમ જણાવ્યું કે, સમગ્રી ઉત્પત્તી જેવી કે પશુઓના ખીયાં જેવીજ છે. અને તે ખીયાંમાં કોઈ તફાવત નથી, અને ઉત્પત્તીઓમાં જે તફાવત જોવામાં આવે છે તે તફાવત ખરેખર તફાવત નથી અને તેથી જુદા જુદા અવયવોમાં બદલાઈ જાય છે આ ટોળાંનો સરદાર ડારવીન છે તેણે એક પુસ્તક લખી જણાવ્યું છે કે મનુષ્યો પ્રથમ વાંદરાઓ હતા અને રફતે રફતે જેમ જેમ જમાનો વિતાતો ગયો તેમ તેમ કેટલાક પ્રત્યક્ષ સંજોગોથી વાંદરાનો આકાર બદલતો બદલતો મનુષ્યના આકારમાં આવી ગયો. આ માણસનું એમ પણ કહેવું છે કે ઘણા સમય વિતતાં મચ્છર હાથી થઈ જાય અને હાથી મચ્છર થઈ જાય. જ્યારે ડારવીનને પુછવામાં આવ્યું

ક, વાંદરામાંથી કંમે કંમે મનુષ્ય ઉત્પન્ન થઈ ગયા તેની દલીલ બતાવે તો તેણે જણાવ્યું કે, સાઈબીરીયા તથા રશીયાના ઘોડાના શરીરપર અરબસ્તાનના ઘોડાઓ કરતાં વધુ વાળ હોય છે સાઈબીરીયા તથા રશીયાના ઘોડાઓપર વધુ વાળોની જરૂર અને અને અર્ધસ્તાનના ઘોડાઓપર ઓછાની જરૂર છે. બીજું એમ જણાવ્યું કે, એક ટોળું પોતાના કુતરાઓની પુછડીઓ કાપી નાંખતું હતું જ્યારે આ રીતે લાંબો સમય વિતાઈ ગયો ત્યારે તેઓના કુતરાઓ પુછડી વિનાના ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા.

ઉપરના નેચરીઓની જુલોથી જ્યારે તેમના શિષ્યો કાંઈક જાણીતા થયા અને લોકોના ખંડનોથી જ્યારે તેમને પોતાના હેતુમાં જલદીથી ફળીભૂત નહિ થવાનું જણાયું ત્યારે તેઓએ એક નવો યુટો ઉભો કીધો કે સઘળી વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ આ ત્રણ વસ્તુને લઈ થવા પામી છે. મ્યાટર (પ્રકૃતિ) ફોર્સ (શક્તિ) તથા ઇન્ટેલીજન્સ (જ્ઞાન) અને તે ત્રણે અનાદિ છે તેનો કોઈ ઉત્પાદક નથી.

ઉપરની માન્યતાવાળાઓ મુલહીદો, જે ખુદાની હસ્તીનો ઇનકાર કરે છે અને જુદા જુદા અનેક નામથી ઓળખાય છે અને તે જુદા જુદા દેશોમાં, જુદા જુદા ધર્મોમાં દ્રષ્ટિગ્રાહ્ય થાય છે કોઈ પણ કોમ કે દેશ આજે પણ એવો નથી કે જેમાં આવા મુલહીદો હસ્તી ન ધરાવતા હોય. આ લેખથી અમારો હેતુ હસન બિન સખ્યાહના હાલના શિષ્યોની ભોળી માન્યતાનો હેવાલ આપવા તથા તેનો રદ કરવાનો નથી કેમકે તેઓમાં નતો વિદ્યા છે નતો બુદ્ધિ છે. તો સમજ કે ઇન્સાનિયત છે બેશક આ પ્રકારના લોકો પ્રશ્ન પુછવાને તથા તેના જવાબો મેળવવાને લાયકના નથી. ઠાકોર મયાને ઠગ રહ્યા સાપ મયાને લીસોટા રહ્યા જેવું છે. અલ્પજ્ઞતા તેઓમાંના ચાર પાંચ માણસો

જે ઉપર પ્રમાણેનીજ યોગ્યતાવાળા છે તે હસનબિન સખ્યાહના મુળ નાસ્તિક વિચારોને વખાણવા તથા તેનો પ્રચાર કરવા માગે છે પણ ખરી રીતે તેઓમાં તે વિચારોને સમજવા તથા તેનો પ્રચાર કરી શકવાની કાંઈ પણ શક્તિ કે યોગ્યતા નથી.

મુલહિદોની માન્યતા સખંધોનો કાંઈક ઇશારો રજુ કરવામાં આવ્યો, પણ તે સાથે તેમની ઉત્પત્તિના સમયથી લઈ ચાલુ સમય સુધીમાં તેમના શિક્ષણથી જગતના વ્યવહારીક ખંધારણ તથા સામાજિક સુલેહશાંતીમાં શું ખરાબી તથા પાપમાલી થઈ, તે જણાવી આપવાની ખાસ જરૂર જણાય છે.

જાણવું જોઈએ કે, આ મુલહીદ લોકો ઉન્નતો, કોમો તથા દેશોમાં જુદા જુદા અનેક રૂપોમાં જાહેર થયા. કદી તો તેઓએ પોતાને વિદ્વાન, કદી જુલમને દુર કરનાર વીરો જણાવ્યા અને કદી ધર્મે ખાતીનના મેદાનમાં જલવાગર યર્ષ બોલ્યા કે, અમો ધ્રુપાં ભેદો અને ઇશ્વરી ગુપ્ત જ્ઞાનના જાણનારા છીએ. તેઓ બોલ્યા કે, અમારો હેતુ અનીતિને દુર કરવાનો અને લોકોની યુદ્ધિને ઝગડીત કરવાનો છે. કદી તેઓ ધર્મના પેશવા તથા હાદીઓના લેખાસમા રજુ થયા અને તેઓએ પોતાનો મલીન હેતુ પાર પાડવાને ઇમામત તથા નયુવ્વતનો દાવો કીધો અને કાંઈકે તો પોતાનેજ ઇશ્વરનો અવતાર જણાવ્યો; પણ જે કોમ તથા જે દેશમાં તેઓ પેદા થયા અને જે જે લીખાસમાં રજુ થયા તે તે કોમ તથા દેશની સામાન્ય પડતી તથા અધોગતિના કારણ થયા. તેઓએ તે કોમ તથા ધર્મના આશીર્વાદ રૂપ ખંધારણને તથા સામાન્ય વ્યવહાર તથા શાન્તીને ખરબાદ કરી નાંખી અને કોમ તથા ધર્મના મનુષ્યજાતને એકત્ર માંડમાં જોડવાના પ્રયાસને છીન્ન બિન્ન કરી નાંખ્યો.

(૧૭૫)

મનુષ્ય માત્રમાં જીલમ, અજ્ઞાનતા, પ્રપંચ, લોભ તથા ખુબારપ-
ણાના અંકુરો રહેલાં હોય છે. તેટલા માટે મનુષ્ય ઉત્પત્તીના પ્રથમના
સમયમાં કેટલાક ઉમદા અકાયદો તથા આશીર્વાદ રૂપ લક્ષણો તેને
ધર્મના પ્રતાપે પ્રાપ્ત થયાં હતાં. જેને ઉમ્મતો તથા પ્રભુઓ પોતાના
વડીલોના વારસામાં મેળવી તે દ્વારા પોતાની નીતિરીતિ દુરસ્ત કરતી
હતી. અને પ્રપંચ તથા દુષ્ટતા કે જે મનુષ્યના સામાજિક બંધારણને
છીન બિન્ન કરી નાખનાર છે તેનાથી પરહેઝ કરતા હતા અને તેના
પ્રતાપે પોતાની બુદ્ધિ તથા વિદ્યાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી વ્યવહારની
નીતિરીતિને પ્રકાશીત કરતા હતા તેનાજ પ્રતાપે તેને એક પ્રકારનો
ટકાવ પ્રાપ્ત થતો હતો પરંતુ આ મુલહીદ ટોળું જે ઉમ્મતમાં ઉત્પન્ન
થયું તે ઉમ્મતમાં તેમના દુષ્ટ અકાયદો તથા મલીન આચારથી તે
ઉમ્મતની નીતિ રીતિ નષ્ટ થતી રહી અને તેથી તે ઉમ્મતની સામા-
જિક ઉન્નતિ પડતી તરફ ગળડતી ચાલી અને છેવટે તે કોમ તથા
ઉમ્મત પાયમાલ તથા પરાગંદા થઇ ગઈ.

તે નાસ્તિક ટોળાના વિદ્વાનો તથા નેતાઓ બહુજ સફાઈથી
જોઇ શક્યા કે મનુષ્યોને શરૂઆતથી લઇ હમણાં મુઘીમાં ધર્મોના
પ્રતાપે ત્રણ સર્વોત્તમ લક્ષણો પ્રાપ્ત થયાં છે અને ધર્મજ તે ત્રણે
લક્ષણોને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને તેજ ત્રણે લક્ષણો અમારા પ્રયાસમાં
વિક્ષ કર્તા છે અને તેથી તેઓએ તે ત્રણે લક્ષણોને પ્રથમ નાખુદ
કરવાને મહાન પ્રયાસ શરૂ કર્યા.

તે ત્રણે સર્વોત્તમ લક્ષણોમાનું પહેલું એ કે મનુષ્ય પૃથ્વીના
શરીસ્તો તથા અસ્પૃશ્ય મખ્સુકાત (શ્રેષ્ઠ ઉત્પત્તી) છે. બીજું એ
કે, તેની ઉમ્મત મધણી ઉમ્મતોથી શ્રેષ્ઠ છે અને તેની ઉમ્મત સિવા-
યની સધળી ઉમ્મતો બાનીય તથા મુમરાહી ઉપર છે. ત્રીજું એ કે

મનુષ્ય આ ક્ષાત્રી જગતમાં તે ઉચ્ચ દરજ્જે પ્રાપ્ત કરવાને આવ્યો છે કે જે આ અધિકાર મય જગત, જે ખરેખર તેના માટે માતમનું ધર છે તેનાથી ઉત્તમ તથા આલા દરજ્જે પ્રાપ્ત કરે.

આ ત્રણે સર્વોત્તમ લક્ષણો જગતમાનાં મનુષ્યોની સામાજિક તથા દરેક પ્રકારની ઉન્નતિ માટે બહુજ પાવર રાખે છે અને જે તેના વિભાગો પાડી તે દરેક લાભો નું વર્ણન કરીએ તો અગણિત લાભોના તે ભંડાર છે અને મનુષ્યની શારીરિક, માનાસિક, આર્થિક, તથા આત્મિક વીગેરેની ખીલવણી માટે તે પારસમણી સમાન છે અને ખુદાતાલાએ જે ઉત્તમ શક્તિઓ મનુષ્યના શરીરમાં ખીજ રૂપે મુકી છે તે શક્તિની તે તેની પુરી હદ સુધી ખીલવણી કરનાર છે. એમ જણાઇ આવે.

પહેલા લક્ષણમાં એ ખુબી છે કે, મનુષ્ય પોતાને શ્રેષ્ઠ ઉત્પત્તિ સમજતા દુષ્ટ આચરણોથી દરજ્જાવાત નાસતો રહેશે અને પોતાને વડો તથા શ્રેષ્ઠ સમજશે અને હેવાની ખસલતોથી નફરત કરતો રહેશે અને તેની આવી માન્યતા જેટલા પ્રમાણમાં મજબુત થતી જશે તેટલા પ્રમાણમાં તે શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત કરવા તરફ અને દુષ્ટતાને તજવા તરફ પોતાના કદમો લંબાવતો રહેશે અને તેને પોતાને નીચો તથા હલકો કહેવડાવવા પ્રત્યે ધણોજ તિરસ્કાર થશે. અને જેટલા પ્રમાણમાં તે તેવી બાબતો પ્રત્યે તિરસ્કાર કરતો જશે તેટલાજ પ્રમાણમાં તેની બુદ્ધિ વધતી જશે અને જેટલા પ્રમાણમાં તેની બુદ્ધિમાં વધારો થતો જશે તેટલાજ પ્રમાણમાં મનુષ્યત્વના શ્રેષ્ઠ હકોના પગથીઆં તે ચડતો જશે; તે એટલે સુધી કે પોતાના ભાઈઓ કે જે વડાઇ તથા શ્રેષ્ઠતામાં તેની બરાબર છે તેને પોતાની બરાબરના સમજી સ્નેહ, વિવેક તથા ન્યાયથી તેની સાથેનું વર્તન ચલાવશે.

વિદ્વાનોના હંતુ અને મનુષ્ય જીવનનું સાર્થક પણ એજ છે. આ લક્ષણ મનુષ્યને એ શિક્ષણ આપે છે કે, જગતમાં તે જંગલી ગધેડાઓ અને જંગલી બળદો જેવી જાંદગી ન ગુજારે અને આ સૃષ્ટિમાં પશુત્વ જીવન ન ગાળે અને પશુઓના જેવા પ્રત્યે ધિક્કાર બતાવે, કેમકે પશુઓ પોતાની વ્યાધિઓને દુર કરવા સમર્થ નથી અને જેવી રીતે જોઇએ તેવી રીતે પોતાનું રક્ષણ કરવાનું જાણતા નથી અને સઘળી જાંદગી ધાસ્તી તથા બીકણપણામાં પુરી કરી નાંખે છે; પણ પહેલું સર્વોત્તમ લક્ષણ મનુષ્યોને વાધ વર તથા હડકાયા કુતરાઓ જેવી જાંદગી ગુજારવાથી તથા એક બીજાને ફાડી ખાઈ પશુત્વ સાથે મળતાપણાના ધરાદાયી અટકાવે છે.

જો તે સર્વોત્તમ લક્ષણ કોઇ પણ કોમ કે ઉન્નતમાં ન હોય, અને તેથી વિરુદ્ધની તેની માન્યતા હોય, એટલે કે મનુષ્યો પશુઓના જેવા પશુઓજ છે અથવા તો તેથી હલકા દરજ્જાના છે તો તેવી સ્થિતિ વચ્ચે તેનાથી કેટલી દુષ્ટતા અથવા અધમતા જાહેર થશે અને તેનાથી કંઈ અનીતિ નહિ થાય તે કહી શકાય નહિ અને તેના અંતઃકરણો કેટલાં નિર્બળ થઇ જઇ તે પોતાના સર્વોત્તમ દરજ્જાથી ગળાડી પડશે.

આ સર્વોત્તમ લક્ષણમાં બીજું એ છે કે, તેની ઉન્નત સઘળી ઉન્નતોથી આલા છે અને તેના સિવાયની સઘળી જુદા માર્ગ પર છે આવી માન્યતાથી તે મનુષ્ય પ્રજાજાત એવી આહના કરશે કે, તે કોઈ પણ ઉન્નતથી પાછળ ન રહી જાય અને ફરીલતના મેદાનમાં બીજાથી આગળ વધી જાય અને જીવનના દરેક પ્રશ્નમાં તે બીજા પ્રજાઓથી આગળ વધેલોજ રહેવાને મચ્છો રહેવાને અને તેથી સ્થેજ પણ ઉલટી બાબત થવાથી તે રાજ થશે નહિ અને જ્યારે તે કોઇ

પણ કામને પોતા કરતાં કીર્તિ તથા ધુખીમાં આગળ વધેલી જોશે ત્યારે તે પોતાની કામને તેની બરોબરીમાં; બદલે તેનાથી શ્રેષ્ઠ બતાવવાને પ્રયાસ કરશે.

આ લક્ષણના કારણે પોતાને તથા પોતાની કામને તે સઘળી ફઝીલતોના કે જોનાપર મનુષ્ય ફઝીલત અવલંબી રહી છે તેનો હકદાર બળે છે અને જો કોઈ પણ લાચારીને લઈ પોતાની કામ બીજી કામ કરતાં ધનસાની ફઝીલતમાં પછાત રહી જાય તો, તેના દીલને જરા પણ ચેન પડશે નહિ, બદલે જ્યાં સુધી તે જીવે તો રહેશે ત્યાં સુધી તેના ઉપાયોમાં પ્રયાસ કરશે. આ લક્ષણ દરેક કિસ્મતને બીજી કિસ્મત પર ફઝીલતમાં આગળ વધી જવાને કિશકેરનાઈ અને દરેક પ્રકારની વિઘાકળામાં આગળ વધારનાઈ છે. આ લક્ષણથીજ તે બીજી કામ કરતાં આગળ વધવાનો તથા તેની સામગ્રી એકઠી કરવાનો તથા તે માટે વિચારો કરવાનો અધિકારી બનશે. હવે જો કોઈ પણ પ્રજામાં આ લક્ષણ ન હોય તો તે પોતાના કિસ્મત સ્થાનથી કેટલી નીચે ગયેલી પડશે અને તેની હિમ્મતમાં કેટલી નિર્બળતા આવી જશે અને તે કેટલી અધમતાને આધિન થશે અને તેની કામ દેડ ભંગી જેવી સ્થિતિમાં આવી જશે.

ત્રીજું લક્ષણ એ છે કે મનુષ્ય જગતમાં કિસ્મત જીવન પ્રાપ્ત કરવાને આવ્યો છે કે જેથી વિશાળ તથા કિસ્મત જીવન તરફ મુકાયો જાય. જ્યારે કોઈને પણ આ લક્ષણ પ્રાપ્ત થશે ત્યારે તે પોતાની બુદ્ધિને મારફત તથા સત્ય જ્ઞાનથી પ્રકાશિત કરવાનો પ્રયાસ કરશે અને તે વસ્તુઓને નિર્રથક જવા દેશે નહિ અને કુદરતે તેનામાં શ્રેષ્ઠ પદ પામવાને લગતી જે જે બીજી અમાનત રાખી છે તેને ખીલવવાં તથા કીર્તિના તરફ પર બીરાજમાન થવાને મથશે અને

કોઈ પણ સ્થિતિ વચ્ચે કિતમ આચરણોને તજશે નહિ અને પોતાના જીવનને પોલીસ કરવામાં પાછો હઠશે નહિ અને તે હમેશાં ' પ્રયાસ કરતો રહેશે કે, વ્યાજબી તથા નીતીના માર્ગથી નાણું પેદા કરે અને જુદા તથા પ્રપંચથી તેવી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાને તિરસ્કાર તો રહેશે. તેવો મનુષ્ય પોતાના હકોને જાણશે અને ખીજના હકોનું સંરક્ષણ કરશે. હવે જો કોઈ પ્રજામાં આ લક્ષણ ન હોય તો તે પ્રજામાં વિરુદ્ધતા કુસંપ, જુદાણું, પ્રપંચ, રશવત, દારૂડીયાપણું વીગેરે કેટલી હદ સુધી ઘુસી જશે તેની કોઈ સીમા જાણશે નહિ તે વિધા પ્રાપ્ત કરવામાં કેટલી સુસ્તી કરશે.

વળી આ ત્રણે સર્વોત્તમ લક્ષણો સાથે ખીજ ત્રણ કિતમ આવતો પણ જોડાયલીજ રહેશે ૧ શરમ ૨ અમાનત ૩ સત્યતા. આ ત્રણે આવતો દરેક વસ્તુના નિર્માણ થયેલા અધિકારોને તેની હદમાં રાખશે, કોઈ કોઈના વિધન કર્તા થશે નહિ અને હમણા તથા પ્રથમ જે જગતમાં વિરુદ્ધતાના આન્દોલનો કમકમાટી ભર્યાં ચાલી ગયાં છે અને આજે છે તે ચાલવા દે નહિ.

આ નાસ્તિકાની એક માન્યતા એ છે કે, મનુષ્ય પણ ખીજ પશુઓ જેવોજ છે અને પશુઓપર તેને કોઈ વડપણ નથી; બદકે કિતપત્તી તથા કુદરતી બક્ષીઓમા તે ધણા પશુઓ કરતાં નિચો દરજ્જો ભોગવે છે. આવી આવી આવતોથી તેમણે મનુષ્યોપર પશુત્વના માર્ગો ખોલી આપ્યા. અને તેવા દુષ્ટ આચરણો આચરવાનું કાર્ય સરળ કરી આપ્યું અને અનીતિ તથા જંગલીપણાના એમને કશાપણ લેખામાં ગણ્યો નહિ પછી તેમણે એમ જણાવ્યું કે, મનુષ્ય ધાસ ચારા સમાન છે અને જગતમાં તેજ મનુષ્ય ભાગ્યશાળી છે કે જેને પશુત્વની ઇચ્છા અને તેવી લીઝઝતો પ્રાપ્ત થઈ છે. આવા જુદા

માર્ગથી તેઓએ વિશ્વાસઘાત, દમલખાણ વીગેરેના પ્રચાર કીધો. અને મનુષ્યોને દુષ્ટ આચરણો તરફ ઉશ્કેરણી આપી અને 'યુદ્ધિને તેની કીર્તિ' સંપાદન કરવાના માર્ગથી ખસેડી નાખી નકામી બનાવી દીધી.

આ મુલહીદો જે મનુષ્ય વર્ગ માટે પ્લેગ તથા કાલેરા છે તેમણે જોયું કે, હયા તથા શરમ એવી બાબત છે કે જે આપણા શિક્ષણના પ્રચારને અટકાવે છે અને મનુષ્યો જલદીથી તેને આધિન થઈ જાય છે અને ગમે તે ખાવા પીવામાં, સ્ત્રીઓ સાથેના સ્વતંત્રતાના પરિચયમાં આવતા અચકાચે છે ત્યારે તેઓએ શરમ તથા હયાને દૂર કરવાને પ્રયાસ આદર્યો અને જણાવ્યું કે, હયા શરમ એ મનની નબળાઈ અને તેની ખામીનું પરિણામ છે. જો કોઈ દીલ મજબુત તથા પૂર્ણ બનેતો કોઈપણ કાર્ય કરવામાં હયા તથા શરમ તેને અટકાવી શકે નહિ. તેઓએ એમ પણ જણાવ્યું કે શરમને દૂર કરવાને દરેક મનુષ્યે કારણીય કરવી અને દીલને મજબુત તથા પૂર્ણ બનાવવું. આ માર્ગથી પશુત્વ પ્રત્યેની રોકટોક તળવી દીધી અને અન્યો અન્ય પશુત્વ વર્તન રાખવાનું તથા સધળું મુખાહ યાને બ્યાજખી હોવાનું સરળ કરી આપ્યું.

વળી આ મુલહીદ લોકોએ પોતાના પંથમાં મુખ્ય બાબત " સમાન સ્વતંત્ર હક " યાને " સધળું મેસાવી " હોવાની રાખી છે. અને સધળી બાબતમાં સધળાને સરખા હકો પ્રાપ્ત છે. હાજતો તથા હિજાની સધળી બાબતોમાં સધળાને સરખો હક ગણ્યો છે. અને તે હકમાં કોઈ અટકાવ કરે તો તેને જુલમ તથા જબર દરતી માની છે.

લંબાણ તરફ નહિ જતાં હવે આ મુલહીદ ટોળું મનુષ્ય બાતનું કેવું શત્રુપણું કરતું આવ્યું છે તે બતાવવું જોઈએ. આ ટોળાંના મગ-

જમાં દીવાના માણસની જેમ સુધારકપણાનો પવન ભરેલો હતો અને હજુ આજે પણ ભરેલો છે. તેઓ પોતાના આ દાવાને મેદાનમાં લાવી મનુષ્ય જીવનને બરબાદ કરવા તથા મનુષ્ય જીવનને નીસ્તો નાશુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યા હતા અને આજે પણ નીકળી પડ્યા છે. એ વાત સૌ કોઈ જાણે છે કે, ઉચ્ચ લક્ષણોની હસ્તી મનુષ્ય જીવનને તેના ઉચ્ચ શિખરે પહોંચાડે છે અને તેના ઉપરજ મનુષ્યો એક બીજીની કીર્તિ તથા કિન્નતિ મેળવવા પ્રયાસ કરે છે. તે લક્ષણો જ્યારે નાશુદ્ધ થાય ત્યારે મનુષ્ય પશુવપણામાં બદલાઈ જાય. આ ટ્રેજીની એક માન્યતા જે પ્રથમ જણાવી આપી છે તે એ છે કે સઘળા મનુષ્યો સઘળી લીડેલા, ઇચ્છાઓ, અને મનની તૃપ્તિ મેળવવામાં એક બીજાના સરખા હકદાર છે. અને મનુષ્યો વચ્ચેના સઘળા પ્રકારના તકાવત દુર કરી નાંખવામાં આવે, સઘળા લોકો બરાબરીથી જીંદગી ગુજારે.

આ મુલહીદોએ પોતાનું મલીન શિક્ષણ ફેલાવવા માટે અનેક પ્રકારના માર્ગો ગ્રહણ કર્યા હતા. સુલેહ શાંતીના સમયમાં પોતાના હેતુઓ તથા વિચારોને ઘણીજ છુટ્થી જગતમાં જાહેર કરતા અને ધાસ્તીના સમયમાં કમે કમે પોતાના વિચારો જાહેર કરવાનું ગ્રહણ કરી ઇશારા, તથા ભેદોમાં જણાવતા અને મકરબાજી તથા પ્રપંચમાં કદમ મુકતા અને કદી ઉપર જણાવેલા મનુષ્ય જીવનના છ સ્તંભોને એકી સાથે તોડી પાડવાને પ્રયાસ કરતા અને કરે છે. જ્યારે તેઓ કાંઈક બળ મેળવી લેતા ત્યારે જો લોકો તેમના શિક્ષણને તાબે ન થતા તો તેઓ પોતાની સલામતીની ધાસ્તીથી તેમને તાબે થતા અને છેવટે તેઓ પોતાના અકાયદોમાં ફાવી જતા અને અનીતિ તથા દુષ્ટતા કામ કામ ફેલાઈ જતી.

ગ્રીક યાને યુનાની લોકો એક કોમ હતી. સંખ્યા તેમની થોડી હતી, પણ ઉપર વર્ણન થયેલાં ત્રણ સર્વોત્તમ લક્ષણોને લઈ વિદ્યા-કળાની તેમનામાં ઘણી વૃદ્ધિ થઈ અને કેટલાક વરસો પછી ધરાનના રાજ્ય સામે, કે જે રાજ્ય દાશગરથી લઈ ઈસ્તાંબુલ સુધી ફેલાયલું હતું તેને જીતી હિન્દુસ્તાનપર ચડાઈ. લઈ આવ્યા. તેઓ અમાનત દારીમાં એટલે સુધી આગળ વધ્યા કે વિશ્વાસઘાત કરવા કરતાં મરવું પસંદ હતું જ્યારે ઝરંકેસ તમસ્તોકલીસને ધરાની ફેજ લઈ યુનાનપર ચડાઈ લવાને કહ્યું જ્યારે તેણે તેમ નહિ કરતાં જેર ખાઈ પોતાનો પ્રાણ તજ્યો અને પોતાની કોમ સાથે વિશ્વાસઘાત કરવાને રાજી થયો નહિ. જોકે ધરાન જીત્યા પછી યુનાની લોકોએ તેને પોતાના દેશમાર્થી હાંકી કાઢ્યો હતો અને તેણે લાચારીથી ધરાનીઓનો આશ્રય લીધો હતો. આવી રીતે યુનાન વિદ્યા-કળા તથા મનુષ્ય જીવનના ઉચ્ચશીખરે પહોંચી ગયો હતો જેની ઉન્નતિના વર્ણનો ઇતિહાસોમાં ભરપુર ભરેલાં છે.

આવી રીતે યુનાન ઉચ્ચ મનુષ્ય જીવનમાં મહાલતો હતો તેટલામાં તેના દુર્ભાગ્ય એપીકોર તથા એકોર વીગેરે શીલસુરી નામ ધારણ કરી નાસ્તિક વિચારના ઊભા થયા તેમણે પ્રથમ ઇશ્વરની હસ્તીનો ઇન્કાર કીધો કે જેમ કરવું એજ સઘળી ખરબાદીનું મુળ છે. તેઓએ જણાવ્યું કે, મનુષ્ય પોતાના હુંપદ તથા સંકુચિત જ્ઞાનને લઈ એવું ગુમાન કરે છે કે તે સઘળી ઉત્પત્તીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને સઘળીનો મુકાદમ છે અને તેમ માત્ર સ્વાર્થ તથા લાલચને ખાતર તેમ કહે છે અને તેમ માનવું એ તેના ચક્રમણ્ણની નીશાની છે. મનુષ્ય આ જાંદગી તથા ખીજ નુરાની જાંદગીમાં દાખલ થાય છે. અને જાંદગી સાથેની સઘળી વ્યાધિઓથી મુક્ત થાય છે; તે પણ ખાલી ટકોસલો છે અને તે પોતાની ભુલને લઈ મનુષ્યોએ ઉભી કરેલી હાડમારીમાં

ફસાદ ગયો છે. અને તેમ કરી તેણે પોતાની લીઝ્કોતો, હાજતો, તથા હકોને તજ આપ્યા છે અને તે તજની આપણું એ સરાસર જીવન છે માટે ધર્મ તથા વ્યવહારના અંધનો તજ આપી પોતાના અધિકારો તેણે ભોગવવા જોઈએ.

તેમણે એમ પણ જણાવ્યું કે, જે કારીગીરો તેણે શીખી છે તે સઘળી પશુઓનું અનુકરણ છે. દાખલા તરીકે વણવાનું કરેણીઆથી, ઘર આંધવાનું મધમાંથીથી, ધમારતો આંધવાનું ઉધાપથી, અનાજના ઢાંઢાર ભરી રાખવાનું કીડીઓથી અને સંગીત પક્ષીઓથી વીગેરે વીગેરે માટે ગર્વિષ્ટ મનુષ્યે જાણવું જોઈએ કે તેની જીંદગી ઝાડપાલાની જીંદગી જેવી છે અને આ લોક સિવાય બીજા લોક તેના માટે નથી તેમ આ જીંદગી સિવાય બીજી કોઈ જીંદગી નથી તો હવે તેને ઘટારત નથી કે, ધર્મ તથા વ્યવહારના અંધનોની સાંકળ પોતાના પગોમાં નાંખે અને વ્યાધિઓનો બોળે પોતાના ખભાપર ઉચકે. અને તેચરથી વિરુદ્ધ જઈ વિધ વિધ પ્રકારની લીજ્જતો અને મોજ મજથી વિમુખ રહે; અહંકે જે માર્ગે અને જેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેને મેળવે, મોજમજનો પોતાનો ભાગ હાસલ કરે અને હરામ હલાલ, લાયક નાલાયક વીગેરે બનાવટી વાતોને તજ આપે, તેઓના અંધનો સાંભળવા પ્રત્યે પોતાના કાનો બેહરા કરી નાંખે. તેમણે જણાવ્યું કે હયા તથા શરમ એ મનની નખળાઈનું પરિણામ છે અને પ્રત્યેક મનુષ્યને ઘટારત છે કે, તેવી નખળાઈ નષ્ટ કરવાને પ્રયાસ કરે અને અનુકરણની કેદને તોડી પાડે કે જેથી તેને તેના અધિકારો પ્રાપ્ત થાય અને તેવા કાર્યો કરવા જતાં તેનું મન શરમોદા ન થાય. આ ટોળાંના શિક્ષણનો અસર સમાજમાં એટલે સુધી ફેલાયો કે, જ્યાં કંઈ જમવાનું પીરસેલું જોતા ત્યાં જઈ પહોંચી જતા અને તેવા મુલહીદોને

કોઇ કોઇ કુતરા સમજી લાત મુઝી મારીને હડશેલી મારતા. ખરેખર તેઓ મનુષ્ય આકારમાં કુતરાજ હતા. તેઓ માલ મીલકતમાં સંપૂર્ણ નો સરખો હક છે એમ પોકાર પાડીને હુમલો કરતા હતા. આ મુલ-હીદ શિક્ષણથી યુનાની પ્રજાની વિદ્યા-કળા તથા મનુષ્ય જીવનની કીર્તિ નષ્ટ થઇ અને પરિણામે તેમનું રાજ્ય બરમાદ થઇ ગયું અને ઇટલીના હાથમાં તે પ્રજા કેદ થઇ અને ઘણો લાંબો વખત પોતાની હાલત અધોગતિમાં રાખી હતી. હજુ પણ તેને પ્રથમની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ નથી.

પારસી એક કોમ હતી જે ઉપર વર્ણવાયલા છ ઉત્તમ લક્ષણોના શિક્ષણના પ્રતાપે આલા દરજ્જે પહોંચી હતી અને તે પોતાને એવી માનવંત સમજતી હતી અને એવું ગુમાન કરતી હતી કે, પરાઇ કોમોમાં તેજ લાયક તથા સદ્ભાગી છે કે જે અમારી હીમાયતમાં હોય અથવા તો અમારા દેશની નજીકમાં રહેતી હોય. આ કોમ ધાર્મિક કેળવણીના વિભાગ સત્યતા તથા અમાનતદારીમાં એટલે સુધી આગળ વધી ગઇ હતી કે જે તેના અંગભૂતો મોહતાજ થઇ જતા તો એવી બીકથી નાણા કરજો ન લેતા કે, રખેને અમે જુદું બોલવા જેવી સ્થિતિમાં મુકાઇ જઇએ. આવા ઉત્તમ લક્ષણોના પ્રતાપે માન, કીર્તિ અને રાજકીય ઉન્નતિ તેમની એટલે સુધી વધી ગઇ કે, તેનું વર્ણન કરવાને એક મહાભારત જોઇએ.

પ્રખ્યાત ઇતિહાસવેત્તા ફ્રાન્સીસ લીઝન કહે છે કે મહાન દારાના સમસમાં ઇરાની રાજ્ય એકવીશ ઇલાકાઓમાં વહેંચાયેલું હતું અને તે ઇલાકાઓમાંનો એક એક સુબો મીસર, બલુચીસ્તાન, સીંધ તથા લાલ સમુદ્રના કાંઠાનો પ્રદેશ હતો. જે કદી તેમના રાજ્યમાં કાંઇ અડો ઉત્પન્ન થતો તો, તે ઉત્તમ લક્ષણોના શિક્ષણના અસરથી

થોડાજ સમયમાં સમાવી લેવાતો અને ફરીથી પ્રથમના જેવી શાન્તી તથા જાહેજલાલી ચાલુ થઈ જતી. આવી સ્થિતિ કપ્પાઠ મજુક નામના મુલહીદના સમય સુધી ચાલુ રહી. જ્યારે તે ઉત્તરપંચ થયો ત્યારે તેણે પોતાને જીલમના વિનાશક તરીકે જાહેર કીધો અને પોતાના મલીન શિક્ષણથી પારસી કોમની સઘળી નેકનામીને જડમુળથી ઉખેડી નાખી નીસ્તો નાખ્યું કરી નાંખી; કેમકે તે નાસ્તિકે એવા અકાયદોનો પ્રચાર કરાવ્યો કે, મનુષ્યોએ જે કાનુનો તથા સત્તાઓ બાંધી છે તે સઘળું જીલમ તથા જખરદસ્તી છે અને તેનો પાયો જુડાણા ઉપર છે અને નેચરની શરીયતે પાક હજી સુધી મનસુખ થઈ નથી. પરંતુ તથા હેવાનોમાં હજી સુધી જળવાઈ રહી છે. નેચરના મરતબાને કોઈપણ બુદ્ધિ અને કોઈપણ સમજ પહોંચી શકતી નથી. નેચરે ખાવા પીવાની સઘળી જાણો અને સ્ત્રીઓ સઘળા ખાનારાઓ તથા નીકાહ કરનારાઓ ઉપર સમાન હકે આપેલી છે માટે મનુષ્યને ઘટારત નથી કે પોતાના વહેમ અને કપોળ કલ્પિત ખ્યાલોની બનાવત, જેને તે કાયદા કાનુન અને સમાજ બંધારણ કહે છે તેને લઈ પોતાની પુત્રી, બહેન તથા માતાથી વિમુખ રહે અને બીજાઓ તેણીઓ સાથે મોજમજ ઉડાવે. પોતાની બાગીદારીવાળા માલને ઉપયોગમાં લઈ પોતાના લક્ષ્નો દાવો તેણે સામેત કરવો અથવાતો કોઈપણ સ્ત્રી સાથે નીકાહ કરી બીજાને તેણી પાસે જતાં અટકાવવો તેનો શું અર્થ ? ! અને તે કાયદામાં શું સત્યતા છે ? ! પોતાની મીલકતને પરાયાની ગણવી એ ન્યાયથી ઉલટું છે. અને જો તે પોતાની બાગીદારીની જાણસનો પોતે લાભ ઉઠાવે તો, તેને અનીતિવાન કે લૂટારો કહેવો એ મનુષ્યોનો સરાસર જીલમ છે. તેટલા માટે સઘળાઓ ઉપર લાજીમ છે કે, મનુષ્યની નિર્બળ બુદ્ધિના જીલમ ભરેલા કાયદા કાનુનો અને સામાજિક

બંધારણના તોફાને પોતાની ગરદનમાંથી કાઢી ફેંકી દે, અને નેચરની પવિત્ર શરીયત પ્રમાણે નાણા તથા સ્ત્રીઓ; બંને પછી તે ગમે તે પ્રકારની હોય તેનાથી પોતાના હકો હાસલ કરે અને તેવા હકો ઝુંટવી જનારાઓના જોર જીલમને જળરદસ્તીથી અટકાવે. જ્યારે આવું મલીન શિક્ષણ ધરાની પ્રજામાં પ્રચલિત થઇ ગયું ત્યારે તેનાથી હયા કહી ગઇ અને દગલખાણ તથા વિશ્વાસઘાત જાહેર થવા લાગ્યા અને પડતીના દરેક તરફે તેમાં ફેલાઇ ગયાં. જો કે નવશૈરવાં બાદશાહે મર્જક તથા તેના કેટલાક શિષ્યોને મારી નાખ્યા પણ તે યસાદ કરનારા શિક્ષણના મુળીઆ કિખેડી નાંખવાને તે શક્તિવાન થઇ શક્યો નહિ. એજ કારણને લઇ આરબ કોમના એકજ હુમલાનો મુકાબલો કરી શકવાને સામર્થ્યવાન નીવડી નહિ. જો કે તે સમયની સરખી શક્તિ ત્રાણી કોમો જેવી કે રૂમી પ્રજા ઘણા વરસો સુધી આરબો સાથે લડાઇ કરતી રહી.

મુસલમાનોને તેમના સાચા દીનના કારણે આસમાની ખરી શરીયતના સખખથી, એટલા બધા આલા દરજ્જના પ્રકાશીત અકાયદો તથા સુંદર ખસલતો હાસલ થયા હતા અને તેના છ સ્તંભોનો પાયો તેમના અંતઃકરણોમાં એવો તો મજબુત પડ્યો હતો કે, એક સૈકાની મુદતમાં તે નેક અકાયદોના પ્રતાપે અલપ્તના પહોડોથી લઇ ચીનની દીવાલ સુધી પોતાના કબજામાં લાવી રૂમના કૈસર તથા ધરિાનના કસરાઓના મગજોને ઝીલ્લતની માટીમાં મેળવી આપ્યાં. એટલું છતાં કે તેઓ થોડાજ માણસો હતા. પરંતુ તેમની નીતિ તથા સદગુણો એટલે દરજે સુધી જઇ પહોંચ્યા હતા કે, તે નીતિના આકર્ષણે થોડાજ સમયમાં કરોડો પરધર્મીઓને, જોકે તેમને જાગીયો આપવા અથવા તો ઇસ્લામનો સ્વીકાર કરવાને અખતેયાર અપાયો હતો, તેઓને તેણે

પોતાના મજ્જામાં ખેંચી લીધા. તેવીજ રીતે આ માનવંત ઉમ્મતને સરસાઇ તથા કીર્તિ સંપાદન થતી રહી, તે ત્યાં સુધી કે જ્યારે ચોથા સંક્રામાં નાસ્તિક યાને નેચરીઓ ભેદ જાણનારા તથા એહલે આતેન (ગુપ્તીઓ) ના નામથી મીસરમાં જાહેર થયા, જેમણે સઘળા ઈસલામી મુલકોમાં અને ખાસ કરીને ધરાનમાં પોતાની અગ્નિના બડકાઓ ફેલાવી આપ્યા અને જ્યારે આ બાતીન્યા નેચરીઓએ જોયું કે, હજરત રીસાલત પનાહ મોહંમદ મુસ્તફા સલ લલ્લા અલેહ વસલમની શરીયતના નુરે સઘળાં જગતને તુરાની કરી આપ્યું અને દીને મુસ્તફવીના કિલ્લાઓ ધલમ તથા ફઝીલતમાં અને ધણીજ ખેદાર મગઝીથી આ સત્ય દીનની રખવાળી અને મુસલમાનોના અકાયદ તથા સદગુણોની હેદાઈતમાં કોશીશ કરે છે ત્યારે તેઓ પોતાના દુષ્ટ તરીકાઓ તથા જુડા વિચારોને ફેલાવવા માટે મદર તથા ઘોખાની સાથે ધીરે ધીરે ચાલવા માંડ્યા અને પોતાની તાલીમનો પાયો એ વાત ઉપર મુકરર કીધો કે, પ્રથમ મુસલમાનોના અકાયદમાં શંકાઓ ઉત્પન્ન કરી આપવી. પછી તેમની પાસેથી સોગંદ પુર્વકની કબુલાતો લે અને તેમ કીધા પછી પોતાના કામેલ મુરશેદ પાસે લઈ :જાય. અને એમ જાણાવ્યું કે તાલીમના અધિકારીપર લાઝીમ છે કે દીન ઈસલામના સરદારો સાથે હમેશાં મકકર તથા દમલમાજીની વર્તન ચલાવે અને તેનાપર શરજ છે કે, પોતાના હેતુઓની મજબુતી તથા ટકાક ઉપર ચકિતવાન હોય અને જ્યારે કોઇને કામેલ મુરશેદની જાળમાં ફસાવતા ત્યારે પહેલ વહેલી વાત જે, શીખવાડતા તે એ હતી કે, જાહેરી અમલ એ શખ્સ માટે છે કે જે સત્યને ન મેળવવા પામ્યો હોય અને સત્યથી મુસાદ મુરશેદ કામેલ છે. અને જ્યારે સત્યને મેળવવા પામ્યો ત્યારે તેને લાઝીમ છે કે જાહેરી આમાલોથી પોતાને ખાલી

કરી નાખે અને પછી થોડા દહાડા રહીને તેને કહેતા કે, જાહેરી તથા
 બાતેની સમજી તકલીફો, સમજા અકાયદો તથા બંધનો નાકસ લોકો
 માટે છે કે તેઓ બીમારો જેવા છે અને હવે જ્યારે તું કામેલ થઈ
 ગયો ત્યારે તને લાઝીમ છે કે, આ સમજા જાહેર તથા છુપા બંધ-
 નોથી પોતાને નિરાળો કરી સ્વતંત્રતાના વિશાળ પ્રદેશમાં પગ રાખે
 હલાલ થયું તો શું ! અને હરામ થયું તોએ શું ! ઇમાનદારી થઈ તો
 એ શું ! અને બે ઇમાની થઈ તો એ શું ! સાચું થયું તો એ શું !
 અને જુઠું થયું તોએ શું ! સારી રીતભાત થઈ તો એ શું ! અને
 દુષ્ટ આચરણો થયાં તોએ શું ! અને પોતાના મુરીદોના અંતઃકર-
 ãણમાં સ્વતંત્રતાનો મસલો સાખીત કીધા પછી, ખુદાની ઇનકાર અને
 નેચરી મઝહબ સાબેત કરવા માટે બીજો મકર તથા ઘોષો અમલમાં
 લાવી કહેતા કે, જો ખુદા પ્રત્યક્ષ હોય તો પ્રત્યક્ષ ચીજ જેવો હશે.
 જો ગુપ્ત હશે તો ગુપ્ત ચીજ જેવો હશે અને ખુદાતાલા દરેક પ્રકાર-
 ના અળતાપણા તથા સાકારપણાથી પાક તથા નિરાળો છે. તેથી ખુદા
 ન તો મોજુદ છે તેમ ન તો ગુપ્ત છે એટલે માત્ર નામજ નામ છે.
 નામનો સ્વીકાર કર. અને નામવાળાને ઇનકાર કર. કેટલીક મુદત સુધી
 એહલે બાતેનનું આ ટોળું છુપી રીતે તેવી તાલીમના વસીલાથી
 મુસલમાનોના સદ વર્તનને ખરાબ કરવાની કાશીશ કરતું હતું, ત્યારે
 દીનના ઉલમાઓ તથા મુસલમાનીન સરદારો, એ વાતથી જાણીતા થઈ
 તેમનો મુકાબલો કરવાને ખડા થઈ ગયા. તેઓએ જ્યારે પોતાની
 વિરૂદ્ધમાં ધણા લોકોને જેવા ત્યારે પોતાના જુઠા વિચારો તથા અકી-
 દઓને ફેલાવવા માટે ઉમ્મતે મોહમદીના હજારો આલીમે, સાલેહો
 તથા સરદારોના ખુન કરી નાંખ્યાં. તેમાંના એકે ફરસદ તથા મોકો
 જોઈ અને મીઝર પર ચડી અલમોત-અલમોત પુકારી પોતાના

તે દુઃખ અકામદો જાહેર કરી કહ્યું કે, જ્યારે કીયામત થશે ત્યારે માણસોને કોઈ પણ પ્રકારની જાહેરી કે ખાતેની તકલીફ હોવા પામશે નહિ અને કીયામત કાયમ થવાનો અર્થ એ છે કે સત્યનો કાયમ કરનાર ખડો થાય અને સત્યને કાયમ કરનાર હું છું. ત્યાર પછી હવે દરેક જેમ મરજીમાં આવે તેમ વર્તન ચલાવે, કેમકે તકલીફ વેપારી લેવામાં આવી છે અને ઇન્સાનિયતના દરવાજા બંધ અને હેવાનીયતના ખુલી ગયા છે. મતલબ કે અમારો શીરકાના મુસલમાનોને એહલે ખાતેન (ખાતીન્ના મુખ્તી) અને તારીલથી બની ગયેલા નેચરી ખુદાઓએ મોટા પ્રપંચથી સઘળી નાકેસ તથા દુષ્ટ બાબતો તરફ, કે જે બાબતો કોમો તથા મઝહબોને બરબાદ કરવા વાળી છે તેની દાવત કીધી અને પોતાની દાંબીક પાકીજગીના મોકા તથા મકરથી ખુદાઈ એતકાદોને કે જે આ જગતમાં મનુષ્યોની કીર્તિના પાયો છે તેને બુદ્ધિની તખ્તીથી લુપ્તી નાખ્યા અને ધીમે ધીમે પુર્વથી પશ્ચિમ સુધી ઉમ્મતે મોહમ્મદીયાની નીતિ રીતિને ખરાબ કરી નાખી અને આ કીર્તિવંત ઉમ્મતના અરકાનો અને તેમની પસંદગી પામેલી સારી રીતબાતોમાં નબળાઈ નાંખી આપી. તે એટલે સુધી કે, તેમની બહાદુરી બીજીપણા તથા નામરદાઈથી, તેમની હમાનદારી તથા સમ્માઈ બેઇમાની તથા જુઠાણાથી અને તેમની મહોબતે ખસ્લામ જતી સ્વાર્થમાં બદલાઈ ગઈ. ત્યારે પાંચમા સીકામાં શીરંગી-ઓના દરવેશ લોકોના એક ટોળાંએ શામના મુલક પર હુમલો કરી સેંકડો શહેરો તથા ગામડાંઓને ખરાબ કરી નાંખ્યાં અને હજારો મનુષ્યોના નાહક ખુનો કીધાં તે તેનુંજ પરિણામ હતું અને લખબગ બસો વર્ષ સુધી મુસલમાન લોકો આ દરવેશ લોકોનો નાશ કરવાથી લાજાર રકમ જે કે તે પહેલાં શીરંગી કોમને તેમની નીતિ રીત

અરાખ હોવાના તથા અકાયદા અરબાદ હોવાના કારણે પોતાના દેશમાં મુસલમાનોના હાથે મૃત્યુ તથા એન નહિ હતું.

તેવીજ રીતે તાતર, તુર્ક તથા મુગલના એક જંગલી ટોળાંએ અંગ્રેજાનની સાથે આવી મુસલમાનોના ઘણા શહેરો ગારત કરીધાં. અને લાખો ખુનો કરી નાંખ્યાં; પરંતુ મુસલમાનોમાં એટલી શક્તિ નહોતી રહેવા પામી કે આ આક્રમને પોતાથી દુર કરે. જે કે ઇસ્લામની શરૂઆતના સમયમાં થોડાજ મુસલમાનો હતા છતાં ચીનની દીવાર સુધી તેમના ઘોડાની ઘોડદોડ હતી અને એવી ઝીલ્લત, હકારત અરાખી તથા વેરાની મુસલમાનોપર પ્રથમ કદીપણ આવવા પામી ન હતી પરંતુ જે ઇમાની દરોગખોઈ, બુઝદીલી, નામરદી, કમળેરી તથા મુસ્તીના કારણે જે તે દુષ્ટ તાલીમનો અસર હતો તે આવી ગઈ. ચુકે દીન ઇસ્લામના આદાબો તથા નીતિ રીતિ ઘણા અરા મુસલમાનોના અંતઃકરણોમાંથી બીલકુલ બુસાઈ ગયા હતાં. તે કારણોને લઈ અનેક પ્રમાસોથી ઘણા વર્ષો પછી શામની સરખમીનને શીરંગીઓના હાથથી છોડાવી અંગીજીઓને ઇસ્લામથી મુશરફ કરીધા તો પણ તે નબલાઈને બીલકુલ દુર ન કરી શક્યા. અને પહેલું બળ તથા સત્તા બીજી વખત તેઓ મેળવી શક્યા નહિ કેમકે તે સર્વોપરી પણ તે હક તથા અરા અકાયદો અને પસંદીદા સદ્વર્તનનો પ્રતાપ હતો. ઇતિહાસ કારો મુસલમાનોની પડતી તથા સરસાઈના ઘટાડાને ફોડેડની લડાઈ પછી જણાવે છે પણ ખરી વાત એ છે કે મુસલમાનોની નબળાઈ તથા કમળેરીની શરૂઆત આ દુષ્ટ તથા ખાતેલા તાલીમની શરૂઆતથીજ થવા પામી.

જે વાત અખરી ન રહે કે, આ આખર જમાનામાં ઇરાનમાં બાબી લોકો જે પેદા થયા અને જેમણે હળવેરો ખુદાના બંદા-

ઓના ખુને કીધાં, તે તે અલભોત અલભોત કહેવા વાળા નેચ-
રીઓના નાના બાળગોપાલ અને પહાડની આસપાસ રહેવાવાળા
નેચરીઓના ચેલા યાને મુજવરોજ છે અને તેમની તાલીમ તેજ
તાલીમે આતીન્વાનો નમુનો છે. હવે જોવું જોઈએ કે, ભવિષ્યમાં તેમની
તાલીમથી ધરાની લોકોમાં બીજી કેવી કેવી તાસીરો ઉત્પન્ન થયા
પામે છે.

ફ્રેન્ચ પ્રજા એક એવી સર્વોપરી પ્રજા હતી કે બીક પ્રજા પછી
તે છ ઉત્તમ લક્ષણોના શિક્ષણના પ્રતાપે તેણે વિદ્યા-કળા, કાર્ય પદ્ધતિ
તથા વિષયના કંડાણની ખુદ્દિનો જુદો યુરોપમાં ખડો કરી આપ્યો.
અને યુરોપની સઘળી પ્રજાના સુધારક થયા અને તે ઉત્તમ લક્ષણના
પ્રતાપથી પાશ્ચિમાત્વ દેશોમાં તેમનો બોલબાલા થયો. જ્યારે ઇ. સ.
ની અઢારમી સદીમાં બે માણસો વાલ્ટર તથા રસેલ અનિષ્ટતાના
વિનાશક તથા ખુદ્દિઓના પ્રકાશક નામો ધારણ કરી નીકળ્યા ત્યારે
તેમણે એખી કોરા કલખીતું અનુકરણ કરી નેચરીઓના સડેલા હાડ-
કાંઓને સજીવન કીધાં અને કીયા કાંડને દુર કરી નાંખી અને
સ્વતંત્રતા અને સમાન હકના બીઆ રોખ્યાં અને રીતરીવાજોને નિર-
ર્થક, ઢંકોસલો સમજ્યા અને દીન મજહબને મનુષ્યની ખામી ભરેલી
ખુદ્દિની બનાવટ જણાવી અને બંનેએ પોકારીને ખુદાની હસ્તાંનો
ઇનકાર કરી અખીયાની બદગોષ્ટ કરવા લાગ્યા તે એટલે સુધી કે
વાલ્ટરે પેગંબરોની ભુરાઇ, મસકરી, ભુલ તથા તાણાં મેહણાંમાં કેટલાક
મંથો રચી કાઢ્યા. આવી મલીન માન્યતા ફ્રેન્ચ પ્રજામાં એટલીતો
પ્રસાર પામી ગઇ કે, તેમણે એક બારગી ખ્રીસ્તી ધર્મ તજી આપ્યો
અને નેચરી પાક સરીખત યાને સ્વતંત્રતાનો દરવાજો પોતાપર બોલી
આપ્યો તે એટલે સુધી કે એ દીવસે એક છોકરીને એક દેવળની

મેહરાખમા ઉભી રાખી અને તે કોમના એક ગુરુ ધંડાલે પોકારીને કહી આપ્યું કે, અય શોકો હવેથી વીજળી અને ગર્જનાથી બીહો નહિ અને એવો વહેમ ન લઇ જાઓ કે તે આકાશ તરફથી તમેને બીહવડાવવા માટે જાહેર થયા છે; બલકે એમ સમજો કે તે સધળા કુદરતના ચીન્હો છે. એટલે કે નેચર સિવાય બીજું કશું પણ હસ્તી ધરાવતું નથી માટે વહેમ ભરેલી બનાવટોની પુજા ન કરો અને પોતાના વહેમ ભરેલા વિચારોથી કપોળ કલ્પિત ખુદા ન ધડી કાઢો. જો તમારે કોઇની પણ પુજા કરવાંની ઇચ્છાજ હોય તો આ મેઝમવોઝલ (કુંવારી કન્યા) જે મેહરાખમાં હાથી દાંતની પૂતળી સમાન કબી છે તેને જુઓ. આ બંને શીલસુકોના મલીન શિક્ષણે ફ્રેન્ચ પ્રજામાં પ્રથમ ત્રણે જુસ્સો કિતપન કરી આપ્યો અને પાઞ્જથી તેમની નીતિ રીતિ બપટ કરવા માંડી અને તેમનો પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતે મીયાં મીઠું બની ગયો અને પરિણામે અનેક ક્રાંટાઓ પડી ગયા. અને છેવટે એટલે સુધી વાત ગઇ કે, દરેક જુદી જુદી સંસ્થાઓ પોતપોતાના કામમાં લાગી જઇ પોતપોતાના હેતુઓ તથા સ્વાર્થો સાધવામાં ગુંથાઇ ગઇ અને સામાન્ય પ્રજાકીય લાભોથી સુખ ફેરવી લીધું. આ ઉપરથી પૂર્વ તથા પશ્ચિમમાં તેનો જે લાભ તથા લાગવગ હતો તે ધટી ગયો. જોકે પહેલા નેપોલેયને ખ્રીસ્તી ધર્મને ફરીથી ચાલુ કરી આપ્યો હતો પણ પ્રથમના શિક્ષણનો અસર ભોકોના દીલમાંથી ન ગયો છેવટે પરીણામ એ આવ્યું કે, જર્મનીના હાથે સખ્ત હાર ખાધી અને એટલી હાની મેળવી કે, વર્ષો સુધી તેનો બદલો ન મળી શક્યો. જો કેટલાક છ કિતમ લક્ષ્ણોના ભોકો તે પ્રજાને બચાવવા પ્રયત્ન ન કરતે તો તે પ્રજા આજે માટ્ટીમાં મળી ગઇ હોત. હજુ પણ મુલહીદ મતનો અસર તેમનામાંથી નાખુદ થયો નથી તેથી ભવિષ્યમાં તેની ખેર જણાતી નથી.

જાણવું જોઈએ કે ઉસ્માનીઆ કેમ નાસ્તિકપણના અપીદાને લઈ જે તેના કેટલાક અમીરોમાં ઉત્પન્ન થઈ ગયા હતા, તેથી બાણીજ દયા-જનક ખરાબીમાં આવી પડી. અને રૂસ સાથેની લડાઈમાં તેના લશ્કરી વડાઓમાંના કેટલાકોએ લાંચ ખાઈ પોતાના રાજ્યને ધકકો પહોંચાડ્યો આ એ અમીરો હતા કે, જે નાસ્તિકપણમાં ડુબકીઓ મારતા હતા અને પોતાને સુધરેલા તથા નવી રેશનીવાળા ગણતા હતા. તેઓ એવું ગુમાન કરતા હતા કે, મનુષ્ય ખીજા હેવાનો જેવું પ્રાણી છે અને મનુષ્ય નીતીરીતિને પોતાની જે ફઝીલત ગણે છે, તે નીતિરીતિ નેચરથી ખિલાફ અને અકલથી વિરુદ્ધ છે માટે દરેક માણસે પોતાથી બની શકે તેટલી હેવાની લીઝતો ભોગવવી અને મુખ્ લોકોએ જે નિરર્થક અંધનો નાખ્યાં છે તેથી પોતાને લીઝતોથી વિમુખ ન કરી દે. જ્યારે મનુષ્ય મરી જનાર છે તો પછી કિર્તિ અને વડાઈની શી કીમત છે ! વિશ્વાસ તથા સત્યતા તે વળી કંઈ વસ્તુ છે ? મતલબ કે આવા આવા નાસ્તિક વિચારોની ધુનમાં આવી જઈ સેંકડો વર્ષની ઉસ્માનીઆ ધ્રુજતને માટીમાં મેળવી નાંખી.

યુરોપમાં સોશ્યાલીસ્ટ નેહલીસ્ટ વીગેરે પાર્ટીઓ પોતાના જુદા જુદા વેશમાં હસતી ધરાવે છે અને તે તેજ મુલહેદના માર્ગપર ચાલે છે. અને તેઓ ખુદ પોતાને, દેશ તથા મજુરોના હમદર્દ જણાવે છે. જ્ને કે આ ટોળાંઓનો ઉપરનો દેખાવ ભુલ થાપ ખવાડનારો જોવામાં આવે છે, પરંતુ અંદરખાનેથી તેમની મતલબ મનુષ્ય જાતની પાયરી-ઓને દુર કરી મજ્જીયા સમાનતા મેળવવા તથા લોકોને અપાવવાની છે, તેઓ કહે છે કે સઘળાઓ સઘળી વસ્તુમાં સરખા ભાગીદારો છે. આ હેતુ પ્રાપ્ત પાડવાને યુરોપમાં લોહીની નદીઓ વહી ગઈ છે. મોટા મોટા બખેડાઓ તથા બળવાઓ થયા. હજારો ઇમારતોને આગ

લગાડવામાં આવી. તેઓએ કહ્યું કે જગત ઉપરની સર્વ જાણસો મોજામજા માણવાને નેચર તરફની બક્ષીશ છે. આવા વિચારો ફેલાવવા માટે તેઓ સુધારક થઈ બહાર નીકળ્યા અને શાળાઓ ખોલી તેમાં નેચરી શિક્ષણ આપવા માંડ્યું અને હયા તથા શરમ તેમજ સત્મતા તથા વિશ્વાસ તે દેશમાંથી બહુજ કમી થઈ ગયા, અને અમારું તો એમજ માનવું છે કે હાલની ખુબાર લડાઈ પણ મુલહીદપણના શિક્ષણનોજ પ્રતાપ છે.

માહમુદ નામનો નેચરીઓનો છેલ્લો ધણેજ માનીતો ગુરુ થઈ ગયો છે. પ્રથમ તે ઇંગ્લાંડમાં હતો, ત્યાંથી તે અમેરિકાની સરઝમીન ઉપર હીજરત કરી ગયો અને નેચરી વિચારોના દસ્તરખાન ઉપર લોકોને ખેસાડી તૃપ્ત કરવાને તેણે બે કુંપનીઓ સ્થાપી. (મંડળો) એક મોમેનિનની અને બીજી મોમેનાતની અને કુંપનીઓને શિક્ષણ આપ્યું કે પ્રત્યેક મોમીનને પ્રત્યેક મોમીના ઉપર નફાસાની ખવાહીશ પુરી કરવાનો અધીકાર છે, જે મર્દ જે સ્ત્રી સાથે ચાહે તેની સાથે માજ મજ માણી શકે છે. અને તેજ કારણને લઈ કોઈ માતા મોમિનાને પુછવામાં આવે છે કે તું કોની સ્ત્રી છો? તો તે જવાબ આપે છે કે કુંપનીની. અને તેવીજ રીતે તેના પુત્ર પુત્રીને પુછવામાં આવે કે, તમારો પાપ કોણ છે? તો જવાબ મળશે કે કુંપની. પરંતુ હજુ સુધી આ પ્રસાદી તણખો વેલ કુંપનીના કુવા બહાર નીકળવા પામ્યો નથી. ખુદા જાણે તે તણખો ક્યારે સમગ્ર જગતને બાળી ભજમ કરી નાખશે.

ઉપર આપણે જોઈ આવ્યા કે અલમોતના હાકેમોના પહેલાએ મુલહીદ માન્યતા ગૃહણ કરી તેનો પ્રચાર પોતાના શિષ્યોમાં કરી શક્યો હતો. અને પરીણામે ઇસ્લામી રાજ્યો તુરકોના હાથમાં જતાં રહ્યાં હતાં અને જે જહોજલાલી તથા ઇસ્લામી તાકત તેનામાં હતી તે નષ્ટ થઈ ગઈ છે.

ગણપુ' જોઈએ કે, હાલમાં જે બોલશેવિક શીરકો રૂશીઆમાં ઉંમટી નીકળ્યો છે અને જેણે દુનિયાના મોટા મોટા રાજ્યોને ધાસ્તીમાં નાંખી આપ્યા છે અને તેની જગ્યામાં જગતના કરોડો માણસો જુદા જુદા દેશમાં સપડાયા છે અને સપડાવાની હજુ વધી રખાય છે. તે પણ એક ઉપરના મુલહીદ શીરકાનોજ વિભાગ છે તે એક નવો વેશ ધારણ કરી રટજ પર આવ્યો છે. આ શીરકા માટે મુસલમાનોને ચેતવણી આપનારો જે હતવો મીસરના મુક્તીઓએ આપેલો છે તે આ નીચે આપી આ પ્રકરણને સમાપ્ત કરીએ છીએ.

થોડા દિવસ ઉપર રટર એજન્સિએ કરોથી આ મતલબનો એક ટુક તાર સમાચાર પ્રસિદ્ધ થીધો હતો, કે મીસરના વડા મુક્તીએ બોલશેવિક હીલચાલની વીરુદ્ધમાં પોતાનો હતવો જાહેરમાં મુક્યો છે. હવે પાયોનીયરના ખબરપત્રી એ હતવાનો તરજુમો મીસરથી હીંદુસ્તાન મોકલાવ્યો છે જે સામાન્ય માહિતી માટે નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે.

ઓનરેબલ સૈયદ હસન મહેમંદ પુછ્યું કે બોલશેવીકો જે આજ કાલ આગળ વધી રહ્યા છે અને પ્રત્યેક સ્થળે હાની પહોંચાડી રહ્યા છે તેમના સંબંધમાં આપનો શું ફેસલો છે ? બોલશેવીક સિદ્ધાંતની ગણવા જોગ માહિતી આ પ્રમાણે છે. અફરાતફરી કરવી. ખરાબ કામ કરવાં ધર્મથી ઇનકાર કરવો, હરામને હલાલ સમજવું, મીલકત પર બધા મનુષ્ય નો સરખો હક્ક ગણી તેની વહેંચણી કરવી, કોઈ માણસ પાસેથી કોઈ ચીજ છીનવી લે તો તે કામ બ્યાજખી ગણવું, ભોકોની ખુના મરકીને ખમજ ગણવી, ધણીધણીમાણી વચ્ચેના હક્કનો ઇનકાર કરવો, હલાલ માર્ગથી બાજકો ઉત્પન્ન ન થવા દેવાં, જેને તેઓ સરકારી મીલકત

તરીકે માને છે અને એ રીતે વ્યવહારીક જીંદગીના બંધારણને તોડી નાંખવું, કોઇ પણ પ્રકાર લગ્ન વિગેરે સીવાય પ્રત્યેક સ્ત્રીમાં ખીજનનાં હક્ક સમજવો અને જે સ્ત્રી પોતાના શીખળને બચાવવાની કાશીશ કરે તેને કતલ કરી નાંખવી. દુકંમાં બોક્ષેવીકો આવો દરેક પ્રકારના કામની પરવાનગી આપે છે જેને ખુદા મના ફરમાવે છે.

જવાબ તેના જવાબમાં વડા મુફતીઓ કહ્યું કે આ એક પ્રાચીન હીલચાલ ખાસ કરીને ધરાની મજ્જુસી જેરાસ્તરનો મજ્જુહબ છે પણ જે માણસે આ મતલબને પબલિકમાં ફેલાવી તે મજ્જુહબાનો રહેવા-વાળો મજુર નામનો માણસ હતો. તેણે દોષત અને માણસોને સરખા પ્રમાણમાં વહેંચણી કરી લેવાનો ઉપદેશ કીધો અને લોકોના મનમાં એમ ફાસાવી આપ્યું કે આ પાક કામથી ખુદા ખુશ થાય છે અને જે કે તે વાત ધર્મમાં જેવામાં આવી નથી તો પણ તે એક માન-વંત ને મહાન કામ છે. આવી રીતની સમજાવટથી તેણે દુરમુણીઓ અને બદમાસ લોકોને ખાનદાન માણસોની વિરુદ્ધમાં ઉત્કેરી મુક્યા અને ધાર્મિક બંધારણ તોડનારાઓ માટે હરેક પ્રકારની સરળતા કરી આપી. જુલમ કરનારાઓ માટે જુલમી અને અધ્યાત્મી માટે નીચ કામ કરવાના માર્ગો સરળ કરી આપ્યા; તેમ ચતાં કોઇ પણ માણસ કોઇ પણ ખાનદાન સ્ત્રીને પકડી શકે અને તેનાથી વ્યભિચાર કરી શકે. જેનું પરીણામ એ આવ્યું કે સધળા દેશોમાં અસાંતિએ દેખાવ દીધો. જે સમયે ધરાનના બાદશાહ યઝ્દજર્દીના પુત્ર કબાદ ખીન શીરાઝ માદીપર હતો અને વીસ વરસ રાજ્ય ભોગવ્યા પછી તેના અમીર ઉમરાવોએ એક મત થઇ તેને માદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકવાનો ધરાદો કીધો હતો. તેમ કરવાનું કારણ એ હતું કે તે મર્જુક તથા તેના શિષ્યોનો હામી હતો, જેની એ હાવો હતો કે ખુદાએ જીંદગી જેમવવાનાં સાધનો

એટલા માટે બનાવ્યાં છે કે તેને અન્યો અન્ય વહેંચી લઈ ભોગવવાં જોઈએ; પરંતુ લોકો એક બીજાથી વિશ્વાસઘાત કરવા લાગી ગયા છે. એક મોટા અમાર છે તો બીજાને કંગાલ રોટલીના ટુકડાનો મોહતાજ બની ભટકી રાહો છે. તેઓનો એવો નિર્ણય હતો કે તવંગરો પાસેથી નાણું છીનવી લઈ ગરીબોમાં વહેંચી આપવું અને દોલત તથા સ્ત્રીમાં પ્રત્યેક મનુષ્યને સરખા ભાગ હોવાનો પ્રસંગ આપવો. આ ઉપરથી ગરીબો આ પ્રસંગને પોતાના હકમાં લાભદાયક સમજી તે ટોળામાં શામીલ થઈ ગયા. આ મત એટલો બધો જોર પકડી ગયો કે, લોકો કોઈ પણ માણસના ઘરમાં પેસી જઈ ઇંચ પમાડવાથી દરતા નહિં અને તેની સ્ત્રી અને મીલકતને લઈ જતા. તેઓએ ક્યાદને આ દુષ્ટતામાં શામીલ કરવાને ઉશ્કેર્યો અને ધમકી પણ આપી અને કહ્યું કે:—જો તું તેમાં શામેલ નહિં થશે તો તને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકવામાં આવશે. એવી રીતે ટુંક સમયમાં લોકો હેવાનો દરતાં પણ બદતર થઈ ગયા અને પુત્ર પિતાથી, પિતા પુત્રથી, સ્ત્રી ધણીથી અને ધણી સ્ત્રીથી એપરવા થઈ ગયા. અને કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ જણુસ પોતાની પાસે રાખી શકતો ન હતો. તેઓએ ક્યાદને પોતાની પાસે એવી જગ્યાએ રાખ્યો કે જ્યાં સામાન્ય વરગ પહોંચી શકતો ન હતો અને તેને કહ્યું કે તમે ધણોજ અન્યાય કરો છો અને જ્યાં સુધી તમે પોતાની સ્ત્રીઓને પખ્ખીકની મીલકત નહીં બનાવી શકો ત્યાં સુધી તમે બચી શકતા નથી તેમ ત્યાં સુધી તમારા દામનથી ગુન્હાનો દાગ છુટી શકતો નથી. ઉપરાંત તેઓએ તેને અગિની પુજા કરવાને પણ તત્પર કીધો—

ક્યાદના એક સહાયક રજમેરે જોયું કે:—આ લોકો શું કરી રહ્યા છે અને તેમના પર કેટલાક અમીરોએ સાથે જોડાઈ હુમલો કીધો

અને મરજુકના કેટલાક શિષ્યોને માટીમાં મેળવી આપ્યા અને કબા-
દને બીજી વાર ગાદી ઉપર બેસાડી આપ્યો—

ત્યાર બાદ મરજુકના શિષ્યો કબાદને જરમહેરની વિરુદ્ધ ઉકેરતા
રહ્યા અને છેવટે તેને કતલ કરાવી આપ્યો. કબાદની પ્રકૃતિ જલદીથી
વાતને અસર કરી લેનારી હતી તેથી મરજુકને ઘણીજ ફતેહ મળી
હતી અને સ્થિતિ ઘણીજ ધારતીબરી થઇ જવા પામી હતી, તે એટલે
સુધી કે કબાદનો પુત્ર કસરા (નોશિરવાન) તખ્તપર બીરાજમાન થયો
અને તેણે લોકોને હુકમ આપ્યો કે તેઓ પોતાના વિચારોથી અજગા
થઇ જાય અને કેટલાક તેવા લોકોને તેણે કતલ કરી નાંખ્યા અને
છેવટે આ ફીરકાને તેણે નીસ્તો નાખી કરી દીધો.

ત્યાર બાદ ઇસ્લામ નાજલ થયો અને તેણે આવી બીદઅતનો
ખુલ્લી રીતે ધનકાર કરીધો. અસ્લાતાઆલાએ પોતાની ઇલહામી કીતાબ
(કલામે મજીદ) પોતાના રસુલપર નાજલ કરી અને લોકોને નેકીનાં
કામ કરવાનો હુકમ આપ્યો અને અનીતિલું કામ કરવાની મનાઇ
શરમાવી. ઉપરાંત પોતાની વેહદાનીયતની તાઅલીમ પણ આપી અને
રસુલોના સંબંધમાં તેણે અમેને તેમને માસુમ માનવાનો હુકમ આ-
પ્યો. પોતાની કીતાબમાં મોલકતની લેવડદેવડની બાબતમાં તેણે અમારા
માટે કાયદાઓ નક્કી કરી આપ્યા અને એજ ધોરણે બીજી બાબતમાં
પણ ચોખ્ખવટ કરી આપી કુરાને મજીદમાં તેણે ફરમાવી આપ્યું છે કે
તેજ સધળાને રોજી આપે છે અને જેટલું ચાહે છે તેટલું આપે છે.
ત્યાર બાદ ફતવો આવી રીતે શરૂ થાય છે.

—આ સધળી વાતોથી જણાઇ આવ્યું કે બોદશેવીક ધર્મ અને
ફીરકો તે છે કે જેનાથી સધળા પવિત્ર કાયદાઓ નષ્ટ થઇ જાય છે.

ખાસ કરીને ઇસલામના કાનુનપર તેમની હીલચાલનો ઘણેજ ખરાબ અસર પડે છે કે તેનાથી હરામ ચીજો હલાલ થઇ જાય છે. ખુના-મરદી, મીલકતને જબરદસ્તીથી છીનવી લેવી, પ્રપંચ, જુઠાણું, દગ-લખાણ, તથા લોકોને તેમની મીલકત, સ્ત્રીઓ, બાળકો, અને વારસાના મંત્રધર્મમાં એટલી બધી અધાધુધી કલ્પન કરી આપે છે કે તેઓ પશુઓના દરજ્જા સુધી પહોંચી જાય છે. અને ખુદાએ તો આવાં કર્તવ્યો કરવાની મના ફરમાવી છે. તેટલા માટે પ્રત્યેક ખરા મુસલમાનને ઘટારત છે કે તે આવા લોકોથી પરહેજ કરે અને તેમના બટકી ગયેલા વિચારોથી બચવા પામે. તેમની હીલચાલોને સારી ન સમજો. કેમકે તેઓ ખાતી પૂર્વક રીતે ગુમરાહ થઇ ગયા છે અને તેઓ કોઇ પણ ઇલહામી કીતાબના અનુયાયી નથી.

દુકમાં કહેવાનું એ છે કે જ્યારે નવશરવાં બાદશાહ કે જે અગ્નિ પુજક તથા મજ્જુસી હતો તેણે પણ આ શીરકાને પસંદ નથી કર્યો. તો શું એ બાબત અતી અગત્યની નથી કે મુસલમાનો પણ તેને પસંદ ન કરે ખુદાતાઅલાએ પોતાની કીતાબમાં ફરમાવ્યું છે કે ખરેખર ખુદા નેકી અને ન્યાયની આજ્ઞા કરે છે અને અનીતિ અને અન્યાયથી અલગ રહેવાની તાકીદ કરે છે. અને તેના ઉપદેશ એ છે કે તમે તેની આજ્ઞાઓપર અમલ કરો.

ખાતીન્યા અકાયદો.

આ શીરકામાં સ્થાપિત ધર્મને તોડી તથા છીન બિચ કરી નાખનારી; બહુકે તેને સદંતર હિંસાવી દેનારી બાબત, તે તેના ખાતીન્યા અકાયદોની છે. આ શીરકાએ એમ માની લીધું કે “દરેક જાહેર-સ્તું એક ખાતિન છે.” માને સ્થાપિત ધર્મની દરેક આજ્ઞા જાહેર

તથા બાતીન એમ બે બાળુએ ધરાવે છે. જાહેર છે તે નિરર્થક તથા નિર્માત્મ છે જ્યારે બાતીન તેજ સત્ય તથા બ્યવહાર છે; એટલે કે જે જાહેર છે તે હીલ્લાં બરાબર છે અને બાતીન તે મગજ છે. આ મસલાએ સઘળા કુરાન તથા સઘળા લીલી સંગ્રહને છીન બિન કરી નાંખ્યો અને તેજ મસલાના કારણે આ ફારકાનું નામ “બાતીન્મા” પડી ગયું. શરીયતે ઇસ્લામની પ્રત્યેક આજ્ઞાઓની તાલીલ કરી, તેનું જે બાતીન શોધી કાઢવામાં આવ્યું તેની પુરી વાગત અમેને હજુ મલી શકી નથી તેથી જેટલી હકીકત મલી શકી છે, તેનાપર સંતોષ પકડવામાં આવ્યો છે અને તેટલા ઉપરજ બાતીન્મા અકાયદોપર અને વિવેચન કરવાનું રાખ્યું છે.

હસન સખ્યાહના નવા ધર્મમાં બાતીન્મા અકાયદો વિશે કાંઈક વિવેચન આપણે કરી ચુક્યા છીએ. તેમા ખુદાની હસ્તીનો ઇન્કાર સ્વીકારના રૂપમાં જેવી આંટી છુંટીવાળી વરીસેથી કરવામાં આવ્યો હતો; તેજ ધોરણુ દરેક બાબતમાં ગ્રાહ્ય રાખવામાં આવ્યું હતું. ખુદા તો એ છે કે સ્પષ્ટ ઇન્કાર કોઈ પણ વાતનો કરવામાં આવતો નથી પણ સ્વીકાર કરી તેને એવું તો કલહું રૂપ આપે છે કે જે ઇન્કારના રૂપમાં બદલાઈ જાય છે.

ખુદાની હસ્તીનો સ્વીકાર તો કીધો પણ તે સાથે તેને એવો તો નકામો તથા નિર્માત્મ બનાવી દીધો કે, બાણે તેનામાં કોઈ ખુદાઈ સીધતજ રહી નહિ. ખુદાને શક્તિવાન તો જણાવ્યો પણ કહ્યું કે તેનામાં શક્તિ તો બીલકુલ છેજ નહિ; પણ તે બીજાને શક્તિ આપે છે માટે તે શક્તિવાન કહેવાય છે. તેઓએ ખુદામાં અનેક સીક્તો હોવાનું તો કમુલ રાખ્યું; પણ તે સીક્તો તે માત્ર બીજાને

આપે છે તેથી તે સીધો તેનામાં છેઃએમ કહી શકાય છે. વસ્તુતઃ તે હસ્તી તેની જાતમાં નથીજ. સાચેજ જણાવવામાં આવ્યું કે, જે ખુદામાં સીધત છે એમ માનવામાં આવે તો ઉત્પન્ન થએલી વસ્તુઓ જેવો થઇ ગયો કહેવાય. તેવી સ્થિતિમાં તો સમાનતા લાગુ પડે છે. આ એવો સિદ્ધાન્ત હતો કે જેણે ખુદાની ઝાતમાં પણ શંકા નાખી આપી કે, ખરેખર તે છે કે નહિ ! કેમકે જ્યારે લોકો એમ માને કે તેનામાં કોઇપણ કુદરત નથી ત્યારે તેને નકામો માની લેવામાં શી વાર લાગે તેમ હતી !

નખુવત, ઇમામત, કીમામત, જામત, દોઝખ વિગેરે સંબંધમાં આ ફીરકાના કેવા અકાયદો છે તેનું કાંઇક ચિત્ર પ્રથમ દોરી જતાવવામાં આવ્યું છે. હવે ફોરએ દીન યાને દીનની શાખામાં પણ અજમેા ગરીબ પ્રપંચી ફીલસુફી હાથ ધરી, સ્થાપિત ઇસ્લામના કૂચે કૂચા કરી નાંખવામાં આવ્યા હતા. નમાઝ કે જે ઇસ્લામ મઝહબમાં દરરોજ પાંચ વખતની વાજબ છે તેના શબ્દનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો, પણ તેની કીયાનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો. કહેવામાં આવ્યું કે, મુસલમાનો જે પ્રમાણે નમાઝ પડે છે તેનું નામ નમાઝ કહી શકાય નહીં; માત્ર ઇમામને યાદ કરવો તેનુંજ નામ નમાઝ ગણાય. આવી માન્યતાએ નમાઝને તો તદ્દન કડેમ કરાવી નાખી. નમાઝમાં કુરાનના સુરા, તશહુદ, હરેદ, સલામ, કેયામ, રૂકુ, સીજદા તથા તકબીર વીગેરે કશ્ચાની હાજત માનવામાં આવી નહિ, માત્ર ઇમામને યાદ કરે તો તેણે નમાઝ અદા કરીધી ગણાય. જ્યારે નમાઝ, કે જે દીને ઇસલામનો સ્તંભ કહેવાય છે અને ખુદાના દરખાસ્તમાં જેની પુછ પહેલ વહેલી થવાની છે અને ઇસલામની જે અહાન ખુખીવંત નિશાની છે, તેને આવા નિર્દય ધોરણે

કમેલ કરવામાં આવી હશે ત્યારે તેને કેવા અપમાન ભર્યા શબ્દોમાં
વાદ કરવામાં આવી હશે ! તેનું કમકમાટ ભર્યું ચિત્ર દોરી સકવું દુર્લભ
છે એમજ કહેવામાં આવ્યું હશે કે આ લોકો ખાલી કાગડાઓની
જેમ કરાંકરાં કરે છે.

નમાઝે જમાઅતનો, નમાઝની જેમ એક શબ્દ તરીકે તો સ્વીકાર
કરવામાં આવ્યો, પણ તેનું ખાતીન એમ જણાવવામાં આવ્યું કે લોકો
મસજિદમાં કે એક સ્થળે એકઠા થઈ, એક પેશનમાઝ ખીજાએને નમાઝ
પડાવે, તેને નમાઝે જમાઅત ગણાય નહિ, પણ હમામે માસુમની
તાબેદરી કરવામાં આવે એટલે તેજ નમાઝે જમાઅત ગણાય. મતલબકે
નમાઝની સાથે નમાઝે જમાઅતને પણ હાંડી કાઢવામાં આવી. જ્યારે
નમાઝ તથા નમાઝે જમાઅતની આવી દુર્દશા કરવામાં આવી ત્યારે
ખોપડી મસજિદની દયાજનક સ્થિતિનું તો પુછવુંજ શું રહ્યું ?

રોઝા યાને હીજરી વર્ષનો નવમો માહિનો રમઝાન તેના ત્રીસે
ઠાઠા અપવાસ કરવો. નમાઝ તથા નમાઝે જમાઅતની જેમ રોઝાને
આજ્ઞા તરીકે કયુલ તો રાખવામાં આવ્યું, પણ તેનો અર્થ કે ક્રીયા
અપવાસની કયુલ રાખી નહી, પણ જણાવ્યું કે હમામના બેદાને છુપા-
વવા તેનુંજ નામ રોઝા છે. પરિણામ એ આવ્યું કે, રોઝા એવી કોઈ
ક્રીયા રહી કે સ્વીકારાઈ નહિ વર્ષમાં એક પણ રોઝાની હાજત રાખીજ
નહિ. રોઝાની તાવીફમાં એક ખાતીન્યા રહીહે એમ જણાવ્યું કે, રોઝાને
મતલબ એ છે કે પોતાના હમામના કાર્યોને ગુપચુપ જોતો રહે અને
જો તે દુર્ગુણોમાં સપડાયો હોય તો તેને સદગુણ સમજે !

અજબ પ્રકારની ઉંધી ખોપરીની સમજ અખતયાર કરવામાં
આવી છે કે, હમામના બેદાને છુપાવવા. તેને કોઈ પાસે જાહેર કરવાજ
નહિ. જો હમામના બેદાને કોઈની પાસે જાહેર ન કરવામાં આવ્યા તો

તેણે રૌજી રાખ્યું ગણાય, પણ જો તેણે ઇમામના બેદાને લોકો આગળ જાહેર કરી આપ્યા તો, તેણે રૌજી તોડી નાંખ્યું ગણાય અને તે તોડી નાંખવા બદલનો ગુનોહ તેની ગરદનપર આવી પડ્યો. મનામ ઇમામ જે કાંઈ બોલે બોલે કે કાર્ય કરે, તે માત્ર તે (મુરીદ) જોયાજ કરે. તેના બોલ કે કાર્ય પ્રત્યે કશો પણ બનીપ્રામ બાંધે નહિ કે શંકા લાવે નહિ. જો તે સારાં કામો કરે, તો પણ ગુપચુપ જોયા કરે અને જો તે અનીતિનાં કાર્યો કરે તો પણ ગુપચુપ જોયા કરે. કાંઈ પણ ચુકે ચાં કરે નહિ.

જો ઇમામ ગુનાહતું કામ કરે તો, મુરીદ તેને ગુનાહતું કામ ગણે નહિ; બદલે સવાબતું કામ ગણે. ઇમામ જુહું બોલે તો મુરીદ તેને જુહું બોલે છે તેમ ન ગણે, પણ તે સાચુંજ બોલે છે એમ સમજે. કોઈ પણ ગુનાહમાં ઇમામને સપડાયલો જુએ તો, તે તેને ગુનાહમાં સપડાયલો સમજેજ નહિ; બદલે તે નેકીનાજ કામ કરે છે એમ સમજે જીના કરે તો તે તેને જીના કરે છે એમ ગણે નહિ. મતલબકે દરેક રીતે ઇમામના એથો છુપાવે અને તેનામાં કોઈ એથ છેજ નહિ તેમ માને. પોતે સરે જાહેર ઇમામ ગુનાહતું કામ કરે છે એમ જુએ, તો પણ તે વાતને કમુલ રાખે નહિ, બદલે તે કામને તે નેકીતુંજ કામ કરે છે તેમ સમજે. મતલબકે ઇમામ પ્રત્યે તે એટલું તો આંધળું યકીન રાખે કે જેના કરતાં વિશેષ આંધળા યકીનતું માપ આંધી શકાય નહિ.

પોતાની સમજ યુક્તિના પોતાના કાર્યમાં તો વિચાર કરે. જો પોતે ગુનાહતું કામ કરે તો તેને ગુનોહ સમજે, તેને સવાબ સમજ નહિ. પણ ઇમામતું નામ પડ્યું એટલે દરેક પ્રકારની સમજ યુક્તિને

પણ તલાક અપાઇ જાય છે. હવે જ્યારે ઇમામ પ્રત્યે આવું આંધળું મકીન હોય અને ઇમામ અનાતિમાં સપડાયશે રહે, તો પણ તેને તે તેજ કે તજવાનો વિચાર વટીક લાવે નહિ, તો તેવા મુરીદ વિશે શું અભિપ્રાય આંધવો. એ વાંચક વર્ગની મુનસરી ઉપર છોડવા જેવું છે.

સ્થાપિત ધર્મ યાને ઇસલામે ઇમામતની માન્યતાને ઓસુલેદીનમાં ગણી, તેને બુદ્ધિપૂર્વકની દલીલોથીજ સ્વીકાર કરવાનું રાખ્યું છે. ઇમામ પેગંબરની જેમ માસુમ તથા સ્થાપિત હોઇ શકે, પણ જ્યારે અહીં તો તેના ગુનાહોને પણ છુપાવવા, તે ગુનાહો કરે તેને પણ ગુપચુપ જોવાજ કરવા અને જો તે દુર્ગુણમાં સપડાયો હોય તો તે દુર્ગુણોને દુર્ગુણ નહિ સમજવા, પણ સદગુણોજ સમજવા ત્યારે તો ઇમામનું માસુમ તથા સ્થાપિતપણું ક્યાં બાકી રહ્યું? સાધારણ માણસ કરતાં પણ ઇમામનો દરજ્જો તો કિતારી પાડ્યો ગણાય, કેમકે કોઇ પણ માણસમાં જ્યારે એવ તથા દુર્ગુણ જોવામરાંહેવાદો આવે છે ત્યારે તે માણસ માટે તદ્દન હલકો અભિપ્રાય બંધાય છે તેને સારા માર્ગથી ભટકી ગએલો માની લેવામાં આવે છે. તેને આપવામાં આવેલા અધિકારો છીનવી લેવામાં આવે છે; પણ અહીં તો ઇમામ ગમે તેવા કુર્મો કરે, તો પણ આંખનું મટકું પણ મારવામાં આવતું નથી. ઇમામોએ આપેલા આ શિક્ષણમાં શિષ્યને સદાનો મુરીદ ચાલુ રાખવાની અને તેને કદી પણ નહિ છટકે તેવો બનાવવાની બહુજ ખુબી વપરાઇ છે.

ઝકાત સમયે પણ આતીન્યા તાવીલ તથા ફીલસુફીએ અછબો મરીબ ગુલ ખીલાબ્યા છે. સ્થાપિત ધર્મ યાને ઇસલામની આજ્ઞા છે કે, હકદાર પોતાની પુછના અહીં ટકા ઝકાત મુસ્તફકોને આપવી, એટ-

લે કે નિરાધારો તેની સહાયતાથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે. ઝકાત માટે બાતીન્યા ફકીહોએ એમ તાવીલ કરી કે, મુડીનો કોઇ પણ ભાગ આપી દેવો તેનું નામ ઝકાત નથી; પણ ઝકાતની આગામી ભાવર્થજ ગુદો છે; એટલે કે જે મનની શુદ્ધતા રાખવામાં આવે તો તેનું નામજ ઝકાત છે. ખીજ ફકીહે કહ્યું કે ઇમામે માસુમને નાણાંનો પાંચમો ભાગ ભેટ આપવો, તેનુંજ નામ ઝકાત છે. ઇમામે માસુમ સિવાય કોઇપણ લોકોને ઝકાત આપી શકાય નહિ.

મનની શુદ્ધતાને ઝકાત કહી દેવું એ, અતિ પ્રપંચી ફીલસૂફી છે; કેમકે મનની શુદ્ધતા તથા ઝકાત એ બંને ગુદી ગુદી વસ્તુઓ છે. એક માણસ જે મનની શુદ્ધતા રાખે તેણે ઝકાત પણ આપવી જોઇએ અને જે ઝકાત આપે તેણે મનની શુદ્ધતા પણ રાખવી જોઇએ. મે પૈકી એકપરં અમલ કરવામાં આવે અને એકને તજ દેવામાં આવે તો, તેમ કરવું એ પબ્લીકને જુલથાપમાં નાંખવા જેવું છે; પરંતુ આ ફીરકાના ફકીહો આવીજ પ્રપંચ ભરેલી જંગલી નેકીઓ કરી સ્થાપિત ઇસ્લામની જડ ઉખેડતા રહે છે.

કુરાન પડતા મુસલમાનભાઈઓને કહે છેકે, પોતે કાંઈપણ સમજતા નથી અને ખાલી બખડે જાય છે તેમાં શું ? આવો આક્ષેપ કરવાથી તેમની ધારણા લોકો અર્થ સાથે સમજીને પડે તેમ કહેવાની હોતી નથી; પણ દરપદા કુરાનના પડવાને નિર્માત્ર બતાવવાનું છે. એકદમ કહી દેવામાં આવે તો શકી શકાય નહિ, તેથી આમ હલવામાં સંખીયો મીલાવવામાં આવે છે. નીમાઝ પડતા મુસલમાન માટે કહે છે કે, ઉપરનું શરીર તથા કપડાં સાફ રાખવાથી શો લાભ ? ખરે લાભ તો દીલને સાફ રાખવાથી આવે છે, પબ્લીક એવી તો

સુખ હોય છે કે, તેનાપર આવા મકકરખાજ મંત્રનો અસર થઈ જાય છે. તેઓ એટલું વિચારતા નથી કે, ઉપરની શુદ્ધતા પણ બહુ જરૂરની છે. અને અંદરની શુદ્ધતા નમાઝ પડનારા માટે નહિ રાખવી તેવું કાંઈ નથી. મતલબકે આતીન્યા જાળમાં કોકોને સપડાવવામાં આવે છે.

કોઈ એવા નમાઝ પડનારાને પેશ કરે છે કે, જે નમાઝ પડે છે, પણ તેની વર્તણૂક સારી નથી. તેને આંગણી બતાવી કહે છે કે, જુઓ આ નમાઝ પડનારો ! તેનાથી તો બેહતર એજ છે કે નમાઝ પડવી નહિ આવી બાબતથી નમાઝની સાથે સારી વર્તન હોવાનું જણાવવામાં આવતું નથી પણ નમાઝને નિર્માલ્ય વસ્તુ જણાવી આપવાનું હોય છે; કારણ કે નમાઝીપર જે આક્ષેપ કરવામાં આવે છે તે આક્ષેપ એજ માણસ ખરી રીતે કરી શકે કે, જે નમાઝ પડેવા સાથે સારી વર્તણૂક પણ રાખતો હોય; પરંતુ પોતે ખુદ બેનમાઝી બનીને આક્ષેપ મુકે છે; પરંતુ અહીં ખરો આક્ષેપ કરવાથી નમાઝને હલકી ગણવાનું દ્રષ્ટિમાં હોય છે. આવી રીતે દરેક ઇસ્લામની આજ્ઞાપર તેના અમલ કરનારાઓ, જે તે અદા કરવામાં ભુલો કરે છે તે તે પેશ કરી કરી મુજબ આજ્ઞાની કોમતને ઉતારી પાડે છે. પબ્લીકને તેના દુર્ભાગ્યે અસર જરૂર થઈ જાય છે. તે જંગલી નેકીને વશ થઈ ઉપર ઉપરના ચબ્દો પર અંગમ જાય છે. અને અંદરખાનેથી તેનું દીલ ઇસ્લામની આજ્ઞા પ્રત્યે નિષ્કાળજી બતાવતું થઈ જાય છે.

હજ કે જે શક્તિ ધરાવતા પ્રત્યેક ઇસ્લામીપર વાજબ છે અને જેની સ્પષ્ટ આજ્ઞા ઇસ્લામે આપી છે અને જે આજ્ઞાપર પૈગંબરી, ઇમામો તથા વિદ્વાન અને જાહીલ સમજા મુસલમાનો અમલ કરતા આવ્યા છે, કે જેના લાભો સર્વમાન્ય છે. પણ અહીં આતીન્યા

ફકીહોએ તો ખુદા, નમાઝ, રોઝા વીગેરેની જેમ મુળ આજ્ઞાઓનો સ્વીકાર કરી, તેનો બાતીન અર્થ એમ ઘડી કાઢી સમજાવ્યો કે, મંકા હજ પડવાની કંઈ જરૂર નથી. માત્ર ઇમામના દર્શન કરવા તેથી હજની આજ્ઞાપર અમલ થઈ ગયો ગણાય. ખીજા એક બાતીન્યા ફકીહે એમ તાવીલ કરી બતાવ્યું કે, નવરોજ તથા મહેરોજનના દીવસે ખુદાની બક્તિ કરવી તેનું જ નામ હજ અદા કરવામાં આવી છે તે છે. મતલબકે હજનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો અને ઇમામના દર્શન કરવા તેનું જ નામ હજ સમજાવી આપ્યું.

તબાહ ખાનએ કાબાની તાવીલ એમ કીધી કે, ઇમામના ઘરની પ્રદિક્ષણ કરવી. ઇમામના ઘરની આસપાસ પ્રદિક્ષણ કીધી એટલે તે માણસે તબાહ ખાનકાબા કયો ગણાઈ ગયો. હવે જ્યારે તબાહ એટલે ઇમામના ઘરની પ્રદિક્ષણ કરી ત્યારે ખાન કાબા તેજ ઇમામ ફરી ગયો. ખાનએ કાબા કે જે ઇસલામની પવિત્ર યાત્રાનું સ્થળ તથા બંદગીનું સ્થળ છે તેની કશી આવશ્યકતાજ રહેવા દીધી નહિ જે છે તે બધું ઇમામજ છે એમ સમજાવવાને લઈ દહને પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. ખુદા, રસુલ, નમાઝ, કુરાન, રોઝા, હજ, ઝકાત વીગેરે સઘળું ઇમામ ઇમામ ને ઇમામજ છે. એક જગોએ ખાનએ કાબાને તાવીલ કરી તે પેગંબર છે એમ સમજાવ્યું. હવે જ્યારે તેનો તબાહ તથા તેની કીયા હજજ તે માત્ર ઇમામના દર્શન તથા ઇમામના ઘરની પ્રદિક્ષણ ફરી તો અત્રે પેગંબર તરીકે કાબાને જે નામ આપવામાં આવ્યું છે તે પેગંબર પણ ઇમામજ ગણાય અને તેથી આમ તેમ ધુમીને મુળ ખીલે વાત બાંધવામાં આવી કે, જે છે તે ઇમામજ છે અને ઇમામની તાબેદારી અને તે પણ આ બાતીન્યા ફકીહોએ બતાવી તેવી, તે કરવાનું નામ ધર્મ તથા મોક્ષ છે.

ઇસલામની એક મશહુર આરા ગુસલ માટેની છે. જનાબત તથા ખાસ સ્ત્રીઓ માટે હેઝ તથા નીકાસના ગુસલો વાજબ યાને ફરજિયાત છે. આ ગુસલો કર્યા વિના કાંઈપણ ઇબાદત કરી શકાતી નથી. ગુસલની હાલતમાં મસજીદમાં પગ મુકવાનો કે કુરાને શરીફને અડકવાનો હુકમ નથી. વાજબ સિવાય જુમ્માને દહાડે સુન્નત ગુસલ કરવાની આરા છે; પણ ખાતીન્યા તાવીલનો તો ખાવા આદમજ નિરાજો છે. જેમ ઇસલામની બીજી આરાઓને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તુચ્છકારી કાઢવામાં આવી છે તેમ ગુસલને તો સદંતર ઉડાવી જ દેવામાં આવ્યું છે. ગુસલની તાવીલ યાને શુદ્ધાર્થ એમ ખતાવ્યો કે, ઇમામની બેઅતને તાજ કરવી તેનું નામ ગુસલ છે ! ખસ થઈ ચુક્યું ! જનાબત કે હેઝ નિકાસના ગુસલની જરૂર માનવામાં આવી નહિ. યાને કાંઈપણ સ્ત્રી કે પુરૂષપર જનાબત કે હેઝ નિકાસનું ગુસલ કરવું જરૂરનું રાખ્યું નહિ. ગુસલની હાલતમાં જ રહેવાનું ચાલુ રહ્યું. આવી રીતિ વાચક વચ્ચેને કેવા અભિપ્રાય ઉપર લઈ જાય, તે માટેની ચોખવટની કાંઈપણ આવશ્યકતા રહેતીજ નથી.

નમાઝ પડવા પહેલાં વજુ કરવાની ઇસલામની આરા છે યાને હાથ મોં ધોવું તથા માથા તથા પગોનો મસાહ કરવો. વજુ કર્યા સિવાય નમાઝ પડી શકાય નહિ. ખાતીન્યા હીલસુરીમાં વુજુ શબ્દ તો કાયમ રાખવામાં આવ્યો; પણ તેનો અર્થ એમ સમજાવ્યો કે ઇમામ પાસેથી મઝહબી તાલીમ હાંસીલ કરવી અને તેના મિત્ર બની જવું, તેનું જ નામ વજુ કહેવાય. મતલબકે બંદગી માટે હાથ મોં ધોવાની સ્પષ્ટ ના પાડવામાં આવી. વગર વજુએ ધર્મની જે કાંઈ કીયા કરવી હોય તે કરવી જમજ માની લીધી.

ધસલામની એક આરા તયમ્મુમ નામની છે તેનો અર્થ એ છે કે ગુસલ તથા વજુ માટે જ્યારે પાણી ન મળી શકે અથવા તો પાણીથી ગુસલ તથા વજુ કરવામાં આવે તો બીમાર થઈ જવાનું હોય અથવા તો બીમાર માણસ પાણીથી ગુસલ કે વજુ કરી શકે તેમ ન હોય ત્યારે ગુસલ તથા વજુને બદલે તયમ્મુમ કરવું એટલે કે પાક માટોડી ઉપર બે હાથ ધારી પછાડી તે એહરા તથા હાથ ઉપર ફેરવવા. આવી રીતે તયમ્મુમ કરી લીધાથી ગુસલ તથા વજુ કરેલું ગણાય અને તયમ્મુમ ક્યાં પછી નમાઝ તથા તેવી બીજી બંદગી કરી શકાય. અત્રે બાતીન્યા પથે તયમ્મુમનો અર્થ એમ ઘડી કાઢ્યો કે, ઇમામના જેમ હોવાના સમયમાં તેના નકીબ (નાયબ) પાસેથી તાલીમ હાસલ કરવી તેનુંજ નામ તયમ્મુમ ગણાય. માટોડીપર હાથ પછાડી ગુસલ તથા વજુના હુકમને સદંતર ઠિઠારી દીધો.

ધસલામની આરા દરેક નમાઝ પડતા પૂર્વે અઝાન પોકારવાની છે. દરરોજ મસજીદમાં પાંચ વખત નમાઝનો ટાકમ થાય ત્યારે મોઅઝ ન માને બાંગ પોકારનાર મોટેથી અઝાન પોકારે છે. આ આરાની તાલીમ એવી ઉપગમી કાઢી કે, ઇમામની તાબેદારી કરવા માટે લોકોને તત્પર કરવા. અઝાન બજવાની કે તકબીર કહેવાની જરૂર નથી; પણ ઇમામની તાબેદારી માટે લોકોને તત્પર કરવા તેનુંજ નામ અઝાન તથા તકબીર બજવી ગણાય.

જન્મતની તાલીલ એમ બતાવી કે, મુસલમાનો જેમ માને છે તેમ જન્મત કોઈ આનંદ વૈભવનું સ્થળ છેજ નહિ તેમની સમજ સુલ ભરેલી છે; પણ જન્મતનો બાવાર્થ એ છે કે મોજ મજ માણુની અને શારીરિક કષ્ટોથી મુક્ત થઈ જવું. મતલબ કે, મેહનત કરવી તથા શારીરિક કષ્ટોમાં રસાયા તેનુંજ નામ દોઝખ, જન્મત તથા

દોઝખને આમ ચુટકીમાં ઉડાવી દેવામાં આવી. જ્યારે જન્મત દોઝખને ઉડાવી દેવામાં આવી ત્યારે તેની પ્રાપ્તિ તથા બચાવ માટે નેકીના કામો કરવાનું તથા બદીથી બચવાનું રહ્યુંજ નહિ. મલાહેદાના કુંદ વર્ણનમાં બતાવ્યું છે તેમ, ફાવે તેમ આનંદ મોજ મોગવો અને નેકી બદીને કોઇ જરૂરી વસ્તુ ગણવી નહિ; બદ્દે નેકી તથા બદી માટેની આચાર્યોને જખરદસ્તીની આચાર્યો જણાવી આપી. અને તેને શરીરતનો તોફ એવું નામ આપી, તે તોફને પોતાનાં ગરદનમાંથી કાઢીને ફેંકી આપ્યો.

ઝીના યાને વ્યભિચાર નહિ કરવાની આચાર્યો અર્થ એમ ધડી કાઢ્યો કે, દીનના ભેદને ખુલ્લા કરવા તેનું નામ ઝીના યાને વ્યભિચાર છે. પાસકી સ્ત્રી સાથે પ્યારમાં પડવું તેનું નામ ઝીના ગણાય નહિ. તેનું નામ જે મુસલમાનો ઝીના ગણે છે તે, તેઓ ઝીના શબ્દના અર્થ ને સમજ્યા નથી તેથી તેમ ગણે છે. દીનના ભેદ જાહેર કરી આપવા તેજ ઝીના કયોં કહેવાય. મતલબ કે ઝીના કરવા માટેની જે મનાઈ કરવામાં આવી છે તથા તે કરનાર માટે જે શિક્ષા આ લોક તથા પરલોકમાં કરાવી છે તેને જખરદસ્તીની તથા જુદી જણાવી હસીમાં ઉડાવી દીધી. એહતેલામનો અર્થ પશુ દીનના ભેદ ખુલ્લા કરવા એવો જણાવ્યો.

ખાનએ કાબાની મસજીદથી પેગંબર, સરાથી નખી, મરવા નામના રચળથી વસી અને બાબથીઅસી એમ મુરાદ લેવામાં આવી આ ઉપસ્તી બાબતો ઉપર જણાવી ગયા તેમ, માત્ર બહુજ થોડી આપવામાં આવી છે, પણ લખવામાં આવ્યું છે કે શરીરતના બધા હુકમોની તેજ ધોરણે તાલીમો કરવામાં આવી છે એહકુંજ નહિ; પણ

તેનો બવહાર અમલ પણ કરવામાં આવ્યો છે; તેનો એક સરસ દાખલો પ્રથમના પ્રકરણમાં હસન સખ્યાહની ચોથી પહેડીએ આવનાર અલી ઝિકતસલામના અપાઠ ગયો છે.

બરદાસ્ત ગીલ શ્રી બલાહદે એઝદી,
મખદુમ રોઝ્ગાર અલી ઝિકતસ સલામ

યાને ઇસમાઈલીઓના ઇમામ અલી ઝિકતસસલામે ખુદાની કૃપાથી શરીયતના તોફને કાઢીને ફેંકી દીધો. આ શેઅર બાતીન્યા મતના એક પ્રખ્યાત શાઅરનો તે પ્રસંગ ઉપર કહેવામાં આવેલો, તે પૈકીનો છે. જેની વીગત આગળ અલી ઝિકતસ સલામના હેવાલમાં પણ આપવામાં આવશે.

ઉપર પ્રમાણેની શ્રીઅતે ઇસ્લામની આગાઓની તાવીલો કરવામાં આવી તેથી સાબીત થયું કે, આ ટોળાંના આચાર્યોએ દીને ઇસ્લામને તદ્દન તોડી પાડવાને લાલ દબને, લાલ શકાય તેટલા પ્રયાસો કીધા. ઇસલામ સિવાયના અન્ય પંથોએ તો ઇસલામનો માત્ર સ્વીકાર નહિ કર્યો; પણ તેની આગાઓ વિષે યુનોચરા કરી નહિ; પણ આ બાતીન્યા પંથના આચાર્યોએ તો આટીલુંટીવાળી બુદ્ધિની દલીલોથી તેની આગાઓને જુઠી જણાવવાને અસાધારણ પ્રયાસ કીધો અને તે માટે એટલી બધી મેહનત તથા ઝેહમત ઉઠાવી કે, જે તેમની શક્તિ બહારની ગણી શકાય.

ઇસલામમાં પાછળથી જે કે અનેક પેટા સંપ્રદાયો ઉભા થયા; પરંતુ આ બાતીન્યા ફીરકા સિવાય બીજા કોઈએ પણ ઇસલામની આગાઓનો અસ્વીકાર કીધો નહિ. મુળ આગાઓમાં સરખા એક સાથે રહ્યા, પણ ગૌણમાં મતભેદ પડ્યો. દાખલા તરીકે નમાઝ પઢવાનું

સૌએ પાંચ વખત માટેનું કમુલ રાખ્યું; પણ તેના વખતમાં કોઈ કાંઈ વચ્ચે રહેજ નતબેદ થયો. નમાઝ પડવાનું બધાએ સ્વીકાર્યું; પણ કાંઈએ નમાઝ ખુલ્લા હાથે, કાંઈએ છાતીપર હાથ રાખીને, તો કાંઈએ હુંટીપર હાથ રાખીને. પણ આ મલાહેદા આતીન્યાની જેમ મુશુ'મ નાસ્તિક'મ તેને જડથી ઉખેડી નાંખી નહિ.

ન્યારે ઉપર પ્રમાણેની ઇસલામની આજ્ઞાઓનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે વ્યવહાર અમલ પણ થયો અને તેથી આ શીરકામાંથી ઇસલામની આજ્ઞાઓના અમલની વાતો નીકળી ગઈ. આતીન્યા જેટલેટલા શીરકા થયા, તે સઘળામાં વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં શરીઅતે ઇસલામની આજ્ઞાઓનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો અને તેનાપર વ્યવહાર અમલ પણ કરવામાં આવ્યો. આવા આતીન્યા શીરકાઓનું ટુંક વર્ણન અમારા તરફથી બહાર પડેલા “ શીઆ વૃતાન્ત ” નામક પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યું છે, તેના વાચનારને આ બાબતની પુરે પુરી ખાત્રી થશે કે, આ શીરકાએ તેની ઉત્પત્તિથી લઈ છેવટ સુધી તેજ ધોરણ ચાલુ રાખ્યું છે.

આવા લોદોએ સઘળી માન્યતા ઇમામ માટે ખતમ તથા છેવટની માની લીધી. ઇમામને ખુદા તથા ખુદાનો અવતાર ઠરાવી દીધો. પેગંબર પણ ઇમામજ અને વળી જે પેગંબરો મોકલવામાં આવ્યા તે ઇમામેજ મોકલ્યા હતા તેમ જણાવ્યું. ઇમામને માટે એટલી બધી અંધશ્રદ્ધા રાખી કે, જેનું કાંઈક વર્ણન ઉપર આપવામાં આવ્યું છે. ન્યારે તેઓને તેમના ઇમામના ગુનાહ કરવા વિષે સવાલ કરવામાં આવે છે ત્યારે કહે છે કે તેઓને ગુનાહ કરવાનું હોય નહિ, પણ તેઓ માત્ર ઈશ્વરી લીલા દેખાડે છે. તે ગુનાહ કરે તેનું નામ ગુનાહ

ગણાય નહિ. વળી તેઓ જુદી જુદી લીલાઓ કરી લોકોના ઇમાનની પરીક્ષા કરવા માગે છે કે, આવી સ્થિતિ જોઇ તેમનાં ઇમાનો ડગી જાય છે કે નહિ ! મતલબકે ઇમાનને ગમે તેવા દુર્ગુણમાં જોવા છતાં પણ, આ લોકોનાં ઇમાન ડગતાં નથી અને ડગતાં દેવાં નહિ તેવું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

મઆદ યાને કીયામતને જાહેરમાં માનવાનો ડોળ ધાલી પૂનર્જન્મને માને છે અને તે ધોરણે ઇશ્વર, પેગંબર, ઇમામ તથા સામાન્ય વર્ગને પ્રથમના અવતારો ગણે છે, જન્મત દોઝખનો જાહેરમાં સ્વીકાર કરવાનો ડોળ ધાલે છે, પણ તેને શાસ્ત્રમાં અસ્વીકાર કરી કરણીના ફળ અવતાર રૂપે યાને લક્ષ ચોર્યાસી ફેરાને માને છે. જ્યાં જોયે મોકો જુઓ ત્યાં તેવી વાત કરે છે. જ્યાં જન્મત દોઝખના સ્વીકારથી ચલાવી લેવાય ત્યાં તેમ અને જ્યાં તેમ ન ચાલે ત્યાં પૂનર્જન્મ ઉપર આવે છે.

તકવાના રૂપને એટલું તો અધમ બતાવી દીધું છે કે, જુદું જોલવું ગોયા કે ધર્મમાં ગણી લેવામાં આવ્યું છે. પરધર્મવાળાઓને કહેવામાં આવે છે કે અમે તો તમારી સાથેજ નહિ. હિન્દુઓને કહે છે કે અમે તો હિન્દુ છીએ. તમારા દેવતાઓને અમે માનીએ છીએ. મુસલમાનોને કહે છે કે અમે મુસલમાન છીએ અને પેગંબર તથા અલી તથા ઇમામોને માનીએ છીએ. ખ્રીસ્તીઓને કહે છે કે તમારો અને અમારો ધર્મ એકજ છે. તમારા બધા પેગંબરોને અમે સાચા માનીએ છીએ. દોઝપણુ ધર્મના પ્રથમના પુન્ય લોકોને અમારા ધર્મના હતા એમ કહી કહી પબ્લીકને એવી તો હાજે છે કે જે જોઇ ગુસ્સો આવી જાય છે.

નમાઝને રદ કરી, આંટી ધુંટી વાળી-ભોળા લોકોને અજ્ઞાનતાના કાદવમાં લતપત કરી નાંખનારી નવી બંદગી બળવી કાઢી છે. રોજનાં માટે કહે છે કે ત્રીશ રોજનાં રાખવાની જરૂર નથી માત્ર એક રોજનાં રાખવામાં આવે તો ખસ છે. રોજનાં રાખનારાને ખાલી લાંબાણ કરનારા બણાવે છે. હજ માટે તો કોઈ જતા નથી. કોઈ જમ છે તો તેને માટે કહે છે કે તે ધર્મની આજ્ઞા સમજીને ગયો નથી; પણ લોકોમાં આખરે વધારવાને માટે ગયો છે. તેને મુસલમાનો સાથે ઘાડો સંબંધ છે તેથી તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરવાને માટે હજ પડી આવી હાજી થયો છે. હજ માટે કોઈ જતા નથી. પ્રથમના ઇમામોની યાત્રા માટે પણ જતા નથી; પણ પોતાના ઇમામના દર્શન કરવાને હજરોની સંખ્યામાં એકઠા થઈ જમ છે અને ઇમામના દર્શન કરવાથી તથા તેમની રૂબરૂમાં નાણાંનો ચાળ ધરવાથી પેલે પાર ઉતરી ગયાનું માને છે.

ધર્મના ભેદ છુપાવવાની કપ્પુસાત.

આ પંથમાં એક બહુજ ધ્યાન ખેંચનારી બાબત એ છે કે પોતાના ધર્મના ભેદો છુપાવવા માટે લઘુ શક્ય તેટલા ઉપાયો લેવામાં આવે છે. રોજ યાને અપવાસને કાઢી નાંખી તેને બદલે ઇમામના ભેદો છુપાવવા તેનું નામ રોજ રાખવામાં આવ્યું. ઝીના કરવાને અર્થ એમ સમજાવ્યો કે દીનના ભેદો જાહેર કરવા તેનું જ નામ ઝીના યાને બિચાર છે. ઇમામ તથા તથા દીનના ભેદો છુપાવવાની શિખને અસાધારણ તાકીદ આપવામાં આવે છે. અને ભેદ ખુલ્લો નહિ કરવાને શિખને આકરા સોંપાંદથી બાંધી લેવામાં આવે છે.

કોઇપણ નવા શિષ્યને જ્યારે આ પંથમાં દાખલ કરવામાં આવે છે ત્યારે પ્રથમ જે તાલીમ આપવામાં આવે છે તે દીનના બેદા ધુપાવવા માટેની હોય છે. જેમ જેમ શિષ્ય આ ધર્મની તાલીમમાં આગળ વધતો જાય તેમ તેમ તેને ધર્મના બેદા ધુપાવવાને માટે વધુને વધુ તાકીદ કરવામાં આવે છે. બાપ આ બેદને એટલી હદ સુધી ધુપાવે છે કે, તે પોતાના પુત્ર કે સ્ત્રીને વટીક કહેતો નથી. ગમે તેવો એતકલુદ્ધ મિત્ર હોય, તેને પણ આ દીનની વાત તે કહેતો નથી. જેમ ક્રીમેશન લોજના મેમ્બરો પોતાના લોજની હકીકત તથા તાલીમ કોઇને કહેતા નથી તેમ આ પંથના લોકો પણ પોતાના પંથની હકીકત કોઇને જણાવતા નથી. બેદ ધુપાવવાની તાકીદ સાથે બેદ ખુલ્લો કરી આપવામાં તેની અસાધારણ ખરાબ તથા બરબાદી થવાની છે તેની સંજ્ઞા હાથ તેનાપર પાડવામાં આવે છે, તેનો તેનાપર એટલો તો સચોટ અસર થાય છે કે, તે જો આ પંથમાંથી નીકળી પણ જાય, તોએ તે બેદની વાત કોઇને કહેતો નથી. તેને ધાસ્તી રહે છે કે રખેને જે ધાસ્તી બતાવવામાં આવી છે તેનો તે ભોગ થઇ પડે.

દરેક બેદને આટલી હદ સુધી ધુપાવવાની શી જરૂર છે તેવો જ્યારે તેમને પ્રશ્ન કરવામાં આવતો, ત્યારે તેનું રહસ્ય એમ સમજાવતા કે તત્વજ્ઞાન જે અધિકારી હોય તેનેજ આપવું, એ દરેક શાસ્ત્રમાં કહેલું છે અને તે વાસ્તવિક છે. ધર્મ ઉપર જેની દ્રઢ શ્રદ્ધા હોય અને જેની બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ હોય તેને આ જ્ઞાન મોક્ષ દાયક થાય, પણ અશ્રદ્ધાવાન અને સ્થૂળ બુદ્ધિ આ સૂક્ષ્મ માર્ગમાં પ્રવેશ ન થઇ શકવાથી વિપરિત માર્ગ પકડે તેમાં કોઇ આશ્ચર્ય નહિ. એમાં જ્ઞાન માર્ગનો દોષ ન ગણાય પણ બુદ્ધિનો દોષ ગણાય.

દરેક નવા શિષ્ય આગળ ભેદ ખોલવાની તથા ભેદને છુપાવવા બદલની લેખી કબુલાત લેવામાં આવતી હતી, તે કબુલાત અમારા “ અલ્લમોતના ઇતિહાસ ” માં પુરેપુરી આપી છે. તેનો ટુંક સાર એ કે, અય શખ્શ ! અમો તને ખુદા, તેના સઘળા રસુલો, નખીયો, ફીરતાઓ તથા આસમાની કીતાબોના સોગંદ આપીને આ કોલકરાર લખાવી લખએ છીએ અને આ કોલકરાર એવા પ્રકારનો સળંગડ તથા પવિત્ર છે કે, જે ખુદાએ તેના નખીઓ પાસેથી લીધો હતો. એટલે કે તારે આ ધર્મની સઘળી બાબત ગુપ્ત રાખવી. આ પંથમાં આવતાં તેની જે વાત સાંભળે, જે વાત જાણે, જે તું ખીજાઓને જઘ પહોંચાડે અથવા ખીજાઓ, જે તને આવીને પહોંચાડે, તે તારે કોઇને પણ કહેવી નહિ. આ કોલકરાર તને એકલાનેજ બંધન કર્તા નથી. પણ તારા સઘળા ભાઇઓ, તારી સઘળી ઓલાદ, તારા સઘળા સબંધીઓને પણ બંધન કર્તા છે. તારે આ પંથની કોઇપણ બાબતને જાહેર કરવી નહિ; તે એટલે સુધી કે તેને લગતો કોઇપણ ઇશારો કે ચિન્હ એવું નહિ બતાવવું કે કહેવું, કે જેથી તેનો ભેદ ખુલી જવાનો સંભવ હોય. માત્ર તને એટલીજ વાત જાહેર કરવાનો હક છે કે જે જાહેર કરવાની તને પરવાનગી આપવામાં આવી હોય. આ કોલકરારની બાબતને તારે વગર વાંધે કે વગર શંકાએ આધિન થવું અને તેમાં તારે કોઇપણ વધારો ઘટાડો કરવાનો નથી.

જો તું આ કોલકરારથી વિરૂદ્ધ વર્તન કરશે તો, ખુદા તેના રસુલો, સઘળા પેગંબરો, ફીરતાઓ, પાક અરવાહો, આંખાતે કામેલા, મુરે ફાતેહા અને કુરાને મજીદથી તું બેઝાર થયો એવું પાપ તારી ગરદનપર આવશે અને તેથીજ રીતે તૌરેત, અંજલ, ઝોખુર વીગેરે કીતાબોથી, દીને ઇસલામથી, તેના દરેક પાક બંદાથી, મહાન ઓલી-

આના ટોળાંથી, બેઝાર થયો. અને જો તું આ કોલકરાથી વિરૂદ્ધ વર્તન કરશે તો, ખુદા તને બહાર અપમાન આપે, જગતનાં સઘળાં સંકટો તથા સઘળી આફતો તારાપર આવી પડે, અને તું જહન્નમની આગમાં જઈ પડે કે, જ્યાં ખુદાની મેહરબાની હોતી નથી. વળી તારાપર ખુદાની એ લાઅનત હોય કે જે ઇબ્લીસને આપવામાં આવી અને તેના પ્રતાપે તે સ્વર્ગથી બેનસીબ થયો અને સદાને માટે જહન્નમની સગ્ન બોગવવી પડી.

જો તું આ કોલકરાર પૈકી કોઈ પણ બાબતની વિરૂદ્ધતા કરશે તો, કીયામતને દહાડે ખુદા તને એવી હાલતમાં મળશે કે, તે તારા પર મઝબનાક થઈ બેઠો હશે. વળી તું ચોક્કસ યાદ રાખજે કે, જો તું ખાનએ કામાના ત્રીશ હજાર પ્યાદા પા તથા ઉધાડે પગે કરે તો પણ ખુદા તારા હજોને કબુલ કરશે નહીં. જો તું આ કોલકરાની જરાપણ વિરૂદ્ધતા કરશે તો, તારી જેટલી મીલકત હશે તે સઘળી રૂકીરો તથા મીસકીનો માટે ખેરાત થઈ જશે, જેટલે તેનાપર તારો હક રહેશે નહિ, પણ ફકીરો તથા મીસકીનોનો હક થઈ જશે તેમ તેવી ખેરાતનો ખુદા તરફથી કશે પણ તને બદલો મળશે નહિ. જો તું આ કોલકરાની વિરૂદ્ધતા કરશે તો તારી માલકીમાં જેટલા લોંડા ગુલામો હશે અથવા તું તારી અંદગી સુધીમાં મેળવશે તેનાપર તારો હક રહેશે નહિ અને તે સઘળા આઝાદ ગણાઈ જશે અને તારી જેટલી સ્ત્રીઓ હશે અને તારી અંદગી સુધીમાં તારી સ્ત્રીઓ થશે, તે સઘળી તણ તલાક અપાયલી થઈ જશે તેમની સાથે તને કશા પણ કામનો વહેવાર કરવાનો હક રહેશે નહિ. વળી જો તું આ કોલકરાની વિરૂદ્ધતા કરશે તો તારી સઘળી સ્થાવર તથા જંગમ મીલકત તારાપર હરામ થઈ જશે વીચેરે વીચેરે.

ખાતીન્મા પંથો પૈકીના એકના એવા અનુયાયી, કે જેણે તુર-
તમાજ તે પંથ તજી દીધો હતો અને તે જ્યારે ખાતીન્મા પંથમાં
હતો ત્યારે પોતાના પંથનો બેદ પ્રુક્ષો નહિ કરવાને માટે સખત
અંધારો હતો તેને અમોએ તેના તજી દીધેલા ખાતીન્મા પંથની હકી-
કત વિષે પુછ્યું, તો તેણે જવાબ આપ્યો કે તે હું કહી શકતો નથી.
અમોએ તેને કહ્યું કે જે પંથને તમો જુઠો સમજી તજી ગયા છો
તો હવે તેની હકીકત બયાન કરવામાં શી અડચણ છે ? તેણે જવાબ
આપ્યો કે એ વાત ખરી છે કે મેં તે પંથને જુઠો સમજી તજી
ગયાં છે પણ જ્યારે હું તે પંથમાં હતો અને તે પંથને ખરો માનતો
હતો ત્યારે તે પંથના બેદને નહિ પ્રુક્ષો કરવાની કયુલાત પ્રસંગે
જે હું બેદ પ્રુક્ષો કરી આપું તો મારી કેવી પાપમાલી તથા હલાકી
થશે તેની જે ધાસ્તી અપાવવામાં આવી છે, તેના હજુ એટલો કમક-
મારી બર્યો મારી તખીયતપર અસર છે કે હજુ પણ મારી તે કહે-
વાની હીમ્મત ચાલતી નથી.

અમોએ કહ્યું કે જો કદાચ તમો અને હકીકત કહી આપો તો,
તેમ કરતાં તમોને કેવી ધાસ્તી રહે છે ? તેણે કહ્યું કે જ્યારે આ
ખાતીન્મા પંથની તત્વજ્ઞાનની પાયરીમાં હું દાખલ થયો ત્યારે આ
પંથની હકીકત કોઈને પણ નહિ કહેવા માટે અને આકરા સંગઠથી
આંધી સેવામાં આવ્યો હતો. તેના વડા ધર્મગુરૂએ અને એક જુદાજ
ઓરડામાં બેસાડી કહ્યું હતું કે, જો તું આ બેદની વાત કોઈને પણ
કહીશ તો જગતની ઉતપત્તીથી તે જગતના અંત સુધીમાં જગતમાં
મનુષ્યોએ જેટલાં જેટલાં પાપો કર્યા હશે તે સખળાં તે એકલાએ
કર્યા એટલો ગુનાહનો બોલ તારી ગરકનપર આવી પડશે. ફુનિયામાં
જેટલી જગતની બસાઓ તથા આદતો છે તે તમારા તારી ઓલા-

લાદપર નાઝીલ થશે અને કીમામત સુધી તારી જે ઓલાદ થશે તે સમ્રાજી બચંકર આશતો તથા હુખમાં રીબાતી રહેશે. જગત ઉપર જેટલી બચંકરમાં બચંકર ખીમારીઓ જેવી કે રકતપીત કોઠ વીગેરે તેમાં તું તથા તારી ઓલાદ દર ઓલાદ સપડાયા કરશે અને કદાચ તું આ પંથ છોડી પણુ દમશ, તો પણુ આ આશતોનાં વાદળો તારા પર સદાને માટે ઘેરાએલાં રહેશે.

હવે જોકે મેં આ પંથ છોડી દીધો છે અને મને જે ધાસ્તીઓ અપાવવામાં આવી છે તે તદ્દન જુઠી છે, તો પણુ જાણુ કે જ્યારે તે હકીકત હું કહેવાને કોઇ પ્રસંગે મિત્રોના અહુજ આગ્રહથી લલ ચાઈ જઈ હું ત્યારે જાણુ મારી સામે તે ધર્મશુર તરફના દીરસ્તાઓ મારી દ્રષ્ટી સામે આવી મને બીહવડાવતા હોય તેવું લાગે છે. કદાચ એમ થઇ આવે છે કે, રખેને તે ધર્મ સાચો હોય અને જો હું તેનો બેદ ખુલ્લો કરી આપું તો, કદાચ તે આશતોમાં હું સપડાઇ પણુ જઈ ! મારી માન્યતા છે કે તે પંથ જુઠો છે; પણુ માફ દીલ ધાસ્તીથી અલગુ થઈ શકતું નથી. કદાચ જો હું તેના બેદની વાત કહી દઉં અને તે અરસા કે તે પછીના અરસામાં હું યા મારાં બાલખખ્યાં પૈકી કોઇ ખીમાર થાય અને ખીમારી થવી એ જોકે ઇનસાનો માટે સ્વભાવિક છે; પણુ મને એવો વહેમ થઇ આવે કે તે બેદ નહિ ખોલવાનો કરાર તોડ્યો તેને લઇ હું આ ખીમારીમાં સપડાયો છું. માફ મન એવું નખળું થઇ જાય કે, જેથી કાંઇ આશત નહિ આવતી હોય તો પણુ તે જરૂર મારા નખળા દીલપર ગલબો કરી જાય માટે હું તે બેદની વાત કોઇને કહી શકતો નથી.

અમોએ તેને ગુંચવાડામાં નાખી જુલ જુલમાં તેની વાત કહાવવા ધણોએ પ્રયત્ન કર્યો, પણુ તે બીલકુલ ડચો નહિ; પણુ તેણે

એટલું જણાવ્યું કે જેને ભેદ કહેવામાં આવે છે અને જેને નહિ ખુલ્લો કરવાની આટલી તાકીદ કરવામાં આવી છે, તેમાં કંઈ માલ નથી. ભેદની વાત બુદ્ધિશાળી વર્ગને તો એવી તો મુખર્ષી બરેલી લાગે કે તે તેની અજ્ઞાનતા ઉપર અશ્વેસ કરવા લાગી જાય અને હમણાં તમોએ જે વાતચિત કરી તેમાં તે ભેદની વાત આવી પણ જતી હતી: પણ તે કંઈ વાત તેજ તમો જાણતા નથી અને જેને હું તે અસુક વાતજ હતી એમ બતાવતો નથી. —

આ પંથના લોકો પોતાના ધર્મની સધળી ક્રીયાઓ બહુજ ગુમ રીતે કરે છે. પરધર્મના કોઈ પણ માણસને તે ક્રીયા પ્રસંગે હાજર રેકવા દેતા નથી. પોતાના ધર્માદત્તાનાઓમાં કોઈ પરાયાને બુસવા દેતા નથી. પોતાના પંથના લોકોમાં પણ ચડ ઉતર દરગજની પાયરીઓ હોય છે, તેમાં ઉપરની પામરીવાળા નીચેની પાયરીવાળાને ભેદની વાત કરતા નથી કે, ખાસ ક્રીયામાં શામેલ કરતા નથી. પોતાના ગુરુ કે જેને ખુદા, પેગંબર, હમામ, પીર વીગેરે કહે છે તેનેજ માત્ર દાન આપવામાં સવાબ સમજે છે. તે સિવાય કોઈને પણ માનવા કે દાન આપવાની સાજ ના પાડે છે અને કહે છે કે જે છે તે એજ છે; પણ લોકો બુદ્ધિની દલીલો કરી શંકાશીલ બની જઈ ખરા માર્ગથી ભ્રમિત થઈ જાય છે.

ઉપર પ્રમાણેની ધર્મના ભેદ છુપાવવાની વાત એટલી તો બીકા-મણી છે કે શિષ્ય પોતાના શિક્ષક આગળ શંકાનો ખુલાસો પણ માગવાની હિમ્મત ન કરી શકે, કમકે જે તે તેમ કરવાની હિમ્મત કરે, તેને એ ધારતી ઉત્પન્ન થઈ જાય કે મારા હમાન વિષે શિક્ષકના દીલમાં દગદગો ઉત્પન્ન થઈ જશે અથવા તો બીજા ગોડીયાઓ

મારા માટે હલકો વિચાર ઉત્પન્ન કરી લેશે, તેને લઈ મારી આત્મ-
 રૂને તથા માલને હાની પહોંચશે. આવી ધાર્તાને લઈ તેઓ જે વાતને
 અરાબર સમજી શક્યા નથી તેને પણ અરાબર સમજી ગયા છે એમ
 દબાઈને હા પાડી દે છે અને જે બાબત પોતે જાણવાનો જાહેરમાં
 દાવો કરે છે, તે વાતને પણ કાંઈ જાણતા નથી. અમોએ ઉપર પ્રમા-
 ણેના કેટલાક આતીન્યાઓને જોયા છે કે, જેઓ એટલા તો અબણ
 તથા અજ્ઞાન છે કે જેની કોઈ સિમાજ નથી હોતી. અક્ષર સુન્ય
 હોવા ઉપરાંત કોઈ પણ ધર્મ સંબંધે કશું પણ જ્ઞાન ધરાવતા નથી.
 માત્ર પોતાના મનમાં મસ્ત રહે છે કે આખું જગત ગુમરાહ થઈ
 ગયું છે અને હું જ્ઞાની તથા ધર્માત્મા થઈ ગયો છું. આ જ્ઞાની તથા
 ધર્માત્માને અંધશ્રદ્ધાના પરદામાં એવોતો સંતાડી રાખ્યો હોય છે કે
 તે પોતાના પંથની હકીકત શુદ્ધિ પૂર્વકની જાણવાનો તેને વહેમ વટીકે
 થઈ આવતો નથી. તેમ તે કોઈની શંકા કે વાત પણ સાંભળતો નથી.

તેના પંથ વિશે જ્યાં કોઈ આક્ષેપની વાત કરવા હોય ત્યાં તે
 ઉભો પણ રહેતો નથી. કોઈ પણ પરધર્મના માણસ સાથે તેને વેપાર
 કે અન્ય સંબંધે કામ પ્રસંગને લઈ વધુ પરિચયમાં આવવું પડતું
 હોય અને તે જો કોઈ તેના ધર્મ સંબંધે વાત કરવા માંડે તો તે
 તેવી વાત નહિ કરવા સંબંધે માગી લે છે કાંઈ પણ પુસ્તક, માસિક
 કે વર્તમાનપત્રમાં તેના પંથ વિશે કાંઈ ટીકા કે વિરુદ્ધતાવાળું લખાણ
 જુએ તો તે મોંઘે બગાડી તેને ફેંકી દે છે. તેવા પુસ્તક, માસિક કે
 પેપરને તે મંગાવતો નથી.

પોતાના ધર્મને છુપો રાખવાની એક યોજના એ પણ એ સંપ્રદા-
 દાયમાં જોવામાં આવે છે કે પોતાના પુસ્તકોને કાંઈક અપ્રચલિત
 ભાષામાં લખે તથા છપાવે છે, કે જેથી પરધર્મના લોકો તે વાંચી કે

સમજી શકે નહિ તે પુસ્તકોની કાપા પણ એવી તો અપ્રચલિત જેવી બનાવી આપે છે કે, કોઈ પરધર્મનો માણસ કદાચ તેની લીપિ જાણી શે; તો પણ મુજ વિષયમાં સમજે નહિ. બાપામાં એવો તો જુદી જુદી બાપાના સંબંધોનો ખીચડો કરે છે કે, કોઈ સમજી શકતું નથી, વિચારોમાં તો એવો ગુંચવાડો કરવામાં આવ્યો હોય છે કે, અજ્ઞાન કે વિદ્વાન કોઈને તેમાં સજી સુઝતી નથી.

પુસ્તકો લખાયાના સમય માટે અસાધારણ ગુંચવાડો કરી નાંખે છે. પુસ્તક સો વર્ષ પહેલાં લખાયું હોય, તેનો કર્તા આઠસો વર્ષ પહેલાં તો કોઈ પોતાના ધર્મનો મીઠનરી થઈ ગયો હોય તેનું નામ તેમાં ગોઠવી આપે છે. વિચારોમાં એટલો તો ઉલટો સુલટો મજમુન લખે છે કે તેમાં તવારીખનો મેળ હોતોજ નથી. શાસ્ત્રના પાત્રોનાં નામો પણ ઉલટા સુલટાં આપે છે. કોઈ નામ હજાર વર્ષ પહેલાંનું હોય તે સાતસો વર્ષ પહેલાંનું લખી નાંખે છે. પાંચસો વર્ષ પહેલાંના આચાર્યનું નામ એવું આપે છે કે જે હજાર વર્ષ પહેલાં થઈ ગયો હોય છે.

વિચારોને તો એવો ચવચવનો મુરબ્બો બનાવે છે કે, જુદા જુદા પંથના મિત્ર અકાયદો તથા વિચારો ઉલટા સુલટા ભરી આપે છે. હાખલા તરીકે ઠીયામત પણ ખરી અને પુનઃજન્મ પણ ખરો. જન્મત દોઝખ પણ ખરાં અને ઇશ્વરની જાતમાં લક્ષ ચોર્યાશી ફરી ફરીને મિત્ર થઈ જવું તે પણ ખરું. મતલબકે કોઈ પણ રીતે પોતાના ધર્મ વિષે પરામાત્મા અજ્ઞાન રહે તે માટે લઈ શકાય તેટલા ઉપાયો શે છે અને તેથી મુજ વાત સમજવાનું એટલું તો અપરૂં થઈ પડે છે કે, તે ધર્મના સમાન્ય લોકો કોઈ પણ સમજતા નથી; પણ મનમાં મઝ રહે છે કે અમોજ સમજવા પામ્યા છીએ અને આપું જમત ખરી વાત સમજવામાં ગાયું ખાઈ ગયું છે.

ઉપર પ્રમાણે ગુપ્ત રાખવાની જે વિગત આપી છે, તે માત્ર પાશોરામાં ખેંદેલી પુણી સમાન છે. તે વિગત એવી તો ગુપ્તવાદા બરેલી છે કે, તેને પુરી પાધરી સમજવી મુશ્કેલ છે અને જે સમજાઈ હોય તો તેની સમજ ખીજાને આપી શકવી મુશ્કેલ છે. આવા એકંદર વિચારથી એ વાત બહુજ સશક્યથી જાણી શકાય તેમ છે કે, આ વર્ગના લોકો કાંઈપણ જાણવા પામતા નથી, જાણવાની કાશીશ કરતા નથી. જાણવાને લગતા સાધનોથી સો ગાઉ દુર નાસતા કરે છે અને પરિણામે એવા તો અચ્છાત રહે છે કે જેની દયાજનક સ્થિતિનું વર્ણન કરી શકવાને લેખકને ઇચ્છારત ગોઠવવાનું આવડી શકતું નથી.

આવી રીતે શિષ્યો અસાધારણ અચ્છાત રહી જાય છે અને મુળ તેનાં આચાર્યોના હેતુ શિષ્યોને પોતાના વિષય ભોગની તૃપ્તિ કરાવનારાં સાધનો બનાવી રાખવાનો પાર પડે છે. શિષ્યો પોતાની સધળી તન મન ધનની મીલકત ગુરુને અર્પણ કરે છે અને શિક્ષક તેના ઉપર મોજમજ માણવામાં કાંઈ ખામી રાખતા નથી. આવા ગુરુઓના મહેલમાં જે વિષય ભોગની તૃપ્તિની સામગ્રીઓ તથા ધમાલો હોય છે તે અવર્ણનિય હોય છે. દુકામાં એ કે હીરદી ઓફ ધી એસેસી-સના કર્તાના અભિપ્રાય પ્રમાણે:—

“ મનુષ્ય દેહ ધરી જે ઉમદી મતલબો સાધવાની છે તે સાધવાને બદલે માત્ર વિષય ભોગનીજ તૃપ્તી મેળવવી એજ આ હીરકાની મતલબ હતી. અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, આ સંપ્રદાય અચ્છાત કપી અલોર ખાડામાં પડે છે અને તે મોટા રાજ્યો અને ધર્મ સ્થાનોને ખડેરા કરી, જીલમ બરેલા રાજ્યના કમકમાટો બતાવી, પ્રજાના સુખનો નાશ કરી મનુષ્ય જાતિની સામાજિક પદવી લાવી અને નાશુદ થાય છે.”

હવે આવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપી કરી પોતાના સંપ્રદાયમાં તેને દાખલ કરવા તથા તેને વ્યવહાર કરવા બદલ હસન સમ્મ્યાહ માટે કેવો અભિપ્રાય બાંધવો તે બહુજ સહેલ કામ છે. તેના કારણે મનુષ્ય જાત તથા નીતિ રીતિ, ધર્મ તથા વ્યવહારને કેટલો તથા કેવો અસર પહોંચ્યો તથા કેવા પ્રકારની હાની પહોંચી રહી છે તેનો કાંઈક ખ્યાલ મલાહેદાનું ટુંક વર્ણનવાળા પ્રકરણથી ચાચક વર્ગ બાણી ચુક્યો હશે. તેથી અત્રે તેનું વિશેષ વર્ણન કરવું જરૂરનું બારતા નથી.

ફીદાઈઓ તથા તેમનો ત્રાસ.

હસન બિન સમ્મ્યાહે પોતાના પંથના કાર્યવાહકો માટે જુદા જુદા જે અધિકારીઓ નીમ્યા હતા, તેનું વર્ણન અતિ રસીક, ભયંકર તથા ધ્યાન ખેંચનારું છે. આ વર્ગો વિષે અમો વિસ્તારથી અત્રે વર્ણન કરવા માગતા નથી, પણ એક વર્ગ વિષે વિસ્તારથી અને બાકીના વિષે ટુંકમાં લખવા માગીએ છીએ અને તે પણ એવા હેતુથી કે જેથી હસન સમ્મ્યાહના કાર્ય પ્રત્યે ઉડતી નજર નાંખી સકાય.

૧ દાઇ-ઉદ-દાવાત—આ અધિકારી માટે સઘળા મઝહબી મુલ્કો બાણુવા લાગીમ હતા. તેના હાથ તળે બાર નકીઓ હોતા હતા અને પ્રત્યેક નકીબના હાથ તળે જુદા જુદા બાર દાઇઓ હોતા હતા.

૨ દાઉ-ઉલ-કબીર—દાઇ-ઉદ-દાવાત તરફથી જે મલાકાવાર સુબા નીમાતા હતા તે દાઇ-ઉલ-કબીર કહેવાતા હતા.

૩ દાઇ—આ એ લોકો હતા કે જે ઉપદેશકોની પેઠે સઘળા ખસલામી પ્રદેશોમાં પ્રસરી ગયા હતા અને ગુપ્તપણે પોતાના ધર્મના પ્રચાર કરતા હતા. ધર્મની તરફથીનો બધો દારોમદાર તેમના પ્રયાસો પર અવલંબેલો હતો.

૪ રફીક—આ એ લોકો હતા, કે જે ફઝલે કમાલમાં આ પંથના મુજતેહદો ગણાતા હતા અને તે અલમોત કીલ્લામાં હસન સખ્ખાહ પાસે મુસાહિમ તરીકે રહેતા હતા. આ લોકો અતિ વિશ્વાસુ ગણાતા હતા.

૫ ફીદાઈ—આ એ વર્ગ છે કે જેનું કાંઈક વિસ્તારથી અમો વર્ણન કરવા માગીએ છીએ. આ એ લોકો હતા કે જે આંખો મીચીને કાંઈ પણ આનાકાની કે, વાંધા વિના, પ્રત્યેક આરા અમલમાં લાવતા હતા. આ ફીદાઈઓજ દાષ-ઉદ-દાવાતના અસલ મુરીદો અને ફોજના ૭૫ સટોસટ લડનારા હતા. તે દેશે જીતવાનું કારણ થયા. તેમનીજ છરીઓથી મેહેલોની અંદર અને શાહ માર્ગ ઉપર મોટી જહોજલાલી ધરાવનારા મોટા કીર્તિવંત સુલતાનો, ધમામો, ઓલમાઓ, શીલસુદો અને મશાયખો વિગેરે કતલ થતા હતા. કતલ કરવાનું કારણ ધણે ભાગે તે અટકાયત હતી કે જે રાજ્ય તથા મઝહબી ઉદ્દમાઓ તરફથી નાંખવામાં આવતી હતી. કદી નાણું એકઠું કરવાને માટે પણ મોટા મોટા અમીરોને કતલ કરવામાં આવ્યા હતા અને તે સિવાય બીજાં કારણો પણ અનેક હતાં. આ ફીદાઈઓના હાથથી જુમ્હાને દહાડે જેવી રીતે મુસલમાન ઉદ્દમાઓ શહીદ થતા હતા એવાજ રવીવારને દહાડે ખ્રીસ્તી દેવળોમાં ખ્રીસ્તી રાહેઓ, સુલતાનો તથા અમીરો પણ કતલ થતા હતા.

મઝહબી તાલીમ આપતાં પૂર્વે ફીદાઈઓને સીપાહગીરોની તાલીમ આપવામાં આવતી હતી. હથીઆરોને કેમ વાપરવાં તે તેમને શીખવવામાં આવતું હતું. સંકટો સહન કરવાને દેવાએલા બનાવવામાં આવતા હતા. વેશ બદલી નાંખવાની કળા ધણીજ સારી રીતે તેઓ જાણતા હતા, કેમકે દરેક સંજોગને લગતા ખાસ વેશો તેને બદલવા

પડતા હતા. આ શીદાઈઓની તાલીમ માટે ખાસ લક્ષ આપવામાં આવતું હતું અને તેમના દીલમાં એવી વાત ફસાવી દેવામાં આવતી કે, દાઈ-ઉદ-દાવાત સમગ્ર જગતનો ધણી છે અને આ સૃષ્ટિમાં તે ધણોજ સત્તાવાર તથા, પ્રસરેલો છે. જ્યાં જેમ કરવા માગે તેમ કરી શકે છે. તેની આગાનો અમલ ગોયા કે, ખુદાની આગાનો અમલ છે. અને જે કોઈ શીદાઈ સુપ્રત થએલી દરજ બળવવામાં માર્યો જશે, તે સહાદતનો દરજજો પામી જન્નતમાં દાખલ થશે.

નઝદત-ઉલ-કોલુબના કર્તાએ શીદાઈઓના અંતિમ ધાતકી તથા ખુખાર પણા વિષે લખ્યું છે કે, તેમને ખીલાડીનું માંસ ખવડાવવામાં આવતું હતું. ખીલાડી ગુરુસાને વખતે પોતાના દીલને કાબુમાં રાખી શક્તી નથી યુનાંચે તેવા માંસના ખોરાકની તાસીરથી તેવીજ તાસીર શીદાઈઓની થઈ હતી કે આગા મળતાંજ જેને કતલ કરવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો છે તેને હરગીઝ જીવતો રહેવા દેતા ન હતા.

હસનની અગાઠ તર્ક શક્તિ માટે બે મત હોઈ શકે નહિ તેમ તેની સમાજનું રૂપ પારખવાની શક્તિ વિષે પણ બે મત હોઈ શકે નહિ. હસને પોતાની તર્ક શક્તિ તથા સમાજના રૂપ પારખવાની કળાથી જે હેરત બર્મા કાર્યો કરી બતાવ્યાં, તે આ સર્વમાન્ય અભિ-પ્રાયને ટેકા આપવાને પુરતા છે. હસન એ વાતને બરાબર સમજી ગયો હતો કે, કોઈ એકાદ માણસને તૈયાર કરવાથી અથવા તો ખીજી રીતે તે અસાધારણ કાર્ય કરી શકનારો બની જાય છે ત્યારે તે અપ-વાદરૂપ હોઈ શકે નહિ. તે પ્રમાણેના વધુ લોકોને તૈયાર કરવામાં આવે તો તે મધ્ય શકે છે. વળી જ્યારે ઓછા પ્રમાણથી પણ અપવાદ રૂપે તેવા પ્રકારના માણસો મધ્ય જાય છે ત્યારે પ્રમાણથી તે કેમ ન

ખતી શકે ? માત્ર જેને તૈયાર કરવાના છે તે માણસો તૈયાર થઈ શકે તેવા શીઘ્ર કાલમાં જોઈએ અને તેનામાં તે પ્રકારની ચોખ્ખતા દાખલ થઈ શકે તેની પુરી તપાસ કરી લેવી જોઈએ. જે તેવા માણસો નો કલાસ તૈયાર કરવામાં આવે તો, અમુક માણસો સિવાય ખાકીના તો જરૂર લાયક થઈ શકે અને તેમાં જે પૂર્ણતા ન મેળવી શકે, તે પણ એવા તો જરૂર થઈ જાય કે, જે ઉપયોગમાં લેવાના વધુ જોખમ બર્યા નહિ, તેવા કામમાં તો તે ફતેહમંદ નીવડે. કામ કરાવવાનો એક પ્રકાર હોતો નથી; જુદા જુદા માણસોની ચોખ્ખતા તથા સંજોગ પ્રમાણે અનેક પ્રકારોથી કામ લેવાનું હોય છે તો તેવા સંજોગો વચ્ચે દરેક વિધાર્થી એક નહિ તો ખીજી જગોએ જરૂર ઉપયોગી થઈ શકે.

મનુષ્યની ચાલુ સ્થિતિ વિષે બારીકી તથા શાન્તીથી વલણ પારખાવાનું કાર્ય ઘણુંજ આશ્ચર્યકારક છે. ડીટક્ટીવપણું એ એવું કાર્ય છે કે જેનાથી તેવાં આશ્ચર્યકારક કામ કરી શકાય છે. માણસ જે વસ્તુ જુએ તેની નિયમસર અને ચોક્કસ તપાસ કરે તો ઘણું શીખી શકે છે. ચેહરાના ક્ષણિક દેખાવથી અને આંખના સ્કેન હલાવવાથી માણસના અંદરના બધા વિચારો જાણી શકાય છે; અવલોકન અને તર્ક શક્તિવાળા માણસથી દગો કોઈ વખતે છુપો રહી શકે નહીં. તેની રીત ચુકવીડના જેવીજ ચોક્કસ છે. જે માણસને તેની ખબર ન હોય, તેને તો આ પરિણામ કોઈ જાદુથીજ થાય છે તેવોજ વિચાર આવે.

પાણીના ટીપાંપરથી તર્ક કરનારો માણસ એટલાંટીક અને નામધરાનું હોવાનું અનુમાન કરી શકે છે, જે કે તેમાંના એકે કેટલાં તેણે જોયાં હોતાં નથી. એક માણસના હાથનાં આંગળીનાં

નખથી, તેના કોટથી, આંચથી, યુટથી, તેના પાટલુનથી, તેની આંગળીના ટેરવાંથી અને તેના ચેહરાથી તરત તે માણસનો ધંધો જણાઈ આવે. આ બધી વસ્તુઓ ઉપર જો એકદમ વિચાર કરીને અનુમાન આંધવામાં આવે તો તે અનુમાન કોઈ દીવસ જુદું પડેજ નહિ.

એક માણસ ડાક્ટરના જોવો જણાય છે, પણ તેની ઢપ લશ્કરી જેવી જણાય છે, પરિણામ એ કે તે જરૂર લશ્કરી ડાક્ટર હોવો જોઈએ. તેનો ચહેરો કાળો છે, પરંતુ તે કુદરતી નથી; કારણકે તેના હાથનાં કાંડાં ઘોળાં છે તેથી તે જરૂર ગરમીવાળા પ્રદેશમાંથી આવેલો હોવો જોઈએ. તેનો ચહેરો ઘણો શીકા છે તેથી તેણે ઘણી માંદગી અને દુખ સહન કરેલાં હોવાં જોઈએ. તેના ડાબા હાથને ઇજા થયેલી છે; કારણકે તે તેના હાથને ઘણી કલીમ રીતે અને અકક રાખે છે. એવો કયો ગરમ પ્રદેશ છે કે, જ્યાં એક અંગ્રેજ ડાક્ટર આટલું દુખ સહન કરે અને પોતાના હાથને ઇજા પહોંચાડે ? અલગત તે અફઘાનીસ્તાનમાંજ હોવો જોઈએ. ખરી રીતે અવલોકન કરનારને આવા વિચારો કરતાં તથા પારખી કાઢતાં એક મીનિટ પણ લાગે નહિ.

સારી રીતે અવલોકન કરનાર પોલીસ ડીટેક્ટીવ એક ખુન કરવામાં આવેલી લાશ જોઈને તુરતજ નિર્ણયપર આવી જાય છે. અહીં જે ખુન થયું છે તે પુરુષનુંજ થયું છે. ખુની છ પુટથી ઉંચો છે, પૂર યુવાવસ્થામાં છે. તેની ઉંચાઈના પ્રમાણમાં તેના પગ બહુજ ટુંકા છે. જાડા અને પહોળા આકારના યુટ પહેરે છે અને ત્રીચિનાપોલી સીમા-રેટ પીએ છે. તે મૃત્યુ પામેલા માણસ પાસે એક ઘોડાની ચાર પેડાવાળી ગાડીમાં તે આવ્યો હતો. ઘોડાને ત્રણ જુની નાલ હતી. ધણું કરીને તો તેના જમણા હાથનાં આંગળાંના નખ ધણાજ લાંબા છે.

પગલાં ભરવાની લ'બાધથી મનુષ્યની કંચાઇ જણાઇ આવે છે. મનુષ્ય જીવિતપર લખે છે તે આંખની સામેજ લખે છે. બીડીની રાખ ઉપરથી તે કયા કારખાનાની તથા કઇ જાતની છે તે જણાઇ આવે છે. આવી રીતે દરેકે દરેક પ્રસંગ માટે અવલોકન કરનારને એવા એવા ધુપા બેઠ જણાઇ આવે છે કે બીજાઓને જાદુ લાગે છે. હસન સખ્યાહે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના શીદાઇઓ તૈયારના કામે, લોકોના વલણ પીછાણવાને, અવલોકન શક્તિનો ઉપયોગ કરી તેના પરિણામે શીદાઇઓ બનાવવાને યોજના ઘડી કાઢી તે ઉપર વ્યવહાર અમલ કરી શકે છે.

હસનનો દરેક પ્રોગ્રામ ધાર્મિક બાબતની આડમાં હતો. તેણે જોયું કે મુસલમાનો પોતાના ધર્મની હિમાયતમાં પોતાનો જનમાલ અર્પણ કરવાને ઘણી ખુશી સાથે તૈયાર થઇ જાય છે. સ્વર્ગના આનંદોની લાલચ તેમને તે માટે તદ્દન ઉચ્કેરી મુકે છે અને તેવી રીતે પ્રાણ આપવાથી કાયમને માટે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મ માટે મરવા જવામાં તે અતિ આનંદ માને છે. મરી જતાંજ તે સ્વર્ગમાં જઇ બીરાજે છે; મતલબકે સ્વર્ગની લાલચ જનમાલ કુરબાન કરાવે છે. તેથી હસને પણ પોતાના મુરીદોમાં એવો બળવાન અસર ઉપજાવી શકે કે, આપણા ધર્મની હિમાયતમાં પ્રાણ આપવો તેનો બદલો જન્મતાના કાયમ દાયમનાં સુખો મેળવવાં છે.

હસન સખ્યાહે સહજા ઇલાકાઓમાંથી યુવાન, કદાવર, ધર્મ પ્રત્યેની આસ્થામાં જલદી આવી જનાર તથા ખુબાર પ્રકૃતિના માણસોને બોલાવી તેનાપર પોતાનો ધાર્મિક અસર જમાવવા માંડ્યો. આ વિદ્યાર્થીઓના દીલમાં જમાવી આપવામાં આવ્યું કે, આપણો ધર્મ

સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને વિરોધીઓજ આપણા ધર્મની આડે આવે છે અને જગતને ગુમરાહ રાખવામાં મદદ કરે છે; માટે જેમ અને તેમ જગતના કલ્યાણ માટે તેવા આડે આવતા શત્રુઓને ઠાર કરવા જોઈએ.

આવી રીતની તાલીમનું પરિણામ સમજવા માટે એનાર્કીસ્ટોનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ. યુરોપ, અમેરિકા આદિ દેશોમાંના નેહલીસ્ટો તથા એનાર્કીસ્ટોના હેવાલોથી જે વાદ્ય છે તે સમજી શકે છે કે લોકોનાં ખુનો કરવા માટે કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તથા તે માટે કેવાં કેવાં ગુપ્ત કાવત્રાઓ રચે છે; મતલબ કે હસને દરેક રીતે શીદાઈઓ તૈયાર કરવામાં પોતાની શક્તિ, બુદ્ધિ, તથા ચતુરાઈનો ઉપયોગ કર્યો અને લાખો લોકોના મુકાબલામાં મજૂરીના માણસોનું લશ્કર એવું તો ઉભું કીધું કે, જે લાખોને પણ પાણી બરાવે.

આ શીદાઈઓનો પેલલ વહેલો હુમલો નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક ઉપર થવા પામ્યો. સુલતાન મલકશાહ તથા નીઝામ-ઉલ-મુલ્કે જ્યારે સાંભળ્યું કે હસન સખ્યાહ કીસ્લાઓ તથા રાજદારી બળ વધારતો જાય છે અને તે એટલી હદ સુધી કે, રખેને આખો ધરાત દેશ તેના કબજામાં આવી જ્યાં ત્યારે તેણે લશ્કર મોકલી કીસ્લાને ઘેરી લીધા. કીસ્લામાં અનાજ ખુટી ગયું અને હસન તથા તેના સુરદિ સુશકેલીમાં આવી પડ્યા ત્યારે તેણે શીદાઈઓથી કામ લીધું. આ વખતે રમજાન માસ હતો. હસને એક શીદાઈને ગુપ્ત રીતે નિઝામ-ઉલ-મુલ્કને ઠાર કરવા માટે રવાના કર્યો. નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક જંદ શહેરમાં મલકશાહ સાથે હતો. અને ત્યાંથી બમદાદ જવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યો હતો. તે રાત્રી ઇશ્તાર કરી પોતાના અનાનખાનાના તંત્રીઓ

જતો હતો, તેવામાં એક જુવાન વયનો કદાવર છોકરો (શ્રીદાઘ) તેની સાથે કાંઈ વાતો કરવા લાગ્યો. આ જુવાન છોકરે વાતો કરતાં યુક્તિથી હુપાવી રાખેલી છરી કાઢી વજરના સ્તરીરમાં ભોંકી આપી. વજર ભોંયપર પડ્યો અને તેનો આત્મા આ શની દુનિયા તણ ગયો. આ શ્રીદાઘ દેલમ દેશનો રહેવાશી તથા તેડું નામ અણુ તાહેર દારસ હતું.

પ્રવાળએ અલભોત ઉપર ચડાઈ લઈ જવા પૂર્વે હસન સખ્યા-હને સુલતાનના રોઆબ દાબથી હદમાં રાખવાને એક યુક્તિથી કામ લીધું. સુલતાન તરફથી એક એલચી ખાતું મોકલવામાં આવ્યું અને હસન સખ્યાહને બાદશાહી જાહેજલાલીથી બીહવડાવી તાબેદારીમાં લેવા પ્રયાસ કર્યો. હસન સખ્યાહે બાદશાહી એલચીખાતાની કાંઈપણ પરવા કીધી નહિ. જેમ ઘોડો મસાલાને જેરે કુદે છે, જેમ મગર પેસાદાર પેસાના જેરે ભોંયપર પગ મુકતો નથી, જેમ મસ્ત હાથી પોતાની મસ્તીના આવેશમાં કોઈને ગણકારતો નથી; તેમ હસન સખ્યાહ પોતાના શ્રીદાઘઓના બળપર મસ્ત બેશમ હતો. બલા તે એલચી-ખાતાને શું ધ્યાનમાં લાવતો હતો ! તેવા એલચીતાના તથા સુલતાનો તે તેના બેચાર શ્રીદાઘઓના હાથે નીસ્તો નાબુદ થવાને બસ હતા. મતલબકે હસન સખ્યાહે એલચીઓને રજા આપતી વખતે થરથરાવી નાખનારી ધમકી આપતાં કહ્યું કે “ મારા તરફથી સુલતાન મલકશા-હને કહી દેજો કે, તે અમોને સતાવે નહિ; નહિતર લાચારીથી મુકા-બલો કરવો પડશે.” આવો હાંજ ગગડાવી નાંખનારો જવાબ સાંભળી સુલતાને બે વર્ષ માટે ચડાઈ મોકુફ રાખી. આ બાબત ઉપરથી હસન પ્રત્યેની કેટલી બધી ધારતી સુલતાનના મનમાં પેશી ગઈ હતી તથા તે નોને કેવો બચકર માણસ સમજતો હતો તે સહેલાઈથી સમજી શકાય છે.

હસન સખ્યાહ એલચીખાતાને રળ આપતી વખતે ઉપરની ધમકી સાથે એમ પણ જણાવ્યું કે “ એટલું જરૂર ચાહ રાખજો કે મલકશાહની ફોજ અમારી ફોજના મુકાબલા માટે લાયકની નથી, કેમકે અમારા લશ્કરનો દરેક સિપાઇ (શીદાઇ) જીવ સટોસટની બાબતમાં બે મીસાલ છે. તેમની નજરમાં પોતાનો પ્રાણ આપવો અને ખીજનો પ્રાણ લેવો એકજ અર્થ ધરાવે છે.”

હસન સખ્યાહ પોતાના શીદાઇઓના બળ વિષે પુરતા પ્રમાણમાં જાણીતો હતો; પણ તેના વિરોધીઓ તેને માન્ય રાખી શકતા નહિ તેઓ આવી વાતને જલદીથી નહિ સમજી શકે; કેમકે શત્રુઓને દાર કરવાની એનાર્દીસ્ત પદ્ધતિ હસને ઉભી કાઢી હશે અને તેમાં પોતાની અગાહ બુદ્ધિ તથા હીમ્મતનો તેણે ઉપયોગ કર્યો હશે અને તેનું તેવુંજ પરિણામ આવ્યું હશે; તે જલદીથી નહિ ગળે ઉતરે તેવી બાબત હતી. હસન સખ્યાહ પણ સમજતો હતો કે મારા શીદાઇઓના બળ વિષે વિરોધીઓ પુરા જાણીતા નથી. જો જાણીતા થઇ જાય તો કદી મારાપર હુમલો લઇ આવે નહિ માટે તેણે ધ્વજ્યું કે શત્રુને તેથી જાણીતા કરી આપવા જોઇએ. હસને આ બાબતની વ્યવહાર સાબીતિ આપવા માટે તે એલચી ખાતાની રૂબરૂમાં પોતાના એક શીદાઇને હુકમ કાઢી કે, “ ખંજર મારીને મરી જાઓ ” ખીજને કહ્યું “ અલમોતના શીખરપરથી પોતાને પટકી નાંખો. ” ત્રીજને કહ્યું “ પાણીમાં પડી ડુબી મરો. ” યુનાએ એકજ વખતમાં આગાતુસાર ત્રણે શીદાઇઓ હસન બિન સખ્યાહપર કુરબાન થઇ ગયા.

આવી બે મીસાલ શીદાઇઓની સત્તા વિષે સાબીતિ આપવા છતાં પણ, હસનને સંતોષ થયો નહિ કે, તેથી એલચીખાતું ધાસ્તી આપી જશે માટે તેણે તુરંતજ તે એલચીખાતાને કહ્યું કે “ મલક

શાહના સઘળા લશ્કરમાં એક પણ સીપાઇ એવો છે કે જે મારા શીદાઈની પેઠે જીવ સટોસટ માટે તૈયાર હોય ! ” આ અરસામાંજ કોઈ શરધ વાંક માટે ખુદ હસન સખ્યાહના પુત્રો ન્યાય માટે રજુ થયા. હસને તો બંનેને દુરાંઓ મારવાને હુકમ કીધો અને તે બંને તેની પીડાથી એલચીખાતાના મેમ્બરોની રૂબરૂમાંજ તરફડી તરફડીને મરણ પામ્યા.

જ્યારે એલચીખાતાએ પરત આવી, નજરે નજર જોએલી હકીકત મુલતાન તથા ખવાળ આગળ બયાન કીધી, ત્યારે એ વરસને માટે ચડાઈ કરવાનું મુલતવી કરી આપ્યું; પણ મુદત પુરી થયા પછી જ્યારે બાદશાહી ફોજમાં હીલચાલ થતી હસનના જાણવામાં આવી, ત્યારે લડાઈ ફડચો કરે તે પુર્વે તેણે ખવાળની જીંદગીનો કિપર જણાવ્યા પ્રમાણે ફેંસલો કરી નાંખ્યો.

સઘળા ઇતિહાસકારોએ માન્ય રાખ્યું છે કે, ખવાળનો ખુની જોકે શીદાઈ હતો અને તેણે હસન બિન સખ્યાહની આગ્રાથી ખવાળને શહીદ કર્યો હતો તેટલા માટે મુળ ખુની હસન બિન સખ્યાહ છે.

દેલમના જે શીદાઈએ ખવાળને શહીદ કર્યો, તેણે પ્રથમ અરજદારના ધોરણે પોતાની અરજ ફેંકી. જ્યારે ખવાળ અરજ જોવા લાગ્યો ત્યારે લાગ જોઈ તે દેલમી શીદાઈએ ખવાળની છાતીમાં છરી ભોંકી આપી. ધા ધણેજ ઉડો લાગ્યો હતો તેથી થોડી વારમાંજ ખવાળનું કામ ઉક્લી ગયું. શીદાઈએ હુમલો કરતાંજ સઘળા લશ્કરમાં કોલાહલ મચી ગયા અને જ્યારે તેનો ગણગણાટ ખુદ બાદશાહને કાને સંભળાયો ત્યારે તે પણ રડતો તથા ગમગીન થતો આવ્યો અને ખવાળના માથા પાસે આવી બેસી ગયો, ત્યારે હજુ ખવાળના હોશ હવાસ ફરેલો હતો.

શીદાઇ અણુ તાહેર હારસ ખવાળપર હુમલો કરી તંબુઓની આડમાં છુપાઇ ગયો જેને ખવાળના ગુલામોએ પકડી (ખવાળની સખ્ત મનાઇ છતાં) કતલ કરી નાંખ્યો. નિઝામ-ઉલ-મુસ્કના કતલમાં હસનને અસાધારણ ફતેહ મળી હતી; તેટલા માટે પોતાના દુશ્મન સામે જીત મેળવવાને તેણે એજ ધોરણ ગૃહણ કરીધું. જે કોઇ તેના કાર્યમાં વિધન નાખે તેને આમ ચુપકીદી સાથે મારી નાંખવામાં આવતો. યુનાએ હસન તથા તેના વારસોએ પોતાના રાજ્ય હકુમતના સમયમાં ધણા મોટા મોટા બાદશાહો, વજીરા, અમીરો તથા પ્રખ્યાત ઓલેમાઓ તથા શકીહો કતલ કર્યા. યુનાએ ઇતિહાસિક ઉદ્દેશોને કારણે એ છે કે, બાતીન્યાનો સોથી પહેલ વહેલો ભોગ નિઝામ-ઉલ-મુસ્ક થયો અને ખવાળના કતલ પછી આ છરીખંધ શીદાઇ-ઓમાં તેમ કરવું સુગત થઇ પડ્યું, કે એજ હથીઆર વતી નિરપરાધી મુસલમાનોને શહીદ કરવા.

ખવાળના કતલ થયા બાદ પાંત્રીસ દીવસે બગદાદમાં સુલતાન મલકશાહ પણ મરણ પામ્યો. એક રીવાયત એ છે કે, હસન સખ્યાહે ઝેર ખવડાવીને તેને મારી નાખ્યો. મલકશાહને ઝેર ખવડાવી મરાવી નાંખ્યો પણ તે કામ ક્યા શીદાઇએ કર્મ કુનેહથી બળવ્યું તે વિગત ખહેરમાં આવી નથી. જ્યારે સુલતાન બરક્યારકને કુટુંબી બપેડાઓથી દુરસદ મળી ત્યારે તેઓ સધળી પ્રજા તથા ઉદ્દેશોની હસન સખ્યાહ વિષે શીકાયત જેઠ, બાતીન્યાઓને કતલ કરવાનો હુકમ આપ્યો. યુનાએ જેનાપર બાતીન્યા હોવાનો વહેમ ગયો, તેવાઓને કતલ કરવામાં આવ્યા. સુલતાનના આવા હુકમથી હસન સખ્યાનો ગુસ્સો ધણો વધી ગયો અને તેણે એક એક બાતનીને બહલે દસ દસ મુસલમાનોને કતલ

કરાવ્યા. તારીખે કામીલઅસીરમાં લખ્યું છે કે, તે સમય ધણેજ ભયંકર અને ધાસ્તી ભર્યો હતો. જે ઠરાવેલા વખતે કોઇમાણસ પોતાને ઘેર ન આવ્યો તો સમજી લેવામાં આવતું હતું કે તે કોઇ ખાતીન્યાનો ભોગ થઇ ગયો. અને ધાસ્તીની સામાન્ય હાલત એ હતી કે, અમીર કમરાવો જાભાઓ નીચે અખતર પહેરતા હતા અને ખુદ સુલતાને પોતાના દરબારીઓને અખતર પહેરવાની પરવાનગી આપી હતી કે “તેઓ દરબારમાં હથીયાર બાંધીને આવ્યા કરે”

સુલતાન ખરખારકની છેડછાડથી ઇસ્ફહાન, ખુરાસાન વીગેરેમાં ઘણા છરીખંધ શીદાઇઓ ફેલાઇ ગયા અને મુસલમાનો કતલ થવા માંડ્યા. હી. સ. ૪૬૮ માં ખાતીન્યાઓએ બહીકના ઇલાકાઓમાંથી નીકળી ખુરાસાન, માવરા-ઉન-નહર અને હીંદુસ્તાનના હાથોઓના કાફલાઓ રેય શહેરની નજીકમાં લુટ્યા અને પછી રેયની આસપાસ પણ લૂટ મચાવી દીધી. આ લૂટફાટ દરમિયાન બગદાદના પુષ્કળ મુસલમાનો માર્યા ગયા અને તેમની માલ મીલકત તથા ઢોરો પણ લુટાઇ ગયાં.

શાહદઝ કીસ્લાનો હાકીમ હસન બિન સખ્યાહના ઉસ્તાદ અબ્દુલ મલકનો પુત્ર હતો. આ કીસ્લાને સુલતાન મહંમદે ઘેરી લઇ તુરત તેને ફતેહ કરી લીધો. જ્યારે હાકિમ કે જેતું નામ એહમદ હતું તે પકડાઇને સુલતાનની સામે લાવવામાં આવ્યો ત્યારે સુલતાને કહ્યું કે “તમોએ તો પેશીનગોઇ (લવિબવાણી) કીધી હતી કે ઇસ્ફહાનમાં મારી વડાઇ તથા જાહોજલાલી ધણે ઉચે દરજ્જે પહોંચશે અને સામાન્ય લોકો મારી પાસે આવી મળશે; પણ તે પેશીનગોઇ જુઠી ઠરી.” એહમદે જવાબ આપ્યો કે “નહિ, તેમ નથી, તે પેશીનગોઇ ખરી ઠરી છે.

(૨૩૬)

રાજકીય સત્તા પ્રમાણેની નહિ પણ તે ધાર્મિક ધોરણે " સુલતાન આવે
જવાય સાંભળી ચુપ થઈ રહ્યો અને પછી તેને બગદ ઉપર સવાર કરી
ધરણના મોહલ્લાઓમાં ફેરવ્યો. પછી તેની જીવતાં ચામડી ઉતરડાવી
નાખી.

સુલતાનનો વજર સાદ-ઉલ-મુસ્ક પણ એકમદ (ખાતીન્યા કીલ્લે
શાહદઝનો હકિમ) નો સહાયક તથા મદદગાર હતો અને તે સુલતાનને
અંદરખાનેથી કતલ કરવા માગતો હતો તેટલામાટે તે કમુર બદલ તેને
શંસીએ દેવામાં આવ્યો. મતલબકે હસન બિન સખ્યાહ તથા તેના
સહાયકોએ શત્રુઓને ઠાર કરવાને શત્રુઓના ખાસ વિશ્વાસુ માણસોને પણ
ફેડી નાખ્યા હતા અને જ્યારે વજર જેવો માણસ પોતાના સુલતાનનું
કાટલું કઢાવી નાંખવાને કાવત્રા રચતો હશે અથવા તો તેમાં શામેલ
હશે ત્યારે તેને અંગે છુપીરીતે કેવી ધડાબંધીઓ થઈ રહી હશે તેનો
અંદાજ જરૂર ખેંચી શકાય છે. છુપા પત્ર પવહેવારો, લાંચ રચવો,
વિશ્વાસુ માણસો તેવા કે મેહલમા ચાલુ કામ કરનારાઓ, રસોયા
વીગેરે વીગેરેને ખુટવવા વીગેરેમાં અનેક ગોલમાલ ચાલી હશે અને
આવી ગોલ એટલા વિશેષ પ્રમાણમાં ચાલતી હશે કે તેથી તેની
ખાતમીઓ સુલતાન સુધી જઈ પહોંચતી હશે.

વજર સાદ-મુસ્કને શંસીએ ચડાવી સુલતાને અખુનસર એક-
મદ બિન ખવાજ નિઝામ-ઉલ મુસ્કના હાથમાં વજરાતલું કલમદાન
સુપ્રત કર્યું. આ વજરે એકવાર અલમોત ઉપર લશ્કર મોકલ્યું, જે
હંડીના કારણે પરત આવ્યું. બીજી વખતે વજર ખુદ પોતે લશ્કર
લઈને ચડ્યો. તેના લશ્કરનું સૈનાધિપતિપણું અમીર નવીસ્તમીન
શેરગીરને અપાયું. એક વર્ષ સુધી કીલ્લાપર ઘેરો રહ્યો. કીલ્લામાં

ખાધ ખોરાકી ધડી પડતાં, હસન સખ્યાહે બાળકો તથા સ્ત્રીઓને સુલતાન પાસે મોકલ્યાં અને અમાનની માગણી કીધી; પણ તે માગણી નામંજુર થઇ, પણ કબજકાર હારજીત થતાં પૂર્વે સુલતાન મહંમદનું ટુંકું પતી ગયું. આ વખતની હાર થવામાં હસન સખ્યાહનો એ કાવત્રાની અંદર હાથ હતો. સલજુકી વંશના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે અમીર દરકઝીની, જે હસન સખ્યાહથી મળેલો હતો, તેણે ધુપી રીતે અમીર શેરનીરના લશ્કરને ગભરાવી નાંખ્યું અને ફોજ અમીરને એકલો મુકી ચાલી આવી. જે સીપાઇઓ દગો ન કરતે તો, અલમોતનો કીલ્લો ત્રણ દહાડામાં ફતેહ થઇ જતે. ફોજ ચાલી ગયાથી કીલાવાળાઓએ અમીરપર હુમલો કીધો અને વધુમાં વધુ બે લાખ દીનારનો માલ મેળવી કીલ્લામાં ફરી ગયા.

સુલતાન મહંમદના મરણથી સુલતાન સંજર ખરો સુલતાન થયો અને સુલતાન નલકશાહ પછી તે સુલતાન પોતાના સધળા બાઇઓ કરતાં ધણેજ બળવાન તથા પરાક્રમી હતો. રાજ્ય વધારવા તથા લડાયક બળમાં પણ તે સધળાથી આગળ વધેલો હતો. મતલબ કે સુલતાન સંજર એક લડાયક લશ્કર લઇ અલમોત ઉપર ચડી ગયો. હસન સખ્યાહ શાહી લશ્કર સામે તો થું મુકાયેલો કરી શકે તેમ હતો ! તેના સીપાઇઓ તો ચોર અને લૂટારાની જેમ છરીઓ મારવાનું જાણતા હતા. તેટલા માટે હસને એ ચાલાકો વાપરી કે, સુલતાનના કોઇ ખાસ ગુલામ કે લોંડીને મેળવી લઇ, સુલતાનના પલંગના આશીર્વાદ નીચે ખંજર ભોંકાવી રાખ્યું. સુલતાને જ્યારે સવારમાં ખંજર ભોંયમાં ભોંકાયેલું જોયું ત્યારે તે ડરી ગયો. ખંજરના હાથપર હસન સખ્યાહનો એક પત્ર બાંધેલો હતો, જેમાં લખ્યું હતું કે “ હા ! અમ સુલતાન ! જે તારા પ્રત્યે અમે બલી

લાગણી ન ધરાવતા હોતે તો, સખત જમીનમાં ખંજર ભોંકાવાને બદલે, તે તારી નરમ જાતીમાં ભોંકાવું રહેલું હતું.” એમાં તો શક નથી કે, હસન સખ્યાહે સંજરશાહના ઉપર મોટી મેહરબાની કીધી અને તેને માત્ર ધમકાવીને છોડી દીધો. નહિતર હસન સખ્યાહના કહેવા પ્રમાણે સખત જમીનમાં ખંજર ભોંકાવા કરતાં બાદશાહના નરમ સીનામાં ભોંકાવું બહુજ આસાન હતું.

આ બનાવને વળતેજ દહાડે હસનનો કાસદ પત્ર લખ મુલતાન પાસે પહોંચ્યો અને સુલહની માગણી કીધી. મુલતાન સંજર તો પ્રથમથીજ ધાસ્તી ખાધ ગયો હતો, તેથી પ્રાણ બચાવવા માટે જંગ કરતાં સુલહ કરવી વધુ મુનાસબ જોઈ અને સુલહ કરી લીધી. આ સુલહની સરતોમાંની બીજી સરત એ હતી કે નવાં હથીયારો અને લડાયક મશીનો હસન સખ્યાહ ન ખરીદે. આ સરત હસન માટે તદ્દન નકામીજ હતી; કેમકે અહીં કમરમાં તલ્વાર તથા સંગીનને બદલે માત્ર એક છરી બસ હતી.

હસન સખ્યાહના શીદાખોતું બળ શામના મુલકમાં વધી જવા પામ્યું હતું, પરંતુ તે સાથે ખ્રીસ્તી લડવૈયા પણ મુસલમાનો સાથે ધાડી દુશમની રાખતા હતા. ધોળે દહાડે જેરસલમમાં મુસલમાનોને કતલ કરવામાં આવતા હતા. હલખના રાજા રખાને એક તરફથી ઇસમાઇલી ધર્મ સ્વીકાર્યો અને બીજી તરફ ખ્રીસ્તીઓ સાથે પ્રીતિ વધારી મુસલમાનોને કતલ કરવા માંડ્યા. પરંતુ રખાનના મૃત્યુ પછી તેમ થતું અટક્યું. મુસલમાનો બળવો કરી ઉભા થયા અને તેમને જેટલા ઇસમાઇલી મળ્યા તેટલાને તિલાંશુ તરવારથી ઠાર કર્યા. કહેવામાં આવે છે કે તેમને મધ્યીજ કરતાથી કતલ કર્યા, પરંતુ શીદા-

ધર્મો પણ પોતાની ફરજથી અળગા નહિ હતા. તેમના ત્રણ બહાદુર શીદાઇઓએ બગદાદના બલીકાના બરેલા દરબારમાં સર્વ લોકોની નજર સામે ખુરાસાનના રાજાપર તેને હુમાસકસનો રાજા સમજી હુમલો કર્યો. એવી રીતે ઘણા ગવરનરો ધાતકી શીદાઇઓની છરીથી માર્યા ગયા. તેમનો રાજાજી ગવરનરો અને સુલતાનોપર એટલો બધો પડ્યો કે, તેઓએ પોતાના પહાડી મજબુત કીલ્લાઓ પોતાની મેજે તોડી પાડ્યા અને તે એટલા માટે કે, જો હસન આ કીલ્લાઓ માગશે તો આપ્યા વિના ચાલશે નહિ.

હસન સખ્યાહના ગુજરી જવા પછી તેના જે વારસો અલમો-તના હાકેમો થયા, તેમના સમયમાં પણ છરીખંધ શીદાઇઓનાં ખુની કારસ્તાનો જોશબેર ચાલુ રહ્યાં. શરર લખે છે કે હસન સખ્યાહ પછી તેના પુત્ર કીયાલુઝર્ગે પણ પોતાના પીતાની પેઠે શીદાઇઓના બળથી રાજ્ય ચલાવ્યું. તે પોતાની બહાદુર ફાજને વધુને વધુ સતેજ કરવા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. તેના તથા સુલતાન માહમુદ સલજુકી વચ્ચે ફિસાદ ઉડ્યો. સુલેહ થાય તે માટે બંને તરફના એલચીઓ ઇસફહાનમાં એકઠા થયા. કીયાલુઝર્ગ ઉમીદ તરફનો એલચી નાસર શીરસ્તાની હતો. ન્યારે તે સુલેહની વાટાઘાટ કરી દરબારમાંથી બહાર આવ્યો, એટલે બગદાદમાં તેને સામાન્ય લોકોએ મારી નાંખ્યો. કીયાલુઝર્ગ તરફથી સુલતાન પાસેથી તેના જવાબ માગવામાં આવ્યો. સુલતાને જવાબ આપ્યો કે, ખત્રાનનું મરણ મારી મરણ વિરૂદ્ધ થયું છે. તેના જવાબમાં કીયાલુઝર્ગે સુલતાનને જણાવ્યું કે, એમજ હોય તો તેના મારનારાઓને સજા કર અને જો તેમ નહિ કરે તો મું સજાની ઉમેદ રાખ. સુલતાને એ વાતપર કાંઈ ખ્યાન આપ્યું

નહિ. આ ઉપરથી ઇસમાઇલીઓએ કઝીન શહેરપર ચડાઇ કરી અને ચારસો માણસોને કતલ કર્યા; તેમાં ત્યાંનો એક અમીર પણ માર્યો ગયો. આ લડાઇમાં ઇસમાઇલીઓ પણ હાર બકરાં, બસો થોડા તથા ખચ્ચર, બસો બળદ અને ઉંટ લઇ આવ્યા.

તેના સમયમાં અમુ હાશમ નામના એક શાતમાઇટ પુરુષે ગીલાન શહેરમાં ઇમામતનો દાવો કર્યો હતો. તેને કીયામુઝર્ગ ઉમેદે પ્રથમ પત્ર લખ્યો કે, “ ઇમામતના દાવાને તજી આપો. ” તેના જવાબમાં અમુ હાશમે ગાળો લખી મોકલી, જેને વાંચતાંજ કીયામુઝર્ગ મઝમનાક થયો અને અમુ હાશમને પકડાવી મંગાવી જીવતો અગ્નિમાં ખાળી મુક્યો.

શામમાં આ સમયમાં ઇસમાઇલી ખાતીન્યા લોકોનું બળ નબળું પડી ગયું હતું. મુસલમાન અમીરો તેનો નાશ કરતા હતા. ખ્રીસ્તી લોકો સાથે પણ બહુજ નાબુક મામલો બની ગયો હતો, પરંતુ શીદાઇઓના જુસ્સામાં જરા પણ કમી થવા પામી ન હતી. આઠ શીદાઇઓએ મુસલમાન ગવર્નરપર એકી વખતે સામરો હુમલો કર્યો અને તેનો પ્રાણ લીધા વિના રહ્યા નહિ. આ આઠ શીદાઇઓ પૈકી સાત પકડાઇ માર્યા ગયા; પરંતુ એક નાસી છટકી જવા પામ્યો. છટકી જનારની માને પ્રથમ બખર મળ્યા હતા કે મારો પુત્ર પણ માર્યો ગયો છે તેથી ઘણીજ ખુશી થઇ, નવાં કપડાં પહેર્યાં. તેલ ફૂલેલ લગાડ્યું અને ઇદના જેવો મહેલસવ પાળ્યો; પરંતુ થોડા કલાકમાં તેણીને માલુમ પડ્યું કે, તે તો જીવતો છે તેથી તે ઘણી દીલગીર થઇ, પોતાના હોળેલા વાળો પીખી નાંખ્યાં, કપડાં શીડી નાંખ્યાં અને રડીને કહેવા લાગી કે, મારો પુત્ર શહાદતના ઉત્તમ ધાર્મિક માનથી દુર રહેવા પામ્યો. હસનની કાશીશીનો આ અસર હતો કે પુરુષ તો પુરુષ, પણ સ્ત્રીઓ સુદ્ધાંતમાં તેના વચનો અસર કરી ગયાં હતાં.

મીસરનો આઠમો ફાતમી ખલીફ મુસ્તેઅલી સાત વર્ષે હકુમત બોગવી એક નીઝારી શીદાઇની છરીના જખમથી માર્યો ગયો. મુસ્તેઅલી પછી તેનો પુત્ર આમ્મર મીસરની ગાદીએ આવ્યો. આ વખત મહમ્મદનીઝારી મતનું ટોળું લશ્કરના અમીરોના જીવ લેવાને ટાંપી રહ્યું હતું. ખુદ આમ્મરને એક ગુપ્ત નીઝારી શીદાઇએ નીઝારના વેરમાં કતલ કરી નાંખ્યો. આ મુસ્તેઅલીના ધમામોને મારી નાંખવાનું એજ કારણ હતું કે, હસન સખ્યાહ તેને ધમામ નહિ માનતો હતો. ચૌદાજ વર્ષ પછી અબ્બાસી ખલીફ મુશતરશુદ બીલ્લા શીદાઇઓના હાથે બળર વચ્ચે માર્યો. ગયો તેને કતલ કરવામાં ધણીજ બેરહેમીથી કામ લેવામાં આવ્યું હતું પ્રથમ તેનું નાક કાપી લેવામાં આવ્યું, તેની લાશ સડકપર ઉઘાડે શરીરે રાખી દેવામાં આવી. આ ખલીફ ઉપરાંત ક્રીયા યુઝર્ગના સમયમાં તેના શીદાઇઓના હાથથી કાઝી મશરેફ મગરેજ, સૈયદ હરબી, ધરહાનનો અમીર સૈયદ દોલતશાહ, મોરાગાનો ગવરનર મુસ્તનસર, કઝરીનનો ગવરનર અમુલ કાસમ, હસન મુદતી કત્યાદિ ઇત્યાદિ પ્રખ્યાત પુરૂષો માર્યા ગયા હતા.

ક્રીયાયુઝર્ગ ઉમેદના મરણ પછી તેનો પુત્ર મહમ્મદ ગાદીએ બેઠો. તેના રાજ્ય કારબારની શરૂઆતમાં બગદાદનો ખલીફ “ રાશીદ બીલ્લા ” શીદાઇઓના હાથે માર્યો ગયો. તેણે પોતાના પીતાના પુત્રનો બદલો લેવાને સામમીઓ કરી હતી તે ફાજ લઈ પોતાનો હેતુ પાર પાડવાને માટે રવાના થઈ ચુક્યો હતો. રસ્તામાંજ ચાર શીદાઇઓએ તેને પોતાના બાદશાહી તંત્રમાં ઉલ્લેખે મારી નાંખ્યો. રાશીદ બીલ્લાના માર્યા ગયાની ખબર જમારે અલમોતમાં પહોંચી ત્યારે ત્યાં ધણીજ આનંદ પ્રમટ કરવામાં આવ્યો. અલમોતના કીલ્લાની આસપાસના સધળા પહાડોપર સાત દિવસ સુધી રાત્રીને દિવસ નોખતો વગાડવામાં આવી અને આનંદને આનંદ ઉજવવામાં આવ્યો.

આ સંગદીલ શ્રીદાસજીના હાથથી કેટલાક લોકો માર્યા ગયા તેની મજૂરી કરવી એ મુશ્કેલ કામ છે. પરંતુ એટલું તો કહી શકાય છે કે મનુષ્યના દરેક તબક્કામાં અને ધર્મમાં કોઈ એવું ન હતું કે જે આ ધાતકી શ્રીદાસજીની છરીથી બચી જવા પ્રાપ્ત થાય ! શ્રીદાસજીએ પોતાના ખંજરા વાપરવામાં જરા પણ કંજુસાઈ વાપરી ન હતી. અલમોતનો બાદશાહ “શેખુલ જેમાલ” ના નામથી પ્રખ્યાત હતો. તેના ડીટેક્ટીવો અને શ્રીદાસજી દરેક શહેર, દરેક કસબા અને દરેક કુટુંબમાં મોજુદ હતા. જે માણસનું નામ આ બચંકર શેખની ખુની ડાયરીમાં લખાઈ ગયું તેને પોતાના પ્રાણનો બચાવ કરવો એ શું બજ પર અખરોટ નાખ્યા બરાબર હતો. તેનો કોઈપણ ઠેકાણે બચાવ થઈ શકતો ન હતો. પવિત્ર મસજીદો, કીલ્લાના મજબુત ગઢો, ધરના તાળાં વાસેલા દરવાજાઓ વીગેરે તેના માટે નકામાં હતા. કોઈ માણસ, જેવી રીતે જંગલમાં એકલો હોવાને લીધે ડરતો હતો, તેવીજ રીતે મોટા મોટા લશ્કરોના પહેરામાં પણ આ શ્રીદાસજીથી ડરતો હતો. આ શ્રીદાસજી માત્ર એટલું જ ઇચ્છતા કે મરીએ કે મારીએ ! પરંતુ જેને કતલ કરવાનો હુકમ થયો છે તેને ઠાર કર્યા વિના છોડીએ નહીં.

દુશ્મનોથી બદલો લેવાને માટેજ આવાં ખુનો કરવામાં આવતાં નહીં હતાં; બદલે ધણી વખતે દોષત મેગવવા માટે કે મિત્રોને રાજી કરવાને માટે પણ કરવામાં આવતાં હતાં. જે શ્રીદાસ પોતાને સુપ્રત થયેલા કાર્ય કરવાના અંગે ચાર્યો જતા તેને સહીદ માનવામાં આવતો હતો. તેમના બાલ બચ્ચાંજીને પુષ્કળ ભેટો આપવામાં આવતી હતી. તેઓ એટલે શ્રીદાસજી સુક્તિની, પોતાના મિત્રોને ફનીયવી લાભો અપાવવાની તથા પોતાને સ્વર્ગનાં ફરે મીસ્માન મળવાની લાલચ માટે ઘેરથી સોમંદ બાહને નીકળતા અને જેના પ્રાણ લેવાનો છે તે જ્યાં

હોય ત્યાં જઈ પહોંચતા હતા. આ કામમાં તેઓ મોતની જરા પણ પરવા કરતા નહિ; બદકે તેઓ મોતનેજ સત્ય હેતુ સમજતા હતા. વેશ બદલી બદલીને તેઓએ એથીઆના ઘણા દેશોની મુસાફરી કરી. કેટલીક વખતે યુરોપમાં પણ જઈ પહોંચ્યા. આ ભયંકર ઘાતકી શીદા-ધઓએ લોકોનાં અંતઃકરણો ઉપર એટલી તો છાપ પાડી આપી હતી કે, તેનું વર્ણન લખવું એ મનુષ્યની શક્તિ બહાર છે. જે આખાંદ (ભક્ત) મસજીદમાં ઘુંટણ પડી બંદગી કરતો હોય અને જે મહે-માન સાથે બેસી જમતો હોય તેને માટે પણ શંકાઓ થતી કે રબેને આ શેખુલ જેખાલનો શીદાઈ હોય.

મહંમદ બિન હસનના સમયમાં ઇમામ ફખરુદ્દીન રાઝી ઉપર શીદાઈઓએ જે હુમલો કર્યો, તે શીદાઈઓના ઇતિહાસમાં ખાસ નોંધી રાખવા યોગ્ય છે. તેના સમયમાં તે (ઇમામ ફખરુદ્દીન રાઝી) રે શહેરમાં વાએજ કરતો હતો. તેના વિષે લોકોમાં એવી અશ્વા ઉડી કે, તે ઇસમાઈલી લોકોના મતનો અને તેનો તરફદાર છે. આ અચા-નક આવી પડેલું તોહમત દૂર કરવા એક દીવસ ફખરુદ્દીન મસજી-દના મીઝરપર ચડ્યો અને ખુલ્લો બણી જણાવ્યું કે “ આ સેવક ઇસમાઈલીઆ મતનો, તેમ તેનો તરફદાર નથી. ” સાથેજ તેણે આનંદના આવેશમાં આવી જઈ ઇસમાઈલીઓ વિષે કેટલાંક માઠાં વચ્ચનો કહી નાંખ્યાં. આ વાતની ખબર જ્યારે અલમૌતના બાદશાહ મહમદને પહોંચી, ત્યારે તેણે એક શીદાઈને શીખનીને રવાના કર્યો. આ શીદાઈ ફખરુદ્દીનના મદ્રેસામાં વિદ્યા સંપાદન કરતો રહ્યો. સાત માસ પછી એક દીવસ ફખરુદ્દીન પોતાના ઝોરડામાં એકલો હતો, ચાકરો બહાર જવા રહ્યા હતા, આગીદોમાંથી પણ કોઈ હાજર નહિ હતું.

આવો પ્રસંગ જોઈ તે હીદાઈએ કખરહીનને જમીનપર પટકી દીધો અને છાતીપર ચડી બેસી, ખંજર તેના મળાની આમડીપર રાખી દીધું. કખરહીન ધણી કાલાવાલા કરી બોલ્યો “ મને મારી નાંખવાથી તમારો હેતુ શું છે ? ” હીદાઈએ જવાબ આપ્યો કે “ હેતુ એ કે તમારી છાતી શડી નાંખી ઠાર કરું. ” કખરહીને કહ્યું “ પણ તે શા માટે ? ” હીદાઈ બોલ્યો “ એટલાં માટે કે તેમ કયાં સિવાય તમે ઇસમાઈલીઓ વિરુદ્ધ બોલતા અટકશો નહિ. ” કખરહીને ધણીજ કાલાવાલા તથા દયાની માગણી કરતાં કહ્યું “ હવે પછી તમારા વિરુદ્ધ એક સબ્દ પણ નહિ બોલું. ” હીદાઈએ ખીજી વખત કમુલાત લીધી અને છાતીપરથી નીચે ઉતરી બોલ્યો “ તમે એમ ન જાણો કે, મેં દયા લાવી તમેને છોડી દીધા છે ! મને હુકમજ તેટલું કરવાનો હતો, જે મને કતલ કરવાનો હુકમ મળ્યો હતો તો તમેને વગર પુછે કતલ કરી નાંખતે ” એટલું કહી ફરી બોલ્યો “ અમારા બાદશાહ મહંમદ બિન હસને આપને સલામ કલા છે અને તેમની ઇચ્છા છે કે, તમે કીસ્લામાં આવી મુલાકાત લો. ત્યાં ધણું બળ આપના હાથમાં આવશે; અમે ધણીજ વફાદારીથી આપની તાબેદારી કરીશું ” એટલું કહી ફરી બોલ્યો. “ અમારો બાદશાહ કહે છે કે “ સામાન્ય વર્ગના કહેવાની અમેને બીલકુલ પરવા નથી, એટલા માટે કે તેમના બોલો થોડા દીવસમાં નાબુદ થાય છે; પરંતુ આપના જેવા પ્રખ્યાત આલીમ અને ફાજીલના બોલો બેસક બીહવકાવનાર છે, તે એટલા માટે કે તે પથ્થરપર કોતર્યા જેવા થઈ જાય છે અને નાબુદ કરવાની કોશીશ કરતાં પણ નાબુદ થતા નથી. ” કખરહીને કહ્યું “ હું અલ-મોતમાં આવવાની હીમ્મત કરી ચકીશ નહિ; પરંતુ તમારા બાદશાહનો હમેશાં એહસાનમંદ રહીશ અને કહીપણ તેમની વિરુદ્ધમાં એક સબ્દ પણ બોલીશ નહિ. ”

ત્યાર બાદ શ્રીદાસએ બે કપડાંનાં થાનો અને અશ્વરશ્મીઓ કપડ-
દીન આગળ ભેટ ધરી કહ્યું “ આ પગાર આપને દર વર્ષે ખરાબર
મળતો રહેશે ” એટલું કહી શ્રીદાસ ચોરડા બહાર જતો રહ્યો. કપ-
ડાંને પોતાના મૃત્યુ સુધી આ વચનોને નિભાવ્યાં. ઇસમાઇલી લોકોના
સંબંધમાં ઉપલા બનાવથી તેમની પ્રકૃતિમાં જે ફેરફાર થયો હતો તેને
લીધે લોકોમાં તેઓ ઇસમાઇલીઓના તરફદાર છે એવો વહેમ થવા
લાગ્યો. એક દીવસે એક શાગીર્દિ (શિષ્ય) તેનું કારણ પૂછતાં જવાબ
આપ્યો કે, “ હું એ લોકોને ખરાબ કહેવાને પસંદ કરતો નથી
કે, જેની પાસે તિક્ષણ ખંજરો પુરાવા તરીકે છે અને તેમના ઇરાદાઓ
બધા મળ્યુત છે. ”

આ સમયમાં બાતીન્યા લોકોનું બળ ઇરાનમાં વધી ગયું હતું;
પરંતુ શામમાં સુલતાન સલાહુદ્દીનની ફતેહે તેમના બળને નુકસાન
પહોંચાડ્યું હતું. સલાહુદ્દીન એજ માણસ છે કે જેણે ઇસમાઇલીઓના
મથક અને બની ફાતમાની મીસરની ખીલાફતનો નાશ કર્યો. તેણે
પોતાની જીંદગીનો લગભગ સધળો વખત યુરોપિયન લોકો સાથે લડ-
વામાં ગાળ્યો હતો પરંતુ તેને ઇસમાઇલીઓ પોતાનો કટો શત્રુ
સમજતા હતા. પરિણામ એ આવ્યું કે જુદા જુદા શ્રીદાસઓ ખંજર
લઇને તેનો પ્રાણ લેવા રવાના થઇ ગયા. હલમ શહેરની બહાર કે
જ્યાં તે પોતાના કેમ્પમાં ઉતર્યો હતો, ત્યાં ચાર શ્રીદાસઓ એક પછી
એક હુમલો કરી દોડ્યા; પરંતુ ફતેહમંદ થયા નહિ. કેટલાક તો તેની
ખીલકુલ પાસેજ પહોંચી ગયા હતા; ખુદ સલાહુદ્દીન આવી રીતે શ્રીદા-
સઓથી બચી જવા પામ્યો; પરંતુ તેઓના અવાર નવાર હુમલા-
ઓથી તે ડરી જઇ તેમની સરહદ છોડી જતો રહ્યો અને ઇસમા-

ધર્મી લોકોના શામના મસીયાત કીલ્લાનો ઘેરો છોડી દીધો. ધસમાધ-
લીઓ આથી બહુ ખુશી થયા અને ત્યારબાદ તેઓએ સલાહુદ્દીન
તરફ કદો પથ હુમલો કર્યો નહિ.

સુલતાન સલાહુદ્દીનના ગયા પછી રશીદુદ્દીન અબલ હસન શામના
ધસમાધલીઓનો બાદશાહ થયો સીનાને પોતાનો એક એલચી જે-
સલમના યુરોપિયન બાદશાહ એમોરી પાસે મોકલ્યો. ત્યાં બહુજી
વિચિત્ર રાજદ્વારી ખટપટ ચાલતી હતી તેથી ધર્માન્ધ યુરોપિયનોના
લાથથી તે એલચી માર્યો ગયો. સીનાને પોતાના એલચીનો ખુની
માઝ્યો; પરંતુ યુરોપિયનોએ તે આપવા ના કહી. પરિણામ એ આવ્યું
કે યુરોપિયનો અને ધસમાધલીઓ વચ્ચે વિરુદ્ધતા ચાલવા લાગી.
પ્રથમ ધસમાધલીઓ મુસલમાન લોકોને કતલ કરવા સારૂ ખ્રીસ્તીઓને
મદદ આપતા હતા; પરંતુ હવે તે ખ્રીસ્તીઓના તેઓ શત્રુ બની
ગયા. ફીદાઈઓના ખંજરો યુરોપિયન સરદારોપર તેજ થવા લાગ્યા.
જેવી રીતે પ્રથમ મુસલમાન સરદારો ફીદાઈઓના ખંજરથી કતલ
થતા હતા તેવીજ રીતે હવે ખ્રીસ્તી સરદારો કતલ થવા લાગ્યા.

જે લોકોએ ફરેંગી લડાઈનું વર્ણન વાંચ્યું છે તેમની ગણતરીમાં
હશે કે, આ લડાઈઓમાંની ત્રીજી લડાઈમાં ઇસ્લાંડનો શુરવીર રાજા
રીચર્ડ અને ક્રાન્સનો રાજા ફીલીપ જેસલમમાં આવ્યા હતા ત્યારે
સ્ત્રીઓના સમાગમ, બિચારી વૃત્તીઓ અને અદેખાઈએ એક બીજાને
અન્યો અન્ય દુશ્મન બનાવી દીધા હતા. ફીલીપ થોડા દિવસ રોકાઈ
ક્રાન્સ જતો રહ્યો અને પોતાની જગ્યાએ તામેરના મારકવીસ સરદાર
કનરાડને રાખી ગયો હતો. કનરાડ દરેક કામમાં રીચર્ડની તુકતેમીની
કરતો હતો તથા ફીલીપ બાદશાહની ઇચ્છા મુજબ રીચર્ડને મુનેહમાર

હરાવનો હતો. તેની આવી વર્તણૂકને હજુ થોડા દીવસ થવા પામ્યા હતા કે, એક દીવસ તાએરના બજારમાં એક શીદાઇએ તેને ખંજર ભોંટી દાર કર્યો. સઘળા પ્રખ્યાત ઇતિહાસકારોનું કહેવું છે કે, આ ખુન ઇંગ્લાંડના રાજા રીચર્ડે ખાનગી ખટપટ કરી કરાવ્યું હતું; જો કે અંગ્રેજ તવારીખ નવીશો પોતાના રાજાનું કલંક દૂર કરવા ધણી કોશીશ કરે છે; પરંતુ આ બાબતની શામના મુસલમાનો અને આરબ ઇતિહાસકારોને બરાબર ખબર હતી. તેઓએ લખ્યું છે કે પ્રસિદ્ધાઈઓના સરદાર સીનાન સાથે સંબંધ જોડી રીચર્ડે કનરાડને કતલ કરાવ્યો છે. આ કાવત્રાનો એ કરતાં વધુ પુરાવો 'શો જોઇએ કે, ઇસમાઈલીઓ પોતે પણ આ વાતને માન્ય રાખી કહેતા હતા કે, રીચર્ડે પોતે અમોને આ કામ માટે નીમ્યા હતા. ત્યારબાદ થોડી મુદતમાં ખ્રીસ્તીઓ અને ફીદાઇઓ વચ્ચે ધણીજ શત્રુતાનો જુરસો કેતપન થઇ જવા પામ્યો. યુરોપનો એક પ્રખ્યાત રાજકર્તા ફ્રેડરીક ગારબ્રુસા ન્યારે ગીલાન શહેરનો ઘેરા બાલી બેઠો હતો, તે યુરોપના મધ્ય ભાગમાં એક શીદાઇથી માર્યો ગયો અને છેવટ સુધી પતો ન લાગ્યો કે, આ શીદાઇ શામથી આવ્યો હતો કે રપેનથી, અથવા તો શામરાજાની લાંચ લઇ તેણે તે કામ કર્યું હતું કે બગદાદવાળાની ?

કનરાડના માર્યા ગયા બાદ, બે વરસે કાઉન્ટ શામપેન જેરુસલમની મુસાફરીએ ગયો ત્યારે તે મસીયાત કીસ્લામાં પહોંચી સીનાનનો મેહમાન થયો. અહીં તેને કીસ્લાના યુરજને દેખાડવામાં આવ્યા. એક સૌથી મોટા યુરજના દરેક પગથીઆંપર બપે ફીદાઇઓ ઉભા હતા તેમને દેખાડી સીનાને કહ્યું કે “ એમાં તો શક નથી કે અમારા જેવા વશદાર સીપાઇઓ તમોને મળ્યા હશે નહિ ” એટલું કહી એક પગથીઆં તરફ ઇશારો કર્યો. ઇશારો શ્રતાંજ બે ફીદાઇઓ જે ત્યાં

ઉભા હતા, જમીનપર પડી ગયા અને તેમનાં શરીરો ચુરચુરા થઇ ગયાં. આ તમારો દેખાડો સીનાન બોલ્યો કે, “ આ બે સિપાઇઓજ કાંઈ એવા નથી, સધળાઓ કે જેઓ ઉજળાં કપડાં પહેરી ઉભા છે તેને જો ઇશ્વારે કંઈ તો તેઓ પણ પડી જઇ મરણ પામે.” ખ્રીસ્તી બાદશાહે કહ્યું કે “ મને તો શું પણ કોઇપણ બાદશાહને આવી રમ્યત મળી હશે નહિ. ” કાઉન્ટ શામ્પેન બ્યારે ત્યાંથી રવાના થતી વખતે સીનાનની રજા લેવાને ગયો, ત્યારે સીનાને પોતાના મહે- માનને કહ્યું કે “ જો આપનો કોઇ દુશ્મન હોયતો બતાવો કે જેને મારા શીદાઇઓ ધણીજ ઉતાવળથી કતલ કરી નાંખશે. ”

મહામદના વખતમાં નીઝારીઓએ ધણું ખુન કર્યું, રસ્તા લુટ્યા અને લોકો ઉપર બારે વિપત્તી ગુજરી હતી. અલાઉદ્દીનના સમયમાં શીદાઇઓનો ગુસ્સો પ્રથમ જેવોજ સતેજ હતો. તેના સમયમાં સુલ- તાન ખારઝમે કોઈ વાતથી ખુશી થઇ જઇ નેશાપુર તથા તેની આસ- પાસનો દેશ અમીર આરખાનને આપી દીધો હતો. આરખાન કોઇ જરૂરના કામને લઇ મુસાફરીએ ગયો હતો. તેની અવેજમાં કામ કરનારે બાતીન્યા લોકોપર હુમલો કરી, તેમના કેટલાક કિસ્લાઓ લુંટી લીધા. આ ખમર અલમોતમાં પહોંચતાંજ તે બામતનો જવાબ માગ- વામાં આવ્યો. એલચીઓને ધટતો જવાબ આપવાને બદલે તેમની આગળ ગુસ્સાથી કેટલાંક ખંજરોનો ટગલો કરી દેવામાં આવ્યો. આ બનાવથી અલમોતનો દરબાર ગુસ્સે થયો અને કેટલાક શીદાઇઓને રવાના કર્યા. આ સાહસીક શીદાઇઓએ પહેલાંજ હુમલામાં આરખા- નને ઠાર કર્યો. શીદાઇઓ આરખાનને મારી નાશી જવાને બદલે લોકો લોકો ખંજરો હાથમાં લઇ શહેરના બજારમાં ધુસ્યા. તેઓ પોતાના બાદશાહ અલાઉદ્દીનની અઝમત અને સત્તાને પોકારી પોકારીને કહેવા

લાગ્યા. ઉપરાંત તેઓએ જણાવ્યું કે, હજુ તો અમારે સુલતાન ખારઝમના વજીરથી બદલો લેવાનો છે, એટલું કહેતાંજ તેઓ વજીરના મહેલમાં ઘુસી ગયા અને તેને શોધવા લાગ્યા; પરંતુ તેટલી વારમાં તો શહેરના લોકોએ હલ્લો કરી, તેમને પથથરાથી મારી નાંખ્યા. આ સમયમાં અલમોતથી બદરહીન એહમદ નામનો એક એલચી વજીરને મળવા આવતો હતો, રસ્તામાંજ તેને શીદાઇઓના માર્યા ગયાના સમાચાર મળ્યા; તેથી તે ત્યાંજ રોકાઇ ગયો અને એક પત્ર લખી વજીરને પુછ્યું કે “ હવે તમારી શી મરજી છે ! હું રૂબરૂ આવું કે પરત જતો રહું ? ” વજીર આરખાનના માર્યા ગયાની અને પોતાની શીકરમાં શીદાઇઓને ધુમતા જોઇ તેનાપર રોઆબ ગાલેબ થઇ ગયો. તુરતજ તે એલચીને તેના રક્ષણ સાથે બોલાવ્યો. એલચીનો બહુજ સત્કાર કર્યો અને જે જે સરતો રજુ કરે તેપર સુલેહ કરવા ઇચ્છા જણાવી. છેવટે બે સરતોપર સુલેહ થઇ કે “ લડાઇ બંધ કરવી અને દામગાનનો કીલ્લો ઇસમાઇલી લોકોને વેચાતો આપી દેવો. ”

આ સુલેહનામાપર સહીઓ થઇ ગયા બાદ પણ એલચી થોડા દિવસ વજીરનો મહેમાન રહ્યો. એક દિવસ વજીર સાથે બેશી જમતો હતો. વાત વાતમાં એલચી બોલી ઉઠ્યો કે “ અમારા ચાકરો અને મિત્રોથી બાએજ કોઇ જગો ખાલી હશે. આપના ખુદ દરબારીઓ અને બેડીગાર્ડોમાં અમારા કેટલાક શીદાઇઓ મોજુદ છે. ” વજીરે આ સાંભળી ગભરાઇને પુછ્યું “ તે કયા કયા લોકો છે ? ” એટલું કહેવા સાથેજ તેણે પોતાનો રમાલ એલચી તરફ ફેંક્યો, જેનો હેતુ એ હતો કે હું તેના બચાવનો વાપરો કરું છું. વજીરનું રમાલ ફેંકવું હતું કે, તેના નોકરોમાંથી પાંચ માણસો સામે આવી ઉભા રહ્યા અને

ઓત્પા “અમો ગુપ્તી શીદાઇ છીએ.” એ પાંચ પૈકી એક હિંદુસ્તાની હતો, તેણે હિંમતથી આગળ વધી જણાવ્યું કે “આજરોજ અને અત્યારેજ હું તમોને કતલ કરી નાંખતે; પરંતુ તેમ નહિં કરવાનું કારણ એટલુંજ કે, મને હજુ સુધી તમોને કતલ કરવાનો હુકમ મળ્યો નથી. આ વાત સાંભળતાંજ વજીર નેતરની સોડીની પેડે થર-થરવા લાગ્યો અને ગભરાઇ તે નોકરોના પગોપર પડ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે “મને મારી નાંખશો નહિં. હું સોગંદ ખાધને કહું છું કે હું હંમેશાં તમારા બાદશાહનો એક અદના દાસ હોવાનું સમજીશ.” બદરૂદીને તેને દીલાસો આપ્યો અને અલમોતમાં જતો રહ્યો.

આ બનાવની ખબર સુલતાનને પડતાં તે વજીરના બાયલાપ-ણાને લીધે બહુજ નારાજ થયો, અને પત્રથી નેને ઘણોજ ઠપકો આપ્યો અને હુકમ આપ્યો કે “આ પત્ર પહોંચતાંજ તે પાંચે શીદા-ઇએને જીવતા બાળી દેવા. બાદશાહના હુકમની અમાન્યતા થઇ શકતી નહોતી; પરંતુ તેની સ્થિતિ આ વખતે ઘણીજ દયાજનક હતી પોતે શીદાઇઓથી ડરતો હતો અને પોતે આપેલો વાયદો તોડવો પડે છે, તેને માટે રાતો હતો; પરંતુ જે ઇસ્માઇલીઓ અગ્નિમાં બળી રહ્યા હતા; તેઓ મોટે અવાજે આનંદના પોકારો કરતા અને કહેતા હતા, કે અમોને સહાદત મળે છે અને તેમ કહેવા સાથે તેમના બાદશાહ અલાઉદ્દીન મહંમદના વખાણ કરતા હતા. જ્યારે આ વાતની ખબર અલમોતમાં પહોંચી ત્યારે તેઓ સમજ્યા કે આ કામ વજીરની ઇચ્છાથી થયું નથી; પરંતુ ખાનગી રીતે લખી જણાવ્યું કે “તમોએ અમારા પાંચ વફાદાર શીદાઇએને અગ્નિમાં બાળી નાંખ્યા છે. જે તમો પોતાનો પ્રાણ બચાવવા ચાહતાં હો તો દરેકના પ્રાણના બદલામાં દસ દસ હજાર અસરશીઓ રવાના કરો.” વજીર

(૨૫૧)

આટલો દંડ આપવાથી નીકાલ થાય છે. એમ સમજી બહોળ ખુશી થયો. પણ લાવનાર એલચીનો બહોળ સત્કાર કર્યો અને તે દંડની રકમ રવાના કરવા ઉપરાંત દામગાનનો કીલ્લો અલમોતના બાદશાહને વેચાતો આપવાથી, જે રકમ વસુલ થઈ હતી તે પણ આપી દીધી.

શીદાઇઓએ મોટા સુલતાનો, વજીરો, ગવરનરો, ઉલ્માઓ વીગેરે વીગેરેના જે પ્રખ્યાત ખુનો કીધાં, તેનું લીખી “ અલમોતના ઇતિહાસ ” ના પૃષ્ઠ ૮૧-૮૬ માં આપેલું અત્રે લખાણુ થઈ જવાને લઈ દાખલ કરી શકતા નથી. ઉપરના જે બનાવો કાંઇક વિસ્તારથી એક જથ્થે આપવામાં આવ્યા છે, તેટલા ઉપરથી શીદાઇઓના ધાતકીપણા ઉપર કડતી નજર સંતોષકારક રીતે નાંખી શકાશે. સાથેજ એ પણ જાણી શકાશે કે આ ધાતકી શીદાઇઓએ લાખખો લોકોનાં ખુનો કરેલાં અને તે ખુનો કરવામાં કેવા કેવા કમકમાટ ઉપજાવે તેવા બનાવો બન્યા હશે. પ્રજા તથા સરકારને તેથી કેટલી બધી મુસીબતોમાં, મુકાવું પડ્યું હશે. રોજીંદા કારોબાર ઉપર તેનો કેવો ધાસ્તી ભર્યો અસર થયો હશે. વેપાર રોજગાર, ધર્મ પ્રચાર તથા સામાન્ય કારોબારમાં તેથી કેટલું કમીપણું થવા પામ્યું હશે. પોતાના કારોબાર કરવામાં બચાવનાં લોકોને કેટલાં અને કેવા પ્રકારનાં સાધનો હાથ ધરવા પડ્યાં હશે અને સધળાં કામો કેવી ધાસ્તી વચ્ચે થયાં હશે તેનો અંદાજ ખેંચવો મુશ્કેલ નથી.

અત્રેનીજ વાત લઈએ કે જ્યારે સરકાર સામે કોઇ બારવટીઓ ઉભો થાય છે ત્યારે તે એક બારવટીઆને પકડવા કે હાર કરવાને સરકારને પુષ્કળ પોલીસ રોકવી પડે છે. ગામેગામ થાણામાં નવા સીપાઇઓ તથા હથીઆરોની ભરતી કરવી પડે છે. લોકો કાંઈ પણ

જોખમ લઈ બહાર નીકળતા નથી. રસ્તાઓ તદ્દન ઉગ્ગડ થઈ જાય છે. ગામના ઝાંપાઓ, કચ્ચા તથા શહેરના દરવાજાઓ સમીસાંજ થતાંજ વાસી દેવામાં આવે છે. ગામડાના શ્રીમંતો પોતાની રોકડ મીલકતો તથા દરદાગીના લઈ શહેરમાં ચાલ્યા આવે છે અથવા તો આરબ કે મકરાણી જેવા માણસોને રક્ષણ માટે નોકર રાખે છે. હવે જ્યારે એકાદ બારવટીઆ માટે કે જેને દાર કરવા માટે પુરતી સામગ્રી હોય છે કેટલી બધી ઉઠાપોઠામાં ગવર્નમેન્ટ તથા પ્રજાને ઉતરવું પડે છે ત્યારે જ્યાં ઉપર જણાવેલા છરીખંધ શીદાઈઓએ દેશના સમગ્ર ભાગોમાં પોતાના ધાતકી ખંજરોથી થકો નાંખી આપ્યો હશે, થકો નાંખી આપ્યો હશે એટલુંજ નહિ પણ લાખોનાં ખુનો કરી પોતાના ખુની ખંજરોના જીવતા જાગતા પુરાવા આપી દીધા હશે ત્યારે સરકાર તથા પ્રજાની જે દયાજનક સ્થિતિ થવા પામી હશે, તેનું ચિત્ર દોરી કાઢવું અતિ કઠિણ બદકે ગેરમુમકીન છે. આવા પ્રકારનાં ખુનો કરાવવાનું તદ્દન નવીન કારખાનું હસન ખિન સખ્યાહે પોતાના ધાતકી તથા વિલક્ષણ મગજમાંથી ચોજી કાઢ્યું અને તેના પરિણામે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની સમાજની સ્થિતિ થઈ, તે માટે એવો ક્યો માણસ હશે કે જે હસનને દોષિત ન ઠરાવે અને તેના ધાતકી તથા ખુની હોવા વિષે અભિપ્રાય ન આપે ?

હસન સખ્યાહે શીદાઈઓ ઉભા કરી, આડે આવતા શત્રુઓને તેમની છરીથી લાખોની સંખ્યામાં દાર કરાવ્યા, તેના વિષે હસન સખ્યાહના મુરીદોનો લેશ માત્ર પણ ઇનકાર નથી. તેઓએ પોતાના ધીતહાસીક પુસ્તકોમાં તેનો પૂર્ણપણે સ્વીકાર કરેલો છે. જ્યારે તેમના સિવાયના ઇતિહાસિક પુસ્તકોમાં તો તે કમકમાડીભર્યા બનાવો ઉપર

ટાંકી બતાવ્યા પ્રમાણેના થેકિયોક બરેલા છે. એટલે કે આવી રીતે હસન સખ્યાહ તથા તેના વંશજોએ ખુનો નથી કરાવ્યાં એવો દાવો તો ખુદ ખુન કરાવનારાઓનો પણ નથી; પણ તેમના કોઈ કોઈ ચેલાઓ તે વિષે એવો બચાવ કરે છે કે, સામસામેની હથીઆરોની લડાઈમાં હજારો લાખો માણસોની ખુદારી થાય છે જ્યારે હસન સખ્યાહે તેવી લાખોની ખુદારી થાય તેવી પ્રચલિત રૂઠી પોતા માટે બંધ કરી, ફીદાઈઓ મારફતે માત્ર શત્રુના થોડાક આગેવાનોને દાર કરાવવા માંડ્યા, કે જેથી આગેવાન શત્રુ દાર થતાં લડાઈ બંધ થાય અને લાખોના પ્રાણો જે જવાના હતા તે બચી જાય. વળી તેઓ કહે છે કે લડાઈ પ્રસંગે જ્યાં બળથી કામ નહિ ચાલી શકે ત્યાં કળથી કામ લેવાતું આવ્યું છે તે ધોરણે આ કામ કળથી લેવાયલું ગણાય અને તેથી હસન સખ્યાહની આ ફીદાઈઓ મારફતે શત્રુઓને દાર કરવાની યોજના અન્યાયી ગણી શકાય નહિ.

ઉપરનો જવાબ એવો તો લુલો તથા હસી કાઢવા લાયકનો છે કે જેના વિષે એ મત હોયજ નહિ. જે તેમના જવાબને વ્યાજબી ગણીએ તો જગતમાં ન્યાય કોઈ વસ્તુ છેજ નહિ તેમ માનવું પડે, કેમકે મનુષ્ય જાતને જગતમાં ન્યાયપૂર્વક વર્તવાનું છે. ન્યાય પૂર્વક વર્તવામાંજ તેમની આખાદી તથા ઉન્નતિ છે. તેથી જરાપણ તે આડે માર્ગે ચાલે તો, તેમની પાયમાલી તથા પડતી છે. જગતના કોઈ પણ કાર્ય વહેવારમાં ગહેર ન્યાય દ્રષ્ટિમર્યાદામાં રખાય છે અને તેજ સર્વથા પ્રચલિત તથા સર્વથા માન્ય રખાયેલ છે. પ્રજા તથા સરકારના દરેક કાય તેને અનુસરીને ચલાવવામાં આવે છે અને તે ચલાવવામાં આવતા કાર્યમાં જેટલા પ્રમાણમાં તે નિયમાનુસાર કામ

કરવામાં આવે છે તેટલા પ્રમાણમાંજ ન્યાય સચવાય છે અને જેટલા પ્રમાણમાં અન્યાય થાય છે તે એ બાબતની દલીલ છે કે તે ન્યાયના ધોરણ પર અમલ કરવામાં આવ્યો નથી.

લડાઈ થવી એ પણ મનુષ્યો માટેની અણગમતી દરજ્જા છે. જગતની કૃપતીથી લઈ આજની સુધીમાં, તે દરેક દેશ તથા કોમમાં થતી આવી છે અને થતીજ રહેશે, તો આવી મનુષ્યના સાથે દર-જ્જાત લાગુ પડી ગયેલી વસ્તુ, કે જેમાં લાખો કરોડોનાં ખુનો થઈ જવાનાં છે અને જગતના બહેવારમાં અસાધારણ અગવડો ઉભી થવાની છે તેમાં ન્યાયનું ધોરણ ન સાંચવવું એ કાંઈ પણ રીતે બાજબી ગણાયું નથી. દરેક દેશમાં લડાઈને લગતા પણ નિયમો હોય છે જે બંને પક્ષોએ કબુલ રાખવાના હોય છે. જે પક્ષ તે નિયમો વિરૂદ્ધ અમલ કરે તે અન્યાયી તથા દોષિત ગણાય છે. જેઓ લડાઈને લગતા નિયમોથી કાંઈ પણ જાણીતા છે તે આ બાબત સારી પેઠે જાણે છે કે જગતના બીજા કાર્ય બહેવારમાં જેમ ધોરણસર કામ પક્ષકારોએ કરવાના છે તેમ આ બાબતમાં પણ કરવાના છે.

લડાઈને લગતા અનેક નિયમો છે તેમાંના એક એ છે કે લડાઈ લઈ આવવા જેવી સામો પક્ષ જ્યારે વર્તન ચલાવે ત્યારે તેને તે વિષે પ્રથમ ખબર આપવી અને જો તે પોતાની રીતભાત ન સુધારે તો તેને અમુક દીવસ કે કલાકોની એસ્ટીમેટમ આપવી. આવી રીતે વર્તન નહિ કરતાં એકદમ સામા પક્ષની અજાણતામાં હુમલો લઈ જવો એ અન્યાય તથા મહા પાપનું કામ ગણાય. અમો અમુક વખતે લડાઈ લઈ આવવાના છીએ એવી નેહીસ સામા પક્ષને પ્રથમ આપવી જોઈએ; કે જેથી જેમ સામો પક્ષ લડવાને તૈયાર છે તેમ

પોતે પણ તૈયાર થઈ જાય. હવે જો સામા પક્ષને ખબર આપ્યા સિવાય લડાઈ લઈ જવામાં આવે તો તે કાંઈપણ તૈયાર ન હોતાં, પોતાની શક્તિ છતાં હારી જાય. જે પક્ષ આવી રીતે સામા પક્ષને એડીમેટમ આપ્યા વિના ફાવી જાય જેની સામે પણ જો તેનો કોઈ વિરોધી એડીમેટમ આપ્યા સિવાય થઈ આવે તો, તેની પણ એજ વલ્લે થાય. આજે તથા પ્રથમ લડાઈ પ્રસંગે અગાઉથી એડીમેટમ આપ્યાનું ધોરણ ન્યાય પૂર્વકનું ગણાઈ અમલમાં મુકાતું આવ્યું છે. જેમણે તે ન્યાયસરના ધોરણને અમલમાં નહિ મુકતાં વિરૂદ્ધ અમલ કર્યો તેને અન્યાયી હુમલો ગણવામાં આવ્યો છે અને તે અન્યાયી હુમલાથી સામા પક્ષને જે હાની પહોંચી છે તે સુલેહની કોન્ફરન્સ આરોપી તરફથી મંજૂરમને અપાવે છે; પણ આપણે ફીદાઈઓની પદ્ધતિમાં તો જોયું કે, વિરોધીને લેશ શાત્ર પણ તે બાબતના ખબર આપવામાં આવતા નથી અને છુપી રીતે માત્ર એકાદ ફીદાઈને રવાના કરી આપવામાં આવે છે કે, જે શત્રુને કાંઈપણ વહેમ નહિ પડે તેવી રીતે અત્યાનંદ કાંઈપણ બચાવતો ટાઇમ આપ્યા વિના હાર કરી નાંખે છે. અને તેથી આ ધોરણ તદ્દન અન્યાયી તથા ફીદાઈઓએ કરેલાં ખુનો ગુનાહમાં ગણાનારા ખુનો ગણાય.

આવી રીતે કાંઈ પણ ચેતવણી આપ્યા વિના લડાઈ લઈ જવી એ ગુનાહ છે જ્યારે ફીદાઈ દ્વારાગ્રાપ્ત રીતે શત્રુનું કાસલ કઢાવી નાંખવું તેતો મહાન ગુનાહ છે. આવા ગુનાહો બદલની સજાઓ સુલેહની સંખ્યાબંધ કોન્ફરન્સોએ આપી છે; તેના વર્ણનોથી ઇતિહાસો ખરપુર બર્ષા છે. ફીદાઈ મોકલીને શત્રુને હાર કરાવવો એ ધોરણ તો જમત માટે બ્રાહ્મ થઈ શકે નહિ, કેમકે જો તે બ્રાહ્મ સંખ્યામાં આવે તો આ જમતનો કારોબાર ઉલ્લ પાયલ થઈ જાય.

માણસો જીવી કે આત્મા રહી શકે નહિ. ખુદાતાલાની કાષ્ટ પણ બક્ષીસનો તે લાભ લઈ શકે નહિ. અરસ પરસ એક બીજાને કાપી નાખી પોતાનો તથા સઘળાનો અંત આણે.

જે પક્ષ શીદાઈઓની સહાયતાથી શત્રુને હાર કરવાનું ધોરણ કરે તે, પ્રથમ દ્રષ્ટીએ ફાવી જાય, તેનું કારણ તેણે અન્યાયથી કામ લીધું તે છે. અન્યાયથી કામ લેવાથી પહેલી તકે અન્યાય કરનારને લાભ થાય છે; પણ જે તેજ ધોરણ તેના વિરોધીએ લીધું હતે તો, તે વિરોધીને લાભ અને પોતાને હાની થઈ હતે. જે ધોરણે હસન સખ્યાહે શીદાઈઓ મોકલી શત્રુઓના ધાણ કઢાવ્યા, તેજ ધોરણ જે હસન સખ્યાહના વિરોધીઓ અખતેયાર કરતે તો હસન સખ્યાહ તથા તેના સાથીઓની પણ એજ વલે થતે કે, જે તેના વિરોધીઓની હસન સખ્યાહે કરી હતી. હસન સખ્યાહના વિરોધીઓ પોતાના મારાઓ શીદાઈઓની જેમ તૈયાર કરી, હસન સખ્યાહ તથા તેવાજ પોતાના વિરોધીઓને હાર કરતે અને તે વખતે હસન સખ્યાહના હીમાયતીઓ હસન સખ્યાહના જે ધોરણને બ્યાજખી ગણે છે તે જરૂર ગેરવાજખી ગણતે.

જે નિઝામ-ઉલ-મુલક હસન સખ્યાહના શીદાઈની છરીથી માર્યો ગયો, તેજ નિઝામ-ઉલ-મુલક, જે પોતે એક શીદાઈને મોકલી હસન બિન સખ્યાહનું ગુપ્તપણે કાસળ કઢાવી નાખતે તો તે વખતે હસનની તરફેણમાં ન્યાય હોવાનું જણાવનારા શું ફેસલો આપતે? અથવા તો જેટલાં ખુનો હસન સખ્યાહે શીદાઈઓ મારફતે કરાવ્યાં, તેટલાંજ ખુનો જે નિઝામ-ઉલ-મુલક હસન સખ્યાહની રીતિ પ્રમાણે કરાવતે તો, હસનના હીમાયતીઓ કેવો ફેસલો આપતે? હસનના વિરોધીઓની સખ્યા તો કરોડોની હતી તેથી તેમાંથી અમુક લાખોના

(૨૫૭)

ખુનો થતાં તેમની સંખ્યામાં જાણવા લાયકનો ઘટાડો થતો નહિ, પણ જો હસનના વિરોધીઓ તેટલાંજ ખુનો હસનના પક્ષકારોનાં કરતે તો હસન તથા તેના યજમાનોનું નામો નિશાન જગતમાં રહેવા પામતે નહિ. હસન તથા તેના પક્ષકારોનું તે સમયમાં જીવતા રહી જવું, એ હસનના વિરોધીઓના સ્થાપિત ન્યાયના ધોરણને આભારી છે એટલે કે તેઓ સ્થાપિત લડાઇના ધોરણને વળગી રહી ફીદાઇઓ જેવા માર્ગે નહિ આપ્યા તેને આભારી છે. આ ઉપરથી વાંચક વર્ગ જોઇ શકશે કે, હસનને તેના અન્યાયની સજા પણ મળવા પામી નથી જ્યારે તેના વિરોધીઓ હસનના અન્યાયી પગલાંના ભોગ થઇ પડ્યા છે.

આજે જગતમાં સેંકડો મોટાં રાજ્યો અને હજારો લાખો નાનાં રાજ્યો છે. દરેકને નાના મોટા શત્રુઓ જરૂર છે. જો તેઓ શત્રુઓને હસન બિન સખ્યાહ જેવો ફીદાઇઓ મોકલી હાર કરવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરે તો, સધળાઓ અન્યો અન્ય કપાઇ મરે. વળી જે કામ અન્યાયથી તથા છુપી રીતે કરવાનું હોય : એ તે ધણુંજ સહેલાઇથી થઇ શકે છે. છુપી રીતે ખુન કરવા માગનાર લાખો માણસોના પહેરા વચ્ચે પણ અંદર ધુસી જાય અને પોતાનું કામ પાર પાડી આવે; કેમકે તેને કાંઇ ઠેકાણે પોતાનો હેતુ જણાવવાનો હોતો નથી; બદલે તેણે તો પોતાના હેતુની વિરુદ્ધતા બધા દેખાવ કરવાનો હોય છે. તેને કાંઇ રોકટોક કરનાર હોતું નથી; કેમકે તેને તો તે પોતાનો સહાયક હોવાનું માની બેઠો હોય છે. આવું ધોરણ આજે અખતેયાર કરવામાં આવે તો જગતનો કાંઇ મોટામાં મોટો બળવાન સહેનસાહ પણ પોતાના પ્રાણને બચાવી શકે નહિ અને અદનામાં અદના માણસ પણ મોટા મોટા બળવાન રાજાને હાર કરવામાં નિષ્ફળ

નય નહિ; તેથી સમાજે સ્વીકારેલો લઠાઇનો નિયમ સર્વથા ન્યાયી તથા હિદાઇઓ દ્વારા ચતુરને દાર દરાવવાનો માર્ગ તદ્દન અન્યાયી, જુલ્મી તથા જગતના બંધારણ તથા વ્યવહારને તોડી પાડનારો છે અને તેની અધમતા કદપી ન શકાય તેટલી વિશેષ છે.

આ અધમપણાનો એ લોકોને સંપૂર્ણ ભાસ થશે કે, જેઓ નેહલીસ્ટો તથા એનારકીસ્ટોના ઇતિહાસોથી બાણીતા છે. નેહલીસ્ટો તથા એનારકીસ્ટો એ પણ હિદાઇઓજ છે, તેમણે જગતમાં હસન સખ્યાહના હિદાઇઓની જેમ ઘણા મહાન પુરોનાં ખુનો કરેલાં અને દરેક કાળમાં તેઓ અશાન્તી ફેલાવનારા નીવડ્યા છે. તેમના ખુની કારસ્તાનોથી પ્રજા તથા સરકારને બારે હાની પહોંચી છે. સરકાર સામે જે નેહલીસ્ટો તથા એનારકીસ્ટો ઉભા થયા હતા, તે માટે સરકારને બારે જાપતો રાખવો પડ્યો હતો અને દર વર્ષે કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ કરવો પડ્યો હતો. આજે પણ તેવાજ નેહલીસ્ટો તથા એનારકીસ્ટોની તપાસ રાખવા તથા તેમને પકડી ઠેકાણે પાડવાને દરેક મોટી સરકારને દર વર્ષે કરોડો રૂપિયાનાં ખર્ચો કરવાં પડે છે. અમે ઇચ્છતા હતા કે, તેવા નેહલીસ્ટો તથા એનારકીસ્ટોના કાંઇક હેવાલ અમે આપી હિદાઇ મત સાથે તેની સરખામણી કરી બતાવતે; પરંતુ હિડતી નજર પુરતો અવકાશ રાખેલો તેથી તેમ કરી શકવાને અમે લાચાર છીએ.

મતલબકે હસન સખ્યાહ એક એવા અન્યાયી માર્ગપર ચાલ્યો કે, જેથી જગતમાં સંખ્યાબંધ મહાન પુરોનાં તથા લાખોનાં ખુનો થયાં. આ હિદાઇઓદ્વારા ચતુર ઠેકાસણ કાઢવાની અન્યાયી પદ્ધતિથી તેણે ઉન્નતિ મેળવી, તેને ખરેખર ઉન્નતિ મેળવી કહી શકાય નહિ. તે એક હીચકારો માર્ગ હતો કે જે મહણ કરવામાં આવ્યો અને

તેમ કરી જીત મેળવી એમ માનવામાં આવે તો, ન્યાયને તદ્દન ઉતારી પાડ્યો કહેવાય. જર્મન દેઝરે ન્યારે ઝેરી ગેસ છોડી તે દ્વારા મિત્ર રાજ્યના લશ્કરને ગુંગળાવી મારવાનું અખતેયાર કહ્યું ત્યારે તે કાર્યને સધળાઓએ ગેર કાયદે અને અન્યાયસરનું જણાવ્યું. આવી રીતના ઘણા કાર્યો છે કે, જે દ્વારા શત્રુને જલદીથી માત કરી શકાય છે; પણ તે અન્યાયી હોતાં તેનો ન્યાયી કોન્ફરન્સે સ્વીકાર કરેલો નથી. અને ખરી જીત તેનું નામ ગણામ છે કે, જે ધોરણસર સ્વીકારા-એલી પદ્ધતિએ મેળવવામાં આવે. શત્રુને જો તે અન્યાય કરતો જણાય તો, તેને પ્રથમથી ચેતવણી આપી અન્યાય કરતા અટકવાનું જણાવ-વામાં આવે અને તેમ કરતાં જો તે અન્યાય ન તજે તો તેને લડ-વાનું પ્રથમ એલ્ટીમેટમ આપવામાં આવે અને એલ્ટીમેટમમાં જણા-વેલી મુદત પુરી થએજ લડાઇ જાહેર કરવામાં આવે. લડાઇ જાહેર થયા પછી પણ એક ખીજના એલચીઓ તથા એક ખીજની પ્રજાને પકડવા કે રંજડવામાં ન આવે. એક ખીજ સામે લશ્કરો તથા સ્વીકારાએલાં હથિયારોથીજ લડાઇ કરવામાં આવે અને દગા ફટકાથી તદ્દન નિરાશું રહેવાનું અખતેયાર કરે; વીગેરે વીગેરે રીતે લડાઇ લડી વિજય મેળવે તેનું નામ વિજય ગણાય; પણ શત્રુને હાર કર-વાને એકાદ શીદાઇ મોકલી તેનું કાસળ કઢાવી નાખે અને તેમ કરી તેની તાકતને તોડી નાંખી પોતે જીત મેળવે તેનું નામ જીત ગણાય નહિ. જો હસન સખ્ખા તેવા પ્રકારની ન્યાય રીતિથી લડાઇ લડતે અને તેમાં જીત મેળવતે તો, અમો તેના વિજય તથા અજીતપણામાં જરાપણ શંકા દેખાડતે નહિ; પરંતુ અહીં તો તેનો ખાવા આદમજ નિરાળો છે, તેવી સ્થિતિ વચ્ચે તેને વિજય તથા અજીત તથા ન્યાયી કહેવામાં આવે તો તેને કાંઇપણ રીતે સ્વીકાર થઇ શકે તેમ નથી. તેમ આવી આખતનો સ્વીકાર કાંઇપણ ઇતિહાસકારે કરેલો પણ નથી.

હસન સખ્યાહે શીદાઈઓ દ્વારા જે ખુનો કરાવ્યાં, તેના જેટલા જેટલા દાખલા ઉપર ટાંકી બતાવ્યા છે તે જરૂર કરતાં પણ પુરતા છે; કે જેનો કોઈ અસ્વીકાર કરી શકે તેમ નથી. ખુદ હસનના ચુસ્ત મુરીદો તથા હીમાયતીઓ પણ તેનો અસ્વીકાર કરતા નથી, પણ હસન તેમ કરવામાં વ્યાજબી હતો તેમ જણાવી તે, તેણે કરેલા છે એમ કબુલ રાખે છે. એક માણસ જુલમ કરી જીત મેળવી, તે માટે મલકાય, એક માણસ પોતાના વિરોધીને કાપી નાંખી કુલ્થો ન સમાય, એક માણસ ચોરી કરી નાણાવટી બની જઈ મગરૂરીમાં મહાલે, એક માણસ લૂટ કરી તેનાપર તાગડધીના કરે અથવાતો કોઈ પોતાની લુચ્ચાઈ તથા કૌશલ્યતાથી હુંપદમાં આવી પોતાને વિજયી કહેવડાવે અને લેડો તેને બંધે વિજયી માની પણ લે; પરંતુ તે કાંઈ વિજયી ગણાય નહિ, તે તો અધોર પાપનું કાર્ય ગણાય. નીચ કામ કરી મલકાવાને બદલે તેણે તે માટે શરમાવું તથા પસ્તાવું જોઈએ. અમે હસન મિન સખ્યાહના અજીત તથા વિજયી પણાને કોઈ પણ પ્રકારે ખરેખર અજીત તથા વિજયીપણું કહી શકીએ નહિ; કેમકે એના-ર્ફિસ્ટ ધોરણે મેળવેલી જીત કોઈ જીત ગણાય નહિ; પણ તે તો જુલમ તથા અનીતિજ ગણાય. હા, હસનના જે વખાણુ થઈ શકતાં હોય તો તેણે એનાર્ફિસ્ટપણું કરવામાં પોતાની બુદ્ધિ, ચતુરાઈ, હીમ્મત, દ્રઢતા વીગેરેનો જે ઉપયોગ કર્યો તેના થઈ શકે છે.

જે પ્રખ્યાત ઉસ્માઓનાં ઘાતકી શીદાઈઓના હાથે ખુનો થયા તે ઉસ્માઓ એવા તો ઉચ્ચ કોટિના હતા કે, એનાથી પ્રજાને પણો લાભ પહોંચતો હતો; પણ શીદાઈઓની એક કરીએ તેવા હીમાયતના બળતા ચેરામને હોલવી નાંખી, અંધકાર પથરાવાને કારણે આખું છે.

જો તેવા ઉદ્ધમાએ દીન હયાત રજા હતે તો તેઓ પોતાની જાંઘળી તુલીક હીંદાયતનાં કાર્યો કરતે અને હજારો લાખો પ્રકારના પુસ્તકોથી જગતને ભવિષ્યમાં લાભ આપી જતે; પરંતુ તેવા લાખો ઝુટવી લેવા બદલનો બધો આરોપ હસન સખ્યાહ ઉપર આવે છે. જ્યારે તેવા ઉદ્ધમાઓની હસ્તીના આશીર્વાદરૂપ છાંયડાનો નાશ થયાનો ચિતાર દ્રષ્ટિ સામે ખડો કરવામાં આવે; છે ત્યારે દસ્તે અફસોસ મસળવામાં કાંઈપણ પાછું હઠી શકાતું નથી.

દીદામ્ઓનો અંતિમ ઘાતકી બનાવવાને કોઈપણ જાતની કસર રાખવામાં આવી નહિ હતી. આ અંતિમપણાને એટલી હદ સુધી મજબુત બનાવવામાં આવ્યું હતું કે જેનું ચિત્ર દોરી બતાવવું અમોને તો અમારી શક્તિ બહારનું કામ લાગે છે અને અમો એવું અનુમાન કરતાં પાછા હઠી શકતા નથી કે, બીજા કોઈ પણ લેખક તેમ કરવામાં પૂર્ણતા ભાગ્યેજ મેળવી જાય. જીવાન, કદાવર, ધર્મતું નામ પડતાં મરી મટનાર, ભોળા, ભાવિક અને નિર્દય વિદ્યાર્થીઓને સધળા ઇલાકાઓમાંથી પસંદ કરી કરીને એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા. તેમને આવા પ્રકારની બાજીમાં ફતેહમંદ બનાવવા માટેનાં ખોરડીંગ હાઉસમાં શું શું પ્રકારની વ્યવસ્થાઓ તથા યોજનાઓ નહિ રાખી હોય, તેના અંદાજ ખેંચી કાઢવો મનુષ્ય શક્તિની બહારની વાત છે. સાધારણ રીતે જ્યારે આજ કાલના કોઈ એનાર્કિસ્ટને તૈયાર કરવામાં જે પ્રકારે કામ લેવામાં આવતું, કોઈ જાપામાં વાંચવામાં આવે છે ત્યારે પણ જ્યારે શરીરના રૂપાંતર ઉભા થઈ જાય છે. ત્યારે તો આ દીદામ્ઓની કોલેજના કમકમાટી ભર્યા હેવાલો જો તવારીખ નવીશોએ પુરા પાડ્યા હવે તો તેને કેવો અસર થતે તેનું ચિત્ર દોરી બતાવવું ફરિયા છે.

શ્રીદાહઓને કેવી સાવચેતીથી કોઈના પશુ સમાગમમાં ન આવે તેવી રીતે રાખવામાં આવશે. ઇમામની આગ્રા એજ તેમની જીંદગીની મુખ્ય નેમ સમજાવવાને કેવી કેવી દલીલોથી તેમને સમજાવવામાં આવતું હશે. ઇમામની આગ્રા પાળવામાં પોતાના જન માલ તથા પોતાના સર્વસ્વની લેશ માત્ર પરવા નહિ કરવી તેના કેવા કેવા કિદાહરણો તથા દ્રષ્ટાંતો સમજાવવામાં આવ્યાં હશે, તેમનાપર કેવા પ્રકારની અંતિમ તકેદારી રાખવામાં આવી હશે તેમની હેવાની શક્તિઓ ખીલવવા માટે લાઘુ શકાય તેટલા માર્ગો લેવામાં આવ્યા હશે અને તેવાજ પ્રકારના ખોરાકોથી તેને વક્રવાને ઘટતું કરવામાં આવ્યું હશે. નહત-ઉલ-કોલુખના કતાંએ શ્રીદાહઓના અંતિમ ત્રાતકી તથા ખુખારપણા વિષે લખ્યું છે કે “ તેમને ખીલાડીનું માંસ ખવડાવવામાં આવતું હતું. ખીલાડી ગુસ્સાને વખતે પોતાના દીલને કામુમાં રાખી શકતી નથી. યુનાંએ તેવા માંસના ખોરાકની તાસીરથી તેવીજ તાસીર શ્રીદાહઓની થઈ હતી કે, આગ્રા મળતાંજ જોને કતલ કરવાને હુકમ આપવામાં આવ્યો છે તેને હરગીઝ જીવતો રહેવા દેતા ન હતા. ”

શ્રીદાહઓને ખીલાડીનું માંસ ખવડાવવામાં આવતું હતું તેટલા ઉપરથી એ બાબતનો અંદાજ બહુજ સહેલાઈથી ખેંચી શકાય છે કે, ખીજા ખોરાકો પશુ તેવાજ પ્રકારનાં તામસીપણાને ઉશકેરનારા અપવામાં અવતા હશે અને પરિણામે તેઓ તૃષ્ણાનું ધાતકી હથીયાર બનવામાં જરાપણુ પ્રાણ નહિ હટે તેવી દરેક પ્રકારની તેમને દળવણી આપવામાં આવતી હશે ખીલાડીના ગુસ્સા વિષે ભાગ્યેજ કોઈ અજાણ્યું હશે. તે જો કે માણસોથી ડરીને નાશી જાય છે, પશુ

જ્યારે કાંઈ માણસ તેને એવી રીતે ઘેરે છે કે જ્યાંથી તે છટકી જવાનો માર્ગ જોતી નથી ત્યારે તે ફારન તે માણસ ઉપર હુમલો કરી ઘેરનારને જખમી કરી છટકી જાય છે. તે ગુસ્સામાં એટલી તો છલકી જાય છે કે તે જોનાથી પ્રથમ ખીલતી હતી તેની ખીકનો કાંઈ ખ્યાલ કરતી નથી. ખ્યાલ કરતી નથી એટલુંજ નહિ; પણ તેને ખાતરી પણ મારી નાંખવામાં પાછી હોતી નથી. ઘણી વખતે જોવામાં આવ્યું છે કે બીલાડી કુતરાથી ડરીને નાશી જાય છે, પણ જ્યારે કુતરો બીલાડીને એવી જગ્યાએ જઈ ઘેરે છે કે, જ્યાંથી છટકવાનો બીલાડીને માર્ગ મળતો નથી ત્યારે તે કુતરાપર ઘણાજ વિકાળ ધોરણે હુમલો કરે છે કે જે હુમલો જોઈ કુતરો નાશી જાય છે.

આવા વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવામાં જે જે પ્રકારનું કાળજી બધું લક્ષ આપવામાં આવ્યું હશે તેનો કાંઈક ભાસ શીદાઈઓએ કરી દેખાડેલા કારનામાઓથી થઈ શકે છે. જે માણસનું ખુન કરવાનું હોય છે તે માણસ કાંઈ સાધારણ માણસ તો હોતો નથી કે, કામ જતાને વાર વગર ખાંચરે થઈ જાય ! વજીર, સુલતાન તથા ગવરનર વીગેરે દરજ્જાના લોકો આવા શીદાઈઓથી બચવાને માટે બચાવનાં ઘણા સાધનો રાખતા હશે. આવા બચાવનાં સાધનો છતાં પણ શીદાઈ એ પોતાનું કામ કારી લેવાનું હતું; તેથી તે શીદાઈમાં પોતાનું કામ કરી લેવાની કેવી યોગ્યતા ઉભી કરી આપવામાં આવી હશે તે સ્હેજે સમજાઈ તેવી છે. જેને કાર કરવાનો છે તેની પાસે પોતાને નોકર રહેવાને બરનો પોતાને તેણે અતિમ વેશ બજાવવો પડ્યો હશે. નોકરીમાં જોડાઈ પોતાની નોકરીથી તે એટલો બધો સંતોષ આપતો હશે કે, તેનાપર માલિકને પૂર્ણ વિશ્વાસ આવી જતો હશે અને

આવા કારણથી તે માલેકના મહેલ કે : ઘરમાં એક પૂર્ણ વિશ્વાસુ તરીકે આવજવ કરતો હશે. કોઇ પણ નોકર ચાકર હાજર ન હોય તેવા પ્રસંગે પણ પોતાની હાજરી તે રાખી શકતો હશે અને તેના વિશ્વાસુ હોવામાં લગાર પણ સંજોગે સ્થાન રહેવા પામ્યું નહિ હશે. છેવટે તે લાગ જોઇ ઝેર ખવડાવી કે છરી વડે પોતાને શીકાર કરી લેતો હશે.

લખ્યું છે કે મઝહબી તાલીમ આપવા પૂર્વે ફીદાઇઓને સીપા-હગીરિની તાલીમ પણ આપવામાં આવતી હતી. હથીઆરોને કેમ વાપરવાં તે તેમને શીખવાડવામાં આવતું હતું. સંકટો સહન કરવાને ટેવાએલા બનાવવામાં આવતા હતા. વેશ બદલી નાંખવાની કળા ઘણી સારી રીતે તેઓ જાણતા હતા; કેમકે દરેક સંજોગને લગતા ખાસ વેશો તેને બદલવા પડતા હતા. જે શત્રુ સુન્ની મતનો હોયતો તે ફીદાઇઓને તેની નોકરીમાં રહી સુન્ની આચાર વિચાર પ્રમાણે પોતાના બાવિક્ષણથી, પોતાના કામમાં સરળતા મેળવવાની હતી. તેવીજ રીતે શત્રુ જે સંપ્રદાયના હોય તે સંપ્રદાયના આચાર વિચાર પ્રમાણે તે આલી અનુકુળતા મેળવતો હશે. માલેકને માટે જીવ સટોસટું કામ કરી દેખાડી તે પોતાની નીમકહલાલીની માલેકના દીલમાં છાપ બેસાડતો હશે. માલેકને લેશમાત્રપણ તેના વિષે શંકા ન જાય તે માટે તે પોતાનું વર્તન કેવી રીતે રાખતો હશે તેનો ખ્યાલ રહેજે આવી શકે છે. શક પડતાં પકડાઇ જાય તો પણ :જન જતાં સુધીમાં તે ફૂટવા પામતો નહિજ હોય; કેમકે જે ફૂટે તો પોતાના હેતુની સમજણ ઇમારત જમીનદોસ્ત થઇ જાય તેમ હતી.

ખવાળ નિઝામ-ઉલ-મુલ્કે જ્યારે સુલતાનનો શેઆખ દેખાડી હસનને વશ કરવાને એલચીએને અલમોતના કીસ્લામાં મોકલ્યા ત્યારે હસને પોતાના શીદાઇઓ માટે રૂસ્તમ તથા અસ્ફંદયાર જેવા પહેલવાનોના પિતાને પાણી કરી નાંખનારો હેબત ભર્યો દેખાવ દેખાડ્યો. ખવાળ નિઝામ-ઉલ-મુલ્કનું જીવન કરવાનાં હારસ નામના શીદાઇએ જે પ્રકારની રીતભાતથી કામ લીધું, સુલતાન સંજરના વિચાસુ નોકરને ખુટવીને તેના ઉશીકા નીચે પોતાના કોતરેલા નામવાળું ખંજર રખાવી સુલતાનને બીહવડાવવો અને બીજેજ દીવસે સુલ્તેહ માટે કાસદ મોકલવો, ઇમામ ફખરુદ્દીન રાઝીના મકતબમાં શીદાઇએ દાખલ થઇ તેણે ઇમામ સાથે જે પ્રકારે દીલને થરથરાવી નાંખનારી વર્તન ચલાવી તેમજ જુદા જુદા મોટા માણસોને શીદાઇઓએ છુપી તથા જાહેર રીતે કતલ કરવામાં જે હિમ્મત, દ્રઢતા તથા કૌશલ્યતા દેખાડી તે સમજાવનાવો શીદાઇએને તૈયાર કરવામાં કેવા પ્રકારે કામ લેવામાં આવ્યું હશે તેનો કાંઈક અંશે ખ્યાલ આપી શકે છે. શીદાઇઓ પોતાના કાર્યમાં કેવા અંતિમ ધાતકી બન્યા હતા તેના હેવાલો એ બાબત પુરવાર કરવાને પુરતા છે કે, શીદાઇઓ તૈયાર કરવાની કોલેજ તથા ખોર-ડીંગમાં કેવા પ્રકારે કામ લેવામાં આવ્યું હતું.

શીદાઇઓના કમકમાડી ભર્યાં કાર્યો એટલાં તો ધાસ્તી ઉત્પન્ન કરનારાં થઇ પડ્યાં હતાં કે, ધાસ્તીની સામાન્ય હાલત એ હતી કે, અમીર ઉમરાવો ઝમાઓ નીચે બખતર પહેરતા હતા અને ખુદ સુલતાને પોતાના દરબારીઓને બખતર પહેરવાની પરવાનગી આપી હતી કે તેઓ દરબારમાં હથીઆર બાંધીને આવ્યા કરે. મોટા મોટા સુલતાનોએ પોતાના કીસ્લાઓ એટલા માટે પોતે જાતે તોડી નાંખ્યા હતા

કે, જે હસન તેની માગણી કરશે તો તે આપ્યા વિના ચાલશે નહિ. મોટા મોટા રાજાઓ તથા ગવરનરોના મહેલો, પવિત્ર મસજીદો, કીલ્લાના મજબુત ગઢો, ઘરના તાળાં વાસેલા દરવાજાઓ તદ્દન નકામા હતા. તે વસ્તુ તેમનો બચાવ કરી શકવાને અસમર્થ હતી. કોઈ માણસ જેથી રીતે જંગલમાં એકલો હોવાને લીધે જંગલમાં ડરતો હતો તેવીજ રીતે મોટા મોટા લશ્કરોના પહેરામાં પણ તે શીદાઇઓથી ડરતો હતો. રાજા મહારાજાઓના વજીરો તથા ગવરનરોમાં પણ શીદાઇપણું લાખલ કરી આપવામાં આવ્યું હતું. લખ્યું છે કે આ બચંકર ઘાતકી શીદાઇઓએ લોકોના અંતઃકરણ ઉપર એટલી તો છાપ બેસાડી હતી કે તેનું વર્ણન લખ્યું એ મનુષ્યની શક્તિ બહાર છે જે આખીદ મસજીદમાં ઘુંટણ મરડી બંદગી કરતો હોય અને જે મેહમાન સાથે બેસી જમતો હોય, તેને માટે પણ શંકાઓ થતી કે, રખેને તે શેખુલ જેઆલનો શીદાઇ હોય.

કાઉન્ટ શામ્પેન જ્યારે મસીયતના કીલ્લામાં સીનાનનો મેહમાન હતો ત્યારે જે પ્રદારનો સીન તેને દેખાડવામાં આવ્યો, તેને બેવડાવવાની અમત્ય નથી. તેના વિશ્વાસુ નોકરમાંજ એક શીદાઇ હોવાનું સીનાને તેને જણાવી તે શીદાઇને જાહેર કરાવ્યો હતો. આ બનાવથી શામ્પેનની કેવી દયાબનક સ્થિતિ થવા પામી હતી તેનું વર્ણન સાંભળવાને કોઈ મજબુત હૈયું ધરાવી શકે એમ અમો માનતા નથી.

મોટા સુલતાનો તથા વજીરો, કે જેઓ પોતાના બચાવનાં બળ સાધનો રાખી શકવાને સમર્થ હતા, તેઓ પણ જ્યારે આ ઘાતકી શીદાઇઓની કુપાવી રાખેલી છરીથી પોતાનો બચાવ નહિ કરી શકાય ત્યારે આપણા ઉત્તમાઓની હાલત તો અસાધારણ જોખમ ભરી ગઈ

પડી હશે. ઇમામ ફખરુદ્દીન રાઝી જેવો મહાન આલીમ જ્યારે એક શ્રીદાષના સાધારણ પ્રયાસથી વશ થઇ ગયો ત્યારે ખીજાઓ તો બહુજ સહેલાઈથી વશ થયા તથા કતલ થયા હશે. હજારો ઉલ્માઓની કતલ થવા પામી છે કે જેને કતલ કરવામાં શ્રીદાષઓએ જે પ્રકારનાં પરાક્રમો કરી બતાવ્યાં તેનો પરદો ઇતિહાસકારોએ ક્યારી બતાવ્યો નથી. ઘણાઓ પોતાના વિદ્યાર્થીના હાથે, ઘણાઓ મુરદાના હાથે, ખંજર કે ઝેરથી શહાદતનો જામ પીવા પામ્યા હશે.

સુલતાનો, વજીરો તથા લશ્કરી વડાઓની મુળ સંખ્યાજ માત્ર ગણતરીનીજ હોય છે. તેથી ઉલટી રીતે ઉલ્માઓની સંખ્યા વિશેષ હોય છે. વળી તે સમયમાં ઇસલામીઓ ઇસ્લામ મેદાનમાં ઘણા આગળ વધ્યા હતા અને ઉલ્માઓના અખાડામાં ઇસ્લામી ઝવેરાતો ઠામ ઠામ પોલીશ થતા હતા. વળી હસન સખ્યાના અરા વિરોધીઓજ આ ઉલ્માઓ હતા, કે જેઓ હસન સખ્યાહના મુલહદેદ તથા કુશરના વિચારોને નષ્ટ કરવાને ઉપદેશ કરતા અને હતવાઓ આપતા હતા. તેથી આવા ડગલે ને પગલે નડનારા શત્રુઓને દુર કરવામાં અસાધારણ પ્રયાસ કરવો પડ્યો હતો અને તે પ્રયાસમાં સુલતાનો તથા વજીરો મારેના પ્રયાસ કરતાં બહુજ સહેલાઈથી શત્રુ જવાયું હશે. કેમકે આપડા ઉલ્માઓ પાસે મેહલો, હથીઆરો તથા ચોકી પેહરા તો હોતાજ નથી. તેઓ પાસે તો સાધારણ કુપડું, કે જેમાં તેઓ ચટાઇ ઉપર બેઠા બેઠા કીતાબો પડતા હોય છે અથવા મસજીદો કે તકીયાઓમાં બેસી વિદ્યાર્થીઓને ઇસ્લામ શીખવાડતા હોય છે અથવા તો મસજીદોના મીઝબરોપર બેસી હીદાયતની વાચોઝમાં મસ્ત બનેલા હોય છે. તેવાઓને તો બહુજ ઝડપથી શ્રીદાષઓ જાનતમાં પહોંચાડી દેતા હશે.

અને જ્યારે બાપડા ઉલ્લાસે કતલ થઈ જતા હશે ત્યારે તેમના મદ્રેસાઓ તથા મુરીદાની જે વહે થતી હશે તેનું ચિત્ર દોરી બતાવવું એ મનુષ્ય સંકિત બહારનું કાર્ય છે.

ધણાઓને ઝેર ખવડાવવામાં આવ્યાં હશે. રસોઈ કરનારી દાસીઓને ખુટવવામાં આવી હશે અને તેમ કરી ખાણામાં ઝેર નાખવામાં આવ્યું હશે. હળાહળ ઝેર મેળવવા તથા બનાવવા માટે ધણા ધણા પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હશે અને લાંચ રશવત માટેના એવા એવા કેસો! ઉભા થયા હશે કે, જેને પકડી પાડવાને આજની વીસમી સદીના ડીટેક્ટીવો પણ ભાગ્યેજ ફળીભૂત નીવડે.

સાધારણ ઉલ્લાસ કરતાં માતબર ઉલ્લાસ વધારે જોખમકારક મળવામાં આવ્યા હતા; કેમકે સાધારણ ઉલ્લાસને કલામને પાણી ઉપર કોતરકામ કર્યાં જેવાં અને માતબર ઉલ્લાસને કલામને પથ્થર ઉપર કોતરકામ કર્યાં જેવાં માનવામાં આવ્યાં હતાં. આ માટેના એકજ દાખલો ઇમામ ફખરુદ્દીન રાઝીનો પુરતો થઈ પડે તેનો છે કે જે પ્રથમ અપાઈ ગયો છે. જેમ ઇમામ ફખરુદ્દીન રાઝીને પુષ્કળ નાણા તથા સત્તાની લાલચ આપવાનું જણાવી અલમોતમાં લઈ જવાની વેતરણ કરવામાં આવી હતી, તેમ બીજાઓ માટે પણ થયું હશે અને તેવાં લાલચને વશ થઈ, કોઈ કોઈ ઉલ્લાસો જરૂર બાતીન્યા કીઝામાં ગયા હશે અને લાલચમાં લપટાઈ પોતાના દીનો ઇમાન વેચનારા બન્યા હશે.

આ ઘાતકી ક્રીદાઓના હાથે માત્ર ઇસલામી સુલતાનો, વજીરો તથા ઉલ્લાસોજ કતલ થવા પામ્યા નથી, પણ પરધર્મના તેવાજ ભોકો પણ છરીની ઘાટે ઉતરવા પામ્યા હતા. રાજધારી કારણે ખ્રીસ્તીઓના છબરોમાં શીદાઈઓના ખજરો ભોંકાયા હતાં. આ ઉપરાંત

(૨૬૯)

ખીજી ધર્મવાળાઓ સાથે પણ ખુબાર શીદાઈ ખંજરાએ પોતાનાં
પાણી જરૂર દેખાડ્યાં હશે. વળી આવી રીતે શીદાઈઓ માત્ર રાજ-
દારી શત્રુઓનેજ દાર કરતા હતા એટલુંજ નહિ પણ મોટા મોટા અમીર
ઉમરાવોની મોટી મોટી લાંચ રૂશવતો લઈ, તેઓ ભાડુતી ખુનો પણ
કરી આપતા હતા અને તેના બદલામાં લાખો કરોડો રૂપિયા તેઓ
મેળવતા હતા. ખ્રીસ્તી બાદશાહ કાઉન્ટ શામ્પેન ન્યારે વિદાય થવાની
રજી લેવા માટે સીનાન પાસે ગયો ત્યારે સીનાને પોતાના મેહમાનને
કહ્યું કે “ જો આપનો કોઈ દુશ્મન હોય તો બતાવો, કે જો
મારા શીદાઈઓ ધણીજ ઉતાવળથી કતલ કરી નાંખશે ” આવી રીતે
કરોડોની લાંચ રૂશવતો લઈ શીદાઈઓદ્વારા સરદારો ભાડુતી ખુનો
કરાવી આપતા હતા. ક્રાન્સનો રાજા શીલીપ જે ઇંગ્લાંડના રાજા
યુરવીર રીચર્ડનો શત્રુ હતો તે ન્યારે કનરાડને પોતાની જગાએ
રાખી ક્રાન્સ ગયો ત્યારે થોડા દીવસમાંજ એક દીવસે તાએરના બજ-
રમાં એક શીદાઈએ તેને ખંજર ભોંકી દાર કર્યો. સઘળા પ્રખ્યાત
ઇતિહાસ કારોતું કહેવું છે કે આ ખુન ઇંગ્લાંડના રાજા રીચર્ડ
ખાનગી ખટપટ કરી કરાવ્યું હતું; જો કે અંગ્રેજી તવારીખનવીશો
પોતાના રાજાનું કલંક દુર કરવા ધણી કોશીશ કરે છે; પરંતુ આ
બાબતની શ્રામના મુસલમાનો અને અરબી ઇતિહાસકારોને બરાબર
ખબર હતી. તેઓએ લખ્યું છે કે ઇસમાઇલીઓના સરદાર સીનાન
સાથે સંબંધ જોડી રીચર્ડ કનરાડને કતલ કરાવ્યો છે. આ કાવત્રાનો
એ કરતાં વધુ પુરાવા શો જોઈએ કે, ઇસમાઇલીઓ પોતે પણ આ
વાતને માન્ય રાખી કહેતા હતા કે, રીચર્ડ પોતે અમેને આ કામ
માટે ભીખ્યા હતા. યુરોપનો એક પ્રખ્યાત રાજકર્તા ફેડરીક બારબરસા
ન્યારે મીલ્લાન શહેરનો ઘેરા ઘાલી બેઠો હતો, તે યુરોપના મધ્ય

ભાગમાં એક દીદાઈથી માર્યો ગયો અને છેવટ સુધી પતો ન લાગ્યો કે, આ દીદાઈ શામથી આવ્યો હતો કે રૂપેનથી અથવા શામવાળાની લાંચ ખાઈ તેમણે તે કામ કર્યું હતું કે બગદાદવાળાની.

જ્યારે બાહુતી ખુનો કરાવી આપવાની કુંપની આવા જોર શોર હતીયારે લઈ ઓફીસ જમાવી ખેદી હશે ત્યારે તેની પાસે કેવા કેવા ગળ્ગર ગ્રાહકો આવતાં હશે તેનું અનુમાન રીચર્ડના બનાવથી બરાબર થઈ શકે છે. રાજ મહારાજનું ખુન કરાવી નાંખવાથી અમળે તથા શંકુ રૂપીઆના લાભો થતા હશે. આવા બનાવો કાંઈક વધુ તો જરૂર બનતા હશે. શત્રુને કોઈ પણ જોખમે દાર કરવો એ એવી બાબત છે કે જોને આધિન બાએજ કોઈ ન થવા પામે. ઘણી ઘણી મોટી મોટી રકમના ઓરડરો મળ્યા હશે અને તે સપલાઈ કરવામાં આવ્યા હશે અને હેરત પમાડનારો કારનનો ખજનો કે કુખેરનો બંડાર એકઠો કરવામાં આવ્યો હશે.

કૃત્રીમ સ્વર્ગતું જે કાંઈ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તેને કાંઈક ચીતાર શરે “ શીરદોસે બરી ” નામક ગ્રંથમાં ચીત્રી બતાવ્યો છે તેના ઉપર પણ જો સતોષ પામવામાં આવે તો, તે કૃત્રીમ સ્વર્ગ તેના સવળા સરંજામ સાથે કેટલા અમળ રૂપીઆના ખર્ચથી તૈયાર થયો હશે, તેનું અનુમાન ખેંચી શકાય છે. હવે તે તૈયાર કરવામાં તેને આખા સ્થિતિમાં ટકાવી રાખવામાં, તે હુરો ગીલમાન તથા કાર્યવાહકોને કાર્ય કરતા રાખવામાં, તેમજ કૃત્રીમ સ્વર્ગની બહાર જે હજારો લાખો પ્રદારના જોખમ ભર્યા કાર્યો થતાં હશે તેમાં જે લખસુટ ખર્ચ થતું હશે, તે ક્યાંથી લાવવામાં આવ્યું હશે તે ઉપર પ્રમાણેની બાહુતી કુંપનીના નફામાંથી, સુધારો કરાવી તથા તે મેળ-

વવાને માટે લઈ શકાય તેવા માર્ગો લેવાને કાંઈ પણ કચાશ નહિ રાખી હશે. આ બાબતના અનુમાને ખેંચવા બેસીએ તો અમોને ધાસ્તી છે કે કોઈ અનુમાનેને નહિ પરખતાર અમારું બેઠું ખસી ગયાનું અનુમાન કરે.

એટલી વાત તો ઇતિહાસ પુરી પાડે છે કે બાહુતી ખુનોના બદલામાં રૂશવતો લેવામાં આવી. હાજીઓ તથા બીજા કાફલાઓ લૂટવામાં આવ્યા. રસ્તાઓ લુટ્યા અને લોકો ઉપર ભારે વિપત્તી ગુજરી હતી. લખ્યું છે કે મનુષ્યના દરેક તબક્કામાં અને ધર્મમાં કોઈ એવું ન હતું કે તે આ ઘાતકી શીદાઈઓની છરીથી બચી જવા પામ્યું હોય. છેક હિંદુસ્તાન સુધીનો કોઈ કોઈ શીદાઈ હોવાનું બાણવામાં આવ્યું છે, કે જેણે બીજા શીદાઈઓ કરતાં પોતાનું પાણી વધુ પ્રમાણમાં દેખાડી આવ્યું છે. શીદાઈઓ માણસ મારીને ખાઈ જાય છે એવી બાબતને જે ચાલવા તરીકે ગણવામાં આવે છે તે ખરેખર અકવા નહિ હોય, પણ શીદાઈઓના કારસ્તાનોનું પરિણામજ હોય તો નવાઈ જેવું નથી.

શીદાઈઓને લગતા વર્ણનો તથા તે ઉપરથી ઉપજતા વિચારો આપતાં હવે અમારે અટકવું જોઈએ, કેમકે તે એટલા તો વિશેષ પ્રમાણમાં છે, કે તેના ઉપરના અભિપ્રાયો આપવા માટે પુસ્તકોનાં પુસ્તકો ભરાઈ જાય, તેથી જે કાંઈ તે સંબંધે લખવામાં આવ્યું છે તે પર સતોષ માનવો જોઈએ. જે કાંઈ હેવાલ તે સંબંધે આપવામાં આવ્યો છે તેને અભ્યાસમાં લેનાર માટે નિર્ણાયક મત ઉપર આવવું તદ્દન રહેલ છે કે હસન સખ્યાહના શીદાઈઓ ઉત્પન્ન કરવાના તથા તે દ્વારા લેવાયલા કામ માટે કેવો અભિપ્રાય બાંધવો. અમો નથી

(૨૭૨)

ધારી શક્તા કે કાંઈ પણ અમારા મતથી છલાહેંદા. મત બહેર કરે
મતલબકે હસન સંખ્યાહ માટે, તે એક ખુખાર એનારકીસ્ટ હતો તેમાં
લેશમાત્ર શંકા રહેવા પામતી નથી.

જ્યારે હસન સંખ્યાહ પરધર્મીઓ સાથે ઉપર જણાવ્યા પ્રકારનો
હતો ત્યારે તેણે પોતાના હેતુને સાધવા માટે જે પ્રકારના ધર્મ મતો
અપ્તેયાર કીધા હતા અને ગૃહણ કરાવ્યા હતા અને તેના જે વ્યવ-
હાર પરિણામો આવ્યાં હતાં તે સમજી લેવાં કાંઈ મુશ્કેલ નથી.
પ્રખ્યાત ઇતિહાસકારોની માન્યતા થઈ છે કે મુસલમાનો પોતાના
સાચા મઝહબના શિક્ષણના પ્રતાપે જે દીની તથા દુનિયવી બાબતમાં
ઉન્નતિએ પહોંચ્યા હતા, તે ઉન્નતિને હસન સંખ્યાહના નાસ્તિક
શિક્ષણે ધણીજ ગળાડાવી નાંખી અને મુસલમાનો જે પ્રકારની બળવાન
સત્તા ધરાવતા હતા તે સત્તા તેવા શિક્ષણના કારણેજ નાશ થઈ.
આ બાબત માટેનું કાંઈક વિસ્તારથી વર્ણન અમે આગળ આપી
ગયા છીએ.

કૃત્રીમ સ્વર્ગ.

જગતની ઉત્પત્તીથી લઈ આજદીન સુધીમાં હજારો બધકે લાખો
વિષય ભોગની તૃપ્તી મેળવવા માટે બનાવટી ધર્મ સ્થાપકો તથા
તેના કાર્યવાહકો તરીકે રજુ થયા. ભોળા લોકોને ઉઘે માર્ગે મણવી
છે તેમના તન મન ધનથી પોતાના વિષય ભોગની તૃપ્તીને હેતુ
પાર પાડનારા ધણુઓ થવા પામ્યા. હજારો લોકો એનારકીસ્ટ કાર્યમાં
નવા નવા ગુલ ખીલવનારા ઉભા થયા, પરંતુ તે સમજામાં હસન
બિન સંખ્યાહ જે પ્રકારની કાર્યદક્ષતા દેખાડી, તેની હરીયાઈ કાંઈ કરી
શકે તેમ નથી. મતલબકે તેવા સમજાઓમાં હસનનો નાંખર પહેલ
વહેલો છે. તેના આવા અમરકારિક ભેગાની એક કરામત તેનું કૃત્રીમ
સ્વર્ગ છે.

સર માકેપિલોના સફરનામાનો તરજુમો પંજાબની રીલીઅયસ
 યુક સોસાઇટીએ છપાવેલો છે. સર માકેપિલો લખે છે કે (હી. સ.
 ૧૪૮ મુતાબક ઇ. સ. ૧૨૫૦) “ જ્યારે હું આર્મીનીયા તથા એરાક
 અરબની મુસાફરી કરતો આ શહેરમાં પહોંચ્યો કે, જ્યાં પ્રાચિન સમ-
 યનો એક મુલહેદ ત્યાં રહેતો હતો તેટલા ઉપરથી આ જગોનું નામ
 “ મુલાહેદા ” પડી ગયું હતું (કીલ્લે અલમોતથી મુરાદ છે.) આ
 પ્રદેશ બે પહાડોની વચ્ચેવચ્ચ આવેલો છે. તેટલા માટે તે જગોને
 બલદ-ઉલ-જખલ (પહાડી દેશ) અને ત્યાંના હાકીમને શેખ-ઉલ
 જખલ (પહાડી ઘરડો પુરુષ) કહેતા હતા. તેનું નામ અલાઉદ્દીન હતું
 અને તે મુસલમાન ધર્મનો અનુયાયી હતો. તે એમ કહેતો હતો કે, મોહંમદ
 (હજરત મોહંમદ સં) મને એક સ્વર્ગ આપવાનો વાવદો કર્યો હતો.
 મુનાંચે તે પ્રમાણે મને સ્વર્ગ મળી ગયું છે અને આ પ્રદેશના મુસલમાનો
 તે મકાનને સ્વર્ગજ સમજતા હતા. તેણે બે પહાડોના ઉંચા ટેકરા-
 ઓની વચ્ચેની જમીનમાં એક ઘણાજ ખુબસુરત બાગ બનાવ્યો હતો.
 જેમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં મેવાવાળાં વૃક્ષો તથા ફૂલો પ્રત્યેક સમયે
 મોજુદ રહેતા હતાં અને નજો મારફતે ઘરોમાં પાણી, દુધ, શરાબ
 તથા મધ પહોંચતું કરવામાં આવતું હતું. આ બાગમાં પ્રત્યેક સમયે
 ખુબસુરત, યુવાન, નાઝનીન સ્ત્રીઓ મોજુદ રહેતી હતી, કે જેણીઓ
 વિવિધ પ્રકારનાં વાજાંત્રો વગાડતી તથા નાચરંગ કરતી હતી અને
 પારકાને વશ કરી લેવામાં પોતાનો કોઇ હરીફ નહિ ધરાવતી હતી.
 આ બાગમાં માત્ર એજ લોકો આવતા હતા કે જેઓ હશીશ (ભાંગ)
 પીવાને વાંધો લેતા નહિ. આ બનાવટી બહીસ્તમાં જવાનો માત્ર
 એકજ રસ્તો હતો અને કીલ્લો તો એવો બળવાન હતો કે, સમગ્ર
 જમત પથુ તેને જીતી શકે નહિ. અલાઉદ્દીનના દરબારમાં ૧૨ થી

(૨૭૪)

૨૦ વર્ષ સુધીની વયના યુવાન તથા કદાવર છોકરાઓ દરેક સમયે મોજુદ રહેતા હતા. તે મુલહેદ તેમને સ્વર્ગનું વર્ણન સંભળાવતો કે જેનો તેમનાથી વાયદો કરવામાં આવ્યો હતો અને તે શીદાઈઓ તેનો સ્વીકાર કરી લેતા હતા. પછી તે બે ચાર યુવાનોને ભાંગ પીવડાવી સુવડાવી દેતો હતો અને ત્યાંથી ઉપાડી બનાવટી સ્વર્ગમાં લાવી મુકવામાં આવતા અને તેઓ જાગતા ત્યારે તેઓ પોતાને એક એવા આલીશાન મહેલમાં જોતા, કે જે અલાહીદીનની બેહસ્તની સમાન છે. પરી સમાન નાજનીન અપશરાઓ તેની સાથે ખાનગી બેઠની વાતો કરતી, અને તેમને ખાત્રી થઈ જતી હતી કે, ખરેખર તેઓ સ્વર્ગમાંજ દાખલ છે. આ પદ્ધતિથી તેણે બોળા પહાડી લોકોના દીલમાં ઠસાવી આપ્યું હતું કે તે પોતેજ નથી છે અને જ્યારે પણ તે પોતાના કાઠપણ માણસને કાઠપણ કામ માટે મોકલતો ત્યારે તે માણસ કીધામાં અલાહીદીનની રૂબરૂમાં રજુ થતો હતો. અલાહીદીન તેને પુછતો કે ક્યાંથી આવ્યો ? તે જવાબ આપતો કે સ્વર્ગમાંથી અને તે સ્વર્ગ એવું છે કે જેવું હોવાનું હજરત મોહમ્મદે (સ.) જણાવ્યું છે. આ સાંભળી બીજા અનેક યુવાનોને સ્વર્ગમાં દાખલ થવાનો શોખ થઈ આવતો હતો. જ્યારે અલાહીદીનને કાઠ મહાન હાકેમને કતલ કરાવવાની જરૂર પડતી ત્યારે તે, તે જવાનો પૈકી એકને હુકમ કરતો કે “ તું જા ! અને ફલાણુને કતલ કર. કતલ કરીને આવતાં તને સ્વર્ગમાં પહોંચાડી આપવામાં આવશે. ” આવી આશા અને ઉમેદમાં તે સઘળી ધાસ્તીઓ સામે મુકાબલો કરતો હતો. તેના બીજા બે મુરદા પણ હતા, જે ઈબ્રાહીમનો તમાશો દેખાડતા રહેતા હતા. એક દમીરકમાં અને બીજો કુર્દીસ્તાનમાં રહેતો હતો. હલાકુખાને ચડાઈ કરી અલાહીદીનને કતલ કીધો અને કીસ્સા તથા બાગનો નાશ કીધો. ”

(૨૭૫)

દાયરેતુલ મઆરેફનો કર્તા લખે છે કે “ આ સ્વર્ગમાં તે સધળી સામગ્રીઓ મોજુદ હતી કે, જે બુદ્ધિથી હોવાનું માની શકાય છે. ” શરર લખે છે કે “ પોતાનું વચન સત્ય છે એવી ખાત્રી જનમાનોમાં ધર્મની સહાયતાથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવી હતી. મુરહાને જે વાત કહેવામાં આવે તે વાતમાં લેશ માત્ર જુઠાણું નથી એમ તેઓને મનાવવાની જરૂર હતી. હસને આ કામમાં સાફલ્યતા મેળવવા માટે એક નવી અને વિચિત્ર યુક્તિ યોજી કાઢી હતી. આ યુક્તિ એવી તો વિચિત્ર હતી કે તેનો કોઈને આજ સુધી સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ થયો હોય, તેમ તેની વિચિત્રતા માટે આજે પણ વાંચનારને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયા વિના રહે તેમ નથી. ક્રીસ્તીની બાજુમાં રમણીય અને સપાટ મેદાનમાં એક સ્વર્ગ બનાવવામાં આવ્યું હતું. આ સ્વર્ગમાં મનહર બાગો, રમણીય ફૂંઆરાઓ, સુંદર મેહલો, ઉંચા મીનારાઓ, ખુશનુમા દીવાનખાનાઓ અને વિચિત્ર ઝૂપાઓ, લાખો કરોડો રૂપીઆ ખરચી બનાવવામાં આવ્યા હતા. મેહલોની ભવ્યતા, વેલોના માંડવાઓની મધુરતા, ખુશખો અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં ભોજનો તથા વસ્ત્રો, મનુષ્યનાં અંતઃકરણને જાડુની પેઠે હરી લે તેવાં હતાં. ખુબસુરતમાં ખુબસુરત અને નાજુકમાં નાજુક યુવાન છાડીઓ જન્મતની હુરો જાહેર કરવાને મોટી સંખ્યામાં રાખવામાં આવી હતી. આ અપસરાઓની લાવણ્યતા, કોમળતા અને તેમના ખેંચાણુ કારક અવયવો જોનારને ખાત્રી અપાવી શકતા હતાં કે, આ દુનિયા સિવાય બીજી દુનિયા છે તથા આ પરીઓ જન્મતની હુરાંઓ છે. મુસલમાનોમાં જન્મતનું જે વર્ણન અને તેમાં જે જે આનંદમય વસ્તુઓની વાતો છે તેનું ખાન કરાવવા માટે તેની આજેકુલ નકલ કરવા કોશીલ કરવામાં આવી હતી, તથા જોનારને તેજ ખુદાઈ સ્વર્ગ હોવાનું ખાન

કરાવવા હસને પોતાની યુદ્ધિ વાપરી હતી. આ જન્મત પહાડોમાં ધણે દુર સુધી ચાલી ગઇ હતી. તેમાં ઠેકઠેકાણેથી નદીઓ કાપી નહેરો લાવવામાં આવી હતી અને કોશીશ કરવામાં આવી હતી કે, જે માણસ તેની અંદર જાય તેને અનુક્રમે વધુને વધુ આનંદ ઉત્પન્ન થતો જાય. જેવી રીતે કહેવામાં આવે છે કે, ક્રીમેશન બનાવતી વખતે બેદ બરેલી યુક્તિથી મનુષ્યના અંતઃકરણ ઉપર બીક અને રોઆબમાં મોટો અસર નાંખવામાં આવે છે અને દરેક રીતે તેને રોઆબમાં દાખી દેવામાં આવે છે તેવીજ રીતે અહીં પણ કોશીશ કરવામાં આવી હતી કે, દરેક આવનાર મુરીદના અંતઃકરણ ઉપર આનંદનો જેટલો નાંખી શકાય તેટલો અસર નાંખવામાં આવે અને તે આનંદને દુન્યવી આનંદ નહિ; પણ સ્વર્ગીય આનંદ સમજે. અહીંની હુગે અને ગીલમાનો તમામ કારકીર્દીને શુભ અને બેદ બરેલી રીતે કરતા હતા. આ સ્વર્ગમાં બહારથી જે વસ્તુઓ લાવવામાં આવતી હતી, તેને એવી યુક્તિ અને શુભ રીતે એકઠી કરવામાં આવતી હતી કે તેનો કોઇને વહેમ પણ ન આવવા પામે. આ સ્વર્ગ ખાસ ઇમાન લાવનારા લોકો માટે બનાવવામાં આવ્યું હતું અને તે ખાસ મુરીદોની શ્રદ્ધા પૂર્વક આસ્થાનું સ્થાન હતું.”

ભાંગ કે જેને અરખીમાં “ હથથ ” કહે છે તે વસ્તુ તે સમયમાં પ્રસિદ્ધમાં નહિ આવેલી હતી. હસન પહેલેજા માણસ છે કે જેણે ઇરાનમાં આ બેહોશ કરી નાંખનારી વનસ્પતિની શોધ કરી. આ ભાંગથી તેણે એક એવું વિચિત્ર કામ લીધું કે, તેણે કામ કોઇએ આજ સુધીમાં નહિ લીધું હોય. તેમ લેશે પણ નહિ. રૂપાળા, તંદુરસ્ત, અને કદાવર પુરૂષો, કે જેઓ બોળા અને જલદીથી ઇમાન

લાવી શકે તેવા હોય, તેવાઓને રૂદ્ધાર અને તાલકાનમાંથી ચુંટી પસંદ કરવામાં આવતા હતા. આ ઉમેદવારો થોડી મુદત ઉમેદવારી કરતા અને જ્યારે તેમના વિષે ખાત્રી થઇ જાય ત્યારે તેમને હસનના દરબારમાં પ્રવેશ થવાનું માન મળતું. હસન તેને ભાંગનો એક ખાલો પીવડાવી બેહોશ કરી નાંખતો. ભાંગ પીનાર પોતે ભાંગ તથા તેની વાસથી બીલકુલ અજાણ હોવાથી તેને આ કેરી વસતુ છે એમ જણાતું નહિ. બેશુદ્ધ થયા બાદ તેને તૈયાર રાખેલા ઉંટના વાહનો માર્ગે સ્વર્ગમાં પહોંચાડી દેવામાં આવતા. સ્વર્ગમાં તેઓ અપશરાઓના ખોળામાં પોતાની આંખો ઉઘાડતા અને પોતાની અજાણ્યતા વચ્ચે પોતાને એક એવી મનોહર જગોપર જોતા કે જેની મનહરતા તેમના વહેમ કે ખ્યાલમાં પણ કદી સમાઇ શકે નહિ. ખાગોની ઠંડી અને સુવાસિત લેહરો, સુંદર કદી પણ નહિ જોએલા મેહલો, ખળખળતા પોદારો મારતી વહેતી પાણીની નેહરો, રત્ન જડીત પોશાકો, અને સ્વાદિષ્ટ વાનીઓની તેઓ મજા લૂટતા. દુરાંઓ નાળુક નખરા અને ઇશારાઓથી તેમનાં અંતઃકરણ હરી લેતી. નારંગી રંગનાં શરાબો, શરાબે તોહુરના નામથી તેમના હાથમાં આપવામાં આવતા. આ સઘળાં વેભવો તેમની દુન્યવી યાદ જુલાવી દેતા. તેમને હજુ દુન્યામાં જવાનું છે તેમ સમજી દુરાંઓ તેમનાં અંતઃકરણો જીતી લેવા અનેક યુક્તિઓ કરતી હતી. જ સાત કે તેથી વધુ ઓછા દીવસોમાં જ્યારે તેઓ પોતાના દુન્યવી દુઃખોને બીલકુલ વીસરી જવા પામતા અને તે સ્વર્ગની આકર્ષક અને વફાદાર દુરાંઓનો પ્રેમ તેમના અંતઃકરણમાં સંપૂર્ણ રીતે પેશી જવા પામતો અને તે દુરાંઓ તેમની સાથે અવિચળ રહેવાનાં વચનો આપી શીદા બનાવી દેતી અને જ્યારે તે દુરાંને માટે પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરવાને જરાપણ આંચકી ખાય નહિ તેવો

(૨૭૮)

વિલાસી થઇ જતો ત્યારે તેજ હુરો તેને ભાંગતો એક ખાલો પીવડાવી બેશુદ્ધ કરી નાંખતી અને તેવી બેશુદ્ધ સ્થિતિમાં મુકરર કરેલા વાહનો અને માર્ગો વાટે તેને હૈસનના દરબારમાં લાવી મુકતા. અહીં તેની આંખો ઉઘડતી અને તેઓ જોતા કે, અમો શેખના મર્ણુ પાસે છીએ. આ વખતે તેમનું મન પોતાના મએલા આનંદ તથા હુરોના મીલાપ માટે કેવું આકુળ વ્યાકુળ થતું હશે તેનું ખરૂં ચિત્ર તેવાજ પુરૂષના અંતઃકરણમાં ડોતરાઇ શકે છે (આ બાબતનું આબેહુબ લખાણ “ શીરદોસે બરી ” નામક ગ્રંથમાં ઘણાજ રસીક ધોરણે આપવામાં આવ્યું છે.) શેખ પાસે તેઓ સ્વર્ગમાં જવાની માગણીઓ કરતા હતા. આવા શીદાઇ પાસેથી ધાતકી કામો લેવામાં આવતાં હતાં.”

“ દરેક માણસે કયુલ કરવું પડશે કે, આવી રીતે સ્વર્ગમાંથી આવનારના દીલપર જન્મતનો સંપૂર્ણ અસર થઇ જતો હોવો જોઇએ. હુરો સાથેનો સમાગમ અને પ્રીતિનો ચીતાર તેમની આંખો સામે ખડો થતો હોવો જોઇએ. સ્વર્ગની હુરાંઓએ તેમનાં અંતઃકરણો છતી લેવા માટે તથા તેમને ફરીથી દુન્યામાં જવાનું છે અને ત્યાં ધાતકી કામો કરવાનાં છે તેથી તેમને મજબુત બનાવવામાં જરા પણ ખામી રાખી હશે નહિ. તે સ્વર્ગમાં ગયો હશે ત્યારે તેની રાહ જોવાને એવો તો અસરકારક સીન દેખાડયો હશે કે, જે તેમને દુન્યામાં હમેશાં વિલાપ કરાવતો હશે. જે માણસ આવો પ્રેમ અને આવો વૈભવ જોઇ આવતો હશે તેને ત્યાં ફરી જવાની કેટલી ઇચ્છાઓ બેચેન કરી નાંખતી હશે ! તે સમજતો હશે કે માતો શેખની સહાયતાથી ત્યાં પહોંચી શકીશ અથવાતો મૃત્યુ પછી ત્યાં જઈ મળીશ. આવો માણસ દુન્યામાં જે ન કરે તે યોદ્ધા મળી શકાય. પરિણામ એ

(૨૭૯)

આવતું કે, દરેક વખતે પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરવાને તે તૈયાર રહેતો હતો. તેને ખીજા કોઇનો પ્રાણ લેવાનો ઓરડર થતાં તે પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કરતો નહિ; કેમકે પ્રાણ જવાથી સ્વર્ગની દુરો મળવાની તેને પાકી ખાત્રી હોય છે.”

વેનીસ શહેરના રહેવાશી સર માર્કોપોલોએ રચેલા “ પૂર્વ તરફના દેશો અને ચમત્કારો ” નામના ગ્રંથનું ફ્રાન્સીસ કર્નલ સર હેનરી યુલ આર. ઇ. સી. બી. કે. સી. એસ. આઇ. એ કરેલું અંગ્રેજી ભાષાન્તર, કે જેમાં હેનરી કોર્ડરે પારીસમાં થોડા વખત અગાઉ કરેલી શોધને અનુસરી કરેલા ફેરફારવાળા પુસ્તકને લંડનવાસી બેલ્ડન મુરે ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં બે ભાગમાં છપાવ્યું છે તેમાં સર માર્કોપોલોએ ઉપરના સ્વર્ગનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરાંત તેમાં લખ્યું છે કે:—

“ ડી. સાસીએ એ પ્રમાણે સાબીત કરીલું હોય એમ દેખાય છે કે એક જાતનો રોપો જેને “હશીશ” કહે છે તે તેઓ વાપરતા હતા. તે ઉપરથી તેઓ “હશીશીન” કહેવાય છે. તેઓની મારી નાંખવાની અને જીવલેમ કરવાની રીત ઉપરથી “ એસેસીન ” એટલે ખુન કરનાર એ નામ હાલના વખતમાં વપરાય છે. ”

તેજ પુસ્તકના પ્રકરણ ૨૪ માં લખ્યું છે કે “ આ ધરડો પુરૂષ પોતાના ચેલાઓને એમ કેળવતો કે જ્યારે તેઓ જાગતા ત્યારે તેઓ પોતાને એવી ખુશનુમા જગ્યામાં જોતા કે, તેઓ ધારતા કે, ખરેખર તેઓ જન્મતમાં છે અને પછી તે દુરો તથા અપશ્વરોએ તેઓનો જીવ ભરાય એવી રીતનો તેઓ સાથે પ્યાર કરતી. યુવાન

પુરુષ જે કાંઈ માગે તે તેઓના માટે ત્યાં હતું. તેઓ પોતાની મરજીથી તે જગ્યા કદી પણ છોડતે નહિ એવી હતી. હવે આ શાહજાદા જેને આપણે ઘરડો પુરુષ કહીએ છીએ તે પોતાનો દરબાર દબાવ્યા બરેલી અને ઉંચી રીતે રાખતો હતો અને બોળા લોકો જેઓ તેની આસપાસ રહેતા તેઓને એમ મનાવતો કે હું મોટો નથી છું. જ્યારે પોતાના એસેસીનમાંથી કોઈને કાંઈ કામે મોકલવા આહતો ત્યારે ઉપર કલા પ્રમાણે તેને પીવાનું આપતો પછી તેને પોતાના મહેલમાં લઈ જવા હુકમ કરતો અને પછી જ્યારે તે યુવાન પુરુષ ઉડતો ત્યારે તે યગીચામાં નહિ, પણ તે કીલ્લામાં પોતાને જોતો. જે જોઈ તે નાખુશ થતો. પછી તેને તે ઘરડા પુરુષની હજુરમાં લઈ જતા અને પોતે જાણે એક નથીની હજુરમાં હોય તેમ ઘણાજ માન સાથે ઝુકીને સલામ કરતો. પછી તે ઘરડો પુરુષ તેને પુછતો કે તું ક્યાંથી આવ્યો? તે કહેતો કે હું જન્મતમાંથી આવ્યો છું તે જન્મત જેવી હજરત મહમદ નથીએ પોતાના કાયદાની યુકમાં લખી તેવીજ હતી. તેથી જે લોકો તે વખત આસપાસ ઉભેલા હોય, ને જેમને દાખલ કરવામાં નહિ આવ્યા હોય તેઓને તેમાં દાખલ થવાની ઘણીજ ખાહેશ થતી.”

“પછી તે ઘરડા પુરુષને જ્યારે કોઈને મરાવી નાંખવો હોય ત્યારે તેવા એક યુવાનને કહેતો કે ફલાણુ ફલાણુને જઈ મારી નાંખ ને જ્યારે તું પાછો આવશે ત્યારે મારા હીરસ્તાને હું કહીશ તો તે તને જન્મતમાં લઈ જશે. આ પ્રમાણે તેમને મનાવતો અને તેઓને પછી તે જન્મતમાં જવાની એવી મોટી ખાહેશ રહેતી કે, ગમે તેવું હુકમ તે કરવા સાર પોતાની જાન જોખમમાં નાંખવા અચકાતા નહિ.”

ઉપર પ્રમાણે કૃત્રીમ સ્વર્ગ બનાવ્યાનું અનેક મોતેમર પુસ્તકોમાં લખાયું છે. મતલબકે હસન સખ્યાહે દીદાઈએને શીદાઈપણાની કેળવણીમાં કેળવવા માટે કૃત્રીમ સ્વર્ગ બનાવ્યું હતું.

જે માણસ હસન સખ્યા વિષે માત્ર ઉપલક્ષ્ય વિચાર કરે તેને કદાચ આ કૃત્રીમ સ્વર્ગના હેવાલ અસ્ખીઅન નામદસ જેવો ભાસે; પરંતુ હસન સખ્યાના વિલક્ષણ બેળાં વિષે તેમજ તેણે એકંદર કરી બતાવેલા કાર્યોપર પુખ્તપણે વિચાર કરે તો બધા ઇતિહાસોના હેવાલો સાથે તે એકમત થાય તેમાં કાંઈ સંદેહ નથી. હસને બનાવેલી સ્વર્ગ કાંઈ અશક્ય વસ્તુ નહિ હતી. તે શક્ય હતી અને કરનારે કરી બતાવી હતી. ચાલુ સમયમાં કે જ્યારે સાધનોનું 'બોહોળું' ક્ષેત્ર છે તેવા સમયમાં તો હસને બનાવેલી સ્વર્ગ કરતાં અનેક ગણી વિશેષ ખુબીભરી સ્વર્ગ બની શકે તેમ છે. આજકાલના મહાન કુશળ એન્જીનીયરો કેવા હેરત બધાં પ્રોગ્રામો ઘડે છે અને તેનાપર વ્યવહાર અમલ કરી બતાવે છે. સેંકડો માઇલની ખુશકી કાપી નાંખી મોટા મોટા સમુદ્રો મેળવી આપે છે. તેટલીજ પાણીની નહેર માટોડાંથી પુરી આપી બે દેશોને મેળવી આપે છે. ટેમ્સ ક્ષીજ ન્યુ યોર્ક તથા પારીસ શહેરના અદ્ભુત બાંધકામો તથા ખુબીદાર વર્ણુનાથી હવે કાણુ અબળણું છે. હસને જે સ્વર્ગ બનાવેલું તેમાં એવી તે કંઈ વસ્તુ હતી કે જે અશક્ય હતી. જ્યારે કોઈ વસ્તુ અશક્ય નહિ હતી ત્યારે તે નજ બની શકે તેમ કેમ અનુમાન કરી શકાય ? હા, અલબત્ત દરેક બાબત જોનાર તથા વિચારનારને નવાઈ ભરી લાગે તેવી હતી. આમ લાગવાનું કારણ માત્ર એકલુંજ હતું કે તેવી વસ્તુ ખીજે કોઈ ઠેકાણે તેણે જોઈ નથી અને કોઈ માણસે તેટલી હદ સુધી તેવો પ્રયાસ કરેલો નથી. આ કૃત્રીમ સ્વર્ગનો બનાવ હસનની અગાદ તર્ક શક્તિ, હિમ્મત, ચતુરાઈ, કાર્ય કરવાની આવડત વગેરે પુરવાર કરે છે અને તે માટે તેના જેટલાં વખાણુ કરીએ તેટલાં યોગ્ય છે.

એક કામ કેટલી હદ સુધી થઇ શકે છે તેનું માપ કરવાને જોટલા તર્ક વિતર્ક કરવા પડે છે તે કરતાં અનેક ગણું તે કામ કરી દેખાડવું મુશ્કેલ છે. જો હસન સખ્યાહ માત્ર કૃત્રીમ સ્વર્ગ બનાવવામાં ફાવી જવાય તેટલુંજ જણાવતે, તો પણ અમો તેના હિમ્મતભર્યા વિચારને માટે આશ્રીનના ઉદ્દગારો કાઢતો; પરંતુ હવે તો જ્યારે તેણે તે કરી દેખાડી આપ્યું છે ત્યારે તો તે જબરદસ્તીથી પણ પોતા માટે આશ્રીનનો મેડલ અમારી પાસેથી મેળવી જાય છે. આ બનાવટી સ્વર્ગ ખવાળ નિઝામ-ઉલ-મુલ્કની હસન સખ્યા માટેની એ બવિખ્ય વાણીને પુરવાર કરે છે કે “ હસન થોડાજ સમયમાં ભોળા અને અંધશ્રદ્ધાવાળા લોકોને એહકાવી બહુજ ખરાબ કરી નાંખશે. ” આ બવિખ્યવાણી કેટલી છેવટની હદ સુધી ખરી પડી છે તેના તોલ હસન સખ્યાના એકંદર કાર્યપર દ્રષ્ટિ નાંખનારને ખરાબર જણાઇ આવશે. ભોળા તથા અંધ શ્રદ્ધાવાળા વર્ગથી કામ લેવા માટેની આ યોજના એટલીતો રામબાણુ હતી તથા રામબાણુ નીવડી હતી કે, જેના વિષે વિરૂદ્ધ મત હોયજ નહિ.

એક કામ થઇ શકે અને એક કામ કરી બતાવ્યું તેમાં જમીન આસમાનનો તફાવત છે. ધણા ધણા લોકો મોટા મોટા ઇરાદાઓ કરી મોટી મોટી આશા રાખી કામો શરૂ કરી આપે છે; પરંતુ જ્યારે તે કામો શરૂ થાય છે ત્યારે ધારવા બહારની મુશ્કેલીઓ આવી નડતાં તેમના હાંજ ગગડી જાય છે, અને તેમની હિમ્મત તથા આશાઓ પડી ભાંગે છે. સેંકડે પાંચ ટકાજ ધારેલા સ્થળે જઇ શકે છે જ્યારે બાકીનો વર્ગ દરેક અશ્વેસાસ મસળતો, સમયને વગોવતો રહી જાય છે. હસન સખ્યાહે જે યોજના કૃત્રીમ સ્વર્ગની ધડી કાઢી

હતી તે અમલમાં મુકી સાબીત કરી બતાવવી એ કાંઈ બચ્ચાનો ખેલ નહિ હતો બલ્કે પોતાની બધી શક્તિઓનો ખુરદો કરી નાંખનારો મામલો હતો. તે પ્રોગ્રામ પ્રમાણે અમલ કરવામાં કેટલી બધી ખુદિ, ચતુરાઈ, હિમ્મત, દ્રઢતા તથા જાત મેહનતની જરૂર પડી હશે અને તે સઘળી બાબતો બ્યારે તે તડામાર અમલમાં મુકતો હશે ત્યારે તેના આપણે કેવાં થોકે થોકે વખાણ કરવાં જોઈએ તેના ઘટતા શબ્દો શોધી કાઢવા એ મનુષ્ય શક્તિ બહારની વાત છે.

આ કૃત્રીમ સ્વર્ગદ્વી યોજના પ્રમાણે અમલ કરવામાં તેને હજારો મદદગારોની જરૂર પડી હશે અને તે મદદગારોથી તેણે સંપૂર્ણ રીતે કામ લીધું હશે. હવે જો તે મદદગારો કૃત્રીમ સ્વર્ગના હેતુ વિષે જાણીતા થઈ જાય તો, તેનો જ્ઞેતો થઈ જવા સંભવ હતો તેથી તેણે સહાયકોને માત્ર ઇસમાઇલી જાહેાજલાલી દેખાડવાનું કારણ જણાવ્યું હશે અને જે મદદગારોની મદદથી સ્વર્ગ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હશે તે મદદગારો વટીકથી મુળ હેતુ અસાધારણ રીતે છુપાવી રાખ્યો હશે અને તેમને એવોજ કોઈ બળતો હેતુ જણાવ્યો હશે કે જે માની લેવા જેવો તેમને લાગ્યો હશે અને સહાયકોને તે માનવામાં કાંઈ પણ સંકા વટીકે ઉત્પન્ન નહિ થવા પામી હોય.

વળી સહાયકોમાંના કોઈ કોઈ કાંઈ જાણી પણ જવા પામતા હોય તો કહી શકાય નહિ; પરંતુ તેઓને રાજદારી રીતે એવી રીતે મોહજાળ તથા ધારતીના સાંધુસામાં જકડેલા હોવા જોઈએ કે, તેઓ

માલેકની મરજી વિરૂદ્ધ એક ડગલું પણ સંચરવા પામે નહિ. અને જે સંચરેતો પોતાના નાશ સિવાય બીજું કંઈ પણ પરિણામ લાવવા પામે નહિ. એવા દાખલાઓ ઇતિહાસોમાં ઘણા મળી આવે છે કે લોકોને પોતાની કાંઈ પણ ઇચ્છા નહિ; બલકે બારે અણગમો છતાં અમુક અમુક બારે ગુનાહોનાં કામો કરવાં પડ્યાં છે. દીલ તેને કહેતું હોય છે કે આ કામ મહાન ગુનાહનું છે તે ન કર, સ્થિતિ તેને મજબુર કરી રહી હોય છે કે કરવું જ નોંધ્યો. તો આવા અનેક બનાવો જેમ દરેક મોટા રાજદારી બળ આગળ થવા પામે છે તેમ અહીં પણ થવા પામ્યા હોય. જેઓ શીરદોસે બરીને બહુજ વિચાર પૂર્વક વાંચનારા હશે તે આવી બાબતને બહુજ સહેલાઈથી સમજી શકતા હશે.

સ્વર્ગના ફોટો તો મહાન કીતાબ કુરાને મજ્હદમાં ખેંચી બતાવ્યો હતો તેનાપર દ્રષ્ટિ બીંદુ રાખી, હેતુ પાર પાડી શકાય તેટલી હદ સુધીનું પ્લાન એરેક્ટીમેટ કરવામાં ઉચ્ચકોટિની ઇમારતોના નકશા તૈયાર કરવામાં, દરેક વસ્તુની ગોઠવણી કરવામાં, ઇમારતી વસ્તુઓથી પસંદગી કરવામાં, તેને ઉત્તમ પ્રકારે કારીગીરીથી તૈયાર કરવામાં, સારામાં સારા કડીઆ, સુતાર, લુહાર, માળી વીગેરે વીગેરે મેળવવામાં તેમને કેળવવામાં, તેમનાપર પ્રોત્સાહન પ્રમાણે કામ કરાવવાની દેખરેખ રાખવામાં, જુદા જુદા કામો માટે જુદા જુદા સુપરવાઇઝરો તથા સુક્રી-દમો પસંદ કરવામાં, તેમના કામ ઉપર દેખરેખ તથા તકેદારી રાખવામાં, કોઈ પણ છુપો હેતુ પામી ન જાય તે માટે તથા બીજી અગણીત બાબતો જે આ કામ સાથે નિરખત ધરાવે, તે સંધળા માટે હસને પોતાના ભેગને જે પ્રકારે કર્યું હશે તેનો અંદાજ ખેંચવો એ પણ મનુષ્ય શક્તિની બહારનું કામ છે.

સ્વર્ગમાં હીરા માણેક આદિ ઝવેરાતો, ચાંદી સોનાનો જ્યો, અંબર કરતુરી તથા ખુશબોદાર વસ્તુઓનો ગંજ, શરાબ, દુધ, મધ તથા પાણીની વહેતી નેહરો માટે તે વસ્તુઓનો ભંડાર, ઉચા પ્રકારના ખાણા માટેની વાનીઓ, કુશળ રસોયા, વીગેરે વીગેરે મુળ જન્મત તરફ દ્રષ્ટિ નાંખતાં આ સ્થુળ ચક્ષુઓથી નિરખી શકાય તેટલી બધી સામગ્રીઓ એકઠી કરવામાં હસને શું શું વેશો ભજવ્યા હશે તેનો અંદાજ શરીસ્તાઓના મુખથી પણ તારીશના ઉદ્ગારો કઢાવે તેમ છે. તેવી સઘળી સ્થુળ જાણુસો મેળવવા માટે કેવી કેવી ચાલબાજીઓ તથા છેતરપંડીઓ તથા ગુહમાટો કરવામાં આવ્યા હશે તેના મોહ અનુમાનની દ્રષ્ટિ દુર સુધી જઈ પહોંચે છે. આટલી જાણુસો જ્યારે પ્રજાઓ પાસેથી નીકળી જવા પામી હશે ત્યારે દેશની સ્થિતિમાં કેવો અસાધારણ ફેરફાર થયો હશે અને લોકો કેવી જાતની સ્થિતિમાં મુકાયા હશે તેનાં અનુમાનો કેમ કરવાં તેની સુઝ પડે તેમ નથી.

જ્યાં આ વસ્તુઓનો સ્ટોર એકઠો કરવામાં આવ્યો હશે અને જ્યાંથી તેની વહેંચણી કરવામાં આવી હશે, તેના ડાયરેક્ટર જનરલની યોગ્યતાનો વિચાર કરો. કોઈ પણ વસ્તુ એવી દાખલ નહિ કરવામાં આવતી હોય કે જેમાં એવા પ્રકારની ખામી ભોળા તથા અંધ શ્રદ્ધાવાળા લોકો જોઈ જાય કે જેથી તેમના દીલમાં તે સ્વર્ગની ન હોય તેવો વહેમ આવે તે માટે કેવી કાળજી રાખવામાં આવતી હશે ! બનવા જોગ છે કે સોના ચાંદી માટે હીમીઆથી કામ લેવામાં આવ્યું હોય અને તેમ કરી સોના તથા ચાંદીની દીવાલોની ધમારતો ચણવામાં સરળતા કરી લેવામાં આવી હોય. પ્રથમના જમાનામાં

શહાદે જે સ્વર્ગ તૈયાર કર્યું હતું તે તો માત્ર પોતાના એકલા માટેજ કરવામાં આવ્યું હતું; કે જેમાં તે પોતે દાખલ થવાને પણ બાગ્યશાળી નહિ થવા પામ્યો હતો. જ્યારે આ સ્વર્ગ તો સેંકડો તથા હજારો ફીદાઈઓના શ્રદ્ધાનું મુખ્ય સ્થાન બન્યું હતું. તેની તૈયારીઓ તથા શોભા આગળ શહાદની જગત જરૂર પાણી બરતી હશે.

કુરાનમાં સ્વર્ગનું જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તેનું અલો-
કિકપણું સમજી લેવું એ મનુષ્ય શક્તિ બહારનું કામ છે; તથાપિ
લોકો પોતાની સમજના અંદાજ ઉપર તેની સ્થિતિનો અંદાજ કરે
છે તેજ ધોરણે આ કૃત્રીમ સ્વર્ગમાં આવનારને તેમની સમજ બુદ્ધિના
અંદાજથી તે ખરેખરે સ્વર્ગ લાગવામાં કાંઈ પણ વિલેપ નડતો નહિ
હોવો જોઈએ. તે ભોળો તથા અંધ શ્રદ્ધાળુ તો હોય છે જ તેથી તેને
કાંઈ પણ શંકા થઈ આવવી એ મુશ્કેલ વાત; હતી તથાપિ જ્યાં જ્યાં
શંકાને સ્થાન હતું ત્યાં ત્યાં તેના નિવારણો ધણી ખુબી સાથે ઉભાં
રાખ્યા હતાં કે જેથી શંકા તુરતજ દૂર થઈ જાય.

મહેલો, બાગો, મેહરો તથા ફરનીચરોની રચના ઉપરાંત જન્ન-
તનાં હુરો ગીલમાન પણ અસાધારણ ધ્યાન ખેંચનારી બાબત છે.
આશ્લ લા પ્રમાણે આવી યુવાન કુમારિકાઓ તથા છોકરાઓ મેળ-
વવામાં આવ્યા હોય, તેના કરતાં તે માટેના જે માર્ગ શરરે શીરહાસે
ખરીમાં બતાવ્યો છે તે બહુજ ઠીક લાગે છે. જે કુમારિકાઓ તથા
છોકરાઓને હુરો ગીલમાન તરીકે રાખવા માટે મેળવવા પડ્યા હશે
તે બહુજ યુક્તિથી તેમના માખાપોથી છીનવી લેવામાં આવ્યા હશે
માખાપો બહુતા હશે કે તેઓ મરી ગયા અથવા તો પરીઓ તેમને
ઉપાડી ગઈ. હવે તે હુરો ગીલમાનથી તો મહાન કામ લેવાનું હતું

તેથી તેમને કોઈ પણ રીતે શુભળાવવાની જરૂર નહિ હતી; પણ ભાંગ પીવરાની તેમને આ સ્થળમાં મોકલાવી આપી, તેમને ખાત્રી કરાવી આપવામાં આવી હશે કે તેમને તેમના દુન્યવી નેક કામના બદલામાં આ દરજ્જે આપવામાં આવ્યો છે, જેથી તેઓ પોતાને ખરેખર સ્વર્ગમાં રહેવાનું સમજતા હશે અથવા તો જેમ ઝમર્દદી કામ લેવાયાનું શરરે શીરદોસે બરીમાં જણાવ્યું છે તેમ કામ લેવામાં આવ્યું હશે.

હુરો માટેની જે કુમારિકાઓની ભરતી કરવામાં આવી હશે તેને ખરેખર હુરજ તરીકે તૈયાર કરવામાં કેવા પ્રકારે કેળવવામાં આવી હશે તેનાં અનુમાનો ક્યાં સુધી ખેંચે જવાં તેની કાંઈ સુઝ પડતી નથી. તેણીઓને કે જેમાં માત્ર હુર તરીકે તૈયાર થઈ શકવાની શક્તિ હશે તેની તે શક્તિઓને કેળવવા માટે કેવા પ્રકારે કામ લેવામાં આવ્યું હશે. તેણીને ગાયન, તૃત્ય, નાજો નખરાં શીખવાડવામાં હદ કુદાવનારો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હશે આજકાલના નાટકના કુશળ એક્ટરોને તૈયાર કરવામાં જ્યારે લાખોના ખર્ચો થઈ જાય છે ત્યારે આ કૃત્રીમ સ્વર્ગની હુરાંઓ માટે તેણીને તૈયાર કરવામાં શી ખામીઓ રાખવામાં આવી હશે ! વળી તેણીઓ કદી પણ ખુટવા ન પામે તે માટે કેવા પ્રકારની યોજનાઓ રખાઈ હશે અને કદાચ ખુટવા પામે તો તેનાપર કેવા પ્રકારની આંપતી દેખરેખ રાખવામાં આવતી હશે ! વળી તે હુરાંઓ આગળ જે શીદાઈને મોકલવામાં આવતો હશે તે શીદાઈને કેળવવામાં તેણીથી કેવા પ્રકારનું વર્તન ચલાવ્યું હશે. મોજમજની બાબતોમાં તેણી શીદાઈ સાથે કેવી રીતે જોડાઈ, કેવી રીતે વર્તી હશે તેના માટે શરમ રજ નથી આપતી કે તેનાપર કાંઈ પણ વિવેચન કરી દેખાડવામાં આવે.

સ્વર્ગતું વર્ણન વાંચતાં વાંચક વર્ગને કદાચ એવો વિચાર થઇ આવે કે, એક માણસ આટલી બધી બાબતમાં ક્યાંથી ફાવી શકે ? પરંતુ જો તેઓ મોટી મોટી શહેનશાહતોના કારોબારનો વિચાર કરે તો તેમના મનનું તુરતજ સમાધાન થઇ જાય. જર્મન દેઝર એકલો હતો, પણ તેને પોતાના કામ માટે કેવા તથા કેટલા પ્રમાણના હેન્ડો મળ્યા હતા. શહેનશાહ જ્યોર્જ એકલા છે પણ તેમના બોહળારાજ્યનું તાંત્ર ચલાવવા માટે કેવા કુશળ માણસો મળેલાં છે. તો તેજ ધોરણે હસન સખ્યાને પોતાના દરેક કાર્ય માટે બરના માણસો મળી ગયા હતા અને એ રીતે તેને પોતાના કામમાં ણીભૂત થવાને સહાયતા મળી હતી.

ઉપર પ્રમાણેનું સ્વર્ગ તૈયાર કરવામાં તથા તેને ચાલુ રાખવામાં જે જે પ્રકારના જીલ્લો થયા હશે તેનું અનુમાન કરતાં સરીરનાં રૂવાંટાં ખડાં થઇ જાય છે અને તેવી એકંદર સ્થિતિ વચ્ચે તેમજ હસન સખ્યાના એકંદર વૃત્તાંત પ્રત્યે દ્રષ્ટિ નાખતાં તેના માટે કેવો અભિપ્રાય બાંધવો તે બહુજ સરળ થઇ પડે છે. તેના અંતિમ દુગાર તથા ધાતકી હોવાપર કોઇ પણ ઇતખાર ન લાવે એમ અમો માની શકતા નથી.

શીદાઇને કૃત્રીમ સ્વર્ગમાં જાગૃત સ્થિતિમાં મોકલી આપવો તો પરવડે નહિ, કેમકે તે સમજી જાય કે આ સ્વર્ગ દુનિયામાંજ છે. આ માટે હસન સખ્યાહને બહુજ બળવાન સાધન ભાંગતું મળી ગયું હતું. ભાંગે જોને અરબીમાં હશીશ, દારચીમાં બંગ, હીન્દીમાં બંગ, સંસ્કૃતમાં ભંગા, અંગ્રેજીમાં હમ્પ કહે છે તે એક નાના લીલા

પાત્રાચાળો છોડ છે જેમાં નવાઇ જેવો નીશો રહેલો છે. આ દેશના સાધુ, ફકીરો તથા ગંજેડીઓ તેને ચીલમમાં નાંખી પીએ છે. ઉપરાંત તેનું સ્વાદિષ્ટ શરબત બનાવી પીવામાં આવે છે. ભાંગના થોડા પાત્રા જે ભાંગ વેચનાર ઇમારતદારને ત્યાં વેચાતે મળે છે તેમાં બદામ, પરીયાળી, ખસખસ, ફીલફીલ વીગેરે વસ્તુઓ નાંખી કુંડીમાં ખુબ થોડું પાણી નાંખી ઘુંટવામાં આવે છે. જ્યારે ખુબ કુટાઇ એક રસ લુગદી જેવું થઈ જાય છે ત્યારે તેમાં પાણી તથા સાકર નાંખી ગાળી લેવામાં આવે છે. થોડો ગુલાબ તથા કેવડો પણ નાંખવામાં આવે છે. પછી તે શરબત પીએ છે તેથી મગજને તરાવત મળવા સાથે ડોડો નીશો ચડે છે આંખ કદી બુલે છે અને કદી બંધાય છે. શું થાય છે અને પોતે ક્યાં છે તેની તેને જરા પણ ખબર પડતી નથી. કાગા નીંદ્રા જેવી તેની હાલત રહે છે. આવા ભાંગના શરબત વિષેની પહેલવહેલી માહિતી હસન સખ્યાહે મેળવી અથવા તો તેનું શરબત બનાવવાનું તેનેજ સૂઝી આવ્યું અને તે ધોરણે જે મુરીદ શીદા અને સ્વર્ગમાં મોકલવો હોય તેને તેનો એક ગીલાસ તે પીવડાવતો. શીદા તે શરબત પીતાંજ બેશુદ્ધ થઇ જતો. એટલે તેને ઉટોના વાહનો માર્ગે સ્વર્ગ તરફ રવાના કરી આપવામાં આવતો. માર્ગમાં કોઇ કોઇ વખત તેની આંખો ખુલતી ત્યારે તે પોતાને કોઈ જુદેજ સ્થળે જોતો. અને છેવટે તે કૃત્રીય સ્વર્ગમાં દુરના ખેળામાં પોતાની આંખો ઉઘાડતો. અહીં તેને માલુમ પડતું કે મુરશદની મહેરબાનીએ તેને સ્વર્ગમાં પહોંચાડી આપ્યો છે. પાંચ સાત કે વત્તા ઓછા દહાડા તે પ્રથમ જણાવી ગયા તેમ દુર સાથે એશો આરામનો મગ ઉડાવતો તેનાથી જે પ્રકારના ખુનો કરાવવાના તે પ્રકારમાં તે જરા પણ ખાછો હોય નહિ મારે તેને દુરનો પુરો આશક, ઘડી પણ તેના વિના રહી

શકે નહિ તેવો અને જો તેને તેનાથી છુટો કરવામાં આવે અને પાછા મેળાપ માટે જે જોખમ ભર્યું કાર્ય સોંપવામાં આવે તે કરવામાં પોતાનો પ્રાણુ લડાવી મારવામાં તે જરાએ પાછો હઠે નહિ. કેમકે તેને એવુંજ સમજાવી આપવામાં આવ્યું હોય છે અને હસી પણ ગયું હોય છે કે મૃત્યુ ચતાંજ તેને જન્મત તથા માશુકા હુર મળી જાય તેમ છે. ભોળા તથા અંધ શ્રદ્ધાળુ વર્ગને આવી રીતે ભાંગ પીવડાવવામાં આવતી અને વિદ્વાન તથા ધર્મજ્ઞાન જાણનારને માટે આંટી છુટીવાળી દીની બાબતો, કે જેનું કાંઈક દીગદર્શન ફીર ખરીમાં હુસેનના હેવાલમાં શરરે લખ્યું છે તે ધોરણે કામ લેવામાં આવ્યું હતું. તેમાં દરેક જાહેરનું એક બાતીન છે. જાહેર જે જોવામાં આવે છે તે જુદું તથા તેનું જે બાતીન છે તે સત્ય એમ મનાવવામાં આવે છે અને તેના દલીલ દાખલાથી શિષ્યનું મન મનાવવામાં આવે છે.

ભાંગ જેને અરબીમાં હશીશ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી હશીશ પીનારા “ હશીશીન ” તેવું નામ હસનના મુરીદાનું થવા પામ્યું. છેવટે હશીશીનનો અપભ્રંશ થઈ એસેસીન શબ્દ થયો. એસેસીન એટલે ખુની. આ એસેસીન શબ્દ યુરોપની લગભગ સધળી ભાષામાં દાખલ થઈ ગયો. હીસ્ટ્રી ઓફ ધી એસેસીન્સ યાને ખુનીઓનો ઇતિહાસ નામક પુસ્તકમાં ધણા ખુનીઓના વૃતાન્તો લખવામાં આવ્યા છે તેમાં આપણા નાયક હસનખાન સખ્યાહને પણ યાદ કરવામાં આવ્યો છે. ધી એસેસીન્સ નામે એક અંગ્રેજી ભાષામાં નોવેલ છે કે જે શીરોસે ખરીને ધણે ભાગે મળતું છે જેમાં ગીલાનના બાતીઆ સરદાર સીનાને શીદાખા દ્વારા મુજ્જતાન સલાદીન ઉપર જે ખુની

હુમલાઓ કર્યા હતા તેલું વર્ણન છે. મતલબકે સધળા ઇતિહાસોમાં હસન સખ્ખાને ખુની તરીકે યાદ કરવામાં આવ્યો છે અને તેની ઓલાદને ખુનીઓની ઓલાદ ગણી છે.

હસન સખ્ખાને ઉપર પ્રમાણે કૃત્રીમ સ્વર્ગ ખનાવી તે દારા શીદાઇઓની ટોળકી ઉભી કરનારો અને તે ટોળકી દારા મોટા માણુ-સોના ખુનો કરનારો ગણવામાં કોઇ તવારીખ નવીશે ઇનકાર કર્યો નથી. ઉપરાંત તેના ધાર્મિક આચાર વિચારને મુલહીદ યાને બેદીન નાસ્તિક ગણી તેને ધર્મનો કદો શત્રુ માન્યો છે મતલબ કે તેના આચાર વિચારે તેને ચારે તરફથી અસાધારણ ધિક્કાર અપાવ્યો છે. આવી એકંદર સ્થિતિ વચ્ચે વાંચક વર્ગે તેના માટે કેવો અભિપ્રાય આંધવો જોઇએ તે તદ્દન સહેલું છે.

ખાતીન્યા મીશન પદ્ધતિ.

જગતમાં જુદા જુદા ધર્મના સ્થાપકોએ, પોતાના ધર્મના પ્રચાર માટેની જે મીશન પદ્ધતિઓ યોજી કાઢી છે, તેમાં ખાતીન્યા મીશન પદ્ધતિ એક ખાસ દરજ્જે ધરાવે છે. જેમ તેણે ધર્મજ્ઞાનને લગતી પાયરીઓમાં વિલક્ષણ ધોરણ ગ્રાહ્ય કરેલું, તેમ આ મીશન પદ્ધતિમાં કરેલું છે. અહીં સ્થાપિત ધર્મના નિર્ણય થઇ ચુકેલા માર્ગપર ચાલવાની કાંઇ પણ જરૂર નહિ હતી, માત્ર પોતાનો ધારેલો હેતુ કઇ રીતે પાર પડે, તેના ઉપરજ દ્રષ્ટિ મર્યાદા રાખવામાં આવી હતી. જેમ ધર્મજ્ઞાનની પાયરીઓમાં સ્થાપિત ધર્મનો નાશ કરવાનું હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું, તેમ આ મીશન પદ્ધતિમાં શિષ્યના મુળ ધર્મને ક્રમે ક્રમે વિનાશ કરવાનો હતો. જેટલા પ્રમાણમાં શિષ્યના જુના ધર્મનો વિનાશ થાય તેટલા પ્રમાણમાં તેનામાં ખાતીન્યા મતલબ થાય.

“ ઇસમાઇલી મઝહબની મીશન પદ્ધતિનો શોધક અને તેનો ફેલાવો કરનાર અબ્દુલ્લા બિન મૈમુન હતો. આ માણસ મનુષ્ય જાતની પ્રકૃતિ પીછાણવા તથા ધર્મના અકાયદોને જુદી જુદી પ્રકૃતિઓ અને ધર્મોને મળતા બનાવવામાં ખ્રીસ્તી યસુઆ પંથના સ્થાપકથી પણ વધારે કુશળતા ધરાવતો હતો. ઇ. સ. ની નવમી સદીમાં આ માણસે ઇસમાઇલી મઝહબમાં એક નવો આત્મા ફુંકી આપ્યો અને આ મઝહબના મીશનરીઓને જુદા જુદા છુપા વેશોમાં બદલાવી મોકલ્યા. આ મીશનરીઓ ધણું કરીને સુફીઓ અને વેપારીઓનો વેશ ધારણ કરતા હતા. તેઓને જુદા જુદા દેશોમાં રવાના કરી આપ્યા હતા અજ્ઞાન લોકોના ટોળાને તેઓએ શોબદા (જાદુ તથા હાથ આલા-કીના ખેલો) બતાવ્યા, કે જે મોઝજબી તરીકે મનાયા અને કેટલીક અર્થ રહિત વાતો; કે જે તસવ્વુશની છુપી તથા ધાર્મિક બાબતો ગણાઈ. તેમની વાતો સાંભળવા તરફ લોકોને અસાધારણ ચાહ ઉત્પન્ન થયો. તેવા મીશનરી લોકોએ અસંખ્ય માણસોને પોતાના મતમાં મેળવી લીધા. જ્યારે તેઓ આખીદોના ટોળામાં ગયા ત્યારે નીતિ અને પવિત્રતાના પુતળાં બની ગયા અને જ્યારે એવા લોકોના સમાગમમાં આવ્યા કે, જેઓ મઝહબના છુપા ભેદો અને બારીક તુક-તાઓ તરફ વલણ રાખે છે ત્યારે તેઓને સામાન્ય અકાયદા છુપા અર્થો જણાવતા અને લોકોને તેની સમજ અને વલણના પ્રમાણમાં જાદુઈ અસર કરતા. જ્યારે જેમને કે લોકો કોઈ મુક્તિ આપનાર આવનારની રાહ જુએ છે, કે જેની માન્યતા ધણા મઝહબોમાં સાધારણ છે; તો મુસલમાનોને ઇમામ મેહડી, માહુદીઓને મસીહા અને ખ્રીસ્તીઓને ફારકલીતની ખબર સંભળાવી, કે હવે તેઓ દુનિયાપર આવી ગયા છે, પણ સાથે એમ પણ જણાવી આપ્યું કે, તમે સંધ્યાએ

ધર્મશાસ્ત્રો ત્યારેજ પૂર્ણ થશે કે, જ્યારે છેવટમાં સઘળાઓને મુક્તિ એનાયત કરનાર હજરત અલી દુનિયામાં ખોડેજ કરશે, શીઆ લોકોમાં એસી ઇસમાઇલી મીથનરી પોતાને ચુસ્ત શીઆ મઝહબનો જાહેર કરે છે અને સુન્નીઓના સખંધમાં જણાવે છે કે, તેમણે હજરતઅલી તથા તેની ઓલાદપર અતિ જુલમો કીધા તથા ત્રણ અસહ્યોપર તપ્પર્ક કરે છે. જ્યારે અહીં સુધી પહોંચી જાય છે ત્યારે પોતાની માન્યતા મુજબ, શીઆ મઝહબની પૂર્ણતા માટે ઇસમાઇલી મઝહબના છુપા અધ્યક્ષોની તાલીમ આપવી શરૂ કરે છે. ”

“ અગર એક શીઆ જે ઇમામી ઇસમાઇલી ધર્મનો નહિ હોય, તેને વટલાવવો હોય તો દાખ અથવા પાદરી શીઆ ધર્મની તાલીમનો દીલોજનથી સ્વીકાર કરે છે. હજરતઅલી અને તેના દીકરાઓ ઉપર ગુજરેલ ધાતકીચણ અથવા હુસેનની શહાદત વિષે અને તેના કુટુંબને કેદ કરવા વિષે તેણે ધણી દયા ઉપજે એવો વિચાર આપવો. બની ઉમમ્યા અને અબ્યાસી તરફ તિરસ્કાર બતાવવો. એ પ્રમાણે પોતા માટે રસ્તો તૈયાર કરીને, પછી ઇશારો કરવો કે, શીઆ મઝહબનો મત સંપૂર્ણ રીતે જાણવા સારૂ ઇસમાઇલી ધર્મના છુપા બેદો જાણવા જોઈએ. ”

“ જો તેણે એક ચાહુદીને વટલાવવો હોય તો, તેણે ખ્રીસ્તી તથા મુસલમાન ધર્મ વિષે વિરુદ્ધ બોલવું અને જેને વટલાવવા માગતો હોય તેની સાથે મળી જઇને ઢહેવું જે ‘ મસીહા ’ આવનાર છે તેની વધી રાખવી, પણ રફતે રફતે તેના મગજમાં આ વાત ઉતારવી જે ‘ મસીઆ ’ આવનાર છે તે ઇસમાઇલી ધર્મનો મોટા મસીઆ ‘ અલી ’ સિવાય બીજો કોઈ નથી. ”

“જે તે એક ખ્રીસ્તી ધર્મ પાળનારને વટલાવનાર હોય તો, ચાહુદી લોકોની હદ તથા મુસલમાન લોકોના અજ્ઞાનપણા વિષે લંબાણથી બોલવું. ખ્રીસ્તી ધર્મના મુખ્ય ભાગને માન આપવાનો ટૂંકાળ ધાલવો, પણ ધીમા રહીને એવો ઇશારો કરવો, કે તે સધળું અલામતી છે અને તેમાં વધારે ઉડા ભેદ છે અને તે ભેદ ખુલ્લો કરનાર માત્ર ઇસમાઇલી ધર્મ છે, પછી તેણે એવી સૂચના કરવી કે ખ્રીસ્તી લોકોએ “ દાર-કલીત ’ ની તાલીમનો અર્થ કંઈ એક દરજ્જે ઉલટો કર્યો છે એક શરકલીત (ખ્યાવનાર) તો છેજ અને એ ‘ દારકલીત ’ એટલે ખ્યાવનાર દાઢ અથવા મીશનરી પોતાના બોળ કરનાર મિત્રને સમજાવે છે કે, કયો ખરો ખ્યાવનાર છે. ”

પ્રત્યેક ધર્મમાં તેના પ્રત્યેક શિષ્ય ઉપર પોતાના ધર્મના પ્રચારની ફરજ નાંખવામાં આવી જોવામાં આવે છે. પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવો. તેમાં ધણું પુન્ય માનવામાં આવ્યું હોય છે; તેથી જે તે ધર્મના સંપ્રજ્ઞા લોકો પોતે ગમે તે વર્ગના હોય; પણ વ્તા ઓછા પ્રમાણમાં પોતાના ધર્મના મીશનરી જરૂર હોય છે. દરેક ધર્મનો માણસ પોતાને સત્ય સમજનાર અને પરધર્મવાળાને અસત્ય પર ચાલનાર સમજી અસત્યપર ચાલનારને સત્યપર ચાલતો કરવાની પોતાની ફરજ સમજી પ્રસંગ જોઈ તેને ઉપદેશ કરવાનું ફરજિયાત સમજે છે. પ્રસંગ મળતાં તેનો લાભ લે છે. આવી રીતની ઘટમાલ સર્વથા જોવામાં આવે છે. વળી પ્રત્યેક ધર્મમાં તે ધર્મનો પ્રચાર કરવાને ખાસ વિદ્વાન મીશનરીઓ રોકવામાં આવે છે; કે જે ખાસ પોતાના ધર્મના પ્રચારનું કામ કરે છે. આચાર્યો કે ધર્મ પ્રચારના મંડળો તરફથી, તેવા મીશનરીઓને પગારો આપવામાં આવે છે એટલે તેઓ પોતાની

આજીવિકાના સાધનોથી બેપરવા થઇ પોતાનું બધું ધક ધ્યાન પોતાના ધર્મના પ્રચારમાં રોકે છે. પાદરીઓ, આર્ય સમાજીઓના પંડીતો, જૈન સાધ્વો, મોલવીઓ વીગેરે તેજ પ્રમાણે પોતાના કાર્યમાં રોકાએલા જોવામાં આવે છે; તેવીજ રીતે દરેક આતીન્ધ્યા પોતાના ધર્મનો મીશનરીજ હોય છે; પરંતુ તેમના ખાસ તેજ કામ માટે નિર્માણ થએલા મીશનરીઓ પણ હોય છે.

હસન સખ્યાહે આવા ખાસ મીશનરીઓની ગોઠવણ બહુજી ચતુરાઇ ભરી રીતે કીધી હતી. તેના પંથનો કેટલો બહોળો પ્રચાર થયો, તે ઉપરથી તેની તેવી ચતુરાઇની તુલના થઇ શકે છે. ધર્મનો ઉપદેશ કરનારને “ દાઇ ” નામથી યાદ કરવામાં આવતા હતા. સૌથી વડો મીશનરી તે “ દાઇ-ઉદ-દાવાત ” ના નામથી ઓળખાતો હતો. આ હોદ્દાની હાયકાત માટે સધળા મજહૂબી ધર્મો જાણવા લાગીમ હતા. આ દાઇ-ઉદ-દાવાતના હાથ તળે ખાર નકીઓ રહેતા હતા અને પ્રત્યેક નકીખના હાથ તળે જુદા જુદા દાઇઓ રહેતા હતા. દાઇ માટે એક ખાસ રહેવાનું ઘર હતું અને તેમના માટે મોટા પગારો આપવા ઈર્ષા હતા.

દાઇ-ઉદ-દાવાત તરફથી, જે કોઇ ધલાકાના મુખ્યાઓ નીમાતા હતા તે દાઇ-ઉલ-કબીર કહેવાતા હતા એટલે કે આ દાઇ-ઉલ-કબીર તે દાઇ-ઉદ-દાવાતના નામનો હતો. દાઇ-ઉદ-દાવાતની સધળી આજીઓપર તેમને અમલ કરવાનો હતો અને તેમના કામ ઉપર દાઇ-ઉદ-દાવાતની દેખરેખ તથા તકેદારી હતી. તેમના માટે પણ સારા પગારો આપવામાં આવતા હતા.

દાઘ-ઉલ-કચીરના હાથ તળે સામાન્ય દાઘઓ હતા. આ એ લોકો હતા, જે મીશનરીઓની પેઠે સઘળા ઇસલામી પ્રદેશોમાં પ્રસરી ગયા હતા અને ગુપ્તપણે પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા. બાતી-ન્યા મઝહબની તરફીનો બધો દારોમદાર તેમના પ્રયાસોપર અવલંબેલો હતો. આ દાઘઓની યોગ્યતા તથા મીશન પદ્ધતિ માટે હસન સબ્યાહે બારે ખુબીભરી યોજના કીધી હતી. ૧ અઝુરુક પ્રથમ શિષ્યના મનની સ્થિતિ જાણી લેવી કે, તેનામાં મઝહબના સ્વીકારની લાયકાત છે કે નહિ ? તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કોઈ પણ કાર્ય નહિ થઈ શકતું હતું ૨ અત્તામીસ શિષ્યના મનની અનુકુળતા અને કુદરતી બલણ વિરુદ્ધ શિક્ષણ ન આપવું ૩ અત્ત તદલીસ દીનના પેશવાઓ સાથે મળતાપણું દેખાડવું, કે જેથી શિષ્યની આગળ વધવાની ઇચ્છાઓ સતેજ થાય ૪ પ્રસ્તાવિક વર્ણન જેને શિષ્ય માન્ય કરી લે ૫ અલખજાઅ શારીરિક આમાલને ટીખણ સાબીત કરવા ૬ અત્તાવીલ ધર્મની પ્રત્યેક આગાની તાલીલ કરવી અને દાઘનું મુખ્ય કાર્ય પણ એજ હતું.

મીસર તથા અલમોતમાં અપાતી કેળવણીની, નવ પાયરીઓનું હસનના નવા ધર્મનું તથા બાતીન્યા અકાયદોનું વર્ણન અગાકિના પ્રકરણોમાં આપવામાં આવ્યું છે, તેને મીશન પદ્ધતિની જોડે રાખતા, એ વાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, આ સંપ્રદાયનો હેતુ મીશનરી-ઓનું ખાતું ઉઘું કરવાથી સ્થાપિત ઇસલામના પ્રચારનો નહિ હતો, કેમકે તેઓએ સ્થાપિત ઇસલામનો અગદર અને બાતીન ઇસલામનો સ્વીકાર કરી, બાતીન ઇસલામના આચાર વિચારો પોતાના હેતુને પાર પાડવા જેવા ઉપજાવી કાઢી પ્રચારમાં મુક્યા હતા; કે જેનું વર્ણન અમાઉ અમો આપી ગયા છીએ. કહે જે સંપ્રદાયના આચાર્યો પોતાના સંપ્રદાયના આચાર વિચારો

આતીન અને તે પણ મન ધડત ઉભા કરે, તે પોતાના મીશનરીઓ મોકલી સ્થાપિત ઇસલામનો પ્રચાર કરાવે, એ સંભવિતજ ન ગણાય. મીશનરીઓ દ્વારા તેઓ જે ઇસલામનો પ્રચાર કરવા માગતા હતા, તે ઇસલામ એ સિવાય બીજો કોઈ નહિ હતો; કે જેને તેઓએ પોતાની મેળે ઉપજવી કાઢ્યો હતો. મીશનરીઓનું બળવાન ખાતું ઉભું કરી તેઓએ પોતાનો નવીન ચોજ કાઢ્યો પંથ પ્રચાર કરવા માંડ્યો હતો અને તે પ્રચાર માટે બીજી બાબતોની જેમ, તેઓએ અસાધારણ પ્રયાસ કર્યો હતો. અને જેમ બીજાં કાર્યોમાં હસન સખ્યાહે પોતાની અસાધારણ બુદ્ધિ, ચતુરાઈ, હિમ્મત, દ્રઢતા તથા પાખંડી રીતભાત વાપરી હતી; તેમ આ બાબતમાં પણ તેણે તે વાપરી, આ ખાતાને અસરકારક બનાવ્યું હતું.

મીશન પદ્ધતિનું જે કાર્યક્રમ ઉપર બતાવવામાં આવ્યું છે તે સ્પષ્ટ જણાવી આપે છે કે, તેને ચોજવામાં હસને પોતાના નાસ્તિક મગજને ભારે તરફી આપી છે અને તે મીશન પદ્ધતિને ચોજવામાં તથા પ્રચાર કરવામાં સમાજના રૂખને જાણી લેવામાં તથા તેનું સુકાન મરડવામાં અસાધારણ અનુકૂળતાઓ મેળવવાનું દ્રષ્ટિ મયાદમાં રાખવામાં આવ્યું હતું અને સૌ કોઈ કશુંલ કરી ચકશે કે, જ્યારે માડરીઆ પ્રવાહ સમાન ગણાતા સમાજને આવી યુક્તિથી, પોતા તરફ વાળવાને પ્રયાસ કરવામાં આવે, ત્યારે તે પ્રવાહ તેઓની તરફ કેમ ન વળી જાય તેની કાંઈ સમજ પડતી નથી. પક્ષીઓને છેતરપંડીથી પકડવાને જ્યારે જાળ બીજાવવામાં આવે છે ત્યારે એતો બનતુંજ નથી કે તેઓ આવી ન રસાય. મૃગજાળ સમાન દેખાતું જાળ જ મગલના પશુ પક્ષીઓને કેટલું દોડાવે છે અને પરિણામે નિરાશાના સાગરમાં ઝોથું ખવડાવે છે તે જગ જાહેર વાત છે.

આ મીશન પદ્ધતિ કોઈ સ્થાપિત ધર્મની પદ્ધતિ તો નથીજ. પેગમ્બરોએ જે મીશન પદ્ધતિ પર કામ કરેલું છે તે પદ્ધતિનો અંશ પણ આ પદ્ધતિમાં નથી, બલકે ડગલેને પગલે તેની વિરુદ્ધમાં કામ લેવામાં આવ્યું છે. પેગમ્બરી મીશન પદ્ધતિ તદ્દન પવિત્ર તથા નિર્દોષ હોતાં ધણાજ પવિત્ર સ્વરૂપમાં અમલમાં મુકવામાં આવે છે. મીશનરી જે હેતુ પાર પાડવા માગે છે તેજ હેતુ શિષ્યને જણાવે છે. અને જે શિષ્યને મીશનરીનો હેતુ ગળે ઉતરે તો તે મીશનરીની વાતને ક્યુલ રાખે છે; પણ આતીન્ધ્યા પદ્ધતિ તો તેથી ઉલટા ધોરણ પર હોતાં, મીશનરી પોતાનો હેતુ છુપાવી રાખી શિષ્યને તે ક્યાં લાઠ જવા માગે છે તેની ખબર નહિ પડવા દેતાં, દોરવા માડે છે અને જ્યારે તે તેની સાથે ચાલવાને તૈયાર થાય છે ત્યારે તેને ધણાજ નિર્ભય સ્થાને લાઠ જવામાં આવે છે એમ કહેવામાં આવે છે, પણ બાપડે! શિષ્ય ખરી બાબતથી તદ્દન અજાણ્યો અને મૂળજળને ખરું જળ સમજી મીશનરીની સાથે ચાલી નીકળે છે.

આ સંપ્રદાયમાં એવી ઘણી બાબતો જોવામાં આવે છે કે, જે જાહેરમાં સારી લાગતી હોય, પરંતુ તે ખરેખર રીતે સારી ન હોય, પણ જુલથાપ ખવાડનારી હોય. તેજ પ્રકારની આ મીશન પદ્ધતિ પણ છે. શિષ્યના મનની સ્થિતિ જાણી લેવી કે, તેનામાં ધર્મના સ્વીકારની લાયકાત છે કે નહિ અને શિષ્યની ઇચ્છા સિવાય આગળ વધવાનું નહિ હતું. શિષ્યના મનની અનુકૂળતા અને તેના કુદરતી વલણ વિરુદ્ધ શિક્ષણ આપવાનું નહિ હતું. પરધર્મના શિષ્યને જ્યારે પોતાનો કરવાનો હોય ત્યારે તેના દીનના પેશવાઓ સાથે મળતાપણું દેખાડવું; કે જ્યાં શિષ્યની આગળ વધવાની ઇચ્છાઓ સતેજ થાય. જ્યાં જ્યાં

શિષ્ય શરીયતની હિમાયત કરવા જાય, ત્યાં ત્યાં પ્રત્યેક જાહેરનું એક આતીન છે, તે પ્રમાણે ધર્મની પ્રત્યેક આજ્ઞાની તાલીલ કરવી. હવે આવી બાબતોની જાળથી તેને ઘેરીને પકડવામાં આવનાર છે તેની તો શીકારને બીલકુલ ખબરજ હોતી નથી અને તેથી તેનો મીશન-રીને ગવિત્ર મૂર્તિ સમજી, તેની જાળમાં ધીમે ધીમે સપડાતો જાય છે. તે સપડાવે છે અને પોતે સપડાય છે તેની તેને જરાએ ખબર પડતી નથી. આ રીતે તે છેવટે સંપૂર્ણ રીતે પોતાને દાઢને સુપ્રત કરી આપે છે.

જો ખ્રીસ્તી ધર્મવાળાને જાળમાં લેવો હોય તો ખ્રીસ્તી ધર્મ તથા તેના પેશવાઓને માન આપવાનું શરૂ કરી, તે ધર્મનો મર્મ ખ્રીસ્તીઓ સમજી શક્યા નથી એમ દાઢ શિષ્યને જણાવે છે અને પોતે તે ધર્મનો ખરો મર્મ સમજાવે છે. આ ખરો મર્મ તે બીજો કોઈ નહિ, પણ તેને ખ્રીસ્તી ધર્મ ઉપરથી તેની અજાણતા વચ્ચે ખસડવો અને તે નહિ જાણવા પામે, તે ધોરણે બાતીન્યા પંથ તરફ બાળવો. ખ્રીસ્તી ધર્મના જેટલા પેશવાઓ થઈ ગયા હોય તેને તે તેવાજ જણાવે અને પાછળથી પોતાની પદ્ધતિ મુજબ તે પેશવાઓને અવતારના ચક્રમાં ફેરવી, તેજ પેશવાઓ બાતીન્યા જાળમાં આવ્યા છે તેમ જણાવે. ખ્રીસ્તીઓ “ કારકહીત ” આવનાર છે એમ માને છે તેને કહે છે કે; તેનો આવી ગયા છે અને તે હજરતઅલી અને અહમદ જતાં તેના જે હયાત પેશવા હોય તેજ તે છે. દરૂઝ નામના ટોળાના લોકો જે પ્રથમ ખ્રીસ્તી હતા, તેને જે પ્રકારે વટલાવ્યા અને તેમ થતાં દરૂઝ લોકોના કેવા અર્ધદગ્ધ ખ્રીસ્તી-ધરણામી આચાર વિચાર થયા, તે દરૂઝ કોમના અકામદોના વર્ણન ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

આ બાતીન્યા દાષઓએ હિન્દુસ્તાનમાં આવી, હિન્દુઓને વટ-
લાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. હિન્દુઓના વેદાદિ પુસ્તકોને આકાશી પુસ્તકો
તથા તેમના પેશવાઓને ઇશ્વરના અવતારો માન્ય રાખ્યા. વેદ તે હવે
કુરાન અને પ્રથમના અવતારો તે હવે હજરત અલી તથા તેમના હયાત
વંશજો છે એમ સમજાવ્યું. પરિણામે લાખો હિન્દુઓ આ પંથમાં
આવ્યા. આવા હિન્દુઓ પોતાના નવીન સ્વીકારેલા બાતીન્યા પંથને
હીંદુ ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજે છે. હજરત મોહંમદને બ્રહ્માનો અને
હજરત અલીને વિષ્ણુનો અવતાર ગણે છે. હજરત મહંમદ તથા
હજરત અલીને અવતાર ગણવા છતાં, તેઓ પોતાને મુસલમાન સમ-
જતા નથી, પણ હિન્દુજ ગણે છે.

મતલબકે દાષઓના પ્રયાસથી લાખો લોકો પોતાનો ખ્રીસ્તી,
ચાહુદી, તથા હિન્દુ ધર્મ તજી આ બાતીન્યા પંથમાં દાખલ થયા.
બાતીન્યા પંથમાં દાખલ થતાં, તેઓએ પોતાનો મુગ ધર્મ ગુમાવ્યો
અને અર્ધદબ્ધ બન્યા. દાષઓનો પ્રયાસ જે, તે પર ધર્મવાળાને શુદ્ધ
મુસલમાન બનાવવાનો નહિ હતો, પણ બાતીન્યા બનાવવાનો હતો.
અને તેમણે પોતાના પ્રયાસથી એક પણ પરધર્મના માણસને શુદ્ધ
મુસલમાન બનાવેલ નથી, બલકે લાખો શુદ્ધ મુસલમાનોને બાતીન્યા
બનાવી આપી, મુસલમાનીથી ખસેડ્યા છે. આવી એકંદર સ્થિતિ વચ્ચે
તથા બાતીન્યા મીશન પધ્ધતિપર દ્રષ્ટિ ફેંકતા તેમની પધ્ધતિ તથા
પરિણામ બંને લોકોને ગુમરાહ કરનારાં નીવડ્યાં છે. પુષ્કળ બાતીન્યા
એવા જોવામાં આવે છે કે, જેમના વડવાઓ ચારસો કે પાનસો
વર્ષથી, તે સંપ્રદાયમાં આવ્યા છે; પણ ધર્મ સબધે કંઈ પણ ગાન
ધરાવતા નથી. જે પ્રકારનું ગાન ધરાવે છે તે બીજું કંઈ નહિ; પણ
અર્ધદબ્ધપણું છે.

જેકે બાતીન્યા પંથના આચાર્યો તથા દાદાઓ પોતાને જાહેરમાં મુસલમાન હોવાનો ડોળ ધાલે છે, પરંતુ તે માત્ર તેમની મીશન પદ્ધતિને અંતુસરી તેમ કરે છે; નહિતર તેઓ ખરેખરી રીતે મુસલમાની ધર્મને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ચાને પોતાની મીશન પદ્ધતિ પ્રમાણે, મુસલમાની આચાર વિચારને ધીમે ધીમે પોચા બનાવવાનું અને મુસલમાની પ્રત્યે નબળા વિચારો કરવાનું શીખવાડે છે અને તેમના તેવા પ્રયાસોએ ભોળા તથા અંધ અધ્યાણુ વર્ગમાં બારે બગાડો ઉભો કરી આપ્યો છે.

એકંદરે બાતીન્યા મીશન પદ્ધતિ તદ્દન છેતરપંડી કરી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેનારી જાણુદ આપે છે. અને તે છેતરપંડીમાં સપડાનાર ખરી વાતથી છેવટ સુધી ગાશીલ રહી, પોતાના આચાર વિચારો અકારતમાં જનારાં કરે જાય છે અને તેમના આચાર્યો વિષય ભોગની તૃપ્તી માટેના સાધનો મેળવી પ્રજાને પાયમાલ કરનારા તિલ્લણુ હુથી-આરો બને છે. જેઓ ઝીકરી જેવા બાતીન્યા પંથના હેવાલોથી જાણુતા છે તેઓ આ વાતને સારી પેઠે સમજી શકે છે.

આવા બાતીન્યા પંથના અત્યાચાર્યોને ઇસ્લામના બગડેલા લોકો કહી શકાય. હમણાં હમણાં બુધ્ધિની કેળવણીનું પ્રાપ્ત્ય વધતું ચાલ્યું છે, તેથી તેવા લોકો પોતાના આચાર વિચારથી પરતાવા લાગ્યા છે અને શુદ્ધ ઇસ્લામપર આવવા લાગ્યા છે. તેમના આચાર્યો તથા દાદાઓ જેકે પોતાનો જાદુઈ મહેલ ચાલુ રાખવાને અહોનિશ પ્રયાસ કરે છે; પરંતુ તેમાં તેઓ વધુ ફાવી શકતા નથી. માત્ર જે લોકો અંધ અધ્યાણુ તથા ભોળા છે તેમના ઉપરજ તેમનું જાદુ ચાલવા પામે છે. કાંઈ પણ બુધ્ધિ મેળવેલા તથા ધર્મજ્ઞાનનો સંસ્કારી તેમની આગમાંથી જાદુજ જલદીથી નીકળી જવા પામ્યા છે. અને જેમ જેમ

તેમના અનુયાયીઓમાં યુધ્ધિની કેળવણી ફેલાતી જાય છે, તેમ તેમ તેમના ભોળા ધર્માનો કડકલુસ થઈ જાય છે અને પરિણામે તેઓ યુધ્ધ સુસલમાન થઈ જાય છે, પરંતુ ઇસલામી મીશનરીઓનું આ કામ પ્રત્યે લક્ષ નહિ હોતાં, તેવા ખાતીન્યા પોતાના મુળ પંથ તરફ વળતે ઢળી પડે તેવી દેહશત રહે છે.

ખાતીન્યા મીશન પદ્ધતિ, મીશન પ્રયોગ, પદ્ધતિના ગુણદોષ, પરિણામો તથા છેવટે ઇસલામ તથા મનુષ્ય જાતને તેથી થએલી હા-નીઓ વિષે, જે આરિક રીતે અવલોકન કરવામાં આવે તો, હસનખિન સખ્યાહ વિષે કેવો અભિપ્રાય બાંધવો એ ઘણુંજ સહેલ થઈ પડે છે. હસન પોતાની પ્રપંચી તથા સ્વાર્થી ગોશલુથી, જે પક્ષીઓ ઝાડે બેઠાં ઉરાડેલાં છે તે ઘણા સૈકાઓ થયાં હજી પાછાં ઝાડે બેસવા પામ્યાં નથી. તેમને જોવાં તો બેહકાવી મુક્યા છે કે, જે કોઇની વાત સાંભળતાજ નથી અને પતંગીઆને અગ્નિની ચીણુગારી સમજી સમજવનાર સામે માત્ર કીકીયારોજ કરવામાં મોજ માણે છે અને પોતે કોની સરાણુ લુભાવે છે તેનું તેમને જરાએ જ્ઞાન નથી.

હસનના વારસો

હસન સખ્યાહ જ્યારે મરવા પડ્યો, ત્યારે તેણે પોતાના પુત્ર કીયા યુઝુર્ગ ઉમેદ, જે અલ્લમોતને કાટવાળ હતો. તેને ધર્મ તથા રાજ્યની લગામ સોંપી અને વસીયત કીધી કે, મારા પછી તમોએ વડા સરદાર તરીકે કામ કરવું; પણ રાજ્ય કારભાર દીદારઅલીના હાથમાં સોંપવો અને લશકરી ખાતું હબશના ગવરનર હસન નસરાનીને આપવું. અગ્રે પ્રથમ જણાવી ગયા છીએ કે, હસન પોતાના માટેજ રાજ્ય સ્થાપન કરવા માગતો હતો અને કરી પણ તેમજ

ગયો; પરંતુ તે પોતાની પોલિસિ પ્રમાણે પબ્લીકની આંખમાં એનું છુપા નાંખતો રહ્યો કે, આ ગાદી ઇમામ નીઝાર માટે છે; પરંતુ ઇતિહાસમાં તેણે આ ગાદી નીઝારને આપી હોય, તેવું કંઈપણ નીકળતું નથી. નીઝાર તો કેરો શહેરમાં મુસ્તેઅલીના હાથે ઇમામત માટે દાવો કરતાં માર્યા ગયા હતા. અને તે સાથે તેની ઓલાદ પણ મારી ગઈ હતી. જ્યારે નીઝારને મારી નાંખવામાં આવે ત્યારે તેમની સીધી ઓલાદને જીવતી નજ રહેવા આપે. કારણ કે લોકોનો તેની ઓલાદને તાબે થઈ નીઝારની જેમ મુસ્તેઅલી સામે ખીલાશતનો હક મેળવવા માટે લડાઈ ઉભી કરે; માટે ઇતિહાસમાં વર્ણવેલી આ હકીકત તદ્દન સત્ય છે કે, નીઝારની ઓલાદને પણ મુસ્તેઅલી પક્ષે મારી નાંખી હતી; પરંતુ તેની ઓલાદ હયાત છે અને તે અલમોતમાં આવી રહી છે અને ત્યાં ગુપ્ત છે એમ જણાવી હસને પોતા માટેના રાજ્યને પુષ્ટિ આપી છે.

જે હસન સખ્યાહના વખતમાં નીઝારના પુત્રને અલમોતમાં લાવવામાં આવ્યા હતા તે, તેમને રાજ્યની ગાદીપર કેમ બેસાડવામાં નહિ આવ્યા તેની કાંઈ સમજ પડતી નથી. અલમોત એ એવું સ્થાન હતું કે ત્યાં ઇમામને તકર્યો કરવાની કે, ખીલવાની કાંઈપણ ધાસ્તી નહિ હતી. જગતનો મોટામાં મોટો બળવાન બાદશાહ અલમોત ઉપર ચડી આવે તો પણ, તે તેને જીતી શકે તેમ નહિ હતો. અલમોત ઉપર જે અનેક ચડાઈઓ થઈ હતી; તેથી ઉપરની વાતને પુષ્ટિ મળે છે. વળી હસન સખ્યાહે પોતાની હયાતીમાંજ એટલું મોટું રાજ્ય તથા બળવાન સત્તા મેળવી હતી કે, મોટા મોટા સુલતાનો તેનાથી ડરી તથા હારી ગયા હતા. વળી હસને શીદાઈઓ દ્વારા

પોતાના સંઘળા શત્રુઓને તલવારને ઘાટ ઉતાર્યા હતા; તેથી શત્રુ-
 ઓની ઇમામને તદ્દન ગેય થઈ રહેવા જેવી ધાસ્તી નહિ હતી
 ઇમામ નીઝાર તો કેરોમાંજ સહીદ થયા છે; પણ તેમના પુત્ર
 હાદીને યુક્તિથી અલમોતના કીસ્લામાં લાવવામાં આવ્યા હતા એમ
 નીઝારીઓ દાવો કરે છે; પણ આવા દાવાની સનદ તવારીખોમાં
 મળતી નથી. હસન સખ્યાહ પોતે શાહ નીઝારના પુત્ર હાદીને પોતા-
 ની સાથે અલમોતમાં લઈ આવ્યો હતો; એમ પણ દાવો કરવામાં
 આવતો નથી; પણ શાહ નીઝારના દરજ્જા હસન મિન સખ્યાહ
 સાથે ખાનગી ગોઠવણ કરી અલમોતના ગઢમાં જઈ રહ્યાં કહે-
 વામાં આવે છે. અને તે માત્ર ઇતિહાસના કોઈપણ આધાર વિના
 બીજા એક કૃત્રીમ વાત એમ ઉભી કરવામાં આવી છે કે, હસન
 સખ્યાહે અલમોતનો કીસ્લો હાથ કરી, કેરો ખાતે ઇમામ મુસ્તેઅલી
 ઉપરે કાગળ લખ્યો કે “ જો તમે ઇમામ નીઝારને તેઓના કુટુંબ
 સહીત અહીંઆ સહી સલામત નહિ મોકલી આપો તો, તમારી
 પુરતી રીતે ખખર લેવામાં આવશે. અને તમારો જીન જોખમમાં
 આવી પડશે. તેથી મુસ્તેઅલીએ ઇમામ નીઝારના દરજ્જા મોલાના
 હાદીને કુટુંબ કબીલા સાથે હસન સખ્યાહની માગણી સ્વીકારી રવાના
 કરીધા” આવી બાબત માટે કશો પણ ઇતિહાસિક પુરાવો નથી. વળી
 એમ પણ વાત ઉભી કરવામાં આવી છે કે હસન સખ્યાહે અસદ
 તથા અબ્દુલ્લા નામના બે મુરદાને ઇમામ હાદીને અલમોતમાં લઈ
 આવવાને છુપી રીતે મોકલાવ્યા. તેઓ મીસર પહોંચતાં જળ્યાયુ કે
 શાહ હાદીને શહેરથી બહાર એક નાંના ખંડીઓરમાં રાખવામાં આવ્યા
 છે. અને તેમનાપર મુસ્તેઅલીના મામા સીપેહસાહાર અમીર ઝહુ-
 સની દેખરેખ છે. અસદ તથા અબ્દુલ્લા એ મધ્ય રાત્રે બહાર ચોરી-

(૨૦૫)

વાનો ગરલ્લીમાં પડ્યા હતા, તેનો લાભ લઈ સાહ હાદીની હળુ-
રમાં પહેંચી ગયા અને સાહા હાદી તથા તેમના માતૃશ્રીને છુપી રીતે
લઈ અલમોત તરફ જવાને ઉપડી ગયા.

ઉપરની બાબતો કેટલા પ્રમાણમાં એક ખીજથી વિરુદ્ધ છે તે
ખુલ્લી રીતે જણાઈ આવે છે અને વળી તે બાબતનો ઇતિહાસમાં
કાંઈ આધાર તો છેજ નહિ. વળી સાહ હાદીને અલમોતમાં લાવતાં
ઇમામ તરીકે ગાદીનશીન તો કરવામાં આવ્યાજ નથી તે એટલે સુધી
કે તેમના પુત્રને પણ ગાદીનશીન કરવામાં આવ્યા નથી. સાહ હાદીના
પુત્ર કે જેનું નામ મોહતદી છે તથા સાહ મોહતદીના પુત્ર કે જેમનું
નામ કાહેર છે; તેમને પણ ગાદીનશીન કરવામાં આવ્યા નથી. પણ
હસન સખ્યાહ પછી તેનો પુત્ર કીયા ખુઝુર્ગ ઉમેદ, તેનો પુત્ર મહમદ
એમ ગાદીપર આવતા રહ્યા છે. મહમદ પછી તેમનો પુત્ર હસન ગાદી
પર આવ્યો, કે જેનું નામ અલી ઝીકતસ સલામ મશહુર છે “ આ
હસન બીન મહમદ પોતાના સમયમાં એક આલાકી એ વાપરી કે,
હું નીઝરના વંશમાંથી છું. વંશાવળીનો સંબંધ બતાવવા માટે એવી
વાત બતાવી કે, નીઝરના એક નાના પુત્રને હસન બિન સખ્યાહ
મીસરમાંથી સાથે લાવી, અલમોતમાં ગુપ્ત રીતે ભોંયરામાં છુપાવી
રાખ્યો હતો. આ સાહજદાના સંબંધમાં હસન સિવાય બીજા કોઇને
ખબર નહોતી. આ નીઝરી વંશના સાહજદાએ અહીંજ પોતાના
લગ્ન કર્યા. જે દીવસે મારો જન્મ થયો તેજ દીવસે સાહજદાને ઘેર
પણ એક પુત્ર જન્મ્યો. એક સ્ત્રીએ મને તથા ઇમામના પુત્રને અદલ
નાસ કરી લીધા. ”

ઉપરની હકીકત કોઇ પણ રીતે ઇતિહાસીક દ્રષ્ટિથી તો ગ્રાહ્ય થઇ શકે તેવી નથી. પુત્રને અદલ બદલ એક સ્ત્રી કરે છે એમ કહેવામાં આવે છે; કે જેની કોઇને ખબર આપવામાં આવતી નથી. આ વાત ખુદ હસન જ્યારે ગાદીપર આવે છે ત્યાર પછી ઘણી મુદતે જાહેરમાં મુકે છે. એટલે કે તે વાત જાહેરમાં મુકે છે તેને મુળ બાબત બન્યાને ઘણા વર્ષો વીતાઇ ગયાં છે. તે વાત જાહેર કરે છે ત્યાં સુધી હસનને સૌ કોઇ મહંમદ બિન કીયા યુઝુર્ગ ઉમેદનો પુત્ર ગણે છે; આવી સ્થિતિ વચ્ચે એમ કોઇ પણ રીતે કહી શકાય નહિ કે, તે સાહ નીઝારના વંશમાંથી છે. વળી છોકરાને અદલ બદલ કરી લેવાની હકીકત તદ્દન હસી કાઢવા જેવી લાગે છે. આ અદલ બદલની વાતને સર જોસફ આર્નોલ્ડે બારબાયા કેસમાં ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં તદ્દન ગલત માની છે અને તેવા દાવાને ગાંડપણમાં ગણી કાઢ્યો છે અને તેવું ગાંડપણ વારસામાં મળ્યું છે તેમ રમુજી ટીકા કરી છે.

વંશાવળી એ બહુજ મુદ્દાનો સવાલ છે અને તેની સાબીતિ માટે પૂર્ણ વિશ્વાસને પાત્ર આધારો જોઇએ. જો આમ અદલ બદલ જેવા આધારને ગ્રાહ્ય કરવામાં આવે તો, ગમે તે માણસ ગમે તેના વંશમાં હોવાનો દાવો કરી શકે અને તે દાવો જુડો સાબીત ગણાય નહિ. આ એક ઇતિહાસિક પ્રશ્ન છે અને તેથી જેવી રીતે ખીજા ઇતિહાસિક પ્રશ્નોનો જેવા આધારોથી નીવેડો લાવી શકાય છે તેવો આ પ્રશ્ન માટે પણ નીવેડો લાવવો જોઇએ; પરંતુ આ બાબતમાં તેવું કશું પણ સાધન રજૂ કરવામાં આવતું નથી.

ઉપરાંત શરર લખે છે કે, “ મહંમદ (હસનનો પીતા) માં રાજકીય કામની યોગ્યતા ન હતી. છેવટે આ વાતની ખબર તેના મુરદાને થઇ, તેથી તેઓ તેના પુત્ર હસનની તરફથી કરવા લાગ્યા.

હસન ધણેજ કામેલ રાજકીય, અલભોતના રાજ્યના સ્થાપક હસન બિન સખ્યાહ જેવો હતો. દીન પ્રતિ દીન લોકો તેની તરફેણમાં વધવા લાગ્યા. થોડા દીવસમાં લોકોમાં અરવા ચાલી કે, હસન પોતાને ઇમામનો નાયબ જાહેર કરે છે. આ વાતની જ્યારે મહંમદને ખબર પડી ત્યારે તેણે તેને ધમકી આપી અને તેની તરફેણના ૨૫૦ માણસોને કતલ કરી નાખ્યા. હસને આ વખતે આરોપમાંથી મુક્ત થવા કાશીશ કરી અને કહેવા લાગ્યો કે, જે લોકોને કતલ કરવામાં આવ્યા છે તે અધર્મી અને ખુદાને નહિ માનનારા હતા, મને તેમની સાથે ખીલકુલ સંબંધ નથી; પરંતુ ગુમ રીતે નવા મુરીદો મેળવવાની દાશીશો કરવા લાગ્યો. ”

ઉપરતું વર્ણન સાંખીત કરે છે કે, મહંમદ પોતાના પુત્ર હસનને ઇમામનો નહિ; પણ પોતાનોજ પુત્ર હોવાનું માને છે. તેના દીલમાં લેશ માત્ર પણ એ બાબત નથી કે, તેના પુત્રને અદલ બદલ કરાવી લેવામાં આવ્યો છે. જો અદલ બદલ કરાવી લેવામાં આવેલ હોય તો મહંમદ તથા તેની સ્ત્રીને તો તેની ખબર હોવી જોઈએ કે નહિ ! શું એમ બન્યું માની લેવામાં આવે કે, તે છોકરાઓ દરેકની માતાઓ કે બીજા કોઈને ખબર પડ્યા સિવાય અદલ બદલ કરી લેવામાં આવ્યા ? વળી મહંમદ પોતાને ગાદીપર આવતાં પૂર્વે ઇમામની નસલનો હોવા જણાવતો નથી. તે માત્ર નામએ ઇમામના હોવાનો દાવો કરે છે; કે જે દાવાને તેનો બાપ મહંમદ તાજ જુદો ગણે છે અને તેવા દાવાને કમુલ કરી લેનારપર એટલો ગુસ્સે થાય છે કે, તેમને જનથી મારી નાંખે છે, અને હસન પણ પીતા આગળ નામએ ઇમામના દાવોના ઇનકાર કરે છે. અને જે ૨૫૦ માણસોએ તેવા દાવા વિષે ઇકરાર કર્યો હતો તેને અધર્મી તથા ખુદાને નહિ

માનનારા જણાવી તેમના પ્રત્યે પોતાની સખ્ત ખશગી જાહેર કરે છે. મતલબ કે હસનનો નાયબે ઇમામ કે ઇમામ હોવાનો દાવો કોઈ પણ રીતે ઇતિહાસિક આધારે સાબીત નથી.

આગળ આલતાં સ્વર લખે છે કે “ હસન બાદશાહ થયો કે તેણે પ્રસિદ્ધ કર્યું કે, ઇમામ પાસેથી કેટલાંક ખુખી ભરેલાં શરમાનો આપ્યાં છે અને તે શરમાનો ઉમ્મતપર જાહેર કરવાની ધણીજ જરૂર છે. આ હુકમો પહોંચતાંજ દુર દુરથી લોકોના ટોળે ટોળાં અલ-મોતમાં આવી એકઠાં થવા લાગ્યાં આ વખતે અલમોતમાં એટલાં માણસો એકઠાં થયાં કે, તેટલાં પ્રથમ કોઈ વખત થવા પામ્યા ન હોતાં. જ્યારે સધળા દાઇ, નકીબ અને આસપાસના મુરીદો એકઠા થઇ ગયા, ત્યારે રમજન માસની તા. ૨૭ ના રોજ પોતે મસજીદના મીઝમરપર ચડ્યો અને એક છટાદાર તથા અસરકારક ખુતબો ભણી, ઇમામનો આવેલો પત્ર રજુ કર્યો. આ પત્રમાં લખ્યું હતું કે “ હસન અમારો નાયબ, દાઇ અને નકીબ છે. જે સધળા લોકો અમારી તાબેદારી કરે છે તેઓએ દરેક જાહેર તથા ગુપ્ત વાતોમાં તેની તાબેદારી કરવી જોઇએ, તેના હુકમોને ખુદાના હુકમો અને તેના શબ્દોને ગેબના શબ્દો સમજવા; એ કામ કદી પણ ન કરે કે જેની તે બનાઇ કરે. તેના હુકમને એવી રીતે અમલમાં લાવે, કે જેની રીતે અમારા હુકમને લાવે છે. ”

ઉપરનો પત્ર એ બાબતની ચોખવટ કરાવે છે કે, હસન તે પત્ર રજુ કરતાં મુધી પોતાને ઇમામ કહેવડાવવા માગતો નથી; પણ માત્ર નાયબે ઇમામ હોવાનું પત્રના આધારથી કહેવડાવવા માગે

છે. આ ઉપરથી તેના ઇમામતના દાવા વિશે જે બનાવટી વાત ઉભી કરવામાં આવી છે, તે તુટી જાય છે; કેમકે જો તે પોતાને ઇમામ માનતો હતે તો, પત્રનો આધાર બતાવવાની, અને માત્ર પોતાને નામજ્ઞ ઇમામ, દાઘ તથા નકીય સાબીત કરવાને તેની તેને જરૂર પડતે નહિ. જો પોતે ઇમામ હતે તો ઇમામના પત્રનો આધાર લેવાની તેને શી જરૂર હતી ? કેમકે તે પત્રમાં ઇમામ જે ગેબ છે તે પત્ર લખી હસનને પોતાનો નામજ્ઞ, દાઘ તથા નકીય હોવાનું પબ્લીકને જાહેર કરે છે; કેમકે ત્યાં સુધી પબ્લીક તેવી બાબતથી અજાણ હતી. એટલે કે પબ્લીક ત્યાં સુધીમાં હસનને નામજ્ઞે ઇમામ, દાઘ કે નકીય પણ નહિ સમજતી હતી. જો તેમ સમજતીજ હતે તો, ઇમામે ગેબને આવે પત્ર લખી જાહેરાત કરવાની કાંઈ જરૂર નહિ હતી. મતલબકે આ કૃત્રીમ પત્રથી હસન હસન બિન સખ્યાહની જેમ પોતા માટે પબ્લીકને વશ કરવાનો ડાયનામેટ એકઠો કરે છે; કે જેમ કયાંથી પબ્લીકને સારી રીતે ઘેરી શકાય.

ઉપરના પત્રનો મજબુત વાંચી હસન બોલ્યો કે “સ્વર્ગના દારો એ લોકોપર ખુલ્લા થયાં છે કે જેઓ મારી તાબેદારી કરે. તમો ખુદાના ખાસ માનવંતા બંદાઓ છો, એટલા માટે તમામ શરીઅતની તરફથી તમોને મુક્ત કરવામાં આવ્યા છે.” એટલું કહેવાથી હસન શું કહેવા માગે છે અને શો હેતુ પાર પાડવા માગે છે, તે ખુલ્લી રીતે જણાઈ આવે છે. એટલે કે હસનની તાબેદારી કરવાવાળાપર હવેથી સ્વર્ગના દારો ખુલ્લાં છે. તે જે આજ્ઞા કરે તેનાપર જે પુર્ણ રીતે અમલ કરે તેના માટે સ્વર્ગનાં દારો ઉઘડેલાંજ પડેલાં છે. ઉપરાંત તે પોતાની આજ્ઞાપર અમલ કરવારને ખુદાના ખાસ માનવંતા બંદાઓ હોવાનું જણાવે

છે અને તેવા માનવંતા બંદાઓને શરીરતના અમલથી તદ્દન મુક્ત કરી આપેલા જણાવી આપે છે. મતલબ કે પોતાના મુરીદાને તે જાહેર કરે છે કે તમે મારી તાબેદારી કરો. એજ તમારા ખુદાના માનવંતા બંદા હોવાની ફલીલ છે અને ખુદાના ખાસ માનવંતા બંદાઓ જ્યારે તમે છો ત્યારે તમોને હવે નમાઝ, રોઝા, હજ, ઝકાત, વીગેરે વીગેરે શરીયતી એહકામેની બજા આડરીની જરૂર રહી નથી. તે તો ખુદાના જે ખાસ માનવંતા બંદા હોય તેમને માટેજ છે. આવી બાબતો ખુદાના ખાસ માનવંતા બંદાઓને અમલ કરવાની રહેતો નથી. હસન આવી આજ્ઞા કરી મઝહબે ઇસ્લામના તરફથી કેવો ફતવો મેળવવાનો અધિકારી બને છે, તે સમજ લેવું તદ્દન સહેલું છે. મતલબ કે આ દહાડેથી આ બાતીન્યા શીરકામાં ખુશ્લી રીતે શરીયતે ઇસ્લામના આચાર વિચારો નીકળી જવા પામ્યા અને હસનના માથાપર તેનો સેહરો હશર સુધી લેહરાતો રહ્યો, અગર હસન આ બાતીન્યા પંથનો ઇમામ છે, તો તે કેવી પંક-તિમાં મુકી શકાય તેવો છે, તે માટે વધુ કાંઈ પણ લખવાની જરૂર રહેતી નથી.

“ હસને પોતાનું બાપણુ સમાપ્ત કરી શીધા પછી, મોટી ધામ-ધુમથી લોકોને જમણુ આપ્યું. આ જમણુમાં સામેલ રહ્યો લોકોએ પોતાનાં રોજ તોડી નાંખ્યાં અને આખો દીવસ બિન બિન પ્રકારના આનંદો અને વિષય ભોગમાં પુરો કર્યો. ” હસને માત્ર લોકોને શરીયતના કાતુનો મનસુખ કરી આપ્યાનું જણાવી આપતા ઉપરજ સંતોષ નહો માન્યો; પણ સાથે સાથે તેના પર વ્યવહાર અમલ પણ કરાવી આપ્યો. એટલે કે જ્યાં લોકો જે રમખાન હોતાં રોજ રાખીને આવ્યાં

હતા, તે રાજાએને પોતેજ મોટું જમણુ આપી તોડાવી નાંખાવ્યા અને એક બાતીન્યા ઈમામને છાજતી કીયાને વ્યવહાર કરી દેખાડી. ઇતિહાસ આપણને આ હસન જેવો પ્રથમનો કાષ્ઠ દાખલો રજુ કરતો નથી, કે તેણે શરીયતે ઇસ્લામને મનસુખ કરવાનો હુકમ કર્યો હોય અને તેના વ્યવહાર અમલ તરીકે રમજનનાં રાખેલાં રાજાઓ પોતેજ જમણુ આપી તોડાવી નાંખ્યાં હોય.

“ રાજા છોડી નાંખવાનો હુકમ કરી તે બોલ્યો કે “ આજનો દીવસ ‘ ઈદ કીયામત ’ નો છે. ” તે દહાડેથી આ બાતીન્યા મતના લોકો ૨૭ મી રમજનને કીયામતની ઈદ કહે છે તથા તે દહાડે ખુશીમાં ગાળે છે. શરીઅતપર અમલ કરવાનું બંધ થવાથી દાર પીવો હલાલ થયો. તથા શરીયતના તમામ હુકમોપર પાણી ફેરવવામાં આવ્યું અને મોટે સાદે પોકાર પાડીને કહી દેવામાં આવ્યું કે “ આ જબરદસ્તીના હુકમો પાળવા નહિ ” આ સમયથી બાતીન્યા લોકોને સમજા સુસલમાનો “ મલાહેદા ” એટલે બંદીન (અધર્મી) ના નામથી પોકારવા લાગ્યા. ”

હસને આ બાતીન્યા પેંથને કેવા રેકર્ડપર મુક્યો, તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવું નકામું છે. શરીયતે ઇસ્લામના હુકમો રદ કરવામાં આવ્યા, તેવી સ્થિતિમાં તેઓ કેવા પ્રકારના અકાયદોવાળા રહ્યા તથા તેમને કેવી સંસા આપવી તે બાણી લેવું તદ્દન સહેલ છે. રહ્યો સહો ઇસ્લામ તદ્દન નાશુદ થયો અને સમજા બાતીન્યા ખુશ્કી રીતે ઇસ્લામથી વિમુખ થયા અને તેઓના પ્રચારના કાર્યમાં તેઓ ઇસ્લામના વીરોધી પણ થયા; કેમકે તેઓ મોટે હિતે તો

પોતાના મીઠનરી પ્રયાસમાં શરીરતને ડીખણ જણાવવાનું સાચીત કરવાનું પ્રાધાન્ય બન્યું અને તે માટે તેના મીઠનરીઓએ કેવા કેવા પ્રયાસો કર્યા હશે તે માટે પણ વધુ વિવેચનની જરૂર જણાતી નથી. તે સમયથીજ આ શીરકાના લોકોએ ખુલ્લી રીતે શરીરતે ઇસલામને જખરદસ્તીના હુકમો અણી તજ આપ્યા અને ત્યાર પછી તેના સધળા આચાર્યોમાં લગભગ એજ પરનાલિકા ચાલુ રહી. તેમના લગભગ સધળા મુરીદો શરીરતે ઇસલામથી વિમુખ રહ્યા અને તેઓ માટે એક નવીજ શરીરત ઉભી કરવામાં આવી, કે જેમાં મલાહેદા અકા-મદવાળા આચાર વિચારોની મેલવણી કરવામાં આવી. કુરાન, હદીસ, નમાઝ, રોઝા, હજ, ઝકાત આદિ બાબતો માનવાનું છોડી આપવામાં આવ્યું અને તે સધળું એવું તો જાહેર રીતે તથા મોટેથી પોષારીને કરવામાં આવ્યું કે, જેમ કર્યાના આધારે શોધવા જવાની જરૂર રહી નહિ. “ નીજરી લોકો એમ માને છે કે જ્યારે શરીરતના બધ તુટશે ત્યારે કીયામત થશે. હસનના સમયમાં એમ બન્યું માટે હસ-નની દાવતને તેઓ ક્યામતની દાવત સમજે છે. યુસુફશાહ કાતબને એક માતખર માણસે કહ્યું કે, એક વખત હું અલમોત ગયો હતો ત્યાં એક તખ્તા ઉપર આ બૈત લખેલો હતો.

બૈત

બરદાસ્ત બીલ શરેહ બતાઈદે એઝદી,
મખદુમ રોઝગાર અલી ઝીકતસ સલામ”

અર્થ—જમાનાના સાહેબ અલી ઝીકતસ સલામે શરીરતના તોફને ખુદાની મદદથી કહાડી નાંખ્યો.

એક બાતીન્યાએ અમોને એક વખતે જણાવ્યું કે “ તમે શરીરત ઉપર એટલા માટે અમલ કરો છો કે, ખુદને મળવા પામે પણ જ્યારે અમે હવે ખુદને મળવા પામ્યા છીએ, ત્યારે હવે શરીર-ચતના અમલની કાંઈ જરૂર રહી નથી. ” આ બાતતના તેણે કેટલાક દાખલાઓ આપ્યા, કે જે બોળા લોકોને બરમાલે તેવા હતા. તેણે કહ્યું કે “ મકાનનો દાદર ઉપરના માળ ઉપર ચડવા માટે છે; પણ જ્યારે તે દાદર ઠારા માળપર ચડી જવાયું ત્યારે પછી તે દાદરની શી જરૂર રહી ?... ”

હસન સખ્યાહ પછી તેના કુલ સાત વારસોએ અલમોત ઉપર રાજ્ય કર્યું અને તેમાં માત્ર એક જલાલુદ્દીન સિવાય સઘળાએ બાતીન્યા આચાર વિચાર તથા હસન સખ્યાહના ધોરણે રાજ્ય ચલાવ્યું. મહંમદ બિન હસનને તેના પુત્ર જલાલુદ્દીને ઝેર આપ્યું. “ આ જલાલુદ્દીનના હુકમે શરીયતે ઇસલામને મળતા હતા. તે ઇસલામી શરીયતની પુરેપુરી બળવણી કરતો હતો. તે પોતાના બાપના મતને ધિક્કારતો હતો. તેણે દેશમાં મસજીદો બંધાવી તથા બાંગા, તકબીર તથા જુમ્હાની નમાઝ જરૂરી કીધી તથા બગદાદના ખલીફ નાસેરુદ્-દીનહા, સુલતાન મહંમદ ખારઝમશાહ અને ધરાનના ખીજ રાજાઓ તથા હાફીમે આગળ એલચીઓ મોકલી પોતાનો મત જાહેર કર્યો. તખ્તપર બેસતાંજ રાજ્યના સઘળા ઉસ્માઓને કીલ્લામાં બોલાવ્યા. નમાઝની સફા દુરસ્ત કરવામાં આવી. મસજીદ આપાદ થઈ, કુરાને મજીદ શીખવવાના મદ્રેસાઓ રચાયા. તેણે સઘળા બાદશાહો આગળ પોતાના એલચીઓ મોકલ્યા હતા; તે પૈકી કઝનીના કેટલાક લોકોને તેની વાતપર વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. જલાલુદ્દીને

તેમને ખાત્રી અપાવવા પોતાના કીસ્સામાં બોલાવી હસન બિન સખ્યા. હની સધળી કીતાઓ તેમની રૂબરૂમાં આળી નાંખી. ગાદીપર બેઠાને બીજે વરસે તેણે પોતાની મા તથા પોતાની સ્ત્રીને મોટી ધામધુમ સાથે હજ પડવા રવાના કર્યાં. આ બાદશાહી હજતું સરઘસ, જે રાજ્યની હદમાં થઈને નીકળતું હતું તેઓ તેનો સારો સત્કાર કરતા હતા. બગદાદના ખલીફે એટલે સુધી પ્રીતિ દેખાડી કે, ખારઝમના શાહી સરઘસ કરતાં પણ આગળ અલમોતતું સરઘસ રવાના કર્યું. ત્યાર બાદ દોઢ વર્ષ લગી તે દરેક બાદશાહનો મહેમાન થયો. દરેક બાદશાહે ધણુજ પ્રેમ પૂર્વક તેનો સત્કાર કર્યો; પરિણામ એ આવ્યું કે દુનિયાના ઇસલામી રાજ્યો તેને ચાહવા લાગ્યા; પરંતુ ઇસમાઇલી લોકો તેના દુશ્મન બની ગયા. આ દુશ્મનીના કારણથી તેને ઝેર આપવામાં આવ્યું એમ કહેવામાં આવે છે.

આપણે જોયું કે જલાલુદ્દીને પોતાના વડીલોનો ખાતીન્યા પંથ મુકી આપ્યો હતો અને શરીયતે ઇસલામ ઉપર અમલ કરવા કરાવવા લાગ્યો અને પરિણામે ઇસલામીઓની તે પ્રીતિ મેળવવા પામ્યો; પરંતુ ખાતીન્યા પંથનાં મુજો લાંબા વખતથી જડ પકડી ગયાં હતાં, તે લોકોમાંથી નીકળી શકે તેમ નહિ હતા તેથી ખાતીન્યા લોકો તેના દુશ્મન થઈ ગયા અને તેને ઝેર :ખવડાવી મરાવી નાંખ્યો. આ જલાલુદ્દીનજ એક એવો અલમોતનો બાદશાહ અને હસનનો વંશજ છે કે, જે શરીયતે ઇસ્લામ ઉપર ચાલ્યો અને ખાતીન્યા પંથને જેણે દુર કરવાને પ્રયાસ કર્યો; તે માટે અમો તેના અસાધારણ વખાણ કરવાને પાછા હડી શકતા નથી. તે ઇસલામના પ્રચાર કરવાના કારણે માર્યો ગયો છે, માટે તેને શહીદ ગણીએ છીએ. તેના બધા કામો

જેની ઇતિહાસે માહિતી પુરી પાડી છે, તે ધણાંજ નેક છે; પરંતુ તેણે હસન બિન સખ્યાહનાં બધાં પુસ્તકો પોતાના ઇસલામી હોવાની દલીલમાં આગેવાન મુસલમાનો રખાયાં બાળી નાંખ્યા, તે કાર્યને અમો પસંદ કરતા નથી; કેમકે જો તે પુસ્તકો બાળી રહેવા પામ્યાં હતે તો, હસન બિન સખ્યાહ તથા બાલીન્યા આચાર વિચાર ઉપર વધુ પ્રકાશ પાડવાનું બની શકતે. કોઈપણ ધર્મની વિરૂદ્ધતા તેના પુસ્તકો બાળી નાંખવાથી, તેને લગતું સાહિત્ય નાશ કરવાથી અથવા તો ન્યાયથી વેગળા ધોરણથી કરવી, એ ધણાંજ અધર્મિત છે. વિરૂદ્ધતાજ કરવી હોય તો, તેના સાહિત્યોને ધુલ્લિભરી દલીલોથી રદ બાતલ કરી આપવાં, કે જેથી તેના ખરાબ સાહિત્યથી લોકોમાં જે બેદોની ફેલાઈ હોય અથવા તો ભવિષ્યમાં ફેલાય તેમ હોય તે, દૂર થવા પામે.

જલાલુદ્દીનના મરણ પછી તેનો પુત્ર અલાઉદ્દીન નવે વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠો તે બાળક હોવાથી વજીરો કારભાર ચલાવતા હતા. જલાલુદ્દીનના વખતમાં જે શરીયતનો રીવાજ થઈ ગયો હતો, તે નાબુદ થવા લાગ્યો અને તેની જગ્યાે હસન બિન સખ્યાહના કાનુનોએ લેવા માંડી અને છેવટે શરીયતે મુસલમાનો રીવાજ તદ્દન દૂર થઈ ગયો. અલાઉદ્દીનની સ્થિતિ અતિ દયાજનક થઈ પડી હતી. તેણે એક વેશનું ટોળું પાળ્યું હતું. તેની સાથે રમ્યા કરતો હતો અને રાત્રી કારભારમાં સ્ત્રીઓનો મોટો હાથ હતો. અલાઉદ્દીન હજુ યુવાવસ્થાએ પહોંચ્યો હતો તેટલામાં સખ્ત માદો પડ્યો. એક અગ્નિ વેદે તેની કસ ખોલવાની સલાહ આપી. કસ ખોલી પ્રુષ્ઠળ લોહિ. કાઢી લેવાથી આદર્શ હતું. મગજ હમેશાંને માટે નબળું પડી ગયું. હવે તે મત્રી

દિવસ રમત ગમતમાં મગ્ન રહેતો હતો. રાજ્ય સંબંધી કાંઈ બાબત તેને કહેવામાં આવતી, તો કહેનારને તુરતજ કતલ કરી નાંખતો. લાચારીથી લોકોએ દરેક કામને તેનાથી છુપાવવા માંડ્યું; તેમ કાંઈ બાદશાહ પાસે જવાની હિમ્મત પણ કરી શકતું નહિ. હુસેન નામનો એક શખ્શ, કે જે અલાઉદ્દીનના પુત્ર રકનુદ્દીનની ઉશ્કેરણીથી અલાઉદ્દીનનું ટુંકી પતાવી દેવાને તક શોધતો હતો, તેણે એક વખતે મધરાતે અલાઉદ્દીન બકરાના તબેલામાં સુતો હતો ત્યાં જઈ તેનું ગળું તખ્તના નામના કહાડાથી કાપી નાખ્યું.

અલમોતના રાજ્યનો છેલ્લો બાદશાહ, તે કમનસીબ રકનુદ્દીન ખુરશાહ હતો. અલાઉદ્દીનના સમયમાં જે રાજ્યની અવ્યવસ્થા થઈ જવા પામી હતી તે તેનાથી સુધારી શકાય તેમ નહિ હતી. સામાન્ય રીતે સંવ્રજા ઇતિહાસકારોનું કહેવું છે કે, ઇસમાઇલીઓના જુલમથી લોકો કંટાળી ગયા હતા અને તેથી બગદાદના ખલીફ મોઅતસીમ ખીલા અને કર્મીન શહેરના આગેવાન લોકો તરફથી તાતારી લોકોના શહેનશાહને લખવામાં આવ્યું કે “ ઇસમાઇલી લોકો દોઢસો વરસથી આખા એશીયા ખંડને પાયમાલ કરી રહ્યા છે તેનું જોર નાખતું પાડવા અમે અશક્ત છીએ. ” આવા પત્રો પહોંચતાંજ તાતારી શહેનશાહ મનકુખાને પોતાના બાઈ હલાકુખાનને એક મોટા લશ્કર સાથે રવાના કર્યો; તેણે તેને કહ્યું કે ઇસમાઇલીઓનો નાશ કર્યા પછી તારે એરાકનો મુલક હતેહ કરવાનો છે.”

મુમલ સરદાર મૈસુર અલમોતને ઘેરો બાલવાને આવે તે પહેલાં રકનુદ્દીને પોતાના બાઈ શાહનશાહને મૈસુર પાસે મોકલ્યો હતો. પરંતુ મૈસુરે તેને હલાકુખાનની રખત જવા તથાહ આજ્ઞાથી તે તેની પાસે

મોઁ. હલાકુખાને રક્તુદીનને કહેવડાવી મોઁકલ્યું કે “હું તારા બાઈ સાહેનસાહેને તાબેદારીની સનદ તરીકે કબુલ કરું છું. તું જ્યારથી રાજ્યપર બેઠો છે ત્યારથી તારાથી ગુનાહો થયા નથી, માટે હવે તારે પોતાને કીલ્લાઓ તોડી મારી હજુરમાં આવવું જોઈએ.” મૈસુરને હુકમ લખી મોકલ્યો કે રદખારમાંથી લશ્કર બહાર કાઢી લેવું. રક્તુદીને આ હુકમ પહોંચતાંજ પોતાના કીલ્લાના કેટલાક કાંગરા તોડી નાંખ્યા. હલાકુખાનના એલચી સદરદીન જંગીએ આવી જણાવ્યું કે “રક્તુદીને કેટલાક કીલ્લા તોડી નાંખ્યા છે, પણ આપની હેબતથી આપની હજુરમાં આવતાં બીહે છે તથા તે માટે એક વર્ષની મહેતબ માગે છે.”

બાદશાહે સદરદીન જોડે શકાકી નામના એક શખ્શને મોકલી રક્તુદીનને કહેવડાવી મોકલ્યું કે “જો તારે સુલેહ કરવી હોય તો શકાકીને દેશનું કામ સોંપી તરત અમારી હજુરમાં આવવું.” રક્તુદીને આ હુકમનો અમલ કરવામાં ટીલ કરી. હલાકુખાને ૪રી રક્તુદીનને કહેવડાવી મોકલ્યું કે “જો તું તારું હિત ચાહતો હોય તો દમાવંદમાં મેં મુકામ કર્યો છે ત્યાં તારે આવવું; વખત લાગે તો તારા દીકરાને આમળ મોકલવો.” આ સંદેશ સાંભળી રક્તુદીન કુન્જવા લાખો અને હલકા માણસોની સલાહથી એક ગુલામડીના છોકરાને એલચીઓ સાથે મોકલી, બાઈને પાછો મુકવા અરજ કરી. હલાકુને તે વાતની ખબર થતાં તેણે તે ગુલામડીના છોકરાને પાછો મોકલાવી રક્તુદીનને કહેવડાવ્યું કે “જો છોકરો ખીદમતને લાયક નથી, માટે જો શાહનસાહેને છોડાવવો હોય તો તારા બીજા બાઈને મોકલાવ.”

છેવટે રકતુદીને પોતાના ખરા દીકરાને પોતાના માધ ધરાનશાહની જોડે બાદશાહ આગળ મોકલી જીવતદાન માગ્યું અને ખ્યાળ નસી-રહીન તુસી વીગેરે અમીરો સાથે રકતુદીને બહાર આવી ધણો માલ અને રોકડ બાદશાહને ભેટ ધરી. રકતુદીને મેમુન્દસના કીસ્લામાંથી બહાર નીકળતાં બાદશાહતને ત્રણ તલાક આપી અને ચાદર ઓઢીને હલાકુના લશકરમાં પહોંચ્યો. હલાકુએ તેને એક તાતારી ટોળીને સોંપ્યો.

હલાકુખાન પાસે અલમોત કીસ્લાના લોકોએ તથા કોટવાળે આવી મારી માગી. કીસ્લાના જમાદારે લશકરમાં આવી ત્રણ રોજની મેહલત લીધી. તેટલામાં ત્યાંની રકથતે પોતાના માલનો બચાવ કીધો. ચોથે રોજ કીસ્લામાં જે કંઈ રહ્યું હતું તે સમગ્ર લશકરે લૂટી લીધું. અલમોત એક પહાડ છે; તેની શીકલ જમીનપર ઉંટ બેઠેલો હોય તેવી છે. અલમોતનો કીસ્લો એવો તો ખુબંદ હતો કે તેને તોડનારા-ઓને આસમાનના પુરને તોડતા હોય એવું લાગતું હતું.

રકતુદીને પોતાને મનકુખાન પાસે મોકલવા બાદશાહને અરજ કરી. બાદશાહ અજબ થયો, પણ અરજ પોતાને અનુકુળ પડવાથી કમુલ રાખી અને તેની રખવાણી વાસ્તે મુગલોની એક ટોળકી આપી. રકતુદીને ગીદકોહ પહોંચતાં મનકુખાનના એલમીઓએ મનકુખાન તરફથી તેને કહ્યું કે તું ગીદકોહ વીગેરે કીસ્લા કેમ સોંપતો નથી. તે કીસ્લાને તોડી પાછો આવ. તે પાછો ફર્યો ત્યારે એલમીઓએ મિજ-માનીના બહાનાથી તેને તીણી તરવારથી મારી નાંખ્યો. બીજા એક જગોએ લખ્યું છે કે “ મનકુખાને જ્યારે રકતુદીનના અવધા વિશે સાંભળ્યું ત્યારે તે ખુસ્સે થયો અને કહ્યું કે, તેના મોઢાએને નકામી

તકલીફ શા માટે આપવી જોઈએ.” એમ કહી તેને મારી નાંખવા જણાવેલો મોકલ્યા અને તેને રસ્તામાંજ મારી નાંખવા હુકમ કીધો.

ઈસમાઇલીઓને સમાપ્ત કરવામાં મનકુખાનનો એવો હુકમ હતો કે તેઓમાંના એક પારણામાં સુતેલા બાળકને પણ જીવતું મુકવું નહિ. રૂકનુદ્દીનના મરણ પછી તેના નોકરો તથા લશ્કર જે હાકેમને સોંપવામાં આવ્યા હતાં તે બધાઓને મારી નાંખ્યા અને પોતાના એક ખાસ માણસને કબૂલી તરફ મોકલી, રૂકનુદ્દીન ખુરશાહના દીકરા, દીકરી બાઇ, બહેન, ખેશ, કુટુંબ અને તેની આખી કોમને કાપી નાંખાવી; માત્ર તેમાંથી બે શખ્સો બુલગાન ખાતુનને સોંપ્યા, જેને તેણીએ પોતાના બાપ ચક્રતાઇના વેરમાં મારી નાંખ્યા.

હસન સખ્યાહની નસલ તુટી ગઇ. કોઇ માણસ તેમનામાંથી જમીનપર રહ્યું નહિ. મનકુખાને હુકમ કાઢ્યો કે ખોરાસાન, રદખાર અને કોહીસ્તાનના મુલકોમાં જે ઇસમાઇલી હાથ આવે તેને ઠાર કરવા, જેથી બધા ઇસમાઇલીઓ કતલ થઇ ગયા. આ કતલને “ઇસમાઇલી-ઓની કીયામત” તું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ખવાઝ નસીરુદ્દીન તુસીની કોશીશ અને હલાકુખાનના બળવાન લશ્કરે ઇસમાઇલી લોકોની દોઢસો વર્ષની મજબુત અને બયાનક સત્તાનો અંત આણી દીધો અને છરીવાળા ધાતકી શીદાઇઓના હાથથી જગતને મુકત કર્યું. તેજ સમયમાં મીસરના સુલતાને શામના ઇસમાઇલીઓનું કાસલ કાઢવા માંડ્યું. પરીણામ એ આવ્યું કે શીદાઇ થવું એ મુસલમાનોમાં પાપ ગણવા લાગ્યું. છેવટે સંપૂર્ણ કતલ પછી શીદાઇચતની છરી હમેશાને

(૩૨૦)

નાટે યુદ્ધી થઇ ગઇ. આમ થવાથી સપ્તજા રસ્તાઓ નિર્ભય થઇ ગયા. મુસાફરો મદદ વગર આવળ કરવા લાગ્યા. વેપારી લોકો પોતાનો માલ કેકેકાણે લઇ જઇ વેપાર કરવા લાગ્યા. જોથી એકંદરે જે પડતીનાં કારણે હતાં તેનો નાશ થયો જોઇ, લોકો હર્ષ પામી હલાકુખાનને આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા.

નુરે હીદાયત.

“ નુરે હીદાયત ” નામનું માસિક આપાનું આજ
 વાર ૧૪ થયા વધી ગયું છે. તુલ સાથે ૬૨ અંગ્રેજી
 મહિનાની પેઢી તારીખે બહાર પડે છે જેમાં ઇસલા-
 મની ખરી ખુબીઓ બતાવી બેદીનીની સખત ગાંઠણી
 કાઢવામાં આવે છે. ઉપરાંત સાંસારીક કેળવણી માટેના
 ઉગ્ર દેખો આપી કેમકે આગળ વધારવાને ઉશકેર
 વામાં આવે છે. જોનારો તથા મોમિન કેમની દીની
 તથા દુન્યવી સુધારણા માટે ખાસ ધ્યાન આપવામાં આ-
 વે છે. મોખલ આઠ પેઢી આજ હાથે છતાં લવાજમ
 માત્ર રૂ. ૨ પોસ્ટેજ સાથે. પરદેશના રૂ. ૨૫, શ્રીમં
 તો પાસેથી રૂ. ૫૫ પહેલા બીજા તથા ત્રીજા વર્ષની
 પાકી બાઈનીની કાઈકાના દરેકના રૂ. ૫ પોસ્ટેજ
 ચાર ચાર આના.

એદલત ધનજી કાખા

એડિટર નુરે હીદાયત અમરેલી—મહિનાના

